INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISIPLINARY STUDIES

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

www.irjms.in

E-mail : irjms2015@gmail.com irjms.in@gmail.com

Volume IX, Special Issue 11 Part - II ISSN : 2454-8499 NOVEMBER 2023

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

वाघीरे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

सासवड, ता. पुरंदर, जि. पुणे

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

४६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

दि. २५, २६ व २७ नोव्हेंबर २०२३

विशेष संपादक

प्राचार्य डॉ. पंडित शेळके

डॉ. दत्तात्रय संकपाळ डॉ. विशाल पावसे

Executive Editor
Prof. Tanaji Jadhav

IRJMS

Chief Editor
Dr. Mahendra Avaghade

International Research Journal of Multidisciplinary Studies

Chief Editor
Dr. Mahendra R. Avaghade

Executive Editor
Prof. Tanaji D. Jadhav

Published by
IJRMS
Sr. No. 397, Flat No. 7, 4 Sizan Society,
Bhugaon, Tal. Mulshi, Dist. Pune 412115

Printed by
Harshada Printers, Pune

Copyrights: Editors @2023
All Rights reserved

ISSN: 2454-8499

Issue
Available at www.irjms.in

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

वाघीरे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

सासवड, ता. पुरंदर, जि. पुणे

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

४६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन नोव्हेंबर २०२३

दि. २५, २६ व २७ नोव्हेंबर २०२३

माजी अध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद

पहिले (१९७७–७८)

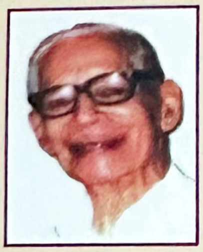

डॉ. नी.वि. सोवनी

दुसरे (१९७८–७९)

डॉ. वि.म. दांडेकर

तिसरे(१९७९–८०)

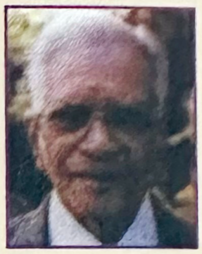

डॉ.श्री.आ. देशपांडे

चवथे (१९८०–८१)

डॉ. वि.वि. बोरकर

पाचवे (१९८१–८२)

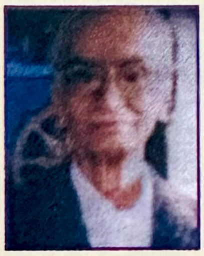

डॉ. या.शि. महाजन

सहावे (१९८२–८३)

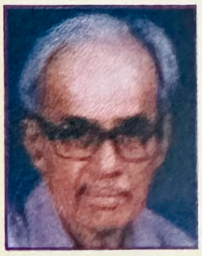

डॉ. आनंद नाडकर्णी

सातवे (१९८३–८४)

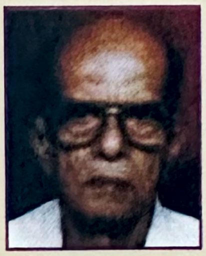

डॉ. स.ह. देशपांडे

आठवे (१९८४–८५)

डॉ. वि. बा. घुगे

नववे (१९८५–८६)

डॉ. ह.कृ. परांजपे

दहावे (१९८६–८७)

डॉ. रविन्द्र सबनीस

अकरावे (१९८७–८८)

डॉ. गि.सो. कल्याणकर

बारावे (१९८८–८९)

डॉ. नलिनी पंडित

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

वाघीरे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

सासवड, ता. पुरंदर, जि. पुणे

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

४६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन नोव्हेंबर २०२३

दि. २५, २६ व २७ नोव्हेंबर २०२३

माजी अध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद

तेरावे (१९८९-९०)

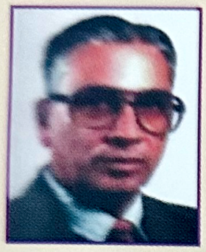

डॉ. रवीन्द्र दोशी

चौदावे (१९९०-९१)

डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले

पंधरावे (१९९१-९२)

डॉ. ज.फा. पाटील

सोळावे (१९९२-९३)

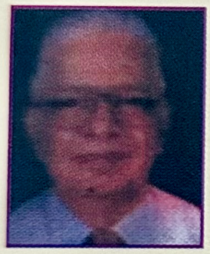

डॉ. शशिकांत गंधे

सतरावे (१९९३-९४)

डॉ. व्यं.सु. पाटणकर

अठरावे (१९९४-९५)

डॉ. के. जी. पठाण

एकोणवीसावे (१९९५-९६)

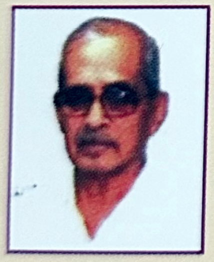

डॉ. शि.ना. माने

विसावे (१९९६-९७)

डॉ. भ.ग. बापट

एकविसावे (१९९७-९८)

डॉ. दि. व्यं. जहागीरदार

बाविसावे (१९९८-९९)

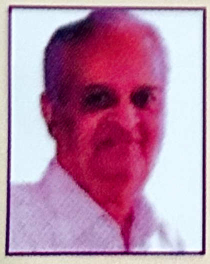

डॉ. र. पु. कुरूलकर

तेविसावे (१९९९-२०००)

डॉ. सु.दा. तुपे

चौविसावे (२०००-०१)

डॉ. भालचंद्र मुणगेकर

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

वाघीरे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

सासवड, ता. पुरंदर, जि. पुणे

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

४६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन नोव्हेंबर २०२३

दि. २५, २६ व २७ नोव्हेंबर २०२३

माजी अध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद

पंचविसावे (२००१-०२)

डॉ. अ.रा. पडोशी

सव्विसावे (२००२-०३)

डॉ. संतोष दास्ताने

सत्ताविसावे (२००३-०४)

डॉ. सुर्यकांत जगदाळे

अठ्ठाविसावे (२००४-०५)

डॉ. मधुकर शिंदे

एकोणतिसावे (२००५-०६)

डॉ. सर्जेराव ठोंबरे

तिसावे (२००६-०७)

डॉ. दिलीप कदम

एकतिसावे(२००७-०८)

डॉ. पी.बी. कुलकर्णी

बत्तिसावे (२००८-०९)

डॉ. व्ही.बी. भिसे

तेहतिसावे (२००९-१०)

डॉ. विनायक देशपांडे

चौतीसावे (२०१०-११)

डॉ. मुक्ता जहागीरदार

पस्तिसावे (२०११-१२)
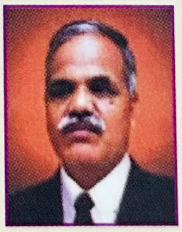
डॉ. आ.गो. पुजारी

छत्तिसावे (२०१२-१३)

डॉ. के. के. पाटील

सदतिसावे (२०१३-१४)

डॉ. जगन्नाथ पाटील

अडतिसावे (२०१४-१५)

डॉ. श्रीराम द. जोशी

एकोणचाळीसावे (२०१५-१६)

डॉ. सुहास आव्हाड

चाळीसावे (२०१६-१७)
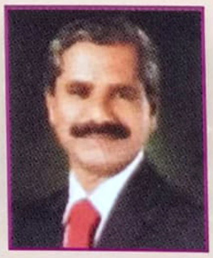
डॉ. शिवाजीराव भोसले

पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे,

वाघीरे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

सासवड, ता. पुरंदर, जि. पुणे

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

४६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन नोव्हेंबर २०२३

दि. २५, २६ व २७ नोव्हेंबर २०२३

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

माजी अध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद

एक्केचाळसावे (२०१७-१८)

डॉ. रामचंद्र रसाळ

बेचाळीसावे (२०१८-१९)

प्रा.चारूदत्त गोखले

त्रेचाळीसावे (२०१९-२०)

डॉ. रामदास माहोरे

चव्वेचाळीसावे (२०२०-२१)

डॉ.अनिल सुर्यवंशी

पंचेचाळीसावे (२०२१-२२)

डॉ. रामदास भांडवलकर

सेहेचाळीसावे(२०२२-२३)

डॉ.दिलीप अर्जुने

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

INDEX

SR. NO	TITLE	PAGE NO.
1	केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती डॉ. भोकसे उमेश चिंधु	1-6
2	शेती विकासासाठीच्या योजना : एक दृष्टिक्षेप डॉ. एल. एस. सिताफुले, डॉ. अशोक काकडे	7-12
3	मृदा आरोग्य कार्ड योजना- आवश्यकता, सद्यस्थिती आणि शेती क्षेत्राचा विकास डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	13-19
4	केंद्र पुरस्कृत विकास योजना व भारतीय शेती प्रा. अनपट काकासो जालिंदर, प्रो.डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे	20-24
5	एक चिकित्सक अभ्यास :हमी योजना महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार” साह्य.प्रा. अतुल कृष्णा घाडगे, प्रो. डॉ.अजय कमलाकर दीक्षित	25-29
6	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना विशेष संदर्भ छत्रपती : संभाजीनगर डॉ. दीपक भुसारे	30-37
7	केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती डॉ. पांडुरंग नामदेव डापके	38-41
8	कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा-आत्मा डॉ. राजाराम केरबा पाटील	42-49
9	केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय कृषि विकास योजना : एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. गाडेकर बी. पी.	50-55
10	प्रधानमंत्री मुद्रायोजना एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. हरिभाऊ रामा खरात, प्रा. बाळासाहेब साहेबराव पाटील	56-60
11	‘ग्रामीण केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांचाअभ्यास‘ प्रा. डॉ. देशमुख नितीन उल्हास	61-65
12	अकुशल कामगारांसाठी रोजगाराचा आधार: मनरेगा योजना आकांक्षा दिपक भोरे	67-71
13	केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि महाराष्ट्रातील शेती :- विशेष संदर्भ पंचायत राज डॉ. विश्वनाथ कोटकर	72-77

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

14	**महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना शेती विकासास सहाय्यभूत** **प्रा. डॉ. पवार अविनाश विलासराव**	78-83
15	**केंद्र सरकारच्या कृषीविषयक कार्याचे मूल्यमापन .** **प्रा.डॉ. संभाजी भाऊराव काळे**	84-90
16	**पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना** **डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे**	91-95
17	**"मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील कृषीची वैशिष्टे व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या शासकीय योजनाचा अभ्यास"** **काकासाहेब लक्ष्मण गरुड, डॉ. डी. एन. जिगे**	96-99
18	**केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती** **डॉ. जगताप हनुमंतराव कृष्णा**	100-106
19	**केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती** **कुमारी कोकरे आराधना गोरखनाथ**	107-115
20	**केंद्र पुरस्कृत विकास योजनांचा भारतीय शेतीवरील परिणाम एक : विश्लेश्नात्मक अभ्यास** **डॉ. करमसिंग राजपूत**	116-125
21	**केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती** **डॉ. सुनिल दादाराम पवार**	126-130
22	**केंद्रीय पुरस्कृत योजना आणि भारतातील शेतीचा विकास** **डॉ. मोहन व्यंकटराव बंडे**	131-134
23	**केंद्रीय कृषी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास** **डॉ. बाजीराव ज्ञानू इंगवले**	135-140
24	**केंद्र व राज्य सरकारच्या शेती विकासासाठीच्या योजनांचा अभ्यास : एक विश्लेषण** **डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे**	141-145
25	**केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती** **डॉ. पावसे विशाल भाऊसाहेब**	146-152
26	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना व शेती विकास **प्रा. डॉ. विष्णू पांडुरंग कुटे**	153-155
27	**भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रांची मृदा आरोग्य व्यवस्थापनातील भूमिका** **प्रा. (डॉ.) अनिलकुमार कृष्णराव वावरे, गौरव गौतम पवार**	156-163

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

28	**भारतातील सेंद्रिय शेती व शासकीय योजना** प्रा.डॉ.बालासाहेब वैजनाथ मैंद, रेश्मा जहीरोद्दीन तांबोळी	164-172
29	**'महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय वाहतूक क्षेत्र निर्देशक आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास'** डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के	173-188
30	**मानव संसाधन विकास आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार- एक चिकित्सक अभ्यास** प्रा. डॉ. गोरक्षनाथ कचरू सानप, मयूर प्रदीप कढणे	189-193
31	**महाराष्ट्रातील बदलती वाहतूक व्यवस्था** प्रा.डॉ. अर्चना सतीश जाधव	194-201
32	**केंद्र पुरस्कृत योजना आणि भारतीय शेती** घोडके वैशाली महेंद्र, प्रा. डॉ. कैलास जाधव	202-208
33	**पिक विमा योजना शेतकऱ्याच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावरील : . परिणामाच्या अभ्यास** प्रा. सुनिता बाळू कोलते, डॉ. महादेव डोंगरे	209-213
34	**स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या कृषी विकास योजनांचा चिकित्सक अभ्यास** कु. संतोष अर्जुन शिंदे, डॉ. सत्यम काकासाहेब सानप	214-218
35	**उद्योग वाढीसाठी मानवी भांडवलाचे योगदान** कु. गंगावणे श्रद्धा मानसिंग	219-226
36	**महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेचे अर्थशास्त्र** जगत भ.घरत	227-231
37	**केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती** डॉ. मोरे भीमराव पांडुरंग, श्री. लोंढे सिद्धार्थ सुखदेव	132-244
38	**शेतमजुरांना समृद्ध करणारी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना** डॉ. पावसे विशाल भाऊसाहेब, श्री. गांजवे प्रशांत तुकाराम	245-251
39	**वाहतूक व्यवस्थेमधील समृद्धि महामार्ग योजनेचे महत्व** डॉ. मोहन सदामते, निकिता सुनील कुखराडे	252-260

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

डॉ. भोकसे उमेश चिंधु
सभासद नंबर :- 1766
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चाकण.
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
Mail id :- 2018economy@gmail.com

घोषवारा :-

राष्ट्रीय कृषि विकास योजना 2023 अंतर्गत गहू, धान, भरड तृणधान्ये, बाजरी, कडधान्ये, ऊस, कापूस आणि तेलबिया या प्रमुख अन्न पिकांचा एकात्मिक विकासासाठी बियाणांची उपलब्धता, ICAR, प्रात्यक्षिक, शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण तसेच पिकांच्या/वाणांच्या विकासासाठी मदत केली. वैयक्तिक लाभार्थ्यांना शेती यांत्रिकीकरणाच्या प्रयत्नांसाठी, विशेषत: प्रगत आणि महिलांना अनुकूल उपकरणे, साधने आणि यंत्रसामग्री, इ. ज्यांची खाजगी मालकी आर्थिकदृष्ट्या परवडणारी नाही, त्यांना मदत केली. मृदा आरोग्य संवर्धनाबाबत उपक्रम: शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्य पत्रिकांचे वाटप, सूक्ष्म पोषक कामगिरी, सेंद्रिय शेतीला चालना देण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देणे यासह वापर साहित्य छापणे, अल्कधर्मी आणि अम्लीय सारख्या परिस्थितीमुळे प्रभावित झालेल्या मातीच्या सुधारणेसाठी सहाय्य प्रदान केले. पाणलोट क्षेत्रामध्ये आणि बाहेरील पावसावर आधारित शेती प्रणालीचा विकास: दारिद्र्यरेषेखालील शेतकऱ्यांना उपजीविका देण्यासाठी एकात्मिक शेती प्रणाली (शेती, फलोत्पादन, पशुधन, मत्स्यपालन इ.) च्या वापरासाठी सहाय्य केले. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन योजना: यामध्ये कीटक व्यवस्थापन प्रणालींचा समावेश होतो, यामध्ये शेतक-यांना शेत शाळांद्वारे साहित्याची छपाई / इतर जागरुकता कार्यक्रमांबाबत प्रशिक्षण दिले. विस्तार सेवांचा प्रचार: यामध्ये शेतकरी समुदायाच्या कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षणासाठी नवीन उपक्रम आणि विद्यमान राज्य कृषी विस्तार प्रणालीचे पुनरुज्जीवन यांचा समावेश केला. फलोत्पादनाच्या वाढीशी संबंधित उपक्रम: रोपवाटिका विकास आणि इतर फलोत्पादन उपक्रमांसाठी सहाय्य केले. पशुसंवर्धन आणि मत्स्यपालन विकास उपक्रम: चारा उत्पादनात सुधारणा, गायी आणि म्हशींचे अनुवांशिक सुधारणा, दूध उत्पादनात वाढ, चर्मोद्योगासाठी कच्च्या मालाच्या आधारामध्ये वाढ, पशुधनाच्या आरोग्यामध्ये सुधारणा, कुक्कुटपालन विकास, लहान पशुधन आणि मत्स्य उत्पादनात वाढीच्या विकासासाठी मदत केली. सेंद्रिय आणि सेंद्रिय खते: गावपातळीवर विकेंद्रित उत्पादन आणि त्याचे विपणन इत्यादीसाठी सहाय्य केले. यामध्ये चांगल्या उत्पादनासाठी गांडूळ खत आणि सुधारित तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे. रेशीम उत्पादन: रेशीम धागा उत्पादन आणि विपणनासाठी विस्तार प्रणालीसह रेशीम उत्पादनाच्या स्तरावर रेशीम पालनाचा विकास केला.

प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेद्वारे नैसर्गिक संकटांमुळे होणाऱ्या आर्थिक नुकसानीपासून बचाव करण्यास मदत झाली. पावसाळ्यात सुरू होणाऱ्या खरीप हंगामापासून या योजनेची अंमलबजावणी केली. सध्या भारतामधील केवळ २३ टक्के पिकांचे विमे उतरवले जात असून या योजनेअंतर्गत हे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवण्याचे लक्ष्य आहे. सध्या या विम्यांचे हप्ते भरण्यासाठी सरकारला अंदाजे २३०० कोटी रुपये खर्च येत असून नव्या योजनेनुसार हप्त्यातील वाढलेला सरकारी वाटा आणि ५०% पीकविमा पुरवण्याचे उद्दिष्ट साध्य झाल्यास

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र शासनास एकूण ८००० कोटी रुपये वार्षिक खर्च येण्याची शक्यता आहे. याद्वारे भात 49 हजार 500, ज्वारी 30 हजार, बाजरी 30 हजार, नागली 13 हजार 750, मका - रूपये 35 हजार 598, तूर 36 हजार 800, मुग 20 हजार, उडीद 20 हजार, भुईमूग 42 हजार 900, कापूस 49 हजार 500, कारळे 13 हजार 750, सोयाबिन 49 हजार 500, खरीप कांदा 81 हजार रुपये इतके पीक विमा संरक्षण मिळाले आहे.

प्रस्तावना :-

जागतिक अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसाय हा प्राचीन व्यवसाय आहे. भारत देश त्याला अपवाद नाही. कारण, लोकसंख्येला अन्नधान्याची गरज भागवण्यासाठी शेती क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावते. म्हणून शेती क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शेती क्षेत्र पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. अर्थव्यवस्थेला उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी शेती क्षेत्राबरोबर उद्योग व सेवा क्षेत्राचा समावेश होतो. परंतु, उद्योग व सेवा क्षेत्राची जितक्या वेगाने प्रगती झाली. त्याच वेगाने शेती क्षेत्राची झालेली दिसून येत नाही. त्यासाठी शेती क्षेत्राला औद्योगिकरणाचा दर्जा देणे आवश्यक आहे. प्राचीन काळात शेती व्यवसायाकडे उदरनिर्वाह म्हणून पाहिले जात होते. परंतु आता शेतीला व्यवसायिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रात नवीन तंत्रज्ञान, पडीक जमीन लागवडीखाली आणणे, बहुपीक पद्धती, नवीन पिकांच्या वाणांचे उत्पादन अशा उपक्रमांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

शेती क्षेत्रातील समस्या सोडवण्यासाठी व विकासासाठी 1881 च्या फेमीन कमिशनने सुचविल्यानुसार जुलै १८८३ मध्ये कृषी खात्याची स्थापना केली. सन १९०७ पर्यंत कृषी व भूमी अभिलेख ही खाती एकत्रितरित्या कार्यरत होती. 1915-16 मध्ये तात्कालीन कृषी संचालक श्रीयुत कीटिंग यांनी जमिनीचे धूप थांबविण्यासाठी केलेल्या प्रयोगाचे आशादायक निष्कर्ष आल्यानंतर सन 1922 पासून मृदा संधारणाची कामे सुरू केली. 1942 मध्ये संमत झालेल्या जमीन सुधारणा कायदा 1943 साली अमलात आल्यापासून जमीन सुधारणांची विविध कामे कृषी खात्यामार्फत राबविण्यात येऊ लागली. 1943 मध्ये तत्कालीन सरकारने कृषी व इतर पूरक क्षेत्रातील समस्यांचा विचार करून शेती करिता प्रथमच सर्वंकष कृषी धोरण आखले. या धोरणानुसार कृषी उत्पादनासाठी पाण्याचा सिंचन म्हणून उपयोग करण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्यपुर्व काळामध्ये अशा प्रकारे शेती व्यवसायासाठी धोरणात्मक बदल केले गेले. स्वातंत्र्यानंतर सुरू केलेल्या कृषी योजनांचे परीक्षण व भारतीय शेतीला झालेल्या फायद्यांचा तुलनात्मक अभ्यास खालीलप्रमाणे केला आहे. –

संशोधन उद्दिष्ट :-

1. केंद्र सरकारने शेती क्षेत्रासाठी सुरू केलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे.
2. केंद्र सरकारने शेती क्षेत्रासाठी लागू केलेल्या योजनांची माहिती घेणे.
3. सुरू केलेल्या योजनांचे यश व अपयश अभ्यासने.
4. योजनांमुळे शेती क्षेत्राबरोबर इतर क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामां विषयीचा अभ्यास करणे.
5. शेती योजनांच्या भवितव्याचे परीक्षण करणे.

संशोधन गृहितके :-

1. केंद्र सरकार शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध योजना सुरू करते.
2. केंद्र सरकारने सुरू केलेल्या योजनांमुळे शेती क्षेत्राचा विकास होत आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या पुर्तते करिता दुय्यम स्रोतांचा अवलंब करून तथ्य संकलन केले आहे. दुय्यम स्रोत म्हणून नियतकालिके, संदर्भग्रंथ, संबंधित विषयाला अनुसरून संकेतस्थळ (इंटरनेट), मासिके, वर्तमानपत्रे, विविध संशोधनपर लेख व संदर्भपुस्तके इत्यादींचा वापर केला आहे.

माहिती विश्लेषण :-

1. राष्ट्रीय कृषी विकास योजना :-

सरकारने 2007 मध्ये देशात ही योजना सुरू केली. ही योजना सरकारने प्रामुख्याने देशातील कृषी आणि कृषी संबंधित क्षेत्राच्या विकासासाठी चालवली जात आहे. ही योजना 11 व्या पंचवार्षिक योजनेत आणि 12 व्या पंचवार्षिक योजनेत लागू करण्यात आली आहे. 11 व्या पंचवार्षिक योजनेत या योजनेसाठी 22408.76 कोटी रुपयांचा अर्थसंकल्प जाहीर करण्यात आला होता, तर 12 व्या पंचवार्षिक योजनेत या योजनेसाठी 3148.44 कोटी रुपयांचे बजेट देण्यात आले होते. या योजनेमुळे भारत देशात कृषी क्षेत्रात खाजगी गुंतवणुकीला चालना मिळणार आहे. या योजनेत कृषी आणि फलोत्पादन, पशुसंवर्धन आणि मत्स्यपालन, दुग्धविकास, कृषी संशोधन आणि शिक्षण, वनीकरण आणि वन्यजीव, वृक्षारोपण आणि कृषी विपणन, अन्न साठवण आणि साठवणूक, मृद आणि जलसंधारण, कृषी वित्तीय संस्था यांचा समावेश या योजनेत सरकारने केला आहे.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY) ही केंद्रीय प्रायोजित योजना आहे. या मार्फत प्रकल्पांना राज्यस्तरीय मंजुरी समितीने (SLSC) मान्यता देऊन राज्य सार्वजनिक खाजगी भागीदारी मार्फत RKVY अंतर्गत प्रकल्प राबवू शकते. RKVY अंतर्गत काही राज्यांनी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी मार्फत मंजूर केलेल्या प्रकल्पांची माहिती पुढिलप्रमाणे –

अ. नं.	राज्य	वर्ष	प्रकल्पाचे नाव	मंजूर रक्कम कोटिमध्ये
1	गुजरात	2018-19	सार्वजनिक खाजगी भागीदारी अंतर्गत कचऱ्यापासून खत निर्माण करण्याचा प्रकल्प	1.75
2		2020-21	गुजरातच्या सौराष्ट्र प्रदेशातील भुईमूग शेतकऱ्यांसाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी	31.15
3	कर्नाटक	2019-20	एकात्मिक फलोत्पादन विकासाची अंमलबजावणी	7.00
4		2018-19	एकात्मिक फलोत्पादन विकास	3.00
5		2019-20	एकात्मिक कृषी विकासासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी	15.00

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

6		2020-21	एकात्मिक बागायती विकासची अंमलबजावणी	2.00
7		2020-21	एकात्मिक कृषी विकासासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी	9.50
8		2016-17	(सार्वजनिक खाजगी भागीदारी-एकात्मिक फलोत्पादन विकास) प्रकल्पाची अंमलबजावणी	16.36
9		2017-18	जैव-नियंत्रण एजंटच्या उत्पादनासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी	2.00
10		2017-18	शेतकरी उत्पादक संघटनेची निर्मिती	6.00
11		2018-19	एकात्मिक कृषी विकासासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी	5.37
12	महाराष्ट्र	2015-16	द्राक्ष लागवड व्यावस्थापनासाठी यंत्रसामग्री घेण्यासाठी आर्थिक सहाय्य	14.41
13		2015-16	तांदूळ (सगुणा बाग - कर्जत)	2.02
14		2015-16	भाजीपाला (के-मधमाशी निर्यात)	1.96
15		2015-16	पांढरा कांदा प्रकल्प (जैन इरिगेशन)	0.16
16		2015-16	भाजीपाला (आकाश ॲग्री सोल्युशन्स)	6.14
17		2015-16	कांदा बियाणे उत्पादन (पूर्व पश्चिम बियाणे भारत)	0.45
18		2015-16	विदर्भातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचे जीवन सुधारणे	0.42
19		2015-16	महाराष्ट्र राज्यासाठी कापूस यांत्रिकीकरणासाठी सहयोगी प्रकल्प	0.01
20		2020-21	PPP-AID-RKVY-RAFTAAR योजनेअंतर्गत आर्थिक सहाय्य डेअरी प्रकल्प आणि इतर संबंधित वस्तूंचा विस्तार (मराठवाडा ॲग्रो प्रोसेस फार्मर प्रोड्यूसर कंपनी)	7.26

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

21		2020-21	डेअरी प्रकल्प आणि इतर संबंधित वस्तूंच्या विस्तार आणि आधुनिकीकरणासाठी RKVY योजनेअंतर्गत आर्थिक सहाय्य	11.83
22	मणिपूर	2020-21	सार्वजनिक खाजगी भागीदारी पद्धतीने खुगा धरण जलाशयांच्या पाण्याची शेतीसाठी उपलब्धता	0.54
23	ओडिशा	2017-18	सार्वजनिक खाजगी भागीदारी पद्धतीने सेंद्रिय शेतीवर उत्कृष्ट फलोत्पादन केंद्राची स्थापना	7.03

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना-PIB

वरील तक्त्या वरून असे दिसून येते की, गुजरात कर्नाटक महाराष्ट्र मणिपूर व ओडिशा या राज्यांमध्ये राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेच्या अंमलबजावणीची माहिती अभ्यासताना खालील निष्कर्ष दिसून आले. आर्थिक वर्ष 2015-16 मध्ये फक्त महाराष्ट्र राज्यात द्राक्ष लागवड व्यावस्थापनासाठी यंत्रसामग्री घेण्यासाठी 14.41 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले. तांदूळ उत्पादनासाठी 2.02 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले. भाजीपाला निर्यातीसाठी 1.96 कोटी रुपये व भाजीपाला (आकाश ॲग्री सोल्युशन्स) साठी 6.14 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले. पांढरा कांदा प्रकल्पासाठी 0.16 कोटी रुपये व कांदा बियाणे उत्पादनासाठी 0.45 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले. विदर्भातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचे जीवन सुधारण्यासाठी 0.42 कोटी रुपये व महाराष्ट्र राज्यासाठी कापूस यांत्रिकीकरणासाठी सहयोगी प्रकल्पासाठी 0.01 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले.

2016-17 मध्ये फक्त कर्नाटक राज्यामध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी-एकात्मिक फलोत्पादन विकास प्रकल्पासाठी 16.36 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले.

2017-18 मध्ये फक्त कर्नाटक राज्यामध्ये जैव-नियंत्रण एजंटच्या उत्पादनासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारीसाठी 2.00 कोटी रुपये व ओडिशा राज्यामध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी पद्धतीने सेंद्रिय शेतीवर उत्कृष्ट फलोत्पादन केंद्राची स्थापना करण्यासाठी 7.03 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले.

2018-19 मध्ये गुजरात राज्यामध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी अंतर्गत कचऱ्यापासून खत निर्माण करण्याचा प्रकल्पासाठी 1.75 कोटी रुपये व कर्नाटक राज्यामध्ये एकात्मिक फलोत्पादन विकासासाठी 3.00 कोटी रुपये व एकात्मिक कृषी विकासासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारीसाठी 5.37 कोटी रुपये अर्थसहाय्य केले.

2. प्रधानमंत्री पिक विमा योजना :-

इ.स. १९९९ साली एन.डी.ए. सरकारने 'राष्ट्रीय कृषी विमा योजना' (National Agricultural Insurance Scheme) लागू केली. या योजनेअंतर्गत नैसर्गिक आपत्ती, पूर आग कीटक यापासून संरक्षणासाठी विमा काढण्यात येतो. ही योजना महाराष्ट्र सह सध्या 24 राज्य व दोन केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत देण्यात येणारे अनुदान केंद्र व राज्य सरकार यांनी 50:50 टक्के या प्रमाणात उपलब्ध करावे. ह्या विमा योजनेअंतर्गत सध्या 16 खरीप व 8 रब्बी पिकांचा समावेश केला गेला आहे. ही योजना अन्नपिके, नगदी पिके, फळबागा, तेलबिया इत्यादी कर्ज घेणाऱ्या तसेच कर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी लागू आहे. प्रधानमंत्री

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

योजनेत नोंदणी केलेले सुमारे 85% शेतकरी हे छोटे आणि अल्पभूधारक शेतकरी आहेत, ही योजना सर्वात असुरक्षित शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य प्रदान करते. या योजनेअंतर्गत सर्व अंमलबजावणी करणाऱ्या राज्यांमध्ये 'शेतकऱ्यांपर्यंत पीक विमा पॉलिसी पोहोचवण्यासाठी 'मेरी पॉलिसी- मेरे हाथ' या उपक्रमाखाली पॉलिसीचे घरोघरी वितरण मोहीम सुरू करण्यात येणार आहे. सर्व शेतक-यांना त्यांच्यासाठी असलेली धोरणे, जमिनीच्या नोंदी, दाव्याची प्रक्रिया आणि पीएएफबीवाय अंतर्गत तक्रार निवारणासंदर्भात आवश्यक असणारी सर्व माहिती दिली जावी त्यांना चांगल्या प्रकारे जागरूक करावे आणि सर्व माहितीने सुसज्ज बनविले जात आहे, हे सुनिश्चित करणे हा या मोहिमेचा उद्देश आहे.त्री पीक विमा योजना हे उद्दिष्ट साध्य करीत आहे. या योजनेअंतर्गत 4 फेब्रुवारी 2022 पर्यंत 1,07,059 कोटी रुपयांहून अधिकचे दावे निकाली काढण्यात आले. तसेच 36 कोटींहून अधिक शेतकऱ्यांच्या पीकाचा विमा उतरवण्यात आला आहे.

केंद्र आणि राज्याच्या योगदानाबद्दल अधिक माहिती देताना आहुजा यांनी निदर्शनास आणून दिले की, गेल्या 6 वर्षांत केवळ 25,186 कोटी रुपये शेतकऱ्यांनी भरले आहेत, तर शेतकऱ्यांच्या केलेल्या दाव्यांसाठी त्यांना 1,25,662 कोटी रुपये देण्यात आले असून या योजनेंतर्गत केंद्र आणि राज्य सरकार भरत आहेत.

रब्बी आणि खरीप हंगामासाठी शेतकरी एकूण प्रीमियमच्या केवळ 1.5% आणि 2% भरतात. जेणेकरून शेतकऱ्यांवर किमान आर्थिक भार पडेल. योजनेच्या अंमलबजावणीच्या मागील 6 वर्षांत, शेतकऱ्यांनी . 25,186/- कोटींचा प्रीमियम भरला आणि 1,25,662/- कोटी रुपये (31 ऑक्टोबर 2022 पर्यंत) दावे स्वरूपात त्यांना मिळाले. 2016 मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून बिगर कर्जदार, अल्पभूधारक आणि छोट्या शेतकऱ्यांचा वाटा 82% ने वाढला.

संदर्भसूची :-

Bhaumik, Shankar Kumar (2007), "Growth and Composition of Rural Non-Farm Employment in India in the Era of Economic Reforms" Das, Indian Economy (2016)
https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1878540
झिंगन, भारतीय अर्थव्यवस्था दिल्ली पब्लिकेशन -2018

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शेती विकासासाठीच्या योजना : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. एल. एस. सिताफुले
अर्थशास्त्र विभाग,
वराडकर - बेलोसे कॉलेज, दापोली, जि. रत्नागिरी
आजीव सभासद क्र. १६७४

डॉ. अशोक काकडे
अर्थशास्त्र विभाग
सी. डी. बोरा कॉलेज, शिरूर, जि. पुणे
आजीव सभासद क्र. १९४३

प्रस्तावना

भारतीय शेतीला अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. एकूण लोकसंख्येपैकी अजूनसुद्धा ५४% पेक्षा अधिक लोक शेती व्यवसायावरच अवलंबून आहेत. भारतातील ग्रामीण लोकांचे उदरनिर्वाह शेती आणि शेती पूरक व्यवसायावरच अवलंबून आहे. भारतीय शेती हंगामी स्वरूपाची असून ग्रामीण भागात छुप्या आणि हंगामी बेकारीचे प्रमाण दिसून येते. शेतीच्या विकासावरच शेती आधारित उद्योगाचा विकास आणि प्रगती अवलंबून आहे. शेती व्यवसाय आणि उद्योग हे एकमेकांना पूरक उद्योग आहेत. भारताची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत असल्यामुळे भारतात जमिनीचे विभाजन आणि तुकडीकरण, शेतमजूर आणि बेकारीचे प्रमाण वाढत आहे. देशात सीमांत आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे. भारतामध्ये काही निवडक राज्य वगळता सिंचनाचे प्रमाण अल्प आहे. भारतामध्ये ५५% पेक्षा अधिक शेती कोरडवाहू आहे, त्यामुळे शेतीमधील उत्पादन आणि उत्पादकता अनिश्चित स्वरूपाची आहे. निसर्गाच्या पावसावर अवलंबून शेती, पारंपरिक शेतीची अवजारे, दैववाद, जुने व कालबाह्य शेतीची अवजारे, सिंचनाचा अभाव, रासायनिक खताचा अपुरा वापर, कीटकनाशकांचा अभाव, वित्त पुरवठ्याचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता अल्प असलेली दिसून येते. शेतीतील लागवडीचा खर्च अधिक आणि उत्पादन कमी ही दरी वाढत असल्यामुळे शेतकरी कर्जाच्या जाळ्यात अडकला आहे. भारतीय शेतकऱ्यांना कर्जाच्या जाळ्यातून मुक्त करण्यासाठी आणि शेती व शेतीपूरक उद्योग आणि ग्रामीण उद्योगाला चालना देण्यासाठी सरकार शेतीसाठीच्या विविध योजना राबवित असते.

शेतीतील उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना सुरु करण्यात आली. शेतीच्या विकासाला चालना देण्यासाठी केंद्र सरकार कडून प्रधानमंत्री किसान सन्मान योजना, प्रधानमंत्री पीकविमा योजना, प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना, किसान क्रेडिट कार्ड योजना, राष्ट्रीय सुरक्षा मिशन योजना, किसान विकास पत्र आणि राजीव गांधी किसान न्याय योजना इत्यादी शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य करण्यासाठी योजना कार्यरत आहेत. भारतीय शेतीतील उत्पादन वाढीला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय बागवान मिशन, सिंचन पाइपलाइन अनुदान योजना, शेततळे अनुदान योजना, कृषी यंत्र अनुदान योजना इत्यादी योजना महत्वाची भूमिका बजावितात. शेतकऱ्याला शेती व्यवसायाबरोबरच पूरक व्यवसायाला चालना देण्यासाठी पशु किसान, क्रेडिट कार्ड योजना, प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना, चारा विकास योजना, कुक्कुटपालन योजना

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

इत्यादी योजना सरकारद्वारे शेतीचा आणि ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी सरकारकडून राबविण्यात येतात. त्यामुळे ग्रामीण विकास घडून येण्यास मदत होते.

भारतामध्ये शाश्वत शेतीवर भर देण्यासाठी राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान हा उपक्रम केंद्र सरकारकडून राबविण्यात येत आहे. या अभियानात मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्यपत्रिका वाटप, एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन व सेंद्रिय शेती अंमलबजावणी, पर्जन्यधारित क्षेत्र विकास, इ-गव्हर्नन्स आणि शेतीवरील पाणी व्यवस्थापन इत्यादी शाश्वत शेती बाबत उप-अभियान राबवून शेतीचा विकास घडवून आणण्यावर भर देण्यात येत आहे. भारत सरकारच्या राष्ट्रीय कृषि विकास योजना, राष्ट्रीय कृषि विस्तार व तंत्रज्ञान अभियान, राष्ट्रीय गळीत धान्य व तेलताड अभियान, एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान, जलयुक्त शिवार मागेल त्याला शेततळे, राष्ट्रीय कृषि बाजार इत्यादी कृषि विकासाच्या योजना शासनामार्फत राबविण्यात येतात.

कृषी यांत्रिकीकरण योजना :-

शेतीच्या उत्पादनांला चालना देण्यासाठी राज्य सरकार कडून कृषी यांत्रिकीकरण योजना सुरु करण्यात आली आहे. कृषी उत्पादन घेतांना श्रम आणि वेळ याची बचत व्हावी आणि उत्पादनाला चालना मिळावी म्हणून या योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांना अनुदान दिले जाते. कृषी यांत्रिकीकरण योजनेमुळे प्राणी आणि मानवी शक्तीचा पुनर्स्थापना होते. योजनेंतर्गत यांत्रिकीकरणासाठी कर्ज व इतर सुविधा पुरविल्या जातात. शेतकऱ्यांना उत्पादन घेताना कमीत कमी खर्च यावे यासाठी ट्रक, मळणी यंत्र, औषध फवारणी पंप, सिचन पंप, इत्यादी सुविधा शेतकऱ्याला ग्रामीण बँकद्वारे पुरविण्यात येतात. शेतकऱ्यांना कृषी यांत्रिकीकरण योजनेतंर्गत पंपसेट खरेदीसाठी निर्धारित किंमतीच्या ७२% अनुदान दिले जाते. शेतकऱ्यांना कृषी यांत्रिकीकरण योजनेतंर्गत पंपसेट खरेदीसाठी निर्धारित किंमतीच्या ७२% अनुदान दिले जाते. शेतकऱ्यांना कृषी यांत्रिकीकरण उपकरणे खरेदीसाठी २०% ते ७६% पर्यंत अनुदान दिले जाते.

मागेल त्याला विहीर योजना :-

महाराष्ट्र राज्य औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत राज्य असले तरी महाराष्ट्रात सिचंनाखालील शेतीचे प्रमाण कमी आहे. सिचंनाखालील शेतीचे प्रमाण वाढविण्यासाठी या योजनेंतर्गत अनुदान दिले जाते. मागेल त्याला विहीर योजना अनुसूचित आणि जमाती, दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबे, स्त्री प्रमुख असलेली कुटूंबे, विकलांग शेतकरी कुटूंब, इंदीरा गांधी आवास योजनेंतर्गत लाभार्थी सर्व शेतकरी आणि अन्यसाधारण शेतकरी इत्यादींना या योजनेचा लाभ घेता येतो. या योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांना विहीर खोदण्यासाठी ०४ लाख रुपयाचे अनुदान दिले जाते. या योजनेंतर्गत विहीर खोदण्यासाठी अनुदान लाभ शेतकऱ्याला मिळत असल्याने बागायती शेतीचे, फळबाग लागवडीचे तसेच भाजीपाला लागवडीच्या प्रमाणात वाढ होण्यास मदत झाली. या योजनेमुळे सिचंनाचे प्रमाण वाढविण्यास चालना मिळाली आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पादन आणि उत्पादकेत वाढ होण्यास चालना मिळाली.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना :-

सदर योजना शेती आणि शेती संलग्न कुकुट पालन, शेळीपालन, पशुपालन आणि मासेमारी इत्यादी व्यवसायाला चालना देण्यासाठी कार्यरत आहे. शेतीतील जोखीम कमी करणे शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळ देणे, कृषी व्यवसायाला आणि कृषी उद्योजकतेस चालना देणे, इत्यादी राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

या योजनेंतर्गत शेतीच्या विकासाठी पायाभूत सुविधा यामध्ये रस्ते, वीज, पाणी, बाजारपेठ इत्यादी सुविधा पुरविणे या योजनेंतर्गत शेती उत्पादन वाढीस चालना देणे आहे. राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेच्या माध्यमातून शेतकरी आर्थिक समृद्ध होईल याचा प्रयत्न करण्यात आला.

कृषी विकासाठी सरकारकडून अनेक प्रमुख योजना राबविण्यात आल्या आहेत. शेतीसाठी सुयोग्य तंत्रज्ञान आणि सुधारित बियाणे आणि अवजारे याची उपलब्धता करण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी विस्तार व तंत्रज्ञान अभियान ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे. गळितधान्ये उत्पादनाला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय गळितधान्य तेलताड अभियान योजना कार्यान्वित करण्यात अली आहे. देशातील आणि राज्यातील वाढीव लोकसंख्येला अन्नधान्य सहज उपलब्ध व्हावे याकरिता अन्नधान्य, कडधान्य आणि गळितधान्ये पिकांच्या उत्पादनाला प्रेरणा चालना मिळावी म्हणून राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान राबविण्यात आले. मानवी आहारात फळाचे महत्व अनन्यसाधारण असून शेतकऱ्यांना अधिक उत्पादन मिळवून देण्यात फलोत्पादन महत्वाचे आहे. या फलोत्पादनाला चालना देण्यासाठी एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान आणि राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान कार्यान्वित करण्यासाठी आली आहे.

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमधील शेतकऱ्यांचे अर्थसहाय्य :-

समाजातील दुर्बल शेतकऱ्यांना अर्थसाहाय्य करण्यासाठी हे योजना कार्यान्वित आहे. अनुसूचित जाती आणि नवबौध्द शेतकऱ्यांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वालंबन योजना या अंतर्गत अर्थसाहाय्य सरकारकडून दिले जाते. या योजनेंतर्गत जमीन सुधारणा निविष्ठा पुरवठा, पीक संरक्षण अवजारे, शेतीची सुधारित अवजारे, बेलगाडी, बोरअरिंग, जुनी विहीर दुरुस्ती, पाईप लाईन, पंपसेट, नवीन विहीर खोदकाम या बाबीसाठी शंभर टक्के अनुदान लाभार्थ्याला देण्यात येते. या योजनेचा लाभ देताना दारिद्रयरेषेखालील कुटुंबाला अधिक प्राधान्य देण्यात येते. या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य मिळाल्यामुळे कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढीस प्रेरणा मिळाली आणि राहणीमान तसेच जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली. या योजनेमुळे त्याच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत झाली.

समाजातील दुसरा दुर्बल घटक अनुसूचित जमातीसाठी सुद्धा बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेंतर्गत आदिवासी समुदायातील शेतकऱ्यांना शेतीची विविध अवजारे आणि उपकरणे खरेदीसाठी तसेच शेतीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अर्थसाहाय्य योजनेंतर्गत करण्यात येते. यामुळे या समाजातील लोकांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत झालेली दिसून येते.

राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान :-

भारत हा कृषि प्रधान देश आहे. भारतातील बहुतेक लोक शेती व्यवसाय करतात. ग्रामीण भागातील बरेच व्यवसाय कृषिकेंद्रित दिसून येतात. देशात बदलत्या काळात पिकआकृतिबंधात बदल झाल्यामुळे अनेक अनुकूल प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत. राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानात मृद आरोग्य व्यवस्थापन, एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन आणि सेंद्रिय शेती अंमलबजावणी, पर्जन्याधारित क्षेत्र विकास इ. गव्हर्नन्स आणि शेतावरील पाणी व्यवस्थापन या उप अभियानाचा समावेश आहे.

मृद आरोग्य व्यवस्थापन या अभियानात जमिनीची धूप रोखणे, मृद आरोग्य अबाधित राखणे, जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवणे यासाठी एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनाचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य व्यवस्थापन अभियान सरकारकडून राबविण्यात आले. जमिनीत एकाच प्रकारचे पीक घेतल्यामुळे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

जमिनीची कस कमी होत आहे. मृद आरोग्य व्यवस्थापन या अभियानात जमिनीची धूप रोखणे, मृद आरोग्य अबाधित राखणे, जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवणे यासाठी एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनाचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य व्यवस्थापन अभियान सरकारकडून राबविण्यात आले. जमिनीत एकाच प्रकारचे पीक घेतल्यामुळे जमिनीची कस कमी होत आहे.

यात सुधारणा करण्यासाठी मृद व पाण्याची तपासणी करण्यासाठी राज्यात ३१ मृदा चाचणी प्रयोगशाळेची उभारणी करण्यात आली तर अमरावती, औरंगाबाद, नाशिक, पुणे आणि कोल्हापूर येथे पाच खत नमुना तपासणी प्रयोगशाळा निर्माण करण्यात आल्या आहेत. यामुळे जमिनीची गुणवत्ता वाढीस प्रोत्साहन मिळण्यास मदत झाली.

परंपरागत कृषी विकास योजना कार्यान्वित करण्यात आली. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कीटकनाशके आणि रासायनिक खताचा वापर केल्यामुळे जमिनीचे आरोग्य धोक्यात आले. मृदा आरोग्य सुधारण्यासाठी, एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन आणि सेंद्रिय शेतीची अंमलबजावणी करण्यावर या योजनेंतर्गत भर देण्यात आला. शेतकऱ्यांना विशेषतः अल्प आणि सीमांत भूधारक शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात सेंद्रिय घटकांचा वापर करण्यासाठी परंपरागत कृषी विकास योजनेंतर्गत भर देण्यात आले.

राज्यात पर्जन्यधारित क्षेत्र विकास कार्यक्रम कार्यान्वित करण्यात आला आहे. राज्यात बराच भूभाग पर्जन्यछायेखाली येतो. अशा अवर्षणप्रवण आणि पर्जन्यछायेखालील प्रदेशात शेतीची उत्पादकता सातत्यपूर्ण वाढ करण्यासाठी एकात्मिक शेती पद्धती सारख्या योग्य शेती पद्धती आधारित दृष्टीकोनाची निवड करणे, हवामान बदलाची जोखीम कमी करणे हे उद्दिष्ट या अभियानाचे होते. राज्यात इ - गव्हर्नन्स प्रकल्प, मृद आरोग्य, कीटकनाशके खाते व बि-बियाणे, हवामान अंदाज, बाजारभाव, आयात व हमीभाव खरेदी केंद्रे, पणन विषयक सुधारणा, मत्स्यव्यवसाय विकास, अवर्षणकालीन व्यवस्थापन इत्यादी सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने हे अभियान सुरु करण्यात आले.

प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना :-

कोरडवाहू शेतीमधील उत्पादनाची अनिश्चितता दूर करण्यासाठी आणि कृषी उत्पादनात शाश्वतता आणण्यासाठी सिंचन हे महत्त्वपूर्ण बाब आहे. अवर्षणप्रवण आणि कमी पर्जन्य असलेल्या भागातील शेतकऱ्यांना प्राधान्य देऊन सूक्ष्म सिंचन योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे. प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजनेत तुषार सिंचन आणि ठिबक सिंचन अशा सिंचनाच्या सर्वात कार्यक्षम पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. कृषि सिंचन योजनांमुळे उत्पादन आणि उत्पादकता वाढीस चालना मिळाली. महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि मराठवाडा या प्रदेशात सिंचनाचे प्रमाण अल्प होते. या सिंचन योजनांमुळे या प्रदेशात सिंचनाचे प्रमाण काही प्रमाणात वाढलेले दिसून येते. सन २०१६-१७ मध्ये तुषार सिंचनाखालील क्षेत्रफळ ४५५१० हेक्टर तर सिंचनाखालील क्षेत्रफळ १३३९३१ हेक्टर इतके होते. या सिंचन योजनांमुळे कृषि पिकांच्या उत्पादनाची शाश्वतता वृद्धिंगत झालेली दिसून येते.

कृषि विकासासाठीच्या काही प्रमुख योजना :-

देशातील अथवा राज्यातील शेतीचा विकास घडवून आणण्यासाठी सरकारकडून शेती विकासासाठी विविध योजना राबविण्यात येतात. शेतीचा शाश्वत विकास घडवून आणण्यासाठी, शेतकऱ्यांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी, जमिनीची सुपीकता वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी आणि उत्पादन आणि

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

उत्पादकता सुधारण्यासाठी तसेच शेती पूरक व्यवसायाला चालना देण्यासाठी सरकारकडून विविध योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. त्याचा परामर्श पुढील प्रमाणे

१) राष्ट्रीय कृषी पीक विमा योजना खरीप आणि रब्बी पिकासाठी असून या योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांना अर्थसाहाय्य करण्यात येते.

२) आदिवासी जिल्ह्यामध्ये परसबाग लागवडीस प्रोत्साहन ही योजना राज्यातील १२ आदिवासी जिल्ह्यामध्ये राबविण्यात येते.

३) पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राज्यातील कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि जमिनीची धूप थांबविण्यासाठी राबविण्यात येते.

४) कोरडवाहू शेती अभियान पिकांच्या उत्पादनात शाश्वतता आणण्यासाठी राज्य सरकारने कोरडवाहू शेती अभियान सुरु केले आहे.

५) हवामानावर आधारित फळपीक विमा योजना द्राक्षे, डाळिंब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरू, चिकू, आंबा आणि काजू या पिकांसाठी योजना कार्यान्वित आहे.

६) गोपीनाथराव मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना अपघातग्रस्त झालेल्या शेतकऱ्यांच्या दु:खी कुटुंबियांना आर्थिक मदत करण्यासाठी सुरु करण्यात आली आहे.

७) उन्नत शेती समृद्ध शेतकरी मोहीम शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या उद्देशाने मोहीम हाती घेण्यात आली.

८) बळीराजा चेतना अभियान आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचा मनोधैर्य वाढविण्यासाठी ही योजना कार्यान्वित आहे.

९) मुख्यमंत्री सौर कृषि वाही नी योजना कृषि निविष्ठांचा खर्च कमी करून शेतकऱ्यांना स्वस्तात वीजपुरवठा करण्याच्या हेतूने ही योजना सुरु आहे.

१०) संत शिरोमणी श्री सावता माळी शेतकरी आठवडे बाजार अभियान शेतकरी ते ग्राहक भेट शेतमालाच्या विक्रीसाठी हे अभियान सुरु करण्यात आले आहे.

११) गतिमान वैरण विकास कार्यक्रम ही योजना राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेंतर्गत कृषि विभागाच्या माध्यमातून राबविण्यात येते.

१२) पडकई विकास कार्क्रम किंवा विशेष घटक योजना अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध शेतकऱ्यांच्या शेतावर प्रत्यक्षात मृद संधारणाच्या माध्यमातून जमिनीचा विकास करून या शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येते.

१३) शेळीपालन अनुदान योजना गरीब आणि होतकरू कुटुंबाना या योजनेंतर्गत अर्थसाहाय्य केले जाते. या योजनेमुळे त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास हातभार लागतो.

महाराष्ट्र राज्य हे जरी औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत असला तरी शेती उत्पादनात इतर राज्याच्या तुलनेत पिछाडीवर आहे. राज्यात वाढत जाणारी लोकसंख्या, वाढती बेकारी, जमिनीचे विभाजन आणि तुकडीकरण, आर्थिक विषमता, वाढत्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, सततची नापिकी, कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ अशा अनेक समस्या राज्यात भेडसावत आहेत. शेतकऱ्यांना समृद्ध ठेवण्यासाठी आणि त्यांना कर्जाच्या जाळ्यातून मुक्त करण्यासाठी तसेच शेतीचे उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठी अनेक कल्याणकारी

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. परंतु त्यांचे यश आणि अपयश आणि फलश्रुती या योजनांच्या अंमलबजावणीवर असते हे नाकारता येत नाही !

संदर्भ सूची :-

i. *विनायक चांदगुंडे (२०१९) "अद्यावत शासकीय विकास योजनांचा खजिना," सकाळ प्रकाशन, पुणे*
ii. *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०२०-२१) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई*
iii. *ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन*
iv. *कृषि आयुक्तालय, पुणे महाराष्ट्र शासन*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मृदा आरोग्य कार्ड योजना- आवश्यकता, सद्यस्थिती आणि शेती क्षेत्राचा विकास

डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवाजी कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कन्नड ,
ता431103.कन्नड जिल्हा औरंगाबाद .
मराठी अर्थशास्त्र परिषद सदस्य क्रमांक1695-
ईमेल: sunilgorde1982@gmail.com मोबाईल नंबर 9860714744

गोषवारा: *शेतपिकांचे उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविण्यामध्ये मृदा आरोग्य हा महत्त्वपूर्ण घटक असल्याचे वेगवेगळ्या संशोधनातून समोर आलेले आहे. मृदा आरोग्य कार्ड योजनेमुळे मृदा आरोग्य समजण्यास मदत होते. मातीमध्ये उपलब्ध असलेले पोषक घटक आणि मातीमध्ये कमतरता असलेल्या पोषक घटकांचे मार्गदर्शन शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्य कार्डच्या माध्यमातून उपलब्ध होते. भारत सरकारने सुरू केलेली मृदा आरोग्य कार्ड योजना ही शेती आणि शेतकऱ्यांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्वपूर्ण योजना असल्याचे आढळून येते. माती परीक्षणाच्या मार्गदर्शनानुसार खतांच्या मात्राचा वापर केल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या खतावरील खर्चात घट झाल्याचे आणि पिकांच्या उत्पादनात वाढ झाल्याचे वेगवेगळ्या संस्था आणि संशोधकांनी केलेल्या संशोधनातून दिसून येते. या योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत झालेली आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न केले जात आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून मृदा आरोग्य कार्ड योजना महत्त्वाची आहे. सदरील संशोधन पेपर मध्ये मृदा आरोग्य कार्ड योजनेची आवश्यकता, सुरुवातीच्या दोन कालावधीमधील निवडक राज्यातील मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाचे प्रमाण, निवडक राज्यातील शेतकरी संख्येचे प्रमाण आणि निवडक राज्यातील शेतीक्षेत्राचा वृद्धी दर या घटकांचा आढावा घेऊन विश्लेषण केलेले आहे. उच्च शिक्षण संस्थांनी अभ्यासक्रम आणि माती परीक्षण प्रयोगशाळेची सुरुवात करून स्थानिक भागातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी योगदान देण्याची आवश्यकता या संशोधनातून मांडली आहे. कन्नड तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या माध्यमातून मृदा आरोग्य कार्ड योजनेची माहिती आणि त्यातील मार्गदर्शनाच्या वापरामुळे खताच्या वापरामध्ये झालेली घट तसेच पिकांच्या उत्पादनात झालेली वाढ याही घटकांचा आढावा या संशोधनातून घेतलेला आहे.*

प्रस्तावना: भारत सरकारच्या मृदा आरोग्य कार्ड योजनाला १९ फेब्रुवारी २०१५ रोजी राजस्थान येथील सुरजगड येथे सुरुवात करण्यात आली. **'स्वच्छ धरा खेत हरा'** हे या योजनेचे घोषवाक्य आहे तसेच सिनेसृष्टीतील आघाडीच्या कलाकाराच्या माध्यमातून या योजनेचा प्रचार-प्रसार केला आहे. पिकांच्या उत्पादनामध्ये मातीचे आरोग्य हा महत्वपूर्ण घटक असल्याचे आढळून आलेले आहे. २०१६ या वर्षातील अंदाजपत्रकामध्ये माती परीक्षण करण्यासाठी प्रयोगशाळा विकसित करणे व मृदा आरोग्य कार्ड वाटप करणे यासाठी १०० कोटी रुपयाची तरतूद केल्याचे आढळून येते. मृदा आरोग्य कार्ड हे तीन वर्षातून एकदा दिले जाते. मातीचा नमुना संकलित करण्यासाठी कोरडवाहू क्षेत्रासाठी १० एकर आणि बागायती क्षेत्रासाठी २.५ एकर क्षेत्र मान्य करण्यात आलेले आहे. सदरील योजनेमध्ये माती नमुना संकलन करण्याचे काम राज्य सरकारची

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

जबाबदारी असून रब्बी किंवा खरीप पिकाच्या काढणीनंतर मातीचा नमुना संकलित केला जातो. राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानांतर्गत केंद्र आणि राज्य सरकार मार्फत सदरील योजनेवर खर्च होत असल्याचे दिसून येते. सदरील योजना जमिनीची सुपीकता मोजण्याचे महत्त्वाचे मानक असून या योजनेमुळे मृदा चाचणी प्रयोगशाळांच्या कार्याला बळकटी मिळाल्याचे दिसून येते.

संशोधन साहित्याचा आढावा: हैदराबाद येथील राष्ट्रीय कृषी विस्तार व्यवस्थापन संस्थेतील (MANAGE) डॉ. अमरेंदर रेड्डी यांनी २०१८ मध्ये **'Impact study of soil health card scheme'** या विषयावर संशोधन केल्याचे आढळून येते. त्यांनी केलेल्या संशोधनातून मृदा आरोग्य कार्डमुळे खतावरील होणारा खर्च कमी होण्यास मदत झाली आहे तसेच वेगवेगळ्या पिकांच्या उत्पादनामध्ये वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे.

राष्ट्रीय उत्पादकता परिषदेने (NPC) फेब्रुवारी २०१७ मध्ये मृदा आरोग्य कार्डच्या वापरा संदर्भात संशोधन केल्याचे आढळून येते. राष्ट्रीय उत्पादकता परिषदेने १९ राज्यातील ७६ जिल्ह्यामधील १७० मृदा परीक्षण प्रयोगशाळातील १७०० शेतकऱ्यांच्या माती परीक्षण अहवालाच्या अभ्यासातून निरीक्षण नोंदवले. माती आरोग्य कार्ड योजनेच्या पूर्वी ९० प्रतिशत शेतकरी माती परीक्षण करत नसल्याचे आढळून आले. ९२ प्रतिशत शेतकरी या योजनेच्या पूर्वी संतुलित खत व सूक्ष्म न्यूट्रियंट वापर करत नसल्याचे दिसून आले. मृदा आरोग्य कार्ड यावर दिलेल्या माहितीमुळे सर्व पिकांच्या उत्पादनामध्ये ५ ते ६ प्रतिशत वाढ झाल्याचे शेतकऱ्यांनी नमूद केले. २१ राज्यातील १७१ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचा मृदा आरोग्य कार्ड योजनेचा अभिप्राय समाधानकारक असल्याचे आढळून आलेले आहे. मृदा आरोग्य कार्ड वरती मार्गदर्शन केलेल्या नत्र खतांच्या वापरामुळे नत्र खताच्या खर्चाचे प्रमाण कमी झाले व यामुळे पिकांच्या उत्पादन खर्चामध्ये घट झाली. तांदूळ पिकाचा उत्पादन खर्च १६ ते २५ प्रतिशत, डाळवर्गीय पिकाचा उत्पादन खर्च १० ते १५ प्रतिशत, कापूस पिकाचा उत्पादन खर्च २५ प्रतिशत कमी झाल्याचे आढळून आले. मृदा आरोग्य मार्गदर्शनाचा वापर केल्यामुळे अन्नधान्य पिकाचे उत्पादन १० ते २० प्रतिशत, डाळ वर्गीय पिकांचे उत्पादन १० ते ३० प्रतिशत, तेलबिया पिकांचे उत्पादन ४० प्रतिशत तर कापसाच्या उत्पादनामध्ये १० ते २० प्रतिशत वाढ झाल्याचे नमूद केले. राष्ट्रीय उत्पादकता परिषदेने राष्ट्रीय कृषी विस्तार व्यवस्थापन संस्थेतील संशोधनाचा आधार घेतलेला आहे.

औरंगाबाद जिल्हा मृदा सर्वेक्षण व मृद चाचणी अधिकारी श्रीधर गोमरकर यांच्या मते, 'माती परीक्षणानुसार खते दिल्यास जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होते, खतावरील खर्च कमी होतो, जमिनीची उत्पादकता वाढते व यातून पिकाचे उत्पादन वाढण्यास मदत होते'.

अमेरिकेच्या कृषी विभागाने एप्रिल २०२१ मध्ये मृदेचे आरोग्य सुधारण्यासाठी संशोधनाच्या माध्यमातून २१.७ दशलक्ष डॉलर गुंतवणूक करण्यास मान्यता दिल्याचे आढळून येते. अमेरिकेतील कृषी विभागाच्या राष्ट्रीय अन्न आणि कृषी संस्थेच्या (NIFA) माध्यमातून ६.३ दशलक्ष डॉलर अनुदान हे मृदा आरोग्य सुधारण्यासाठी १४ वेगवेगळ्या बाबींवर खर्च करण्यास तर ५.४ दशलक्ष डॉलर अनुदान हे मातीमध्ये असलेले ७ संकेत समजून घेण्यासाठी खर्च करण्यास मान्यता दिल्याचे आढळून येते. अमेरिकेच्या कृषी विभागाचे तत्कालीन सचिव टॉम विल्सक यांनी याची घोषणा केली. मातीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी अमेरिकेमध्ये नियोजन पूर्वक काम केले जात असल्याचे आढळून येते. उच्च तीव्रतेच्या आगीनंतर मातीचे आरोग्य वाढविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या बाबीचे संशोधन करण्यासाठी Arizona विद्यापीठांतर्गत एम. ए. बावकर यांच्या संशोधन खर्चास मान्यता दिल्याचे दिसून येते. याशिवाय उप उष्णकटिबंधीय वृक्ष फळांसाठी पारंपारिक आणि अभिनव मृदा आरोग्य निर्देशांक संशोधनास

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्रोत्साहन दिल्याचे दिसून येते. अमेरिकेच्या टेक्सास भागांमध्ये कापूस हे प्रमुख पीक आहे. कापसाच्या पिकामध्ये पोटॅशियम या घटकाचा महत्वपूर्ण संबंध आहे. या अनुदानाच्या माध्यमातून पोटॅशियम शोषण आणि स्थिरीकरण समजून घेण्यासाठी संशोधनास मान्यता दिल्याचे दिसून येते. जीवन चक्रातील बदलांचे संकेत मृदा देत असतेभारतातील . डोंगराळ भागातील मातीचे आरोग्य राखण्यासाठी प्रभावी उपायोजना केल्या जात नाही. प्रगत देशांमध्ये त्यासाठी नियोजनपूर्वक प्रयत्न केल्याचे अभ्यासातून दिसून येते.

मृदा आरोग्य संकल्पना: जैविक उत्पादकता टिकवून ठेवण्यासाठी, पर्यावरणाची गुणवत्ता राखण्यासाठी, वनस्पती आणि प्राण्यांच्या आरोग्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी परिसंस्थेच्या सीमांमध्ये कार्य करण्याची मातीची क्षमता म्हणजे मृदा आरोग्य होय.

मृदा आरोग्य आवश्यकता ,मृदा आरोग्य कार्डच्या माध्यमातून जमिनीतील मातीचा नमुना घेऊन सामू: तांबे व कर्ब या मातीच्या पोषणासाठी ,मॅग्नीज ,लोह ,बोरॅन ,जस्त ,गंधक ,पालाश ,स्फुरद ,नत्र ,क्षारता मृदा आरोग्य कार्ड यामुळे जमिनीतील पौष्टिक उपस्थिती .घटकांचे प्रमाण शोधले जाते १२आवश्यक असणाऱ्या ती परीक्षण केल्यानंतर शेतकऱ्यांनी कोणतीमा .व पौष्टिक अनुपस्थिती या बाबींची माहिती होण्यास मदत होते पिके घ्यावी व त्या पिकांना आवश्यक असलेल्या खताच्या मात्रेची शिफारस मृदा आरोग्य कार्डच्या माध्यमातून केली जाते ,मातीमध्ये उपलब्ध असलेले घटक ,मृदा आरोग्य कार्डच्या माध्यमातून शेतीची उत्पादन क्षमता . मातीची गुणवत्ता सुधारण्य ,पाण्याचे प्रमाण ,कमतरता असलेले घटकांसाठी मार्गदर्शन उपलब्ध होत असल्याचे आढळून आले आहे.

मृदा आरोग्य कार्ड वाटपातील सद्यस्थिती: सदरील योजनेच्या अंमलबजावणी नंतरच्या दोन्ही कालावधीमध्ये राज्यनिहाय मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाच्या संख्येमध्ये वाढ झालेली आहे.

तक्ता क्रमांक १

निवडक राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण आणि वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डचे प्रमाण

अ. क्र.	राज्य	राज्याच्या कृषी धारकांच्या संख्येचे भारतातील एकूण कृषी धारकाच्या संख्येशी असलेले प्रमाण प्रतिशत मध्ये	राज्यात वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डचे भारतामध्ये एकूण वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डशी प्रमाण प्रतिशत मध्ये (कालावधी २०१५-१७)	राज्यात वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डचे भारतामध्ये एकूण वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डशी प्रमाण प्रतिशत मध्ये (कालावधी २०१७-१९)
१	आंध्र प्रदेश	५.८२	६.९४	५.८१
२	आसाम	१.८७	१.२१	१.०८
३	बिहार	११.२०	६.०२	५.२४
४	छत्तीसगड	२.७३	३.६२	३.९६
५	गुजरात	३.६३	४.७५	७.२५
६	हरियाणा	१.११	३.९३	३.४५
७	हिमाचल प्रदेश	०.६८	०.३५	०.८०

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

८	जम्मू आणि काश्मीर	०.९६	०.६४	०.८४
९	झारखंड	१.९१	०.५९	०.५३
१०	कर्नाटक	५.९२	७.२९	६.५३
११	केरळ	५.१७	०.७१	१.८४
१२	मध्य प्रदेश	६.८३	८.२६	७.४३
१३	महाराष्ट्र	१०.४३	१२.२४	१०.८९
१४	ओरिसा	३.३२	२.२१	१.७१
१५	पंजाब	०.७४	१.१६	०.९६
१६	राजस्थान	५.२२	६.४१	८.२३
१७	तामिळनाडू	५.४२	६.३०	५.८५
१८	तेलंगणा	४.०६	५.३२	४.०४
१९	उत्तर प्रदेश	१६.२६	१५.८४	१६.९९
२०	उत्तराखंड	०.६०	०.६९	०.७३
२१	पश्चिम बंगाल	४.९४	४.६९	३.५०
	भारत एकूण प्रतिशत (संख्या)	१०० (१४६४२२१३४)	१०० (१०७३४८४१६)	१०० (११९७७३०४०)

आधार: केंद्रीय कृषि आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाने जाहीर केलेल्या माहितीचा आधार घेऊन केलेले विश्लेषण

वरील तक्त्यामध्ये निवडक राज्यातील कृषी धारकांचे भारतातील एकूण कृषीधारकांशी असलेले प्रतिशत दर्शविले आहे. तसेच २०१५-१७ व २०१७-१९ या कालावधीमध्ये निवडक राज्यातील वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डचे भारतामध्ये एकूण वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डशी असलेले प्रतिशत दर्शविले आहे.

कृषी गणना २०१५-१६ च्या आकडेवारीनुसार भारतामध्ये सर्वाधिक कृषिधारकांचे प्रमाण उत्तर प्रदेश या राज्यात १६.२६ प्रतिशत असल्याचे दिसते. त्यानंतर अनुक्रमे बिहार राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण ११.२० प्रतिशत, महाराष्ट्र राज्यातील कृषी धारकांचे प्रमाण १०.४३ प्रतिशत, मध्यप्रदेश राज्यातील कृषी धारकांचे प्रमाण ६.८३ प्रतिशत, कर्नाटक राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण ५.९३ प्रतिशत, आंध्र प्रदेश राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण ५.८२ प्रतिशत, तामिळनाडू राज्यातील कृषी धारकांचे प्रमाण ५.४२ प्रतिशत, राजस्थान राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण ५.२२ प्रतिशत आणि केरळ राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण ५.१७ प्रतिशत असल्याचे आढळून आले. वरील ९ राज्यातील कृषीधारकांचे प्रमाण ७२.२७ प्रतिशत असल्याचे दिसते. या ९ राज्यांमध्ये वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डचे एकूण वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डशी असलेले प्रमाण २०१५-१७ या कालावधीमध्ये ६९.०१ प्रतिशत तर २०१७-१९ या कालावधीमध्ये ६८.८१ प्रतिशत असल्याचे आढळून आले.

आंध्र प्रदेश, छत्तीसगड, गुजरात, हरियाणा, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, पंजाब, राजस्थान, तामिळनाडू व तेलंगणा या राज्यात २०१५-१७ व २०१७-१९ या कालावधीमध्ये कृषी धारकांच्या प्रमाणापेक्षा मृदा आरोग्य कार्डचे वाटप समाधानकारक झाल्याचे दिसते. याव्यतिरिक्त उर्वरित राज्यांना या संदर्भात नियोजनपूर्वक प्रयत्न करून मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाची संख्या वाढवण्याची आवश्यकता आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कृषी धारकाच्या प्रमाणामध्ये उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्राचे प्रमाण लक्षणीय आहे तसेच २०१५-१७ व २०१७-१९ या दोन्ही कालावधीमध्ये मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाचे प्रमाण लक्षणीय आणि समाधानकारक असल्याचे दिसते. बिहार आणि केरळ या राज्यातील कृषी धारकाचे प्रमाण लक्षणीय असले तरी मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाचे प्रमाण तुलनेने कमी असल्याचे दिसते. शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी या दोन्ही राज्यांनी नियोजनपूर्वक प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

तक्ता क्रमांक २
निवडक राज्यातील कृषी क्षेत्राचा वृद्धीदर
(वृद्धीदर प्रतिशत मध्ये, आधार वर्ष २०११-१२)

अ. क्र.	राज्य	२०१५-१६	२०१९-२०
१	आंध्र प्रदेश	८.३१	७.९१
२	आसाम	४.२१	- ५.१३
३	बिहार	२.३४	०.४०
४	छत्तीसगड	- ०.९५	३.६७
५	गुजरात	- १.५८	९.२७
६	हरियाणा	३.८५	५.६१
७	हिमाचल प्रदेश	८.५५	१५.५६
८	जम्मू आणि काश्मीर	२५.४८	- ०.०२
९	झारखंड	- २८.४०	- ९.५१
१०	कर्नाटक	- ९.८६	१४.६८
११	केरळ	- ५.१०	- ५.०९
१२	मध्य प्रदेश	- ०.४१	१२.१८
१३	महाराष्ट्र	- ३.६६	६.०६
१४	ओरिसा	- १२.७३	११.८७
१५	पंजाब	१.४०	१.८८
१६	राजस्थान	- ०.३३	९.५१
१७	तामिळनाडू	२.५९	६.४९
१८	तेलंगणा	- ७.५२	२९.०५
१९	उत्तर प्रदेश	४.२५	१.७०
२०	उत्तराखंड	- १.७३	१.३६
२१	पश्चिम बंगाल	०.५७	२.१३

आधार: Agricultural Statistics at a Glance, 2021.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

निवडक राज्यातील शेती क्षेत्राचा वृद्धीदर आणि वाटप मृदा आरोग्य कार्ड यातील संबंध: आंध्र प्रदेश, गुजरात, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, ओरिसा, पंजाब, राजस्थान, तामिळनाडू, तेलंगणा, उत्तराखंड या राज्यामध्ये २०१९-२० या वर्षांमधील शेती क्षेत्राचा वृद्धी दर आणि २०१७-१९ या कालावधीमध्ये वाटप झालेल्या मृदा आरोग्य कार्डच्या संख्येचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. बिहार आणि केरळ या राज्यामध्ये २०१७-१९ या कालावधीमध्ये मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाचे प्रमाण कमी आहे तसेच २०१९-२० या वर्षांमध्ये शेती क्षेत्राचा वृद्धीदर अत्यंत कमी असल्याचे दिसून येते. छत्तीसगड महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश या राज्यांमध्ये मृदा आरोग्य कार्ड वाटपाची संख्या तुलनेने चांगली आहे परंतु २०१९-२० काळात शेती क्षेत्राचा वृद्धीदर कमी असल्याचे दिसून येते.

उच्च शिक्षण संस्थांचा सहभाग: मानव जातीच्या चिरस्थायी विकास आणि अस्तित्वासाठी मृदा आरोग्य संकल्पना समजून घेणे आणि मृदा आरोग्य टिकवण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून मृदा आरोग्य विषयी प्रचार व प्रसार करणे आवश्यक आहे. यामुळे तरुण पिढीला मृदा आरोग्य समजण्यास मदत होईल. उच्च शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून महाविद्यालयातील प्रयोगशाळांमध्ये माती परीक्षण करण्याची क्षमता विकसित करण्यासाठी आवश्यक त्या उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी राज्य शासनाने आवश्यक त्या तरतुदी करून महाविद्यालयातील माती परीक्षण प्रयोगशाळांसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

भोपाळ येथील **Indian institute of soil science** या संस्थेने माती परीक्षणासाठी १८ फेब्रुवारी २०१५ रोजी माती परीक्षण योजनेची सुरुवात केली. माती परीक्षण करण्यासाठी या संस्थेने १२ पॅरामीटर्स ऐवजी १५ पॅरामिटरचा माती परीक्षणामध्ये समावेश केल्याचे दिसून येते. मृदा आरोग्य कार्ड यामध्ये असलेल्या १२ घटकांशिवाय जिप्सम, लायम, क्लालोरास या घटकांचा पॅरामीटर्स मध्ये समावेश केल्याचे आढळून येते.

महाविद्यालयातील विज्ञान प्रयोगशाळेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण संस्थांनी मृदा आरोग्य कार्ड तयार करण्यासंदर्भात आवश्यक त्या बाबींची पूर्तता केल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पादन आणि उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल. महाराष्ट्रातील कन्नड येथील श्री. छत्रपती शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळाच्या शिवाजी महाविद्यालयामध्ये कृषी मंचच्या अंतर्गत जानेवारी २०२२ मध्ये माती परीक्षण प्रयोगशाळेची सुरुवात करण्यात आलेली आहे. या माध्यमातून शेतकऱ्यांना मातीच्या प्रकाराची वैज्ञानिक माहिती मिळवून मातीचा पोत पाहून शेतकऱ्यांना योग्य पिकांची व खतांच्या मात्रांची निवड करता येणार आहे. याचा लाभ कन्नड तालुक्यातील शेतकऱ्यांना घेता येईल. सदरील महाविद्यालयांमध्ये मृदा आरोग्य कार्ड १२ पॅरामीटर्स मोजण्यासाठी हार्वेस्टो या कंपनीने तयार केलेल्या यंत्राचा व डिजिटल स्वाईल टेस्टिंग किटचा उपयोग होत असल्याचे आढळून आले. शिवाजी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. विजय भोसले यांच्या मते, शिक्षण संस्थांचे समाजाप्रती दायित्व असल्यामुळे शिक्षणाचा उपयोग विद्यार्थ्यांबरोबरच स्थानिक भागातील समाजाला झाला पाहिजे. या उद्देशाने महाविद्यालयांमध्ये माती परीक्षणाची सुरुवात झालेली आहे. संस्थेच्या माध्यमातून सदरील योजना राबविण्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. शासन स्तरावरून सदरील माती परीक्षणासाठी कोणताही निधी मिळत नसल्यामुळे व्यापक प्रमाणामध्ये माती परीक्षण करण्यामध्ये अडचणी येतात. विज्ञान महाविद्यालयाच्या माध्यमातून या योजनेची व्याप्ती वाढवता येते.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मृदा आरोग्य कार्ड योजनेबाबत स्थानिक शेतकऱ्यांचा आढावा: कन्नड तालुक्यामध्ये मृदा आरोग्य कार्ड योजने संदर्भात १०० शेतकऱ्यांचा आढावा घेण्यात आला. यामध्ये ८२ प्रतिशत शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्य कार्ड योजनेची माहिती असल्याचे आढळून आले. शेतीसाठी असलेल्या अनेक शासकीय योजनांचा लाभ घेण्यासाठी माती परीक्षण अनिवार्य केल्यामुळे मृदा आरोग्य कार्ड योजनेसंदर्भात जागरूकता वाढल्याचे आढळून आले. बहुतांश शेतकऱ्यांनी माती परीक्षण केल्यानंतर मार्गदर्शन करण्यात आलेल्या खतांच्या मात्रा वापरल्यामुळे त्या शेतकऱ्यांच्या खतावरील खर्चात घट झाल्याचे सांगितले. तसेच योग्य खताच्या वापरा संदर्भातील मार्गदर्शनाचा उपयोग केल्यामुळे पिकांच्या उत्पादनामध्ये वाढ झाल्याचे मत नोंदवले.

संदर्भसूची:

१) श्रीधर गोनरकर जिल्हा ,मृद सर्वेक्षण व मृद चाचणी अधिकारीकार्ड योजने संदर्भात युट्युब वर औरंगाबाद यांनी मृदा आरोग्य , .दिलेली माहिती
२) मृदा आरोग्य कार्ड योजनेच्या संदर्भात कन्नड तालुक्यातील शेतकऱ्याकडून घेतलेली माहिती.
३) भारताचे केंद्रीय कृषि आणि शेतकरी कल्याण मंत्री माननीय श्री. नरेंद्र सिंह तोमर यांनी कृषीधारकांची राज्यनिहाय संख्या आणि मृदा आरोग्य कार्डधारकांची संख्या या संदर्भात लोकसभेमध्ये दिलेली माहिती, ३० नोव्हेंबर २०२१.
४) शिवाजी महाविद्यालय कन्नड येथील प्राचार्य विजय भोसले आणि रसायनशास्त्र विभागातील प्राध्यापक डॉ.अतिश मेहेत्रे यांनी दिलेली माहिती.
५) माती परीक्षण प्रयोगशाळेचे लोकार्पण, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, ७ जानेवारी २०२२.
६) मृदा आरोग्य कार्ड योजनेचे संकेतस्थळ https://soilhealth.dac.gov.in/
७) अमेरिकेच्या कृषी विभागाचे संकेतस्थळ gov.usda.www//:https
८) https://npcindia.gov.in/NPC/user/index
९) Impact study of soil health card scheme, Dr. Amarender Reddy, MANAGE Hederabad, 2018.
१०) Agricultural Statistics at a Glance 2021, Government of India, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Directorate of Economics and statistics
११) Agriculture census-2015-16, Agriculture census division, Department of Agriculture, Co-operation and Farmers Welfare, Ministry of Agriculture and Farmers welfare, Government of India 2019.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना व भारतीय शेती

प्रा. अनपट काकासो जालिंदर, प्रो.डॉ. जितेंद्र डी. तलवारे
प्लॉट नं-39, गणेशनगर, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
विश्वकल्याणी भवनच्या पाठीमागे ता-शहादा.श्री शिपाटील साहित्य व.स.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.प्र.वि.जिल्हा-नंदूरबार, पिन कोड-४२५४०९ मुवाणिज्य महाविद्यालय.अ.मु.फि., धुळे
आजीव सदस्य क्रमांक -१७९२
भ्रमणध्वनी- ९४२२३६१७३६
श.ता. एज्यु. अँड को-ऑप एज्यु.सोसायटी लिमिटेड,
संचलित व श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ,मुंबई
संलग्नित,सिनिअर आर्ट्स महिला महाविद्यालय, शहादा.जिल्हा-नंदूरबार.

गोषवारा-
कृषी हा भारत देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. त्यातून शेतकऱ्यांचे आणि पर्यायाने देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये भर पडणार आहे. शेतकरी वर्गासाठी केंद्र शासनातर्फे अनेक योजना उपलब्ध आहेत. माती, बियाणे, सिंचन यंत्रे, तंत्रज्ञान,विमा पिकाला संरक्षण आणि विपणन हे शेतीशी संबंधित महत्वपूर्ण घटक आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने विचार करता शेती व शेतकरी हा विकासाचा केंद्रस्थानी असलेला विषय आहे. त्यामुळे भारताच्या विकासाचा कणा हा शेती व शेतकरी आहे. शेतीच्या माध्यमातून गरीबी दूर करणे व ग्रामीण विकास साधून शेतीची उत्पादन क्षमता वाढवणे आणि आर्थिकदृष्ट्या अर्थव्यवस्था सक्षम करणे आवश्यक ठरते म्हणून केंद्रशासन शेतकऱ्यांसाठी विकास योजना मोठ्या प्रमाणात राबवत आहे. कृषी व संलग्न कार्यक्षेत्र अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख क्षेत्रांपैकी एक असून त्याचा एकूण राज्य मूल्य वृद्धीत सरासरी १२.१ % आहे. भारतातील मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या उपजीविकीसाठी शेती व संलग्न कार्यावर अवलंबून आहे. या क्षेत्राला मदत करण्यासाठी शासन विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवत आहे. तसेच नैसर्गिक आपत्तींचा या क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा सामना करण्यासाठी विविध उपयोजना करीत आहे. महाराष्ट्र राज्याचा एक तृतीयांश भाग कमी आणि अनियमित पावसाच्या प्रजन्य क्षेत्रात येतो. महाराष्ट्र राज्यातील निव्वळ पेरणी क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे ५४टक्के आहे.१

➢ प्रस्तावना-

भारतीय अर्थव्यवस्थेतलक्षणीय योगदान देणारी शेती व्यवस्था ही उपजत शेती जैविक, औद्योगिक शेती आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्था शेती क्षेत्राशी निगडित आहे. भारताला कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो त्यामुळे शेतीला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. प्रख्यात शेतीतज्ञ व शेतकऱ्यांचे कैवारी वसंतराव नाईक यांनी शाश्वत शेती- उन्नत शेतीचा संदेश देत भारतीय शेतीला नवे आयाम देण्याचे कार्य केले. केंद्र सरकारद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या योजनांची तीन श्रेणींमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. या श्रेणीमध्ये कोर ऑफ कोर स्कीम्स, कोर्स आणि मुख्य सेंट्रल सेक्टर्स स्कीम्स यांचा समावेश होतो. केंद्र प्रायोजित योजना या अशा योजना आहेत ज्या भारतातील राज्य सरकारद्वारे परंतु त्यांना मुख्यत्वे केंद्र सरकारकडून निश्चित राज्य सरकारच्या वाट्याने निधी दिला जातो. केंद्रशासन शेतकऱ्यांच्या हितासाठी मोठ्या प्रमाणात योजना राबवत असलेल्या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

दिसून येत आहेत. या योजनांमध्ये राष्ट्रीय कृषी योजना, प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाभियान, प्रधानमंत्री किसान सन्मान योजना, प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना, किसान आधारभूत किंमत योजना, कृषी यांत्रिकीकरण उपाय अभियान योजना अशा अनेक योजनांचा समावेश होतो, ग्रामीण विकास, गरिबी कमी करणे शेती या क्षेत्रात देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा समजून शेती विकास करण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासन शेती विकासाकरता अनेक योजना राबवत असल्याचे दिसून येते.२

- **शेती विकासासाठी केंद्रपुरस्कृत विकास योजना-**

भारतातील शेतकऱ्यांसाठी शासन योजना राबवत आहे. भारतात शेती व्यवसाय तंत्रज्ञान आघाडीवर असला तरी शेतकऱ्यांच्या शेती विकासाच्या अनेक योजनांची आवश्यकता भासत आहे. शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी केंद्र शासनामार्फत योजना राबवल्या जात आहे त्या योजना खालील प्रमाणे-

१) प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाभियान योजना-

केंद्र शासनाकडून प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा व उत्थान महाभियानयोजना राबविण्यात येत आहे. ही योजना २०१९-२० ते २०२५-२६ या कालावधीसाठी राबविण्यात येत असून महाराष्ट्र राज्यासाठी दोन लाख स्वतंत्र सौर कृषी पंप मंजूर करण्यात आलेले आहेत. या योजनेअंतर्गत शेतकरी ३ एचपी,५ एचपी आणि ७.५ एचपी क्षमतेचे ऑफ ग्रीड स्वतंत्र सौर कृषी पंप स्थापित करू शकतात. या योजनेमध्ये खुल्या प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३०टक्के व राज्य शासनाने ६० टक्के आर्थिक सहाय्यकआणि लाभार्थ्यांचा १० टक्के हिस्सा आहे आणि अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमाती प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ६५ टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थ्यांचा ५% आर्थिक हिस्सा आहे. डिसेंबर २०२२ पर्यंत एकूण ३६३८१सौर पंप शेतकऱ्यांसाठी वाटप करण्यात आले आहेत. ३

२) प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना-

अल्प व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी केंद्रशासन प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना सन २०१८-१९ पासून राबवत आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना दोन हजार प्रमाणे तीन समान हाप्त्यात दरवर्षी एकूण ६००० अनुदान देण्यात येत असून ते लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत दिनांक २फेब्रुवारी २०२३ पर्यंत ११०.३१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण २१९०९१.८६ कोटी रक्कम जमा करण्यात आलेली आहे. ४

३) राष्ट्रीय कृषी विकास योजना-

ही योजना २००७ मध्ये कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी एक क्षत्रीय योजना म्हणून सुरू करण्यात आली आहे. ही योजना राज्यांना कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन देते. २०१९-२० मध्ये १५७२२ कोटींच्या आर्थिक वाटपासह शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळकट करून जोखीम कमी करणे आणि कृषी व्यवसाय उद्योजकतेला चालना देऊन शेतीला फायदेशीर आर्थिक सक्षम बनवण्याचा व्यापक प्रमाणात योजना काम करीत आहे. या योजनेच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्रात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी सरकार प्रयत्नशील आहे. खर्च वित्त समितीच्या शिफारशीनुसार राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेची २०२२-२३ पासून RKPY योजना म्हणून पुनर्रचना करण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक १.१ राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेची प्रगती- (२०२२-२३)

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अ.क्र.	तपशील	संख्या
१	मंजूर प्रोजेक्ट	१८३२४
२	चालू प्रोजेक्ट	८९४७
३	पूर्ण झालेले प्रोजेक्ट	८७७
४	बंद पडलेले प्रोजेक्ट	१४३
५	सोडून दिलेले प्रोजेक्ट	५४७

संदर्भ- http://www.manayojanaa.in५

४) व्हर्टिकल्चर योजना-

या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे गरजू अपंग व्यक्तींना ISI मार्क असलेले संशोधन वापरण्यास योग्य शास्त्रशुद्ध आधुनिक अशा साधनांचा मोफत किंवा अल्प दरात पुरवठा करणे आहे. कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या अंतर्गत राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ यांची देशातील व्यावसायिक फलोत्पादनासह पायाभूत सुविधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी अनुदान देते. या योजनेअंतर्गत विविध खर्चाच्या नियमानुसार विविध घटकांसाठी ३५ ते ५०टक्के अनुदान दिले जाते. केंद्र शासनाने राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान २००५ या वर्षापासून सुरू केले आहे. या योजनेत ८५ % केंद्र शासनाचा १५ टक्के राज्य शासनाचा वाटा आहे. २०१८-१९या वर्षाकरिता केंद्र शासनाने३३२७५.९० लाख रकमेचा वार्षिक कृती कृषी आराखड्यास मान्यता दिली आहे . यांपैकी प्राप्त अनुदान १७८३३.०० लाख पैकी १६४४७.९४ लाख इतका खर्च झाले आहेत. २०१९-२० या वर्षाकरिता केंद्र शासनाने २६३३.३२ लाख रकमेच्या वार्षिक कृषी आराखड्यासह मान्यता दिली आहे.

क्र.	तपशील	रक्कम
१	उच्च तंत्रज्ञान आधारित रोपवाटिका तयार करणे	२५.०० लाख
२	लहान रोपवाटिका स्थापन करणे	१५. ०० लाख
३	नवीन उतीसंवर्धन प्रयोगशाळा स्थापन करणे	२५० लाख
४	भाजीपाला विकास कार्यक्रम	३५००० प्रति हेक्टर
५	गांडूळ खत उपकेंद्र	१ लाख

संदर्भ महाराष्ट्र शासन, कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२२-२३, पृष्ठ क्रमांक ११ ६

५) प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना-

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पाण्याचा अपव्य टाळण्यासाठी जलवापर क्षमतेत वाढ करणे, अचूक सिंचन आणि तुषार व ठिबक अशा पाणी वाचवणाऱ्या सिंचन पद्धतीचा अवलंब करणे यासाठी प्रोत्साहन देऊन सूक्ष्म सिंचन क्षेत्रात वाढ करणे या उद्देशाने २०१५-१६ पासून सूक्ष्म सिंचन योजना प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना या केंद्र शासनाच्या महत्त्वकांशी योजनेमध्ये समाविष्ट करून राज्यातील सर्व ३६ जिल्ह्यांमध्ये योजना राबविण्यात आहे. या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाकडून २०२१ मध्ये देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार अल्प व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांना ५५% आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५टक्के अनुदानाची निकष असून क्षेत्राची मर्यादा ५ हेक्टर आहे.

तक्ता क्रमांक१.३ १९८६ ते २०२२ या कालावधीत सूक्ष्म सिंचनाखाली आलेले क्षेत्र

अ. क्र.	**सिंचनाचा प्रकार**	**क्षेत्र हेक्टर लाखात**
१	ठिबक सिंचन	१८.३५
२	तुषार सिंचन	७.३७
	एकूण	**२५.७२**

संदर्भ- महाराष्ट्र शासन, कार्यक्रम अंदाजपत्रक २०२२१, पृ. क्र. ७ ७

६) पीएम किसान सन्मान निधी योजना-

या योजनेअंतर्गत भारत सरकार दरवर्षी शेतकऱ्यांना ६००० रुपयांची आर्थिक मदत करते. केंद्र सरकार ६००० रुपये प्रत्येकी चार महिन्याला दोन हजार रुपयांच्या प्रमाणे शेतकऱ्यांच्या खात्यावर जमा करत असते. या योजनेची घोषणा श्री. पियुष गोयल यांनी १फेब्रुवारी २०१९रोजी भारताच्या २०१९ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पा दरम्यान केली. या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने निकष शिथिल केल्याने लाभार्थी शेतकऱ्यांना कुटुंबांच्या संख्येत मोठी वाढ झालेली आहे. या योजनेत १२ कोटी छोटे तथा मध्यम शेतकऱ्यांना सामील करण्यात आले आहे. या योजनेअंतर्गत २०२२ अखेर एकूण ७५ हजार कोटी रुपये एवढे खर्च झालेले आहेत. प्रधानमंत्री किसान सन्मान योजना च्या माध्यमातून ३१ मार्च २०१९ रोजी थेट बँक खात्यावर ट्रान्सफरच्या माध्यमातून पहिला हप्ता देण्यात आलेला आहे. या योजनेअंतर्गत देशातील ९.५ कोटी अधिक लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात १९ हजार कोटी रुपयांमध्ये अधिक रक्कम केंद्र सरकारने हस्तांतरित केली आहे.८

- **सारांश-**

सरकार शेतकऱ्यांसाठी केंद्र पुरस्कृत ७५ टक्के व राज्य पुरस्कृत २५ टक्के या स्वरूपात योजना राबवत असते. शेतीची मशागत अवजारे, औषधांची खरेदी यांच्यासाठी केंद्र सरकार योजना राबवत आहे. आजचा शेतकरी वर्ग शेती विकासासाठी जागरूक असतो. प्रत्येक बाबी तपासून तो उत्पादन निवड करतो. देशातील शेतकऱ्यांना शेती विकासास प्रोत्साहन देणे, सेंद्रिय शेती विकसित करणे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाचे उत्पादन वाढवणे यासाठी केंद्र सरकार मोठ्या प्रमाणात योजना राबवत आहे. भारताचा विचार केला तर केंद्र सरकार ज्या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शेतकरी विकासाच्या योजना राबवत आहे त्यामुळे शेतीचा विकास होण्यास मदत झाली आहे त्यामुळे जमिनीचे प्रतिहेक्टरी उत्पादन वाढलेले आहे.

- **संदर्भसूची-**

१) महाराष्ट्र शासन महाराष्ट्राचे आर्थिक पाहणी २०२२-२३ पृष्ठ क्र. १०१
२) किलचे बालासाहेब, शाश्वत विकासात शेती, शेतकऱ्यांचे स्थान व अर्थसंकल्प, योजना मासिक, मार्च २०१६ पृ. क्र.७२
३) महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२-२३ पृष्ठ क्र. १११
४) महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२-२३, पृष्ठ क्र. ११३
५) वेबसाईट- http://www.manayojanaa.in
६)महाराष्ट्र शासन, कार्यक्रम अंदाजपत्रक, २०२२-२३ पृष्ठ क्र. ११
७) महाराष्ट्र शासन, अंदाजपत्रक २०२२-२३ पृष्ठ क्र. ७
८) महाराष्ट्र टाइम्स न्यूज पेपर दिनांक ३ जून २०२३

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

"एक चिकित्सक अभ्यास :महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजना"

साह्य.प्रा. अतुल कृष्णा घाडगे, प्रो. डॉ.अजय कमलाकर दीक्षित
आजीव सभासद क्रमांक -: आजीव सभासद क्रमांक१९२१ -:१०७०
भ्रमणध्वनी क्र -: भ्रमणध्वनी क्र९०२९५१५८७६ -:९७०२३६५५४२
ई -:मेल–atulghadge007@gmail.comई-: मेल–ajaydixit2005@gmail.com
महाविद्यालयाचे नाव कॉमर्स अँड सायन्स स्वायत्त ,चांगु काना ठाकूर आर्टस् -:
महाविद्यालयरायगड.जि ,पनवेल ,, महाराष्ट्र.
पत्ता ,४१०२०६नविन पनवेल ,खांदा कॉलनी ,११ – सेक्टर ,१ – प्लॉट नं -:जि.रायगड .

गोषवारा

कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेत ज्या काही महत्वपूर्ण गोष्टी अपेक्षित असतात त्यापैकी एक म्हणजे , काम करूइच्छिणाऱ्यासक्षम व्यक्तीला काम देणे ही आहे" .काम करण्याचा हक्क "(Right to Work Article - 41) भारतीय संविधानातील राज्य धोरणांच्या निर्देशक तत्वाला अनुसरून रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र राज्यात सर्वप्रथम अस्तित्वात आलीगरीब समाजातील वर्गाला रोजगार उपलब्ध करून देऊन दारिद्र्य निर्मुलन . च अंगमेहनतीची व कष्टाचीकरण्यासाठी तसेकामे करण्याची तयारी असलेल्या पण स्वतते न मिळवू शकणाऱ्या : रोजगार हमी .सर्व अकुशल व्यक्तींना उत्पादक रोजगार मिळवून देणे हा रोजगार हमी योजनेचा मुख्य उद्देश होता रक पाऊल असून भारतीय योजना म्हणजे महाराष्ट्र राज्याने समाजवादाच्या दिशेने उचलेले एक क्रांतिका राज्यघटनेने सांगितलेल्या अर्थनीतीचे ते एक महत्वपूर्ण सूत्र मानले जातेव्यक्तीला आणि समाजाला लाभकारक . हे "कामाप्रमाणे दाम ,मागेल त्याला काम" ठरेल अशा रीतीने रोजगार पुरविणे हे रोजगार हमी योजनेचे उद्दिष्ट असून रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमात या .सूत्र अवलंबण्यात आलेून ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मुलनाचा प्रश्न प्रभावीपणे सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे १००देशातील ग्रामीण क्षेत्रातील कुटुंबियांना कमीत कमी . या नावाने २००५ - हमी अधिनियम दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यासाठी केंद्र शासनाने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार एक वैशिष्ट्येपूर्ण कायदा केला .

थोडक्यातकामाची ,प्रधान-मागणी ,केंद्रित-रोजगार हमी योजना तळागाळातील वंचित घटकांसाठी लोक, ची ही योजना उत्पादक मालमत्ते .निवड करण्याचे स्वातंत्र्य आणि रोजगाराचा हक्क म्हणून तयार केलेली आहे पर्यावरणाचे संरं ,निर्मितीक्षण आणि संवर्धनजमाती आणि /अनुसूचित जाती:विशेषत ,समाजातील उपेक्षित घटकांना , सामाजिक समता वाढवणे आणि ग्रामीण ,ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर कमी करणे ,ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण मीण भागात विकेंद्रीकरण आणि पराज्याच्या ग्रा .स्वशासन बळकट करण्यासाठी संधी प्रदान करतोरदर्शकता आणि जबाबदारीची प्रक्रिया इत्यादी .बहुउद्देशाने रोजगार हमी योजना अस्तित्वात आली .

बिजसंज्ञा कुशल ,स्थलांतर ,रोजगार निर्मिती ,कल्याणकारी राज्य -:-अकुशल .इत्यादी ,

- प्रस्तावना -:

भारतातील बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतातत्यामुळे या ग्रामीण भागाचा विकास होणे . परंतु ग्रामीण भागातील दारिद्रय आणि बेरोजगारी या प्रमुख समस्यांमुळे हा भाग अजूनही .अत्यावश्यक आहे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी तसेच दारिद्रय व बेकारी .मागासलेलाच राहीला आहे या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी रोजगार निर्मितीच्या दरात वाढ करणे आणि ग्रामीण भागात शेती क्षेत्रात नियमित रोजगार प्राप्त करून देणे आवश्यक ठरतेमहाराष्ट्रात .याच अनुषंगाने शासनाव्दारेपुरस्कृत योजना महत्वपूर्ण कामगिरी बजावू शकतात . साली सुरू झालेली १९७७सन ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही रोजगार निर्मितीच्या दिशेने टाकण्यात आलेले महत्वपूर्ण पाऊल होय .

महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना देशातील ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार निर्माण करून देण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या साह्याने सुरु करण्यात आलेली एक महत्वाकांक्षी अशी एक योजना आहेतील नागरिकांना मजुरी मिळवण्यासाठी खूप साऱ्या समस्यांचा सामना करावा लागतो व राज्यात ग्रामीण भाग. तसेच पावसाळ्यात मजुरी उपलब्ध नसल्या कारणामुळे .केलेल्या कामाची मजुरी कमी व वेळेवर दिली जात नाही मजुरांना रोजगार मिळत नाही व त्यामुळे त्यांच्यासमोर दैनंदिन जीवनासाठी आवश्यक पैशांचा प्रश्न निर्माण होतो व कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येतेत्यामुळे देशातील ग्रामीण भागातील मजुरांच्या रोजगाराच्या या सर्व समस्यांचा . विचार करून केंद्र आणि राज्य शासनाने संपूर्ण देशभर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरु करण्याचा महत्वाचा निर्णय घेतलागेल्या अनेक वर्षांपासून रोजगार हमी योजना एका ऐतिहासिक वळणावर उभी . रोजगार हमी योजनेत कालानुरूप बदल करण्यासाठी शासनाने नेमलेल्या पुनर्विलोकन .असलेली दिसून येते सुचविलेल्या ब .समितीने वेळोवेळो बदल सुचविण्यात आलेदलांची शासनाने दखल घेऊन रोजगार हमी योजना पारदर्शी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला .

उद्दिष्टये -:

१. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे .
२. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या विविध उद्देशांचा अभ्यास करणे .
३. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची वर्तमान स्थिति अभ्यासणे .

- संशोधन पद्धती -:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजना एक चिकित्सक अभ्यास या विषयाचा अभ्यास करताना प्रामुखाने व्दितीयकस्रोतांचा विचार करण्यात आलेला आहे.

- इतिहास -:

ग्रामीण भागातील क्षेत्रात देशातील इतर राज्यांना आदर्शकृत ठरलेल्या या 'रोजगार निर्मिती' तत्वचिंतक ,स्वातंत्र्यासैनिक ,महाराष्ट्राच्या रोजगार हमी योजनेचे जनक आणि महाराष्ट्र विधान परिषदेचे सभापती ,'कथा ही रोहयोच्या जन्माची' ,'काम करण्याचा हक्क' .पागे यांना मानले जाते .स .विठ्ठल सखाराम तथा वि .कै ' ,रोजगार हमी योजना-:नवे राष्ट्रदर्शन'बेकारी निर्मुलनातून ग्रामविकासपागे .स.वि.अशा विविध ग्रंथांचे लेखन कै ' महार.पासून रोजगाराच्या दृष्टीने विचार करण्यास सुरवात केली १९६९एका अर्थाने पागे समितीने .यानी केलोष्ट्र राज्यात १९७२ च्या भीषण दुष्काळाच्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी आखण्यात आलेल्या रोजगार हमी योजनेचे जनक म्हणून कैरोजगार हमी योजनेच्या .तर सारा देश ओळखतो,पागे यांना संपूर्ण महाराष्ट्रच नव्हे .स.वि. .वि.विधयेकावर विधान परिषेदेचे सभापती म्हणून बोलताना कैस राबविण्यासाठी 'रोजगार हमी योजना'पागेयांनी . केंद्र सरकार या ,परंतु भारतातील सर्व प्रांत या दृष्टीने वाटचाल करतील ,महाराष्ट्र सरकार तर वाटचालकरीतच आहे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

विद्यमान कालावधीत केंद्रसरकार आता राष्ट्रीय स्तरावर .अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती .गोष्टीला आशिर्वाददेईल रोजगार हमी योजना राबवीत असल्याने कै २८याचअनुषंगाने .यांनी काढलेलेउद्गार सार्थ ठरले आहेत पागे.स.वि. 'रोजीमहाराष्ट्राच्या १९७२ ,मार्च१५ कलमी कार्यक्रमांतर्गतसांगली .रोजगार हमी योजना सुरु करण्यात आली ' पागे या.स.वि.जिल्ह्यातील तासगाव तालुक्यातील विसापूरगावातकैंनी रोजगार हमी योजनेचा शुभारंभ केला . ही योजना महाराष्ट्रभर .गावात पथदर्शक म्हणून रोजगार हमी योजना राबविण्यात आली ११प्रामुख्याने त्यानंतर पागे यांनी आचार्य विनोबाजी भावे .स.वि.जेव्हाही योजना कै .पागे यांनी केला.स.वि.विस्तारित करण्याचा प्रयत्न कै यांना सांगितली" ,तेव्हा विनोबाजी भावे म्हणाले ,पागे ही योजना तर फारच छान आहेबापुंचेग्राम स्वराज्याचे स्वप्न . राष्ट्रव्यापी चळवळ ,गावांपुरती मर्यादित न ठेवता ती राज्यव्यापी ११योजना ' आता ही .साकार होणार असे दिसते कालांतराने या योजनेला पाठिंबा देण्यासाठी महाराष्ट्'करार राज्याने १९७७ मध्ये योजना महाराष्ट्ररोजगार हमी' .अस्तित्वात आला '१९७७ -कायदा

संपूर्ण देशभर ७ सप्टेंबर' रोजी २००५ ,राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याची नोंदणी करण्यात आली ,फेब्रुवारी २ . २००६ रोजी एक नवीन योजना देशातील २०० जिल्ह्यांमध्येराष्ट्रीय ग्रामी'ण रोजगार हमी योजनाया नावाने सुरु ' त्या योजना .तेव्हा चालू असलेल्या दोन योजना तिच्यामध्ये वर्गीकृत करण्यात आल्या .लीकरण्यात आ :खालीलप्रमाणे

१. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना
२. नॅशनल फुड फॉर वर्क प्रोग्रॅम

१ एप्रिल पासून राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना २००८,देशभरात लागू करण्यात आली,ऑक्टोबर २.२००९ रोजी म्हणजे महात्मा गांधींच्या १४० व्या जन्मदिनी या योजनेचे नाव बदलून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी ' .असे करण्यात आले 'योजना

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना उद्देश -:

१. ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार मिळवून देणे हा रोजगार हमी योजनेचा मुख्यउद्देश आहे.
२.नागरिकांना उत्पन्नाचा स्रोत निर्माण करून देणे .
३.ग्रामीण भागातील नागरिकांचे जीवनमान सुधारणे .
४.आर्थिक दृष्ट्या गरीब कुटुंबाचा आर्थिक विकास करणे .
५.ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी करणे .
६.देणे राज्यात रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करून .
७ गरीब कुटुंबांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी सशक्त व आत्मनिर्भर .
बनविणे.

- महात्मागांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची वैशिष्ट्ये -:

१. महात्मागांधीराष्ट्रीयग्रामीणरोजगारहमीयोजनाहीकेंद्रसरकारचीमहत्वाकांक्षीयोजनाआहे.
२. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक कुटुंबातील एका सदस्याला प्रत्येक आर्थिक वर्षातकिमान १०० दिवसांपर्यंत मजुरी रोजगार पुरविण्याची हमी सरकारने घेतली आहे .
३. या योजनेअंतर्गत काम मागणाऱ्या नागरिकांना अकुशल रोजगार पुरविला जातो.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

४. योजनेअंतर्गत संपूर्ण कामकाज हे संगणकीकृत केले गेलेले आहे कामकाज हे जलद तसेच त्यामुळे सर्व. .पारदर्शक पद्धतीने केले जाते

५. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत रोजगारा व्यतिरिक्त मजुरांना अन्य सुविधांचा देखील लाभ दिला जातो.

६. योजनेअंतर्गतमजुरीचे दर राज्याराज्यांमध्ये वेगवेगळे निश्चित केले जातात.

७. ज्या कामांमुळे खेड्यांच्या सामाजिक मालमत्तेमध्ये भर पडेलतसेच जी कामे समाजाच्या व्यापक . गृहबांधणी इत्यादी पायाभूत सुविधांची ,बंधारे ,तलाव ,या योजनेनुसार रस्ते .हिताशी असतील ती हाती घेण्यात येतील उपलब्धतता करून घेण्यात येत आहे .

८. जर कामाच्या दरम्यान व्यक्तीचा अपघात झालादेखभाल व अनुषंगिक खर्च तर त्याची वैद्यकीय , .सरकार करेल आणि किमान वेतनाच्या निम्मे दराने दैनंदिन भत्ता दिला जाईल

थोडक्यात, या योजनेनुसार काम मागणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला काम पुरविण्याची जबाबदारी शासनाने घेतली आहेदिवसांच्या आत १५कडे नाव नोंदविल्यापासून वर्षाच्या वरील व्यक्तीने नोंदणी अधिकाऱ्यां १८या योजनेनुसार . तर त्याला ,शासन त्या व्यक्तीला काम देऊ शकले नाही .काम उपलब्ध करून देण्याची हमी शासनाने घेतली आहे प्रचलित दराने बेकारी भत्ता देण्यात येतोया योजनेवर खर्च करण्यासाठी व्यवसाय करासारखे कर आकारून . .उत्पन्न मिळविले जाते

- योजनेअंतर्गत केली जाणारी कामे

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजनेअंतर्गत नियोजनाला महत्वाचे स्थान आहेयोजनेअंतर्गत प्रत्येक . या .वर्षी कामाचा वार्षिक आराखडा तयार करणे अनिवार्य असून त्याला लेबर बजेट असे संबोधण्यात येते ,पुरनियंत्रण ,गातील अंतर्गत रस्तेयोजनेअंतर्गत ग्रामीण भा जलसंधारण व जलसंवर्धन ,दुष्काळ प्रतिबंधक , ग्रामीण ,भूविकास ,पारंपारिक जलस्रोतांचे नूतनीकरण ,जमिनीच्या विकासाकरिता सिंचनाची कामे ,लघुसिंचन .ग्रामीण स्वच्छता अभियानइत्यादी विषयक कामेघेण्यात येतात ,पेयजल

- महाराष्ट्र राज्यात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजने अंतर्गत रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबांची संख्या.

(आकडे लाखांत)

तपशिल		वर्ष	
		२०१६ १७-	२०१७ १८-
योजनेअंतर्गत रोजगार उपलब्ध करून दिलेल्या कुटुंबांची संख्या	कुटुंबांची संख्या	१४३३.	१६९८.
	मनुष्य दिवस निर्मिती	७०८९९ .	८२५३२.
१००दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबांची संख्या	कुटुंबांची संख्या	१६५.	१९८.
	मनुष्य दिवस निर्मिती	११४४४ .	१३३७५ .

स्रोत (रोजगारहमीयोजना) नियोजन–महाराष्ट्रशासन -:
विभाग .१८-२०१७ -: वार्षिकअहवाल-:

वरील तक्त्यातसन २०१६ ६५.१लाख कुटुंबांपैकी ३३.१४या वर्षात योजनेत सहभागी झालेल्या १७- .दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आला १००लाख कुटुंबांना तर २०१७ या वर्षामध्ये योजनेत सहभागी १८-

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

दिवसांपेक्षा ज १००लाख कुटुंबांना ९८.१लाख कुटुंबांपैकी ९८.१६असलेल्या ास्त दिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला .

- योजनेची फलनिष्पती

१. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजना ही खेडे गाव स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर होण्यास उपयुक्त ठरत आहे .

२. या योजनेअंतर्गत पुरुष व महिला मजुरांना समान मजुरी देण्यात येतेहोण्यास पुरुष भेदभाव नष्ट-त्यामुळे स्त्री . .मदत होते

३. या योजनेअंतर्गत मजुरांना स्थानिक ठिकाणी कामे मिळत असल्याने कामासाठी होणाऱ्या स्थलांतरास मोठ्या प्रमाणात घट होत असल्याचे निदर्शनास येत आहे .

४. या योजनेअंतर्गत केल्या जाणाऱ्या कामामध्ये पारदर्शकता अनुभवास येते .

सारांश -:

भारत हा कृषी प्रधान देश असून बहुतांशी जनता ही शेतीवरच आपली उपजिविका पूर्ण करतातपरंतु . भारतातील शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे वर्षातून केवळ पाच ते सहा महिनेच शेतीमध्ये कामे सुरू असतात आणि त्यानंतरच्या महिन्यांमध्ये लोकांना म्हणजे मागेल त्याला काम पुरविणे आणि त्यांना रोजगाराची हमी देणे हा या योजनेचा महत्वाचा हेतू असल्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास करण्याकरिता ही योजना पूरक असल्याचे दिसून येतेरोजग' मधल्या कालावधीत या योजनेची .ार हमीअशी 'अर्धे तुम्ही आणि अर्धे आम्ही ,काम कमी , :त्मक भाग बाजूला ठेवला तर ग्रामीण भागासाठी आणि विशेषतहा जर अपवादा .परिस्थिती काही प्रदेशांमध्ये झाली महात्मा गांधी राष्ट्रीय.बेरोजगारांसाठी ही योजना निश्चितचफलदायी ठरली हे सत्य नाकारता येत नाही ग्रामीणरोजगार हमी योजना ही संपूर्ण देशभर लोकप्रिय ठरली आहेया योजनेच्या माध्यमातून गावे स्वयंपूर्ण . ग्रामीण भागातील सामाजिक व .मीण भागाच्या विकासाच्या मूलभूत संकल्पनेस चालना मिळत आहेकरून ग्रा आर्थिक जीवनमानात कायापालट होण्याकरितामहात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगारहमी योजना ही निश्चितच उपयुक्त ठरत आहे .

संदर्भ -:

१. डॉ .२०१२ – सहावी आवृत्ती – मंगेश प्रकाशन.श्री– कृषी आणि ग्रामीण अर्थशास्त्र – विजय कविमंडन .

२. डॉ .२०१२ – प्रथम वृत्ती – प्रशांत पब्लिकेशन्स – कृषी अर्थशास्त्र – निता वाणी .

३. रंजन कोळंबे .२०२२- जानेवारी – चौदावी आवृत्ती – भगीरथ प्रकाशन– भारतीय अर्थव्यवस्था –

४. ताम्हणे चंद्रकांत " (१९७७)रोजगार हमी योजना ,३वर्ष ,रोजगार पाक्षिक "अंक .३९ -

५. पागे वि" (१९९८) .स.बेकारी निर्मूलनातून ग्रामीण विकास .मुंबई ,यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान "

६. महाराष्ट्र शासन व राज्य महाराष्ट्र –महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजना– विभाग(रोजगार हमी योजना) नियोजन– .१८-२०१७ -: वार्षिक अहवाल - रोजगार हमी योजना

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना विशेष संदर्भ छत्रपती संभाजीनगर :

डॉ. दीपक भुसारे
सहयोगी प्राध्यापक व संशोधक मार्गदर्शक
अर्थशास्त्रविभाग पैठण, प्रतिष्ठान महाविद्यालय,
ता (महाराष्ट्र) छत्रपती संभाजीनगर,पैठण जि,
मो९४०५२७६३२०,, Emaildr.deepak.bhusare@gmail.com
आजीवसभासद-१४७९

प्रस्तावना:

भारतात जवळपास 65 टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात आणि त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतीशी निगडित आहे म्हणून भारताला कृषिप्रधान देश असे म्हटले जातेजगात शेतीचा शोध दहा हजार वर्षांपूर्वी . लागला आहे.त्यापूर्वी मानव एका ठिकाणी राहत नसे परंतु शेतीचा शोध लागल्यानंतर मानव पहिल्यांदा समूहाने एका ठिकाणी राहून शेती व्यवसाय करू लागला. हळूहळू शेती व्यवसायामध्ये कालांतराने प्रगती होत गेली .आज शेती क्षेत्रात जगामध्ये मोठी क्रांती झालेली आहे. भारतात देखील 1960 च्या दशकानंतर हरितक्रांती झाली आणि कृषी उत्पादनात प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येतेसकल अंतर्गत उत्पादितमध्ये कृषी . क्षेत्राचा2022-23 मध्ये 18.3 टक्के एवढा होता. कृषी क्षेत्राचा सकल अंतर्गत उत्पादितमध्ये जरी वाटा कमी असला तरीही भारतात सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणजे कृषी क्षेत्र आहेखेड्याकडे " म्हणूनच महात्मा गांधी यांनी . याचा अर्थ भारताचा विकास करायचा असेल तर भारतातील खेड्यांचा ग्रामीण .अशी घोषणा दिली होती" चला भागांचा विकास झाला पाहिजे जोपर्यंत ग्रामीण भागांचा विकास होत नाही तोपर्यंत खऱ्याअर्थाने भारत देशाचा विकास होऊ शकत नाहीमीण विकासासाठी विविध योजना राबवत राज्य आणि केंद्र सरकार देशातील ग्रा . असते. यामध्ये प्रधानमंत्री आवास योजना, प्रधानमंत्री सडक योजना, राष्ट्रीय ग्राम स्वराज्य योजना आणि आणि महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अशा विविध स्वरूपाचे योजना केंद्र व राज्य सरकार संयुक्तपणे राबवत असते .

प्रस्तुत संशोधनात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना विशेष संदर्भ छत्रपती संभाजीनगर या विषयाच्या अनुषंगाने मांडणी करण्यात आलेली आहेयामध्ये जिल्ह्यातील रोजगार हमी योजन .ेतील योजनेतील लिंगनिहाय कुशल व अकुशल कामगारया योजना , तील कामाची प्रगतीया योजनेखाली झालेला खर्च जिल्ह्या , .अंतर्गत दिलेला रोजगार याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे

महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना

पावसाच्या अनिमितता वारंवार पडणारा दुष्काळ यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराची गंभीर समस्या निर्माण होत होती म्हणून भारतात सगळ्यात अगोदर महाराष्ट्र राज्याने 1977 मध्ये महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना कायदा मंजूर केला.ना रोजगार देण्याचे हमी देण्यात आलीया कायद्यांतर्गत ग्रामीण भागात राहणाऱ्या व्यक्तीं .2005 मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा संपूर्ण देशात लागू केला.2 ऑक्टोबर 2009 रोजी या कायद्याचे नामकरण महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना असे करण्यात आले या योजनेअंतर्गत .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मनर .तील व्यक्तीला शंभर दिवसाच्या रोजगाराची हमी दिली जातेग्रामीण भागा ेगा अंतर्गत ग्रामीण भागातील शेतकरी शेतमजुरांना सामाजिक सुरक्षा महिला आणि दुर्बल घटकांचे सक्षमीकरण आणि पंचायत राज संस्थांना बळकटी बळकट करून रोजगार देण्याचे काम करते.

वैशिष्ट्ये

1. केंद्र सरकार ग्रामीण कुटुंबांना शंभर दिवसाच्या रोजगाराची हमी देते तसेच राज्य शासनाकडून 265 दिवसाची हमी दिली जाते.
2. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबाला जॉब कार्ड मिळण्याचा हक्क आहे.
3. नोंदणीकृत कुटुंबातील प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला ज्याचे नाव जॉब कार्ड वर त्यांना ग्रामपंचायतीमधील योजनेअंतर्गत कुशल काम मागणी अर्ज करू शकतो .
4.जॉब कार्ड असलेल्या व्यक्तीला कामाची मागणी केल्यानंतर पंधरा दिवसात काम न मिळाल्यास त्यांना बेरोजगारी भत्ता मिळण्याचा हक्क आहे.
5. मजुराला त्यांच्या निवासस्थानापासून पाच किलोमीटरच्या आत काम देणे आवश्यक आहे जर पाच किलोमीटर पेक्षा काम लांब असेल तर प्रवास भत्ता मिळण्याचा अधिकारआहे.
6. योजनेअंतर्गत ग्रामपंचायत ने हाती घेतलेल्या सर्व कामासाठी कुशल आणि अर्धकुशल जिल्हास्तरावर 40% पेक्षा जास्त नसावी.
7. हाती घ्यायची कामापैकी किमान 60 टक्के कामे जमीन पाणी आणि झाडे यांच्या विकासाद्वारे शेती आणि शेतीशी थेट जोडलेल्या व्यवसाय निर्मित साठी असावी.
8. तक्रार निवारण प्राधिकारी ज्यामुळे मजुरांना तक्रार नोंदवता येते.
9. स्त्री .पुरुषांना समान वेतन दिले जाते -
10. कामासाठी नोंदणी अर्ज केलेल्यापैकी 1/3 महिला असणे आवश्यक आहे.
11. ग्रामपंचायत स्तरावर 50 टक्के खर्चाची कामे या योजनेअंतर्गत करणे आवश्यक आहे.

यामध्ये वैयक्तिक कामेसिंचन शेततळे ,शौचालय ,कुक्कुटपालन शेड ,कुक्कुटपालन शेड ,विहीर , ,पाझर तलाव ,जनिक कामेवृक्ष लागवडतसेच सार्व .जलसंधारणाची कामे केली जातात ,जनावरांचा गोठा, पा ,गावांतर्गत रस्ते ंदण रस्तेपशुसंवर्धन व स्वच्छतागृह बांधणे इत्यादी कामे ,खत निर्मिती ,रेशीम उत्पादन , उपरोक्त सर्व कामेही महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत वैयक्तिक आणि .केली जातात्त .जातात सार्वजनिक स्वरूपात केली

भारत सरकारने मनरेगावर केलेला खर्च

भारतात सर्वाधिक खर्च मनरेगा या योजनेवर केला जातो.2019-20- या वर्षी 71020 कोटी रूपये खर्च मनरेगा योजनेवर खर्च झाला तसेच., 2020-21- 109810 कोटी रूपये, 2021-22- 96812 कोटी रूपये, 2022-23- 86263 कोटी रूपये आणि 2022-23- 46682 कोटी रुपये खर्च करण्यात आला आहे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यात मनरेगाची अंमलबजावणी

छत्रपती संभाजीनगर हा जिल्हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागात येतो. या जिल्ह्यात एकूण नऊ तालुक्यांचा समावेश आहे. या जिल्ह्यात महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत दिलेला रोजगार खालील तक्त्यामध्ये दर्शवलेला आहे

तक्ता क्र .1 जिल्ह्यात महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत दिलेला रोजगार 2021-22

अ क्र.	तालुका	रोजगार देऊ केलीली संख्या	प्रत्यक्ष पुरविलेला रोजगार	100 दिवस रोजगार मिळालेले कुटुंब
1	कन्नड	5363	5363	121
2	सोयगाव	4129	4129	227
3	सिल्लोड	4191	4191	262
4	फुलंब्री	10351	10351	1669
5	औरंगाबाद	8800	8800	902
6	खुलताबाद	2732	2732	167
7	वैजापूर	13030	13030	1038
8	गंगापूर	9671	9671	997
9	पैठण	17769	17769	2000
एकूण		**76036**	**76036**	**7383**

संदर्भ उपजिल्हाधिकारी उपजिल्हाधिकारी कार्यालय रोजगार हमी -योजना औरंगाबाद

वरील तक्त्यामध्ये टक्क्यांमध्ये छत्रपती संभाजी नगर जिल्ह्यातील नऊ तालुक्यात मनरेगा अंतर्गत देऊ केलेल्या रोजगार आणि प्रत्यक्ष पुरविलेला रोजगार यासंदर्भातील माहिती देण्यात आलेली आहेयामध्ये सर्वाधिक . एवढ्या कुटुंबांना रो 17769 पैठण तालुक्यातीलजगार देऊ केलेला होता प्रत्यक्षात तेवढ्या संपूर्ण कुटुंबाला . तसेच शंभर दिवस रोजगार मिळालेल्या कुटुंबांची संख्या देखील पैठण .रोजगार देण्यात आलेला आहे सर्वाधिक कमी रोजगार पुरविलेल्या खुलताबाद तालुक्यातील तसेच .एवढी आहे 2000 तालुक्यामध्ये सर्वाधिक कुटुंबाची संख्या कुटुंबांची खालील तक्त्यामध्येजिल्ह्यातील नऊ तालुका निहाय महात्मा गांधी .एवढी आहे 2732 लेली राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अंतर्गत घेतलेली कामे त्यावरील रोजगार व खर्च या संदर्भातील माहिती दर्शवि .आहे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तक्ता क्र2 .जिल्ह्यातील मनरेगा अंतर्गत घेतलेली कामे व त्यावरील रोजगार व खर्च 2022-2021

अ क्र.	तालुका	झालेला खर्च (लाखात)	रोजगार हमी योजने खालील कामांची संख्या
1	एप्रिल 2021	**615.21**	**200**
2	मे 2021	**844.17**	**714**
3	जुन2021	**995.74**	**654**
4	जुलै 2021	**768.70**	**569**
5	ऑगस्ट 2021	**663.24**	**181**
6	सप्टेंबर 2021	**894.80**	**42**
7	ऑक्टोबर 2021	**447.26**	**131**
8	नोव्हेंबर 2021	**497.36**	**31**
9	डिसेंबर 2021	**704.11**	**382**
10	जानेवारी 2022	**745.02**	**683**
11	फेब्रुवारी 2022	**822.97**	**496**
12	मार्च 2022	**1492.10**	**750**
एकूण		**9490.68**	**4833**

संदर्भ उपजिल्हाधिकारी उपजिल्हाधिकारी कार्यालय रोजगार हमी योजना -औरंगाबाद

वरील तक्ता क्रमांक दोन मध्ये जिल्ह्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत केलेली कामे आणि त्यावर झालेल्या खर्च या संदर्भात माहिती देण्यात आलेली आहे आर्थिक वर्ष.2021-22 मध्ये एकूण 9490.68(रूपये लाखात यामध्ये .एवढा खर्च करण्यात आला (एकूण 31.86 लाख दिवस लोकांना रोजगार देण्यात आलेला आहे तसेच रोजगार हमी योजनेखालील एकूण कामांची संख्या जवळपास.4833 एवढी आहेम्हणजे . यामुळे जिल्ह्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात .न येतातमोठ्या प्रमाणात कामे मनरेगा मध्ये जिल्ह्यात झालेले दिसू लोकांना रोजगार निर्माण झालेला आहेखालील तक्त्यामध्ये जिल्ह्यातीललिंगनिहाय .असा त्याचा अर्थ होतो . .आणि कुशल व अकुशल मनरेगांमधील कामगारांची संख्या खालील तक्त्यात दर्शविले आहेत

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तक्ता क्र .3जिल्ह्यातीललिंगनिहाय कुशल व अकुशल मनरेगांमधील कामगारांची संख्या 2022-23

अ क्र.	तालुका	कुशल कामगार		अकुशल कामगार	
		पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
1	कन्नड	108	30	146	50
2	सोयगाव	14	06	201	109
3	सिल्लोड	326	103	643	176
4	फुलंब्री	234	137	157	115
5	औरंगाबाद	3608	1179	3350	1504
6	खुलताबाद	108	30	146	50
7	वैजापूर	55	01	186	106
8	गंगापूर	79	21	672	217
9	पैठण	2408	865	1332	721
एकूण		**3608**	**1179**	**3350**	**1504**

संदर्भ उपजिल्हाधिकारी -उपजिल्हाधिकारी कार्यालय रोजगार हमी योजना औरंगाबाद

वरील तक्ता क्रमांक 3 मध्ये जिल्ह्यातील लिंगनिहाय कुशलअकुशल मनरेगा कामगारांची संख्या दर्शविलेली आहेत. जिल्ह्यातील एकूण नऊ तालुक्या मध्ये कुशल कामगारांमध्ये औरंगाबाद तालुक्यातील पुरुष आणि महिला कामगारांचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच कुशल कामगारांमध्ये देखील औरंगाबाद जिल्ह्यातील पुरुष आणि महिला यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे .जिल्ह्यात एकूण कुशल कामगार पुरुष 3608 व महिला 1179 आहेजिल्ह्यात . एकूण अकुशल कामगार पुरुष3350 तर महीला 1504 एवढी संख्या आहेत सर्वात कमी कुशल कामगार . सोयगाव, वैजापूर आणि गंगापूर तालुक्यामध्ये आढळून येतात. म्हणून रोजगार हमी अंतर्गत कामगारांना प्रशिक्षण देऊन कुशल कामगार बनविणे आवश्यक आहे. खालील तक्त्यामध्ये जिल्ह्यातील मनरेगा अंतर्गत तालुका निहाय झालेला खर्च या संदर्भातील आकडेवारी दर्शवलेली आहेत.

तक्ता क्र .4 जिल्ह्यातीलमनरेगा अंतर्गततालुका निहाय झालेला खर्च (लाखात) 2023-24

अ क्र.	तालुका	झालेला खर्च लाखात) (

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

1	कन्नड	**1090.31**
2	सोयगाव	**491.63**
3	सिल्लोड	**2138.63**
4	फुलंब्री	**943.82**
5	औरंगाबाद	**1745.12**
6	खुलताबाद	**244.74**
7	वैजापूर	**1439.93**
8	गंगापूर	**2280.11**
9	पैठण	**3950.33**
एकूण		**14324.62**

Ref.www.nregastrep.nic.in

वरील तक्ता क्रमांक 4 मध्ये जिल्ह्यातील मनरेगा अंतर्गत तालुका निहाय झालेला खर्च २०२३या आर्थिक २४- .वर्षांमध्ये दर्शविलेला आहेजिल्ह्यातील एकूण नऊ तालुक्यामध्ये पैठण तालुक्यामध्ये सर्वाधिक 3950.33 लाख रूपये खर्च झालेला दिसून येतो. तर सर्वाधिक कमी खर्च खुलताबाद 244.74 लाख रुपये झालेला आहेएकूण . जिल्ह्यात2023 -24 मध्ये 14324.62 लाख रुपये झालेला आहेखालील तक्त्यामध्ये मनरेगा अंतर्गत . .प्रकारानुसार झालेली कामे व त्यावरील खर्च या संदर्भातील माहिती नमूद केलेली आहे

तक्ता क्रमांक मनरेगा अंतर्गत प्रकारानुसार झालेली कामे व त्यावरील 5 खर्च 2021-2022

अ क्र.	कामाची वर्गवारी	कामांची संख्या					झालेला खर्च (रुपये लाखात)
		मागील अपूर्ण	नवीन	एकूण	एकूण पैकी पूर्ण	एकूण पैकी अपूर्ण	
1	जलसंधारण	384	102	486	133	353	192.42
2	सिंचन	19699	14222	33921	4216	29705	8060.48
3	ाकिरण	492	154	646	37	609	548.24

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

4	ग्रामीण स्वच्छता	202	40	242	49	193	15.37
5	रस्ता जोडणी अंतर्गत / रस्ते	341	330	671	116	555	571.79
6	र कामे	10	0	10	1	4	102.4
एकूण		**21128**	**148848**	**35976**	**4552**	**1499**	**9490.68**

संदर्भ उपजिल्हाधिकारी उपजिल्हाधिकारी कार्यालय रोजगार हमी योजना औरंगाबाद -

वरील तक्त्यामध्ये जिल्ह्यातील मनरेगा झालेले विविध कामे व त्यावरील खर्च दर्शविलेला आहे 22-2021 .यावर्षी मनरेगा अंतर्गत सर्वाधिक कामे जलसिंचन अंतर्गत एवढीच कामे पूर्ण 4216 त्यापैकी .एवढी होती 33929 तसेच पूर्ण .कामे अपूर्ण आहेत 29705 तर.झालेली दिसून येतात झालेल्या कामासाठी एकूण लाख रूपये 8060.48 ग्रामीण स्वच्छता इत्यादी बाबीवर , रस्ता जोडणी, वनीकरण , त्यानंतर जलसंधारण .खर्च करण्यात आलेला आहे एकूण पूर्ण झालेल्या .कामे अपूर्ण आहेत 32419 परंतु अजून एकूण कामापैकी .खर्च करण्यात आलेला आहे लाख 9490.68 कामासाठीरुपये खर्च करण्यात आलेला आहे .

थोडक्यात भारताच्या ग्रामीण विकासासाठी केंद्र व राज्य सरकार संयुक्तपणे मोठ्या प्रमाणात विविध योजनांच्या माध्यमातून खर्च करत असतेमहात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत राज्यस्तरावर विविध कामे . ग्रामपंचाय .केली जातातत स्तरावर केंद्र व राज्य .टक्के कामे मनरेगा अंतर्गत करणे बंधनकारक आहे 50 सरकार हजारो कोटी रुपये मनरेगा अंतर्गत खर्च करते जेणेकरून ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य परंतु प्रत्यक्षात ग्रामीण भागात परिस्थिती .शेतमजूर शेतमजूर यांना रोजगाराची हमी मिळू शकेल,शेतकरी व ेगळी आहे ,मी स्वतःमाझ्या इतर जिल्ह्यातील अनेक गावांची माहिती घेतली असता असे आढळून आले की . मनरेगा अंतर्गत मोठ्या प्रमाणात कामेहीJCB च्या साह्याने केली जातातउदाहरणार्थ जव्हार विहीर योजनेसाठी . मात्र जेसीबीच्या साह्याने चार .चार लाख रुपये अनुदान दिले जातेदिवसात पन्नास फूट विहीर करून घेतली जातआपल्या जवळच्या लोकांची मस्टर साठी नावे देऊन कामगारांच्या खात्यातून मस्टर प्रमाणे टप्प्याटप्प्याने . कारण मागील वर्षी विहीर करण्यासाठी .पैसे काढून घेतली जातातJCB लवकर मिळत नव्हतेअशी परिस्थिती . जिल्ह्यात निर्माण झाली ह ोतीजिल्ह्यात प्रत्येक गावात किमान दहा विहीर मंजूर झालेल्या आहेत त्यामुळे . सर्वाधिक पैसेJCB मालक कमवतांना दिसून येत आहेत***"रोजगार हमी अर्ध्यात तुम्ही अर्ध्यात आम्ही"*** .या म्हणीप्रमाणे ग्रामपंचायत पातळीपासून ते पंचायत समिती पर्यंत मोठ्या प्रमाणात रक्कम टेबलाखालून खर्च करावी लागते ही वस्तुस्थिती आहेम्हणून जरी जॉब कार्ड तयार करून कामगारांच्या खात्यावर पैसे जात असले . म्हणून मनरेगा अंतर्गत काम करताना वरील .तरी तो पैसा कामगारांना प्रत्यक्षात फार कमी प्रमाणात मिळतो अन्यथा क .सर्व अडचणी लक्षात घेऊन कामे केली पाहिजे ामगारांना शंभर दिवस रोजगाराची हमी ऐवजी JCB ला शंभर दिवस रोजगार हमी असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाहीटक्के कामे ही यंत्राच्या 90 रोजगार हमी मधले .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

परंतु . साह्याने केली जातात हे ग्रामपंचायत पातळीपासून ते रोजगार हमी मंत्रालयापर्यंत सर्वांनाच ठाऊक आहे सर्व शासक ीय यंत्रणेने झोपीचे सोंग घेतलेले आहे.

संदर्भ :

1. *जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन*
2. *महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल २२-२०२१-*
3. *http://maharashtra.gov.in*
4. *http://nregastrep.nic.in*
5. *http://aurangabad,gov.in*
6. *दै २०२२.०८.१७. महारष्ट्र टाइम्स दि.*
7. *महात्मा गांधी राष्टीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र राज्य रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल २०१७ १८-*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

डॉ. पांडुरंग नामदेव डापके
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगाव, जि, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना :-

भारताचा प्रमुख व्यवसाय म्हणून आजही शेती क्षेत्राकडेच पाहिले जाते कारण आजही ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान संपूर्णपणे हे शेती क्षेत्रावरच अवलंबून आहे. असे असले तरी शेतीचे मोठ्या प्रमाणावरील क्षेत्र हे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे शाश्वत उत्पादन मिळण्याची शक्यता फारच कमी असते. तेव्हा राज्य व केंद्र सरकार यांच्या विविध योजनांच्या माध्यमातून शेती क्षेत्रासाठी सिंचनाच्या सोयी कशा उपलब्ध करून देता येतील, शाश्वत उत्पादन कसे वाढविता येईल, नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतीचे पर्यायाने शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान कसे टाळता येईल, यासाठी शासन विविध योजनांची अंमलबजावणी करीत आहे. शेतीचे उत्पादन हे प्रामुख्याने शेतीसाठी लागणारे भांडवल आणि सिंचनाच्या सोयीवर अवलंबून आहे. जर भांडवल मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असेल तर शेतीसाठी लागणारे बियाणे, खते, किड व पिकांच्या संरक्षणासाठी लागणारी आवश्यक ती कीटकनाशके सहज उपलब्ध करता येतात. याशिवाय आज कृषी क्षेत्रामध्ये कृषी तंत्रज्ञानामुळे अमुलाग्र बदल होत आहे. यामध्ये पिकांचे सुधारित वाण, खतांच्या मात्रा, पेरणी पद्धती, सिंचन पद्धती, पाणी व्यवस्थापन, अंतर्गत मशागत, जमिनीची मशागत सुधारित अवजारे व यंत्रे बाजारात उपलब्ध आहे. याशिवाय शेतीपूरक विविध पिके, भाजीपाला, फळ शेती, फुल शेती, पशुसंवर्धन आणि यांत्रिक शेती यांच्यामध्ये ही मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहे. तेव्हा या आधुनिक शेतीसाठी सरकार अनुदान देऊन काही योजना सुद्धा राबवित आहे. राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार या विविध योजनांच्या माध्यमातून शेतीची उत्पादकता कशी वाढवता येणे शक्य आहे आणि त्यासाठी कोणत्या-कोणत्या योजना राबविल्या जात आहे याची माहिती आपण घेणार आहोत.

कृषी संबंधित शासकीय योजना :-

शेतीच्या विकासासाठी केंद्र व राज्य सरकार यांनी अनेक योजना सुरु केल्या आहे. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **राष्ट्रीय कृषी विकास योजना :-**

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना सन 2007 मध्ये कृषी क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आली होती. अकराव्या आणि बाराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत या योजनेची अंमलबजावणी झालेली असून या योजनेच्या माध्यमातून राज्यांना कृषी आणि संबंधित क्षेत्रामध्ये गुंतवणूक वाढविण्यासाठी सातत्याने प्रोत्साहन दिले जाते. कृषी आणि कृषी संबंधित क्षेत्रांमध्ये पायाभूत सुविधा मजबूत करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारच्या कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाने ही योजना सुरू केली आहे. या योजनेच्या माध्यमातून कृषी व्यवसायाला आर्थिक सहाय्य करून प्रोत्साहन दिले जाते. या योजनेअंतर्गत कृषी क्षेत्रातील उपक्रम निर्मितीसाठी नवनवीन शोध आणि तंत्रज्ञान वापरून कृषी व्यवसायास समर्थन देणे हा या सुधारणेचा मुख्य उद्देश आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२०१७ मध्ये कृषी मंत्रालयाने हा कार्यक्रम २०१९-२० असा तीन वर्षांसाठी वाढवला होता जो राष्ट्रीय कृषी विकास योजना कृषी आणि संलग्न क्षेत्र पुनरुत्थान केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून चालवला. तसेच निधी वाटपाच्या संदर्भात केंद्र आणि राज्याच्या वाटा सामान्य श्रेणीतील राज्यांसाठी ६०:४०, ईशान्य आणि डोंगराळ भागासाठी ९०:१० तर केंद्रशासित प्रदेशासाठी १०० टक्के निधी केंद्र सरकार देते. याशिवाय 2020 मध्ये या योजनेच्या नावीन्यपूर्ण आणि कृषी उद्योजकता विकास घटकांतर्गत भारत सरकारने विविध कृषी स्टार्टप्सना निधी वाटप केला. ही योजना केंद्र पुरस्कृत योजना असून तिचा मुख्य उद्देश हा कृषी विकासाला गती देणे हा आहे. या योजनेच्या माध्यमातून पीक विविधकरण करणे, सेंद्रिय शेतीला चालना देणे, कृषी पायाभूत सुविधा वाढविणे, विस्तार सेवा मजबूत करणे आणि कृषी प्रकल्पांसाठी आर्थिक मदत करणे हा आहे.

२. प्रधानमंत्री पिक विमा योजना :-

प्रधानमंत्री पिक विमा योजना ही २०१६ साली सुरू झाली असून ही योजना पिके व शेतकऱ्यांशी संबंधित आहे. योजनेचे क्षेत्र हे ग्रामीण व शेती असून ही योजना कोणासही बंधनकारक नाही.

३. महाराष्ट्र सौर पंप योजना :-

महाराष्ट्र सौर पंप योजना ही २०१९ आली सुरू करण्यात आली. सौर कृषी पंप योजनेत राज्य सरकार महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना शेतीच्या सिंचनासाठी सौर पंप वाटप करून जुने डिझेल पंप आणि विद्युत पंपांचे रूपांतर सौर पंपामध्ये करते.

४. ग्रामीण भंडारण योजना :-

ग्रामीण भंडारण योजनेची सुरुवात 2007 साली झाली असून या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांच्या आवश्यकतेनुसार शेतमाल व प्रक्रिया केलेली शेती उत्पादने ठेवता यावी यासाठी कोठारे निर्माण करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. तसेच या योजनेच्या माध्यमातून शेतीमालाच्या दर्जानुसार मानकीकरण करून गुणवत्तेनुसार शेती उत्पादनाच्या विक्री क्षमतेत वाढ केली जाते.

५. प्रधानमंत्री फसल वीमा योजना :-

प्रधानमंत्री फसल विमा योजनेची सुरुवात २०१६ मध्ये करण्यात आली. या योजनेपूर्वी राष्ट्रीय कृषी विभाग योजना आणि सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना कार्यरत होत्या. या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना योग्य त्या प्रकारे पीक विम्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते तसेच पिकांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश करून पिकांच्या नुकसानीची वेळेवर भरपाई करणे, याशिवाय दावा सेटलमेंट प्रक्रिया सुव्यवस्थित करण्यासाठी अध्यायावत आधुनिक तंत्रज्ञान पद्धतीचा अवलंब करणे. ही योजना शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची असून ती शेतकऱ्यांना सुरक्षितता देऊन जोखीम घेण्यास सक्षम बनविते. त्यामुळे शेतकरी शेतीमध्ये नवीन पद्धतीने आवश्यक ती गुंतवणूक करून शेती उत्पादकता वाढवीत आहे. योजनेचा मुख्य उद्देश हा कृषी कार्यासाठी कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांवर प्रीमियमचा भोजा कमी व्हावा म्हणून शेतकऱ्यांना सर्व खरीप पिकांसाठी केवळ 2 टक्के, रब्बी पिकांसाठी 1.5 टक्के तर वार्षिक बागायती पिकांसाठी 5 टक्के प्रीमियम भरावा लागतो.

६. प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना :-

प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना ही आयुर्विमा महामंडळाची पेन्शन योजना आहेया योजनेचा लाभ . घेण्यासाठी लाभार्थी शेतकऱ्यांना त्यांच्या वयानुसार55 रुपये ते 200 रुपये पर्यंतचा मासिक विमा भरावा लागतो

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आणि वयाची 60 वर्षे पूर्ण केल्यावर त्यांना 3000 रुपये मासिक पेन्शन दिले जाते. विशेष म्हणजे कुटुंबातील पती-.पत्नी दोघेही या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात

७. पंतप्रधान किसान सन्मान निधी योजना :-

पंतप्रधान किसान सन्मान निधी योजना शेतकऱ्यांना 6000 रुपये वार्षिक उत्पन्न मिळवून देते. प्रत्येक हप्त्यात 2000 रुपये प्रमाणे एकूण 3 हत्यात ही रक्कम प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाते. सुरुवातीला 2 हेक्टर पेक्षा कमी जमीन असलेले शेतकरीच या योजनेसाठी पात्र होते परंतु १ जून २०१४ पासून सर्वच शेतकरी या योजनेसाठी पात्र आहे. मात्र जे निवृत्तीधारक डॉक्टर, अभियंता, वकील आणि चार्टर्ड अकाउंटंट यांना किमान 10000 रुपये पेन्शन असेल अशा श्रीमंत आणि उच्च उत्पन्न असलेल्या शेतकऱ्यांना या योजनेतून वगळण्यात आले आहे.

८. कृषी वनीकरण उपमिशन- योजना :-

राष्ट्रीय कृषी वनीकरण धोरण २०१४ च्या शिफारशीचा भाग म्हणून २०१६-२०१७ या वर्षापासून कृषी वनीकरण उपमिशन- ही योजना राबविली जात आहेही एक छत्री योजना असून ती हवामान बदलासाठी राष्ट्रीय . कृती योजनेअंतर्गत येते. सध्या ही योजना 20 राज्य आणि दोन केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये लागू केली आहे.

९ . राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान:-

ग्रामीण भागातील गरिबी दूर करण्यासाठी स्वयंरोजगार आणि उद्योग विकासाला चालना देण्याच्या हेतूने राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान सुरू करण्यात आले. या अभियानांतर्गत शेतकऱ्यांना कृषी उपक्रम आणि संबंधित क्षेत्रामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य देऊन त्यांची क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. शिवाय हे अभियान महिला शेतकरी आणि उपेक्षित समुदायांच्या सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करून त्यांना स्वावलंबी आणि आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवते.

१०. प्रधानमंत्री किसान संपदा योजना :-

प्रधानमंत्री किसान संपदा योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य आणि पायाभूत सुविधा विकास सहाय्य प्रधान करते याचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतकऱ्यांचे कापणीनंतरचे नुकसान कमी करणे, अन्नप्रक्रिया क्षमता वाढविणे आणि शेती उत्पादनाचे मूल्यवर्धन करणे. तसेच ही योजना भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाचे आधुनिकीकरण आणि बळकटीकरणावर भर देते. शिवाय या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाची विक्री करण्यासाठी अनेक नवीन मार्ग खुले केल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहे.

११. परंपरागत कृषी विकास योजना :-

परंपरागत कृषी विकास योजनेचा मुख्य उद्देश हा सेंद्रिय पद्धतीने शेती करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देऊन रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांचा वापर कमीत-कमी करावा हा आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना योग्य ते प्रशिक्षण आणि तांत्रिक मार्गदर्शन करून आर्थिक सहाय्य केले जाते.

सारांश :-

कृषी उत्पादनामध्ये वाढ करून शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारण्या बरोबरच देशाला अन्नधान्याच्या टंचाई पासून मुक्त करण्यासाठी केंद्र सरकारने अनेक योजना सुरू केल्या आहेत या विविध योजनांच्या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

माध्यमातून केंद्र सरकार शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य करते. त्यामुळे शेतकरी आज शेतीमध्ये अनेक आधुनिक पद्धतीचा अवलंब करीत आहे. याचा परिणाम म्हणून शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढत आहे तसेच देश सुद्धा अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णतेच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. थोडक्यात सरकारच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे कृषी क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती होत असून देशाच्या प्रगतीमध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान मोलाचे ठरत आहे.

संदर्भ :-

१. *साठे मधुसूदन, आर्थिक विकास आणि नियोजन, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००८.*
२. *कानेटकर मेधा, भारतीय नियोजनाचे पन्नास वर्ष, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७.*
३. *चव्हाण एन. एस., भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २००३.*
४. *कराळे व कविमंडण, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर,२००७.*
५. *रायखेलकर व दामजी, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद,२००३.*
६. *Sundaram Satya, Rural Development, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2013.*
७. *www.maharashtragov.in*
८. *www.mahayojana.in*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा-आत्मा

डॉ. राजाराम केरबा पाटील
प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुळे सोलापूर
आजीव सभासद क्र. १३४३
भ्रमणध्वनी क्र. ९८७०८३७१३० , ई-मेल- rajaramkpatil@gmail.com

गोषवारा

कृषीक्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया आहे. आजही जवळपास ६८ टक्के लोकसंख्या कृषी आणि कृषी संबंधित क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे बहुसंख्य भारतीयांचे कृषी क्षेत्र हे मुलभूत उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. कृषी क्षेत्र हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील कुटुंबांचे उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. अन्नधान्याचा पुरवठा, एकूण रोजगार पुरवठ्यापासून ते राष्ट्रीय उत्पन्न आणि विदेश व्यापारातील योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. ग्रामीण लोकसंख्येचे उत्पन्न वाढविणे हा कृषी धोरणाचा एक महत्वाचा उद्देश आहे. हरितक्रांतीने कृषी उत्पादनात आणि उत्पादकतेत मिळालेले उल्लेखनीय यश ही स्वतंत्र भारताची सर्वात मोठी उपलब्धी ठरते. यापुढील कृषी उत्पादनातील वाढ ही मुख्येत्वे कृषी उत्पादकतेतील वाढीमुळे होईल जी सुधारित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून शक्ये होईल. कृषी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर सुनिश्चित करण्यास कृषी विस्तार सेवांची भूमिका महत्वाची ठरते. कृषी विस्तार आणि कृषी सल्लागार सेवा कृषी क्षेत्रातील उत्पादन ते बाजार व्यवस्थेतील समस्यांचे निवारण करण्यासाठी, आवश्यक माहिती, कौशल्य आणि तंत्रज्ञान उपलब्ध करून सुविधा देण्यावर भर देतात. या सेवांचे उद्दिष्ट शेतकऱ्यांकडे असलेल्या ज्ञान आणि कौशल्य, तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापनातील अंतर भरून काढणे. अशाप्रकारे देशाच्या विकासात्मक कार्यात कृषी विस्तार सेवांना अधिक महत्व प्राप्त झाले आहे. या विस्तार सुधारणांची सन १९९८ ते २००५ या कालावधीत देशातील सात राज्यांमधील २८ जिल्ह्यांमध्ये प्रायोगिक चाचणी घेण्यात आली. योजनेच्या अमलबजावणीदरम्यान आलेला सकारात्मक अनुभव विचारात घेऊन आणि राज्यसरकारांशी सल्लामसलत करून केंद्र सरकारने सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांसाठी 'राष्ट्रीय कृषी तंत्रज्ञान प्रकल्पाच्या नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञाचा प्रसार या घटकांतर्गत 'कृषी व्यवस्थापन तंत्रज्ञान यंत्रणा' अर्थात, आत्मा ही स्वायत्त संस्था उदयास आली, जी विविध कृषी उपक्रमांच्या प्रकल्प नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये गुंतलेली आहे. जिल्ह्यातील कृषी विकासाशी संबंधित सर्व विकास विभाग, संशोधन संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि इतर संस्थांशी त्याचा संबंध आहे. केंद्र, राज्ये आणि जिल्हा व गट अथवा गाव स्तरापर्यंत या योनेची होणारी अंमलबजावणी आणि त्यात सहभागी असणाऱ्या विविध संस्था, त्यांची कार्य जबाबदारी या सर्व बाबी थोडक्यात मांडल्या आहेत.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्रस्तावना:

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला महत्वाचे स्थान आहे. अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान असो की, उद्योगप्रधान प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत शेती महत्वाची मानली जाते. मानवाला आपल्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असणारे अन्नधान्य, डाळी, तेलबिया, भाजीपाला, फळे इत्यादींचा पुरवठा शेती क्षेत्रातून होतो. तर देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक विकास मुलभूत मानला जातो, अशा या औद्योगिक विकासाला आवश्यक असणारा कच्चा माल पुरवून शेती क्षेत्राने आपले महत्व अधोरेखित केले आहे. सन २०११ च्या जणगणनेनुसार देशातील जवळपास ६८ टक्के लोकसंख्या शेती आणि शेती संबंधित क्षेत्रात कार्यरत असून ५२ टक्के लोकसंख्या निव्वळ शेती क्षेत्रात गुंतली आहे. याचा विचार करता शेती क्षेत्राने सर्वात जास्त लोकसंख्येला आपल्यात सामावून घेतल्याचे दिसते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप असलेल्या या देशात अलीकडील कालावधीत कृषी प्रक्रिय उद्योगांची वाढ होत असून आज अन्न प्रक्रिया उद्योगही वेगाने विस्तारत असल्याचे दिसून येत आहे. सन १९६७-६८ मध्ये भारतात झालेल्या हरितक्रांने देश अन्नधान्याच्याबाबतीत स्वयंपूर्ण झाला असून अन्नधान्याचे शिलकी साठे असून अनेक प्रकारच्या शेती उत्पादनांची निर्यात करत आहे. एका अर्थाने हरितक्रांतीने शेती उत्पादन व उत्पादकतेतही वाढ होत असून आज देश भरड धान्याच्याबाबतीत जगाचे अन्न कोठार बनू पाहत आहे. तर दुसऱ्या बाजूला सरकार सेंद्रिय शेतीलाही प्रोत्साहन देत असल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे आज शेती ही केवळ उपजीविकेचे साधनच नसून तो व्यवसाय होत आहे. हा शेतकऱ्यांच्या दृष्टीकोनात झालेला बदल शेतीच्या विकासास अनुकूल ठरत आहे. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातही सन १९५१ मध्ये शेतीचा असलेला वाट आज घटला असला तरी जगातील विकसित देशांच्या तुलनेत तो आजही जास्त आहे.

अर्थात, गेल्या ७५ वर्षात भारतीय शेतीचा झेलेला हा विकास अनुभवताना सरकारी पातळीवर जाणीवपूर्वक झालेले प्रयत्न फार महत्त्वपूर्ण ठरतात. यासंदर्भात सरकारने पंचवार्षिक योजना कालावधीत आवश्यकतेनुसार राबविण्यात आलेल्या विविध योजना व कार्यक्रमांचे योगदान शेतीच्या सर्वांगीण विकासासाठी मोलाचे ठरले आहे. याचक एक भाग म्हणून शेतीच्या विकासासाठी सर्वसमावेशक व सहभागी धोरण राबविण्याबरोबरच शेतकऱ्यांना विस्तार सेवा पुरवून शेतकऱ्यांच्या गरजांवर आधारित सुयोग्य व आवश्यक त्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता विचारात घेऊन केंद्र सरकारने भारतातील शेतीच्या विस्तार सुधारणांसाठी **'कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा- आत्मा'** (Agriculture Technology Management Agency - ATMA) ही एक जिल्हास्तरावरील स्वायत्त संस्था सुरु केली. शेती व शेतकऱ्यांसाठी विविध प्रकल्प उत्कृष्टपणे राबविणाऱ्या या योजनेची कार्यप्रणाली विचारात घेतली आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :-

१. आत्मा योजेनेची पार्श्वभूमी समजून घेणे.

२. आत्मा योजनेची उद्दिष्ट्ये आणि कार्यप्रणाली समजून घेणे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

३. आत्मा योजनेच्या अमलबजावणीसाठीची मार्गदर्शक तत्वे अथवा टप्प्यांचा अभ्यास करणे.

अभ्यासासाठी संशोधन पंद्धती:-

केंद्र सरकार पुरस्कत कृषी विकासासाठी योजलेल्या विविध योजनांपैकी 'कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा' - आत्मा या योजनेसंदर्भात माहितीवजा पद्धतीचा लेख आहे. त्यासाठी केवळ द्वीतीय तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यास आला आहे. जर्नल्स, संदर्भ ग्रंथ आणि इंटरनेटचा वापर करून लेख तयार केला आहे.

अभ्यास विषय :-

आजच्या आधुनिक तंत्रवैज्ञानिक युगात शेती हा विषय अत्यंत संवेदनशील बनत चालला आहे. एका बाजूला वाढत्या लोकसंख्येला सकस आणि पुरेशा अन्नपुरवठ्याचा प्रश्न तर दुसऱ्या बाजूला भारतासह जगभरातील शेती क्षेत्रातील अनेक समस्या आज जटील होत चालल्या आहेत. शाश्वतशेती विकास आज जागतिक कृषी क्षेत्राची गरज बनत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकार शेती विकासासाठी सातत्याने प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते. स्थानिक कौशल्य आणि तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर होण्यासाठी कृषी विस्तार सेवा सरकारने कार्यान्वित केल्या आहेत. याचाच एक भाग म्हणून केंद्र सरकारने 'कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा' - आत्मा ही योजना कार्यान्वित केली आहे. या योजनेची आवश्यकता विचारात घेऊन हा विषय अभ्यासासाठी निवडला आहे.

विषयाची मांडणी :-

या लेखाची मांडणी करताना शोधनिबंधाचे शीर्षक 'कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा' - आत्मा असे असून त्यात, गोषवारा, प्रस्तावना, अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये, संशोधन पद्धती, अभ्यास विषय आणि विषय विवेचनात आत्मा योजनेची पार्श्वभूमी, उद्दिष्ट्ये, कार्यप्रणाली आणि योजनेची मार्गदर्शक तत्वे अथवा टप्पे अशा स्वरुपात मांडणी केली आहे.

आत्मा योजनेची पार्श्वभूमी व योजना :

शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या या योजनेत '**कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा'** म्हणजेच आत्मा या योजनेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. शेतकऱ्यांना विस्तार विषयक सेवा पुरविण्यासाठी आत्मा ही जिल्हास्तरावरील एक नोंदणीकृत स्वायत्त संस्था आहे. या विस्तार सुधारणांची सन १९९८ ते २००५ या कालावधीत देशातील सात राज्यांमधील २८ जिल्ह्यांमध्ये प्रायोगिक चाचणी घेण्यात आली. प्रायोगिकरित्या सुरु केलेल्या या प्रकल्पाची यशस्वीता पाहून केंद्र सरकारने सन २००५ ०६-मध्ये राज्य विस्तार कार्यक्रमांना आधार म्हणून विस्तार सुधारणा योजनेसाठी आत्मा योजनेचा विस्तार करण्यात आला आहे. या योजनेंतर्गत शेतकऱ्याचे गट तयार करण्यात आले आहेत. यासाठी सरकारने 'किसान विज्ञान केंद्रे' सुरु केलेली आहते. या केंद्रांद्वारे शेतकऱ्यांना शेतकी अधिकाऱ्यामार्फत आधुनिक तंत्रज्ञान उपलब्ध करून दिले जाते. तसेच विविध योजनांची अमलबजावणी करण्याकरिता 'किसान सेलसेंटर' मार्फत कृषी पदवीधरांना प्रशिक्षण देऊन त्यांनी ते शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवावे अशी अपेक्षा आहे. सन २०१० आणि २०१४ मध्ये आत्मा योजनेचा

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

सर्वसमावेशक विस्तार करून तिला बळकट करण्यात आले, योजनेची व्याप्ती टप्प्याटप्प्याने वाढविण्यात आली असून ही योजना देशातील ६९१ जिल्ह्यांमध्ये कार्यरत आहे. ही योजना ग्रामीण भागातील गरिबांची त्यांच्या पशुधन आणि मत्स्यपालन संसाधनांचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन करण्याची क्षमता वाढवून त्यांना शाश्वत उत्पन्न प्राप्त करून देण्यावर भर देते. तसेच लहान शेतकऱ्यांना बाजारपेठांशी जोडण्याबरोबरच विकेंद्रित अशा सहभागात्मक संशोधन आणि पावसावर अवलंबून असलेल्या प्रदेशांमध्ये ज्ञान प्रेरक पर्यायांना प्रोत्साहन देण्यावर भर देते.

आत्मा योजनेची उद्दिष्ट्ये:

'कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा' ही योजना यशस्वी होण्यासाठी निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये आणि त्यात कालानरूप झालेल्या बदलानुसार ती पुढीलप्रमाणे.

१) आत्मा योजनेनुसार राज्य, जिल्हा आणि गावपातळीवर नवीन, संरचित आणि केंद्रीकृत संस्थांची स्थपना करून नाविन्यपूर्ण आणि प्रभावी अशा कार्यात्मक प्रक्रियांसह आधीच अस्तित्वात असलेली विस्तार प्रणाली मजबूत करण्यावर भर देणे.

२) या योजनेद्वारे जिल्हा आणि ब्लॉक पातळीवर निर्णय घेण्याचे सुलभीकरण आणि विकेंद्रीकरण करताना या योजनेच्या विस्तार सेवांच्या व्यवहार्यतेचा वेग वाढविण्यावर भर देणे.

३) आत्मा योजनेद्वारे कार्यक्रमांचे नियोजन, समन्वय आणि संसाधनांच्या वाटपात सहभागी होण्यासाठी आणि त्यांची जबाबदारी वाढविण्याच्या दृष्टीकोनातून शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देणे. त्याचबरोबर संबंधित सरकारी विभाग, संशोधन संस्था आणि भागधारक यांच्यातील संबंध मजबूत करून या शेतकरी केंद्रित विस्तार प्रणालीचा एक भाग होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.

४) जिल्हा आणि गाव पातळीवर तंत्रज्ञान सुधारणा आणि वितरणामध्ये गुंतलेल्या अनेक संस्थांच्या सुधारणेसाठी समन्वय आणि पर्यावरणासाठी एक एक रचनात्मक यंत्रणा देऊ करणे. तसेच वितरित केलेल्या तंत्रज्ञानाची गुणवत्ता आणि क्रमवारीत वाढविण्यावर भर देणे.

५) अशासकीय संस्था, पंचायत राज संस्था इत्यादी घटकांबरोबर भागीदारी निर्माण करताना तंत्रज्ञानातील फरक आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अयोग्य व्यवस्थापन यावर मत करण्यासाठी शेती व्यवस्थेत नवीन कल्पना आणि शेतकरी संघटनेची अंमलबजावणी करण्यावर भर देणे.

६) महिला शेतकऱ्यांना विविध गटांमध्ये एकत्रित करून त्यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या समस्या सोडविण्यावर भर देणे.

७) आत्मा अंतर्गत शेतकऱ्यांना नवीन पद्धती आणि तंत्रज्ञान याबाबत तांत्रिक सल्ला देताना शेतीत नवीन पद्धती आणि उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर झाला पाहिजे. तसेच जिल्यातील कृषी विस्तार प्रणालीत समन्वय आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी एक सक्षम यंत्रणा उपलब्ध करून देणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आत्मा योजनेची कार्यप्रणाली:

आत्मा ही योजना सुरुवातीस प्रायोगिक तत्त्वावर आंध्रप्रदेश, बिहार, हिमाचल प्रदेश, ओरिसा, पंजाब, झारखंड आणि महाराष्ट्र या सात राज्यात सुरु करण्यात होती. या योजनेच्या यशस्वीतेनंतर देशातील २९ राज्ये आणि तीन केंद्रशासित प्रदेशातील ६९१ जिल्ह्यात ही योजना एकाचवेळी सुरु करण्यात आली. शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची व त्यांच्या फायद्यासाठी वरील उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे कार्य नियोजन केले जाते.

१) आत्मा अंतर्गत राज्य कृषी विद्यापीठे आणि राष्ट्रीय कृषी संशोधन संस्था यांना योजनेबाबत अभिप्राय देण्यासाठी आणि त्यात योग्य त्या सुधारणा करण्यासाठी एक विश्वासू 'शेतकरी सल्लागार समिती' तयार कारणे.

२) राज्ये, केंद्रशासित प्रदेशातील जिल्हे अथवा गावपातळीवर कार्यरत असलेल्या सर्व अशासकीय संस्थांचा समूह तयार करणे. या कार्यप्रणालीत खाजगी संस्थांना सहभागी करून त्यान प्रोत्साहन देऊन तंत्रज्ञानातील सुधारणा आणि त्यातील आधुनिक बदलांबाबत शेतकऱ्यांना शिक्षित आणि प्रशिक्षण देणे.

३) उत्पादनासाठी नियोजन प्रक्रिया वाढविताना जिल्हा आणि ब्लॉक स्तरावरील संशोधन घटकांद्वारे तंत्रज्ञान प्रमाणित करून त्यात सुधारणा कारणे.

४) लाभार्थी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना जागतिक दर्जाची क्षमता निर्माण करण्यास मदत करणे. तसेच अधिकाधिक शेतकऱ्यांचे गट तयार करून त्यांना नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि विविध पद्धतीद्वारे सक्षम करणे.

आत्मा योजनेसाठी निधीची तरतूद आणि वाटप :

आत्मा योजनेच्या एकूण खर्चाच्या ९० टक्के निधी केंद्र सरकार अनुदान सहाय्य म्हणून राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना देते. उर्वरित १० टक्के हिस्सा राज्ये सरकारांचा असून हा १० टक्के हिस्सा राज्यांच्या रोख योगदानातून अथवा इतर लाभार्थी आणि अशासकीय संस्थांच्या योगदानातून दिला जातो.

दहाव्या पंचवार्षिक योजेत योजनेसाठी उपलब्ध असलेला अथवा मंजूर असलेला निधी व त्याचे वाटप केंद्र सरकार, राज्ये सरकारे आणि जिल्हा यांच्यात मान्य प्रमाणानुसार केले होते. यात प्रामुख्याने ७७.५३ टक्के रक्कम जिल्हास्तरीय कार्यक्रम आयोजनासाठी, राज्यस्तरीय कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी १०.२५ टक्के असून १२.२२ टक्के हिस्सा इतर कार्यासाठी केंद्र सरकारने राखून ठेवलेला असतो. या निधीच्या वाटपात योजनेतील विविध घटकांत होणारे कालानरूप बदल आणि योजनेची व्याप्ती यानुसार बदल होऊ शकतो.

आत्मा योजनेच्या अमलबजावणीसाठीची मार्गदर्शक तत्वे अथवा टप्पे :

आत्मा योजनेच्या अमलबजावणीसाठीच्या मार्गदर्शक तत्वांचा विचार करता ही योजनाच मुळात अंतर-संस्थात्मक प्रक्रियेद्वारे प्रत्येक्षात आणली जात असून त्यातील महत्वाचे टप्पे पुढीलप्रमाणे आहते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अ) राज्यस्तरीय व्यवस्था:

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेअंतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या 'राज्यस्तरीय मान्यता समितीची' राज्य कृषी विस्तार कार्यक्रमांच्या नियोजनास मंजुरी आवश्यक आहे. राज्यस्तरीय मान्यता समितीच्या कामकाजासाठी आंतरविभागीय कार्यकारी गटावर योजनेच्या दैनंदिन समन्वय आणि व्यवस्थापनाची जबाबदारी देण्यात आली. राज्याच्या मुख्यालय विभागातील राज्य नोडल अधिकारी व राज्य समन्वयक हे राज्यस्तरीय शेतकरी सल्ला समितीच्या सहभागाने जिल्ह्याचे कृषी विस्तार आराखडे संकलित करून राज्याचा एकत्रित आराखडा तयार करतील व सदरचा आराखडा केंद्र शासनाच्या राज्यस्तरीय मान्यता समितीची मान्यता घेऊन सादर करतील. त्याचबरोबर राज्य नियंत्रण विभाग आत्मा योजनेच्या अमलबजावणीचे नियंत्रण करेल. तसेच 'राज्य कृषी व्यवस्थापन आणि विस्तार प्रशिक्षण संस्था' आणि आत्मा या दोहोंद्वारे विस्तार कर्मचाऱ्यांच्या अथवा कार्यकर्त्यांच्या क्षमता विकासासाठी वार्षिक प्रशिक्षणाचे नियोजन व कार्यवाही 'राज्य कृषी व्यवस्थापन आणि विस्तार प्रशिक्षण संस्था' करेल. त्याबाबतचे प्रशिक्षण व वेळापत्रक निश्चित करतांना सर्वांना प्रशिक्षण मिळेल व प्रशिक्षण गरजेनुसार मिळेल याची दक्षता घेईल.

ब) जिल्हास्तरीय व्यवस्था:

आत्मा ही एक स्वायत्त संस्था आहे जी शेतकऱ्यांपर्यंत विस्तार सेवा पुरविण्यासाठी जिल्हा स्तरावर स्थापन करण्यात आली आहे. आत्माचे नियामक मंडळ हे आत्माची सर्वोच्च संस्था असून हे नियामक मंडळ सर्वसमावेशक व दिशादर्शक धोरण ठरवेल. आत्माचे संचालक, प्रकल्पाचे उपसंचालक आणि सहाय्यक कर्मचारी यांचे सहकार्याने कामकाज करण्यात येईल. आत्मा व्यवस्थापन समिती ही योजनेच्या अमलबजावणीसाठी कार्यकारी शाखा म्हणून काम करेल. तसेच जिल्हा स्तरावरील जिल्हा शेतकरी सल्लागार समिती ही जिल्हा कृषी विस्तार नियोजन व अमलबजावणीसाठी मदत करेल. त्याचबरोबर आत्मा ही संस्था संशोधन व विस्तार आराखडा तयार करण्याबरोबरच जिल्ह्यातील संपूर्ण कृषी विस्तार व्यवस्थापन व नियोजन हे कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने करेल.

क) तालुकास्तरीय किंवा गट स्तरावरील व्यवस्था:

तालुका अथवा गट स्थरावर 'गट तंत्रज्ञान संघ' तयार केला असून प्रत्येक गटातील आत्मा कक्षांमध्ये योजनांच्या अमलबजावणीसाठी आणि त्यासाठी आवश्यक सहाय्य करण्यासाठीची जबाबदारी देण्यात आली. यात कृषी व कृषी संलग्न विभागातील तालुका अथवा गटस्तरावरील अधिकाऱ्यांचा समावेश असेल. तसेच गट कृती आराखडा तयार करण्यासाठी प्रत्येक गटामध्ये निवडक शेतकऱ्यांच्या गटाचे एकत्रीकरण करून प्रत्येक गट स्तरावर 'गट शेतकरी सल्लागार समिती' स्थापन केली जाते. या समितीत निवडलेले शेतकरी हे प्रामुख्याने शेतकरी अथवा कृषी विज्ञान मंडळ, शेतकरी समूह यांच्यातून चक्राकार पद्धतीने निवडण्यात येतील, जे तालुका अथवा गट तंत्रज्ञान संघास वेळोवेळी मार्गदर्शन करतील. तालुका आत्मा कक्षात तालुका तंत्रज्ञान व्यवस्थापक

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

व विषय विषयतज्ज्ञ हे 'गट तंत्रज्ञान संघ' व 'शेतकरी सल्लागार समिती' यांच्या मदतीने तालुका कृती आराखडा तयार करणे व त्याच्या अमलबजावणी संदर्भात जबाबदारी पार पडतील.

ड) गावस्तरीय व्यवस्था:

शेतकरी मित्र हा कृषी विस्तार यंत्रणा आणि शेतकरी यांच्यातील महत्वाचा दुवा म्हणून काम करेल. प्रत्येकी दोन गावांसाठी एक शेतकरी मित्र म्हणून निवडला जाईल. शेतकऱ्यांना कृषी व कृषी सलग्न विभागाबाबत मार्गदर्शन करणेसाठी शेतकरी मित्र उपलब्ध असेल. शेतकरी, शेतकरी सेवा केंद्र इत्यादी विस्तार सेवा कार्यक्रमाबाबत माहितीची देवाण-घेवाण करण्यासंदर्भात शेतकरी मित्रांची मदत होईल. तसेच, ज्याठिकाणी शक्य आहे अशा ठिकाणी कृषी व्यवसायिकांना, कृषी उद्योजकांना तांत्रिक सहाय्य देऊन कृषी विस्तार कार्यक्रमात सहभागी होण्यास चालना देणे. तसेच तालुका कृषी व कृषी सलग्न विषयाच्या शेती शाळा घेण्यात याव्यात.

आत्मा योजनेचा लाभ व फायदे:

आत्मा योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा विचार करता, सन २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात ऑक्टोबर, २०२२ पर्यंत देशातील राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशातील जवळपास ६९१ जिल्यातील शेतकऱ्यांना एकूण रु. १३७०६७४ कोटींपैकी शेतकऱ्यांना दिलेल्या प्रत्येक्ष भेटीवर रु. १०९६८७ कोटी, प्रशिक्षणावर रु.६१६९७८ कोटी, प्रात्यक्षिके यावर रु. १८७३७२ कोटी, शेतकरी मेळाव्यावर रु. २७७०२१ कोटी आणि शेती शाळा झालेला खर्च रु. २०१६३८ कोटी इतका होता.

आत्मा योजनेसाठी लाभार्त्यांना जिल्ह्याच्या प्रकल्प संचालकांमार्फत नोंदणी करावी लागते. अशा नोंदणीकृत लाभार्त्यांना मिळणारे लाभ हे सामुहिक स्वरूपाचे असून यात प्रामुख्याने कृषी आणि संबंधित विषयाचे प्रशिक्षण, प्रत्येक्षिके, प्रत्येक्ष भेटी, कृषी मेळावे अथवा प्रदर्शन, शेतकरी-शास्त्रज्ञ संवाद, शेती शाळा, सर्वोत्कृष्ट आत्मा शेतकरी पुरस्कार, कृषी संबंधी प्रकाशनांचे प्रकाशन, शेतीच्या सर्वांगीण विकासासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन देणे, कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभागास प्रोत्साहन देणे आणि कृषी आणि कृषी सलग्न क्षेत्रातील यशोगाथा प्रकाशित व प्रसारित करणे.

सारांश:

शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या या योजनेत '**कृषी तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा**' म्हणजेच **आत्मा** या योजनेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे .शेतकऱ्यांना विस्तार विषयक सेवा पुरविण्यासाठी आत्मा ही जिल्हास्तरावरील एक नोंदणीकृत स्वायत्त संस्था आहे. या योजनेंतर्गत शेतकऱ्याचे गट, 'किसान विज्ञान केंद्रे' व विविध योजनांची अमलबजावणी करण्याकरिता किसान सेल' सेंटर 'सुरु केले आहेत. आत्मा ही योजना तंत्रज्ञानाचा प्रसार, विविध शेती उपक्रमांची अमलबजावणी, जिल्ह्यातील शाश्वत कृषी विकास, शेती आणि पशुधन तंत्रज्ञान, कृषी आणि तत्सम क्षेत्रातील उत्पादन आणि उत्पादकतेत बदल करणारे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तंत्रज्ञान तसेच ग्रामीण भागातील गरीब घटकांचे पशुधनासह इतर पूरक व्यवसाय इत्यादीवर भर देऊन कृषी संसाधनांचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन करण्याची क्षमता विकसित करून त्यांना शाश्वत उत्पन्न मिळविण्यासाठी सक्षम करणे. अशाप्रकारे आत्मा ही योजना राज्य, जिल्हा आणि गाव अथवा गट पातळीपर्यंत पोहचून शेतकरी मित्र गावपातळीवर कार्यरत असून शेतकऱ्यांना तांत्रिक ज्ञान आणि नवीन पद्धती व तंत्रज्ञाचे प्रशिक्षण दिले जाते. योजनेंतर्गत प्रत्येक्ष भेटी, किसान मेळावे, शेतकी शाळा, शेतकरी गटांचे एकत्रीकरण, प्रत्येक्षिके अशा अभिनव उपक्रमाद्वारे कृषी क्षेत्राच्या शाश्वत विकासास पाठबळ देण्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान आत्मा ही योजना देते.

संदर्भ सीची:

१. *Impact of Agricultural Technology Management Agency (ATMA) through Case Studies. Mysore Journal of Agricultural Sciences. Vol. 45 (1): 150-154. K.M. Singh and M.S. Meena and R.K.P. Singh and Abhay Kumar and Ujjwal Kumar.*
२. *Agricultural Technology Development Agency (ATMA): A Study of its Impact in Pilot Districts in Bihar, India Ministry of Agriculture. 2000. Policy framework for agricultural extension.*
३. *Extension Reforms and Innovations in Technology Dissemination-The ATMA Model in India. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.*
४. *Department of Agriculture and Cooperation, Extension Division. Available at: http://agricoop.nic.in/policy_framework.htm*
५. *Ministry of Agriculture & Farmers Welfare - https://agricoop.gov.in/*
६. *https://navnathkolapkar.blogspot.com/2019/10/atma-scheme.html*
७. *https://www.indiafilings.com/learn/agricultural-technology-management-agency-atma-scheme/*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय कृषि विकास योजना : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. गाडेकर बी. पी.
विभागप्रमुख व सहाय्यक प्राध्यापक
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त)
भ्रमणध्वनी – ९९७५१३७३६४, ईमेल: gadekarbp@gmail.com
आजीव सभासद क्र.१९७४

प्रस्तावना :

भारताला जगातील सर्वात तरुण राष्ट्र म्हटले जाते, कारण देशात सर्वाधिक 10-24 वर्षे वयोगटातील लोकांची संख्या 35.6 कोटी आहे, त्यानंतर चीनमध्ये 26.9 कोटी तरुण आहेत. यानंतर, ग्रामीण भारत अजूनही खरा भारत आहे कारण 2011 च्या जनगणनेनुसार, ग्रामीण लोकसंख्या सुमारे 72.18% आहे ज्यापैकी 55 दशलक्ष 15 ते 35 वर्षे वयोगटातील संभाव्य कामगार आहेत. देशातील 18 ते 34 वयोगटातील सुमारे 69% तरुण लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. जगभरात, संशोधन संस्था आणि विद्यापीठांमध्ये तंत्रज्ञान, सेवा, व्यवसाय कल्पना इत्यादी क्षेत्रात नवीन उपक्रम विकसित करण्यासाठी इनक्यूबेटर्सकडे लक्ष दिले जात आहे. भारत सरकारने विविध क्षेत्रातील तंत्रज्ञान आणि व्यवसाय विकास परिसंस्थेला पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय आर्थिक सर्वेक्षण 2018 नुसार, अजूनही 50 टक्क्यांहून अधिक भारतीय कर्मचाऱ्यांना रोजगार देणारे आणि देशाच्या GDP मध्ये सुमारे 17-18 टक्के योगदान देणारे कृषी क्षेत्र, व्यवसायाच्या क्षेत्रात स्वत:ची खास परिसंस्था आणि संधी आहेत. म्हणून, विशेषत: कृषी व्यवसाय प्रोत्साहनाची गरज आणि कार्यपद्धती पूर्ण करण्यासाठी, 2017-18 मध्ये कृषी आणि संलग्न क्षेत्राच्या पुनरुत्थानासाठी एक सुधारित **"राष्ट्रीय कृषी विकास योजना फायदेशीर दृष्टीकोन"** (RKVY-RAFTAAR) लाँच करण्यात आली आहे. या उपक्रमाद्वारे कृषी उद्योजकता आणि स्टार्टअपला चालना देण्यासाठी भर दिला जाईल.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेचा उद्देश कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांचा विकास करणे आहे. ज्यासाठी कृषी व्यवसाय उद्योजकतेला चालना दिली जाईल. या योजनेतून कृषी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहेत. ज्याद्वारे दर्जेदार निविष्ठा, स्टोरेज, बाजारपेठ, सुविधा इत्यादींमध्ये प्रवेश सुनिश्चित केला जाऊ शकतो. या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या गरजेनुसार योजना तयार करण्यात येणार आहे. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांनाही या योजनेद्वारे त्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाणार आहे. ही योजना कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रभावी ठरेल. तसेच या योजनेच्या माध्यामतून शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थितीही सुधारेल.

शोध निबंधाची उद्दीष्टे :

- केंद्र पुरस्कृत विकास योजनांचा संकल्पनात्मक अभ्यास करणे.
- केंद्र पुरस्कृत काही प्रमुख योजनांच्या अंतसबंधाचा अभ्यास करणे
- केंद्र पुरस्कृत योजनांचे भारतीय शेतकरी व शेती विकासाकरीता झालेले लाभाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्रस्तुत शोध निबंध पूर्णत: दुय्यम तथ्य संकलनाचा आधार घेवून तयार केलेला आहे. केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय कृषी विकास योनजेशी सबंधीत माहिती मुख्यत: या योनजांच्या वार्षिक अहवालातून प्राप्त केलेला आहे, तसेच शासनाची विविध संकेतस्थळे, संदर्भ ग्रंथ, विविध मासिके, जर्नल आणि नियतकालिके इत्यादी मधूनही माहिती घेतलेली आहे. आकडेवारीच्या विश्लेषणासाठी सरासरी, टक्केवारी इत्यादी सांख्यिकीय साधने वापरलेली आहेत.

राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेची उद्दिष्टे :

- राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आर्थिक क्रियाकलापांचे मुख्य स्त्रोत म्हणून शेती विकसित करणे आहे. काही उद्दिष्टांमध्ये हे देखील समाविष्ट आहे:
- कृषी पायाभूत सुविधा निर्माण करून कृषी-व्यवसाय उद्योगाला चालना देण्यासह शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळ देणे व जोखीम कमी करणे,
- सर्व राज्यांना त्यांच्या स्थानिक गरजांनुसार नियोजन करताना स्वायत्तता आणि लवचिकता प्रदान करणे.
- उत्पादकता वाढवून मूल्य शृंखला जोडणीशी जोडलेल्या उत्पादन मॉडेलला प्रोत्साहन देऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यात मदत करणे.
- मशरूम लागवड, एकात्मिक शेती, फुलशेती इत्यादीद्वारे उत्पन्न वाढवण्यावर भर देऊन शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक धोका कमी करणे.
- विविध कौशल्य विकास, नवकल्पना आणि कृषी-व्यवसाय मॉडेलद्वारे तरुणांना सक्षम बनवणे.

➢ **नाबार्ड योजना :**

दुग्धव्यवसाय हे भारतातील मोठ्या प्रमाणात असंघटित क्षेत्र आहे आणि ग्रामीण भागात उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. डेअरी फार्मिंग उद्योगात संरचना आणण्यासाठी आणि डेअरी फार्मच्या स्थापनेसाठी सहाय्य प्रदान करण्याच्या प्रयत्नात, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय आणि मत्स्यव्यवसाय विभागाने 2005 मध्ये "डेअरी आणि पोल्ट्रीसाठी व्हेंचर कॅपिटल स्कीम" लाँच केली. या योजनेत व्याज प्रदान केले गेले- डेअरी युनिट्सच्या स्थापनेसाठी मोफत कर्जे आणि 31 मार्च 2010 पर्यंत, भारतात जवळपास 15,268 डेअरी फार्मने रु. 146.91 कोटींचे व्याजमुक्त कर्ज घेतले आहे. डेअरी आणि पोल्ट्रीसाठी व्हेंचर कॅपिटल योजनेच्या यशानंतर, सरकारने 2010 मध्ये नाबार्डच्या माध्यमातून डेअरी उद्योजकता विकास योजना सुरू करण्याचा निर्णय घेतला.

केंद्र सरकारने देशातील नागरिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी एक नवीन योजना सुरू केली आहे, या योजनेचे नाव नाबार्ड योजना 2023 आहे. या योजनेअंतर्गत देशांतर्गत जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात नागरिकांना सरकारकडून कमी व्याजदराने कर्ज देण्यात येणार आहे. या योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण केला जाणार आहे. दुग्धव्यवसाय व्यवस्थापित करण्यासाठी कर्ज दिले जात आहे. नाबार्ड योजनेतून दिलेले कर्ज बँकेच्या माध्यामतून दिले जाईल. या योजनेच्या माध्यामतून पशुसंवर्धन विभागामार्फत संपूर्ण जिल्ह्यांमध्ये आधुनिक डेअरी उभारण्यात येणार आहे.आपल्या सर्वांना माहीत आहे की, देशातील ग्रामीण भागात राहणारे अनेक नागरिक शेती आणि त्याला पूरक दुग्धव्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करतात. आपल्या देशातील ग्रामीण भागात दुग्धव्यवसाय अत्यंत असंघटित आहे, त्यामुळे नागरिकांना या व्यवसायाचा त्यांना फारसा लाभ मिळत नाही. डेअरी फार्मिंग स्कीम 2023 अंतर्गत ग्रामीण भागातील बेरोजगार नागरिकांना

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जाईल, आणि नागरिक सहजपणे त्यांचा व्यवसाय करू शकतील आणि यामुळे आपल्या देशात रोजगाराच्या संधी वाढण्यास मदत होईल. या योजनेच्या अंतर्गत देशात दुग्धोत्पादनासाठी डेअरी फार्मच्या स्थापनेला चालना दिली जात आहे. त्याचप्रमाणे दुध उत्पादनापासून ते गाई किंवा म्हशींची यांची व्यवस्थित निगा राखणे, गोरक्षण, तूप निर्मिती इत्यादी सर्व काही मशीनवर आधारित असेल.

➢ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना :**

किसान क्रेडिट कार्ड योजना ही भारत सरकारची महत्वपूर्ण योजना आहे जी शेतकऱ्यांना वेळेवर कर्ज उपलब्ध करून देते. किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) योजना 1998 मध्ये शेतकऱ्यांना अल्पकालीन औपचारिक कर्ज देण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आली आणि नाबार्ड (कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी राष्ट्रीय बँक) द्वारे तयार करण्यात आली. कृषी, मत्स्यव्यवसाय आणि पशुपालन क्षेत्रातील शेतकऱ्यांसाठी कर्जाच्या गरजा पूर्ण केल्या जात असल्याची खात्री करण्यासाठी KCC योजना सुरू करण्यात आली. हि योजना त्यांना अल्प-मुदतीचे कर्ज मिळवून देण्यासाठी आणि उपकरणे खरेदी करण्यासाठी आणि त्यांच्या इतर खर्चासाठी क्रेडिट मर्यादा प्रदान करून मदत करते. शिवाय, KCC च्या मदतीमुळे, KCC साठी व्याजदर 2% इतका कमी आणि सरासरी 4% पासून सुरू झाल्यामुळे, बँकांद्वारे ऑफर केल्या जाणाऱ्या नियमित कर्जाच्या उच्च व्याजदरांपासून शेतकऱ्यांना सूट मिळते. या योजनेच्या माध्यमातून आणि तसेच या योजनेच्या मदतीने शेतकरी त्यांच्या पीक काढणीच्या कालावधीनुसार कर्जाची परतफेड करू शकतात ज्यासाठी कर्ज देण्यात आले होते.

किसान क्रेडीट कार्ड योजनेचा उद्देश्य :

- पिकांच्या लागवडीसाठी अल्पकालीन कर्जाची आवश्यकता पूर्ण करणे
- काढणीनंतरचा खर्च, विपणन कर्ज तयार करणे
- शेतकरी कुटुंबाच्या वापराच्या गरजा पूर्ण करणे

किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) योजना 1998 मध्ये शेतकऱ्यांना त्यांच्या होल्डिंगच्या आधारावर बँकांद्वारे एकसमान स्वीकार करण्यासाठी किसान क्रेडिट कार्ड जारी करण्यासाठी सुरू करण्यात आली होती. शेतकऱ्यांनी बियाणे, खते, कीटकनाशके इत्यादी आणि त्यांच्या उत्पादन गरजांसाठी रोख काढणे यासारख्या कृषी निविष्ठा सहज खरेदी करण्यासाठी त्यांचा वापर करता येईल. शेतकऱ्यांसाठी त्यांच्या गुंतवणुकीच्या कर्जाच्या गरजेसाठी ही योजना पुढे वाढवण्यात आली. उदा. 2004 मध्ये संलग्न आणि बिगरशेती उपक्रम. योजना सुलभ करण्यासाठी आणि इलेक्ट्रॉनिक किसान क्रेडिट कार्ड जारी करणे, सुलभ करण्याच्या उद्देशाने 2012 मध्ये श्री टी. एम. भसीन, सीएमडी, इंडियन बँक यांच्या अध्यक्षतेखालील एका कार्यगटाने या योजनेची पुनरावृत्ती केली. KCC योजना कार्यान्वित करण्यासाठी ही योजना बँकांना विस्तृत मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करते. संस्था/स्थान विशिष्ठ आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी ते अवलंबण्याचा निर्णय, अंमलबजावणी करणाऱ्यां बँकांना असेल.

किसान क्रेडिट कार्ड योजना शेतकऱ्यांना पुरेशा आणि वेळेवर कर्ज मिळण्याची प्रक्रिया सुलभ करण्याच्या उद्देशाने आणली गेली. यामुळे शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, कीटकनाशके इत्यादी कृषी निविष्ठा खरेदी करण्यात मदत होईल. KCC मध्ये काढणीनंतरचे खर्च, उपभोगाच्या गरजा, कृषी आणि संलग्न क्रियाकलापांसाठी क्रेडिट

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आवश्यकतांमध्ये गुंतवणूक यांचा समावेश होतो. ही योजना वाणिज्य बँका, लघु वित्त बँका आणि सहकारी संस्थांद्वारे राबविण्यात येते

KCC योजनेद्वारे, शेतकऱ्यांना नियमित बँकांकडून दिल्या जाणाऱ्या कर्जाच्या उच्च व्याजदरातून सूट दिली जाते. KCC साठी व्याजदर 2%-4% च्या दरम्यान आहेत. हा कमी व्याजदर शेतकऱ्यांना कर्जाची परतफेड अधिक चांगल्या प्रकारे करण्यास मदत करतो, अर्थातच पिकाच्या काढणीचा कालावधी आणि कर्ज दिलेली तारीख लक्षात घेऊन.

किसान क्रेडिट कार्ड योजनेच्या माध्यमातून देशातील शेतकऱ्यांना क्रेडिट कार्ड दिले जात आहे. त्याद्वारे त्यांना 1 लाख 60 हजारांचे कर्ज दिले जात आहे. या कर्जाच्या माध्यमातून देशातील शेतकरी त्यांच्या शेतीची उत्तम काळजी घेऊ शकतील. यासोबतच शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांचा विमाही काढता येणार आहे. अलीकडे पशुपालक आणि मच्छीमारांचाही किसान क्रेडिट कार्ड योजनेत समावेश करण्यात आला आहे. जर तुम्हाला किसान क्रेडिट कार्ड योजनेअंतर्गत क्रेडिट कार्ड मिळवायचे असेल तर तुम्हाला अधिकृत वेबसाइटला भेट देऊन आमच्या दिलेल्या प्रक्रियेचे अनुसरण करावे लागेल. किसान क्रेडिट कार्ड योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना कोणत्याही हमीशिवाय 4% व्याजदराने कर्ज दिले जाते.

➢ **प्रधानमंत्री वन धन विकास योजना :**

आदिवासी समाजातील लोकांना आर्थिक लाभ मिळावा यासाठी भारत सरकारने वन धन विकास योजना सुरू केली. राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर यांच्या जयंतीदिनी 14 एप्रिल 2018 रोजी पंतप्रधानांच्या हस्ते या योजनेचा शुभारंभ करण्यात आला. पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाच्या (MoEFCC) अंतर्गत एक संस्था असलेल्या फॉरेस्ट सर्व्हे ऑफ इंडियाने प्रकाशित केलेल्या इंडिया स्टेट ऑफ फॉरेस्ट रिपोर्ट (ISFR) नुसार, 2019 मध्ये, देशाचे एकूण वनक्षेत्र 7,12,249 चौ. किमी, जे त्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या 21.67% होते. क्षेत्रफळाच्या बाबतीत, मध्य प्रदेशात सर्वात जास्त वनाच्छादित प्रदेश होते, त्यानंतर अरुणाचल प्रदेश, छत्तीसगड, ओडिशा आणि महाराष्ट्राचा क्रमांक लागतो. एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या टक्केवारीनुसार वनाच्छादनाच्या बाबतीत, मिझोराम (85.41%), अरुणाचल प्रदेश (79.63%), मेघालय (76.33%), मणिपूर (75.46%) आणि नागालँड (75.31%) ही शीर्ष पाच राज्ये होती. 2011 च्या जनगणनेनुसार, देशाच्या ग्रामीण लोकसंख्येचा वाटा एकूण लोकसंख्येच्या 68% आहे आणि त्यात 6,50,000 गावांचा समावेश आहे, ज्यापैकी 1,70,000 वन किनारी गावे (FFVs) आहेत, जी वनक्षेत्राच्या अगदी जवळ असलेली गावे आहेत.

14 एप्रिल 2018 रोजी विजापूर येथे वन धन विकास केंद्र सुरू करण्याच्या आणि जन धन, वन धन आणि गोवर्धन योजनांचे एकत्रिकरण करण्याच्या पंतप्रधानांच्या विनंतीवरून, भारत सरकारच्या आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाने देशातील आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये वन धन विकास केंद्रांचा विस्तार करण्याच्या कामावर लक्ष केंद्रित केले आहे, या योजनेंतर्गत हा निर्णय घेण्यात आला आहे. भारतातील जंगले प्रामुख्याने अशा भागात टिकून आहेत ज्यात आदिवासी जमातींची उच्च टक्केवारी आहे कारण त्यांची अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि जीवनाचे इतर पैलू जंगलांशी अतूटपणे जोडलेले आहेत. वर्षानुवर्षे, त्यांनी जंगले आणि वन उत्पादनांवर पारंपारिक ज्ञानाचा एक मोठा आधार तयार केला आहे. लघु वनउत्पादन (MFP) हे वनक्षेत्रात राहणाऱ्या जमातींसाठी मुख्य उपजीविकेचे साधन आहे. वन हक्क कायदा MFP ची व्याख्या बांबू, स्क्रब, स्टंप, ऊस, कोकून, मध, मेण, लाख

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आणि औषधी वनस्पती यांसारखी वनस्पती उत्पत्तीची सर्व लाकूड नसलेली वन उत्पादने म्हणून करतो. ज्यामुळे भारताला 20,000 कोटी रुपये वार्षिक किमतीचे MFPs मिळतात.

- **प्रधानमंत्री कृषि सिंचाई योजना :**

क्षेत्रीय स्तरावर सिंचन क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे अभिसरण साध्य करण्याच्या उद्देशाने 1 जुलै 2015 रोजी प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजना (PMKSY) सुरू करण्यात आली. या योजनेचा उद्देश सिंचन पुरवठा साखळीमध्ये शेवटपर्यंत समाधान प्रदान करणे आहे. उदा. जलस्रोत, वितरण नेटवर्क आणि शेत स्तरावरील अनुप्रयोग. PMKSY केवळ खात्रीशीर सिंचनासाठी जलस्रोत निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करत नाही, तर 'जलसंचय' आणि 'जल सिंचन' द्वारे सूक्ष्म पातळीवर पावसाच्या पाण्याचा वापर करून संरक्षणात्मक सिंचन देखील तयार करत आहे. शेतीच्या पातळीवर पाण्याचा वापर कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन हा या योजनेचा अविभाज्य घटक आहे. PMKSY राज्यस्तरीय नियोजन आणि प्रक्षेपित अंमलबजावणीचा अवलंब करते ज्यामुळे राज्यांना जिल्हा सिंचन योजना आणि राज्य सिंचन योजनेच्या आधारे त्यांचा स्वतःचा सिंचन विकास तयार करता येतो.

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 2021-26 साठी प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजनेच्या अंमलबजावणीला मंजुरी दिली आहे. या योजनेचा लाभ सुमारे 22 लाख शेतकऱ्यांना होणार आहे, ज्यात 2.5 लाख अनुसूचित जाती आणि दोन लाख अनुसूचित जमाती शेतकऱ्यांचा समावेश आहे. पत्रकारांशी बोलताना माहिती आणि प्रसारण मंत्री अनुराग ठाकूर म्हणाले, 93 हजार कोटी रुपयांपेक्षा जास्त खर्च केला जाणार आहे. हा निर्णय ऐतिहासिक असल्याचे सांगून मंत्री म्हणाले की, 93 हजार कोटी रुपयांपैकी 37 हजार 454 कोटी रुपये राज्यांना केंद्राकडून मिळणार आहेत.

जलशक्ती मंत्री गजेंद्र सिंह शेखावत म्हणाले की, या निर्णयामुळे लाखो कुटुंबांमध्ये सकारात्मक बदल होणार आहे. दोन राष्ट्रीय प्रकल्पांसाठी 90 टक्के जलघटकांसाठी केंद्रीय निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. हिमाचल प्रदेशातील रेणुका जी धरण प्रकल्प आणि उत्तराखंडमधील लखवार बहुउद्देशीय प्रकल्प हे आहेत. जलद सिंचन लाभ कार्यक्रम, हर खेत को पानी आणि पाणलोट विकास घटकांना 2021-26 मध्ये सुरू ठेवण्यासाठी मान्यता देण्यात आली आहे. त्वरीत सिंचन लाभ कार्यक्रम हा सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम आहे, ज्याचा उद्देश सिंचन प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य करणे आहे. AIBP अंतर्गत 2021-26 मध्ये एकूण अतिरिक्त सिंचन क्षमता निर्मितीचे लक्ष्य 13.88 लाख हेक्टर आहे. त्यांच्या 30.23 लाख हेक्टर कमांड एरिया डेव्हलपमेंटसह 60 चालू प्रकल्प पूर्ण करण्याव्यतिरिक्त, अतिरिक्त प्रकल्प देखील हाती घेतले जाऊ शकतात. आदिवासी आणि दुष्काळी भागातील प्रकल्पांसाठी समावेशाचे निकष शिथिल करण्यात आले आहेत.

- **दीन दयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना :**

भारत सरकारने 2022 पर्यंत आपल्या 500 दशलक्ष तरुणांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्याचे महत्त्वाकांक्षी लक्ष्य ठेवले आहे, जे पुढील दशकात कुशल मनुष्यबळाच्या अंदाजे मागणीनुसार आहे 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारतामध्ये ग्रामीण भागात 15 ते 35 वर्षे वयोगटातील 55 दशलक्ष संभाव्य कामगार आहेत. त्याच वेळी, अनेक औद्योगिक राष्ट्रांना वृद्ध लोकसंख्येची समस्या भेडसावत आहे. यापैकी काही देशांना 2020 पर्यंत 57 दशलक्ष कामगारांच्या संचित टंचाईचा सामना करावा लागेल अशी अपेक्षा आहे. ही संख्या भारतासाठी आपल्या लोकसंख्याशास्त्रीय अधिशेषाचे लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशात रूपांतर करण्याची ऐतिहासिक संधी

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

दर्शवते. भारताला जगाची कौशल्य राजधानी बनवण्याच्या सरकारच्या संकल्पनेला हातभार लावण्यासाठी भारतातील तरुणांना कौशल्य निर्माण करण्यासाठी अनेक मंत्रालयांना लक्ष्ये नियुक्त करण्यात आली आहेत.

ग्रामीण भारतात प्रतिभा आणि अप्रयुक्त सर्जनशील आणि बौद्धिक उर्जेची अफाट क्षमता आहे. अशाप्रकारे, युवक ही राष्ट्राची सर्वात मोठी संपत्ती आणि शक्ती असते आणि जर या लोकसमूहाला सक्षम केले नाही तर संपूर्ण राष्ट्राची भरभराट आणि विकास होऊ शकत नाही. युवकांना त्यांच्या क्षमतांचा सकारात्मक मार्गाने उपयोग करण्यासाठी कौशल्य आणि ज्ञान आवश्यक आहे. याचे महत्त्व ओळखून भारत सरकारने अलीकडच्या काळात अनेक कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवले आहेत. त्यापैकी प्रमुख म्हणजे प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना, राष्ट्रीय शिकाऊ प्रशिक्षण योजना, कारागीर प्रशिक्षण योजना, संगणक शिक्षा योजना. DDU GKY हा 25 सप्टेंबर 2014 रोजी ग्रामीण युवकांच्या कौशल्य विकास आणि प्लेसमेंटसाठी केंद्र सरकारच्या प्रमुख कार्यक्रमांपैकी एक आहे.

संदर्भसूची:

1) पाटील वा. भा., (२००६), संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
2) देसाई भालेराव निर्मल, (२०१६) भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.
3) रायखेळकर, दामजी बी.एच. (२०१३), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
4) https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rkvy.nic.in/static/SAIDP/MH/XII%20Plan/SAIDP_revised%2008.08.18%20(163).pdf
5) https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://agriportal.cg.nic.in/horticulture/PDF/Programs_Schemes/RKVY/RKVY_Guildlines-English-2014.pdf
6) https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://agriportal.cg.nic.in/agridept/CentralScheme/1.3%20NMSA%20Guidelines%20(including%20OLD%20SHM,%20OFW).pdf
7) *https://agricoop.gov.in/en/RashtriyaDiv*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्रधानमंत्री मुद्रायोजना एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. हरिभाऊ रामा खरात, प्रा. बाळासाहेब साहेबराव पाटील
आजीव सभासद क्रमांक ११७८-: आजीव सभासद क्रमांक .१९२३ -:
भ्रमणध्वनी क्र -: भ्रमणध्वनी क्र ९५९४४७६०४८ -:९२२१५७९७८१.
ई -:मेल–Kharathari33@gmail.comई-:मेल–bspatil1977@gmail.comमहाविद्यालयाचे नाव चांगु काना ठाकूर -:
कॉमर्स अँड सायन्स स्वायत्त ,आर्टस्
महाविद्यालयरायगड.जि ,पनवेल ,, महाराष्ट्र
पत्ता ,४१०२०६नविन पनवेल ,खांदा कॉलनी ,११ – सेक्टर ,१ – प्लॉट नं -:जि.रायगड .

गोषवारा

सुक्ष्म उपक्रमांचा विकास व त्यांना पुनर्वित्त पुरवठा करण्याच्या उद्दिष्टाने मुद्रा ही संकल्पना अस्तित्वात आली-२०१५मुद्रा ही संकल्पना खऱ्या अर्थानेअर्थसंकल्प .१६ च्या अर्थात फेब्रुवारीच्या अर्थसंकल्पीय २०१५ – .भाषणात वित्त मंत्री अरुण जेटली यांनी मांडलीत्यानुसार मार्च २०१५ मध्ये मुद्रा बँकेची स्थापना सिडबीची संपूर्ण मालकीची संलग्न संस्था म्हणून एक पब्लिक लिमिटेड कंपनी म्हणून करण्यात आलीएप्रिल ७ ., २०१५ रोजी तिची नोंदणी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे एक गैरबँकिंग वित्तीय संस्था-' (NBFI) म्हणून रिझर्व्ह बँक कायदा – १९३४ अंतर्गत करण्यात आलीसहज कर्ज पुरवठा व्हावाया उद्देशाने पंतप्रधान नरेंद्र देशातील लघु उद्योगांना. २०रोजी २०१५,एप्रिल ८मोदी यांनी ,००० करोड रुपये भांडवल असलेली मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट अँड ' या बँकेतून.अर्थात मुद्रा बँकेचे उद्घाटन केले 'रिफायनान्स एजन्सी लघु उद्योजकांना १०लाखांपर्यंतचं कर्ज सहज उपलब्ध होणार आहेया बँकेच्या मध्यमातून लघु .हजार कोटींची तरतूद केली आहे२०यासाठी सरकारने एकूण . शिवाय या कर्ज योजनांच्या .उद्योगांना कर्ज देण्यासाठी देशातील इतर बँकांना प्रोत्साहनही देण्यात येईल नियमनाचं कामही मुद्ा बँकेच्या हाती असेल.

थोडक्यात प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेंतर्गतछोट्या कारखानदारांना आणि दुकानदारांना कर्ज मिळेल . ज्यांना नवा उद्योग, काम सुरु करायचे असेल, त्यांनाही कर्ज मिळेलत्याच बरोबर भाजीवाले ., सलून, फेरीवाले, चहाचे दुकानदार यांनाही कर्जाची उपलब्धतता आवश्यकतेनुसार करून दिली जाईल.

पंतप्रधान मुद्रा योजनेत प्रत्येक क्षेत्रानुसार योजनाबनवली जातेप्रत्येक क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या योजनांचा . लघु उद्योगांनाच अर्थ पुरवठा करण्याच्या उद्देशाने प्रधानमंत्री :मुद्रा ही संस्था मुख्यत .समावेश करण्यात येईल मुद्रायोजनेचा शुभारंभ करण्यात आला.

बिजसंज्ञा आत्मनिर्भर ,सुक्ष्म उपक्रम ,कर्ज ,मुद्रा -:.

- प्रस्तावना -:

भारताची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहेच्या उदरनिर्वाहासाठी :या वाढत्या लोकसंख्येलास्वत . व्यवसाय असणं ,चा एखादा उद्योग:अर्थात चांगल्या दर्जाच्या राहणीमानासाठी रोजगार निर्मिती किंवा स्वत बुद्धी सर्वगामी ,हात हरकामी' ला आपल्या जीवनातप्रत्येक व्यक्ती .आवश्यक आहे आणि हृदय सर्व प्रेमीठेवून ' ग्रामीण असा झपाट्याने – वर्तमान कालावधीत भारत शहरी.संपूर्ण जीवनाचा रथ कार्यरत ठेवावा लागतो

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पर्यावरणीय ,प्रदूषण ,बेरोजगारी ,न्या शतकाची वाटचाल करीत असताना दारिद्रय २१भारत .विस्तारतोय नैसर्गिक ,दुष्काळ ,प्रादेशिक असमतोल ,असंतुलन आपत्ती यासारख्या असंख्य समस्यांशी आजही संघर्ष सर्वांना करावा लागतोआपल्या देशातील दारिद्रय आणि बेरोजगारी या प्रमुख समस्यांच्या उग्र रूप आपणास प्रत्ययास .य व बेकारी या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी रोजगार देशाचा सर्वांगीणविकास करण्यासाठी तसेच दारिद्र .येते निर्मितीच्या दरात वाढ करणे आणि देशातील जनतेला रोजगाराभिमुखउद्योगा भिमुख बनविणे क्रमप्राप्त , महासत्ता आणि आत्मनिर्भर भारताचा ,याच अनुषंगाने भारत एकविसाव्याशतकातील एक विकसित राष्ट्र.ठरते पंतप्रधान उज्.उदा.ठी अनेक योजनांचा शुभारंभ करण्यात आलास्वप्न साकारण्यासाज्वला योजनाप्रधानमंत्री , प्रधानमंत्री आवास ,महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना ,जनधन योजना ,वनधन योजना ,ग्राम सडक योजना भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात सूक्ष्म .प्रधानमंत्री मुद्रा योजना इत्यादी ,योजना, लघु व मध्यम उपक्रम क्षेत्राला महत्वाचे स्थान आहेहे एक गती .मान व परिवर्तनशील असे क्षेत्र आहेजे उद्योजकतेच्या विकासाबरोबरच . .देशभरात लाखो लोकांना रोजगार देऊन देशाच्या विकासाची सामाजिक उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्याचे कार्य करते च्या धर्तीवर प्रधानमंत्री मुद्रा योजना सुरु करण्यात आलत्यामुळे सुक्ष्म उपक्रमांचा विकास करण्या.

औद्योगिक प्रगती ही देशाच्या आर्थिक विकासाची गुरुकिल्ली समजण्यात येतेत्यामुळे संपूर्ण जगामध्ये . नली आज पाश्चिमात्य राष्ट्र उद्योगप्रधान राष्ट्रे ब .औद्योगिक विकासाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे एवढेच नव्हे तर त्या राष्ट्रांचे संपूर्ण जगताव .आहेतर एक प्रकारचे वर्चस्वही दिसून येतेभारतासारखे . विकसनशील देश देखीलआर्थिक नियोजनाद्वारे,शासकीय नियोजनाद्वारे व तसेच औद्योगिक धोरणाद्वारे राष्ट्र औद्योगिकदृष्ट्या सामर्थ्यशाली बनावे म्हणून कार्यरत आहेत-वित्तीय घटक किंवा पैशांची उपलब्धता हा उद्योग . व्यवस्था सुरू करण्यासाठी आवश्यक घटक मानला जातो उद्योगातील पैसा हा .'प्राण' आहेउद्योगाला यंत्रांची ., उपकरणांची, इमारतींची, फर्निचरची, जाहिरातबाजीची व वेतनावर खर्च करण्याची, कच्चा माल खरेदी करण्याची गरज असतेदनापासून वस्तू वितरणापर्यंत खर्चाची एक मालिकाच तयार होउत्पा .ते .'पैसा म्हणजे सगळं काही नव्हेपण पैशाशिवाय या जगात काही होतही नाही .'. हे विधान आपणास नाकारता येत नाहीफार पूर्वी वस्तू . थोडक्यात .स्वपण आजच्या वर्तमान स्थितीत पैसा हेच सर्व .पैसा असा नव्हताच .विनिमयाची पद्धत होती कामामध्ये चित्त आणि उ ,शरीरामध्ये पित्त'द्योगामध्ये वित्तअसल्याशिवाय उद्योगांची भरभराट होणार याच ' .रोजी शुभारंभ केला २०१५ ,एप्रिल ८अनुषंगाने पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीप्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा

- प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची उद्दिष्ट्ये -:

४. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे .
५. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेच्या विविध उद्देशांचा अभ्यास करणे .
६. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची वर्तमान स्थिति अभ्यासणे .
७. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेंतर्गत मुद्रा कर्जाच्या तीन गटांचे अध्ययन करणे.
८. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेच्या माध्यमातूनआर्थिक समावेशनाला चालना देणे.

- संशोधन पद्धती -:

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

याकेंद्र स्तरावरील योजनेचाअभ्यास करताना 'प्रधानमंत्री मुद्रायोजना एक चिकित्सक अभ्यास' वेबसाईटस इत्यादींचाविचार ,संशोधकतज्ञांचे लेख ,वर्तमानपत्रे ,प्रामुखाने व्दितीयकस्रोत म्हणून विविध पुस्तके .करण्यात आलेला आहे

- इतिहास -:

प्रधानमंत्री मुद्रायोजना ही नुकतीच सुरु करण्यात आलेली केंद्र स्तरावरील एक महत्वकांक्षी योजना मानली जातेसूक्ष्म.,लघु व मध्यम उपक्रम क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यासाठी, त्यांचा विकास करण्यासाठी, त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी उपक्रमांशी संबंधीत संस्थांच्या का -र्यात समन्वय घडवून आणण्यासाठी सर्वोच्च वित्तीय संस्था म्हणून २ एप्रिल) ला संसदीय कायदा करूनभारतीय लघुउद्योग विकास बँक १९९०,सिडबीचीस्थापना (सूक्ष्म.करण्यात आली, लघु व मध्यम उपक्रमांना सशक्त, मजबूत आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्याच्या उद्देशानेसिडबीनेकामकाजाला सुरवात केलीकालांतराने.'सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रम विकास अधिनियम, २००६ हा कायदा संमत करण्यात आलाऑक्टोबर २हा कायदा संपूर्ण देशभर ., २००६ पासून लागू करण्यात आलायोगायोगानेसूक्ष्म., लघु आणि मध्यम उपक्रमांना पतपुरवठा करणाऱ्या सिडबीला २०१५ मध्ये २५वर्षे पूर्ण झाली .यातील सुक्ष्म उद्योगांना लक्ष्य ठेवून मुद्रा बँक लक्षियत पतपुरवठ्यात योगदान देईल . पावले थोडक्यात सुक्ष्म उद्योगांची प्रगती व्हावी म्हणून सिडबीने मुद्रा बँक उभारण्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण रोजी पं २०१५ ,एप्रिल ८त्याच धर्तीवर .टाकण्यात आलीतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीप्रधानमंत्री मुद्रायोजनेची घोषणा केली.

मुद्रा योजनेची वैशिष्टये -:

१.५देशातील .७७ कोटी उद्योजकांना वित्तसाहाय्य करणे .
२.वठा करणेलाख रुपयांपर्यंत अर्थपुर १०टक्के दराने ७वार्षिक .
३२० .,००० कोटींचे भक्कम सरकारनेभांडवली पाठबळ उभे करणे .
४ .ई बँकेच्या अखत्यारीत राहणार आहेसिडबीची ही उपकंपनी रिझ० .
५.सुक्ष्म वित्त संस्थेव्यतिरिक्त बँकेकरिता स्वतंत्र विधेयक करणे .

- प्रधानमंत्रीमुद्रायोजनेतीलकर्जाचेप्रकार -:

प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेंतर्गतउत्पादन,प्रक्रिया,व्यापार आणि सेवाक्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या सूक्ष्म उपक्रमांना कमाल १०लाख रुपयांपर्यंत कर्ज देणाऱ्या मार्गदर्शक सूचना सर्व बँकाना देण्यात आल्या आहेतया कर्जाचे . .वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करण्यात आले

अ) शिशू कर्ज .रुपयापर्यंतचे कर्ज हजार ५०००० -:

शिशू कर्जास अधिक प्राधान्य देण्याचे निर्देश प्रधानमंत्री मुद्रायोजनेंतर्गत देण्यात आलेमुद्रा कर्जासाठी हे . शिशू कर्जाची .हजारांपर्यंत व्यवसाय कर्ज उपलब्ध आहे ५०शिशू कर्ज योजनेंतर्गत .पहिल्या टप्प्यातील कर्ज आहे व्यवसायाच्या विस्तारासाठी आण रक्कम सूक्ष्मि नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी उपलब्ध आहे.

ब५० -:किशोरकर्ज (,००१ ते ५,००,००० रूपयांपर्यंतची कर्जे

क५ -:तरुण कर्ज (,००,००१ ते १०,००,००० रुपयांची कर्जे

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

वरील पतपुरवठा करणाऱ्या पतसंस्थांचा विकास करण्याचे आणि त्यांना पुनर्वित्त पुरवठा करण्याचे काम मुद्रा बँक करते प्रधानमंत्री मुद्रायोजनेचे मूल्यमापन करण्याचे कामही मुद्राबँकेकडे देण्यात आले आहेयासाठी मुद्रा . बैंकwww.mudra.org हे पोर्टल चालवून सूक्ष्म उपक्रमांच्या पतपुरवठ्याची इत्थंभूत माहिती भारत शासनाला पुरवते चीयासाठी तज्ज्ञ अधिकाऱ्यां .Mission Mudra टीम कार्यरत आहेप्रधानमंत्री मुद्रायोजनेंतर्गत.Mudra Card हे रूपे डेबिट कार्ड देखील दिले जाते.

प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचेखातेनिहाय संख्याआणि मंजूर रक्कम वर्गनिहाय विश्लेषण -:

श्रेणी	आर्थिक वर्ष २०२१ (कोटीमध्ये - रक्कम) २२-			
	कर्जाची खातेनिहाय संख्या	टक्के	मंजूर रक्कम	टक्के
शिशु	४१५४,२१,१७,	७७६०.	१३७.७४७,२४,	३६७९.
किशोर	१२०६,८८,१०,	२०६०.	१३८.६४४,३७,	४०५९.
तरुण	९१६६,८६,	१८०.	७६६१.७१८,	२२६२.
एकूण	५५२६,९५,३७,	१००००.	३११०,३९,.३५	१००००.

स्रोत.२२-२०२१ -: वार्षिक अहवाल ,मुद्रा -:

-२०२१तक्त्यामध्येप्रधानमंत्रीमुद्रायोजनेच्या वार्षिक अहवाल वरिल२२ मध्येकर्जासाठी खातेनिहाय कर्जघेणाऱ्या खातेदारांची संख्या आणि त्या वर्षामध्येशिशु किशोर आणि तरुण या ,श्रेणीनिहाय मंजूर करण्यात आलेली रक्कम दर्शविण्यात आलेली आहेणीसाठी सर्वाधिक खातेधारकांची संख्या यामध्ये प्रामुख्याने शिशुया श्रे . .४०दिसून येते आणिकिशोरया श्रेणीसाठी सर्वाधिक म्हणजे ५९ टक्के रक्कम मंजूर करण्यात आली.

सारांश -:

प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा गेल्या ८ वर्षाच्या कालावधीचा चिकित्सकअभ्यासकरता ही योजना सर्वसामान्य नागरिकांसाठी काही प्रमाणात यशस्वी वाटचाल असल्याची दिसून येतेही योजना निश्चित प्रमाणात योग्य . छोट्या ल ,प्रधानमंत्री मुद्रा योजना हीव्यावसायिकांना.उद्दिष्टापर्यंत पोहचत असल्याचे दिसून येतेघुउद्योजकांना त्यांच्या यशस्वी वाटचालीसाठी उभारी किंवा आशेचा किरण ठरत आहेयोजना जाहीर करताना प्रधानमंत्री मुद्रा . शासनाचा असा उद्देश होता की, लघु उद्योजकांनाव्यावसायिकांना सहज कर्ज मिळाल्याने लोक स्वंयरोजगार , यामुळे मोठ्या प्रमाण .करण्यासाठी प्रेरित होतीलात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतीलबेरोजगारांना रोजगार . , मुद्रा योजना अधिकाधिकमाहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून लोकाभिमुखवर्तमान स्थितीत प्रधानमंत्री .प्राप्त होतील .गतिमानआणि पारदर्शी होत असल्याचे प्रत्ययास येते

आर्थिक समावेशनाच्च्या ध्येयाने सुरू करण्यात आलेली प्रधानमंत्री मुद्रा योजना योजना फलदायी होत आहेया . या योजनेमुळे विशेषतः लहान व्यवसायांसाठी .राबवले जात आहेत योजनेच्या मदतीने उत्पन्न वाढवणारे उपक्रम सक्षम वातावरण निर्माण करण्यात मदत होत आहे आणि तळागाळात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत .प्रधानमंत्री मुद्रा योजना ही सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्याच्या प्रयत्नाचे प्रतिनिधित्व करते. आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित समुदायाला आर्थिक सहाय्य प्रदान -प्रधानमंत्री मुद्रा योजना ही वंचित आणि सामाजिक करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण योजना आहे, ज्याने लाखो लोकांना त्यांची स्वप्ने आणि आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी सक्षम केले आहे आणि लोकांमध्ये स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्याची भावना निर्माण केली आहेअशा . .रितीने प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची कामगिरी उल्लेखनीय असल्याची दिसून येते

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

संदर्भ -:

७. डॉ .२०१७ ,जुलै – सातवी आवृत्ती – दीपस्तंभ प्रकाशन - (१-स्पर्धा परीक्षा भाग) दीपस्तंभ - देसले .किरण जी .
८. प्रा.२०१४ – जून -: सुधारित तिसरी आवृत्ती – विद्या बुक्स पब्लिशर्स – औद्योगिक अर्थशास्त्र – दामजी .डॉ ,रायखेलकर .
९. रंजन कोळंबे भगीर– भारतीय अर्थव्यवस्था–थ प्रकाशन .२०२२- जानेवारी – चौदावी आवृत्ती –
१०. पागे वि" (१९९८) .स.बेकारी निर्मूलनातून ग्रामीण विकास .मुंबई ,प्रतिष्ठान यशवंतराव चव्हाण "
११. महाराष्ट्र शासन महाराष्ट्र व –महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीणरोजगार हमी योजना– विभाग(रोजगार हमी योजना) नियोजन– राज्य रोजगार हमी योजना .१८-२०१७ -: वार्षिक अहवाल -
१२. मुद्रा.२२-२०२१ – वार्षिक अहवाल ,

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

'ग्रामीण केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांचाअभ्यास'

प्रा. डॉ. देशमुख नितीन उल्हास
ॲड्देशमुख महाविदयालय .एन.एम., राजूर, ताअकोले ., जि.अहमदनगर .
सावित्रीवाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
आजीव सभासद क्रमांक -:1863
मोबा9011214009 ., Email:-nitindeshmukh5617@gmail.com

प्रस्तावना -:

महात्मा गांधींनी खेड्यांची कल्पना लघु प्रजासत्ताक म्हणून केली आणि खऱ्या लोकशाहीची सुरुवात प्रत्येक गावातील लोकांच्या तळागाळापासून सहभागाने व्हायला हवी असे विचार मांडलेल्या 73 त्यानुसार . स्वराज्य संस्थांचे एकक म्हणून काम करणे घटनादुरुस्तीने त्रिस्तरीय पंचायती राज संस्थांना स्थानिक हा महाराष्ट्र .ग्रामविकास व पंचायत राज विभाग मंत्रालय हे महाराष्ट्र शासनचे एक मंत्रालय आहे .अनिवार्य केले महाराष .शासनाचा एक विभाग आहेट्र राज्यातील सर्व ग्रामीण भागाचा विकास, गावामध्ये पायाभूत सुविधा पुरवणे, ग्रामीण क्षेत्राशी निगडीत कायदे करणे हे या विभागाचे मुख्य काम आहेग्रामीण भागातील सर्व . ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांच्याशी समन्वय साधून सर्व शासन सुविधा व शासन निर्णय ची अंमलबजावणी करणेचे काम ह्या विभागामार्फत केले जातेविभाग ग्राम विकास व पंचायत राज ., महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत आज १२ केंद्रपुरस्कृत योजना राबविल्या जात आहेतप्रस्तुत शोधनिबंधातून संधोधाकाने . केंद्रसरकारच्या ग्रामीण केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट्ये -:

1. ग्राम विकास व पंचायत राज विभागराज्य अंतर्गत असणाऱ्या ग्रामीण केंद्रपुरस्कृत विकास महाराष्ट्र , .योजनांचा अभ्यास करणे
2. ग्रामीण केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांवर निष्कर्ष व शिफारशी सुचविणे.

गृहीतक -:

1. ग्राम विकास व पंचायत राज विभाग, महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत अनेक केंद्रपुरस्कृत विकास योजना राबविल्या जातात.

व्याप्ती -:

.प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये ग्रामीण केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे त्यासाठीग्राम विकास व पंचायत राज विभाग, महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत असणाऱ्या केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांचीअभ्यासासाठी निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन पद्धती -:

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहेशोधनिबंधातील . ,पुस्तके मासिके ,यासाठी विविध संदर्भग्रंथ .विवेचन हे दुय्यम साधन सामग्रीवर अवलंबून आहेअहवाल व संकेतस्थळे इत्यादीचा उपयोग केला आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत योजना -:

1. **राष्ट्रीय बायोगॅस व खत व्यवस्थापन कार्यक्रम :-**

राष्ट्रीय बायोगॅस व खत व्यवस्थापन कार्यक्रम केंद्र शासनाच्या 20 कलमी कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट योजना आहेकेंद्र शासनाच्या नविन व नविकरणीय . ऊर्जा मंत्रालयामार्फत राबविली जाते .100% केंद्र पुरस्कृत योजना आहे योजना उभारणीनंतर .5 वर्ष देखभाल दुरस्तीची जबाबदारी संबंधीत यंत्रणेची असते.योजनेचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत .लाभार्थी यादी जिल्हा संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात येते .

ग्रामीण भागात बायोगॅस संयंत्रांच्या उभारणीतून स्वयंपाकासाठी इंधन व सेंद्रीय खत पुरविणे करणेग्रामीण भागातील स्त्रियांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी बायोगॅस संयंत्रांस शौचालय जोडणीतून . सर्वसाधारण स्वच्छता तसेच पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी केंद्र शासनाने राज्यासाठी निश्चित केलेल्या उद्‌दिष्टाच्या अनुषंगाने शासन स्तरावरुन जिल्हानिहाय उद्दिष्टाचे वाटप करणे.

अनुदान वितरण .रू - सर्वसाधारण गटासाठी -:9,000/- प्रति संयत्र

अनुसूचित जाती व जमाती .रु -11,000/- प्रति संयत्र

शौचालय जोडणी केल्यास .रु -1,200/- प्रति संयत्र

2. **कायमस्वरुपी विक्री केंद्र बांधणे -:**

ग्राम विकास विभागामार्फत कुटुंबातील व्यक्तींचे जीवनमान पासून दारिद्रय रेषेखालील 1999 उंचावून देशातील प्रगत तंत्रज्ञान सोप्या पद्धतीने त्यांच्यापर्यंत पोहोचवून त्यांना रोजगार मिळवून देऊन -/2000 .त्यांचे उत्पन्न किमान रुप्रती महा इतके व्हावे, या उद्देशाने स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना %25 केंद्र व%75)राज्य पुरस्कृतस्वरोजगारी यांना /यामध्ये स्वयंसहायता गट .राबविण्यात येत आहे (तसेच त्यांना व्यवसायासाठी अनुदान व कर्जही उपलब्ध करुन .व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण देण्यात येते द‌ेण्यात येते .या स्वरोजगारींनी तयार केलेल्या वस्तुंना हक्काची बाजारपेठ मिळणे आवश्यक झाले होते . या उद्देशाने राज्य शासनाने प्रत्येक विभागीय व जिल्हा पातळीवर विक्री प्रदर्शने आयोजित करण्याचा आणि जिल्हयाच्या व तालुक्याच्या ठिकाणी कायमस्वरुपी विक्री केंद्र बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आलात्यासाठी . 50.00 .जिल्हा केंद्राला प्रत्येकी रुलक्ष व तालूका केंद्राला प्रत्येकी रु 25.00 .लक्ष अनुदान देण्याचे निश्चित करण्यात आले.

या योजनेनुसार अद्यापपर्यंत एकूण तालुक्यात कायमस्वरूपी विक्री केंद्र बांधण्यासाठी मंजूरी 161 देवून निधी वितरीत करण्यात आला आहेतालुक्यातील कायमस्वरुपी विक्री केंद्र 161 त्यानुसार सध्या . .धकामाचे काम प्रगतीपथावर आहेबां

सदरील योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर केंद्र शासनाने केंद्र शासन पुरस्कृत स्वर्ण जयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेअंतर्गत स्थापित स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या मालाच्या विक्रीकरीता गाव, जिल्हा व राज्य स्तरावर कायमस्वरूपी विक्री केंद्र बांधण्याचा नवीन उपक्रम सुरू केला आहे .

3. **महालक्ष्मी सरस प्रदर्शन -:**

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनन्नोनती अभियानांतर्गत स्वयंसहाय्यता गटाच्या व स्वरोजगारींच्या उत्पादनाची प्रसिध्दी व विक्री मोठ्या प्रमाणावर व्हावी यासाठी मुंबई येथे दरवर्षी डिसेंबर महिन्यात सन 2003 .न भरविण्यात येतेपासून महालक्ष्मी सरस या नावाने व्यापक प्रमाणात विक्री प्रदर्श

स्वयंसहायता बचत गटांना विनाशुल्क दुकानगाळे, उत्पादीत केलेल्या वस्तुंना जकात कर माफी, स्वरोजगारींची मोफत निवास व्यवस्था व प्रदर्शन स्थळ ते निवास व्यवस्थेपर्यंत नेआण करण्याकरीता - .वाहतूक व्यवस्था या सुविधा दिल्या जातात

4. श्यामा प्रसाद मुखर्जी रूर्बन अभियान :-

सदर योजना केंद्रीय कॅबिनेटने 16 सप्टेंबर 2016 रोजी संमत केली, तर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 21 फेब्रुवारी, 2016 रोजी छत्तीसगडमधील राजनंदगाव जिल्ह्यातील कुरूभाट या गावातून ही योजना घोषित केली स्थानिक आर्थिक विकासाला चालना श्यामा प्रसाद मुखर्जी रुर्बन मिशन चे उद्दिष्ट . देणे, मूलभूत सेवा वाढवणे आणि सुनियोजित रर्बन क्लस्टर्स तयार करणे हे आहेश्यामा प्रसाद मुखर्जी . रूर्बन अभियान रूर्बन म्हणजेrural+urbanहोयआधारित विकासाची योजना असून -ही एक क्लस्टर . त्यामध्ये'ग्रामीण आत्मा आणि शहरी सुविधा' असलेले क्लस्टर्स विकसित करण्याचा समावेश आहेहे .) अभियान स्मार्ट गावेsmart villages) विकसित करण्याची योजना आहे.

5. दीन दयाल उपाध्याय कौशल्य विकास योजना -:

दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना ही भारत सरकारची तरुणांसाठी रोजगार निर्माण करण्यासाठीची एक योजना आहेला नितीन गडकरी व व्यंकैय्या नायडू २०१४सप्टेंबर २५ही योजना . या योज .यांच्या हस्ते सुरू करण्यात आलीनेसाठी दीनदयाल उपाध्याय यांच्या ९८ व्या जयंतीचे निमित्त साधण्यात आले .वयोगटातील ग्रामीण युवकांना लक्ष्य बनविण्यात आले आहे ३५ते १५या योजनेद्वारे . .रुपये या योजनेसाठी देण्यात आले आहेत कोटी १५००या योजनेमुळे ग्रामीण युवकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतीलय .ा योजनेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या खात्यांत पैसे थेट जमा करण्याची सोय आहे.

6. प्रधानमंत्री आवास योजना -:

प्रधानमंत्री आवास योजना केंद्र पुरस्कृत योजना असून सन पासून स्वतंत्रपणे राबविली 96-1995 कच्चेघर असलेल्या कुटूंबा/ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखालील बेघर .जातेंना घरकुल बांधकामासाठी अर्थसहाय्य देणे हा योजनेचा उद्देश आहेलाभार्थ्यांची निवड ग्रामपंचायतीमार्फत केली . ग्रामीण ही केंद्र पुरस्कृत योजना राबविली जाणार -पासून प्रधान मंत्री आवास योजना 17-2016 सन .जाते .आहे

घरकुल बांधकामाकरिता साधारण क्षेत्रात रू 1.20.लक्ष व नक्षलग्रस्त भागाकरिता रू 1.30.लक्ष प्रति लाभार्थी अर्थसहाय देण्यात येणार आहेग्रामीण योजनेचे अर्थसहाय -प्रधान मंत्री आवास योजना. राज्यस्तरावरील बँक खात्यातूनPFMS प्रणालीव्दारे लाभार्थ्यांच्या बँकपोस्ट खात्यात जमा होणार / ग्रामीण-प्रधान मंत्री आवास योजना.आहे अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक व जात सर्वेक्षण, मधील 2011 ग्रामीण अंतर्गत -प्रधान मंत्री आवास योजना.हेमाहिती लाभार्थ्यांच्या निवडीकरिता वापरण्यात येणार आ राष्ट्रीय स्तरावर तांत्रिक सहाय्य पुरविण्यासाठी राष्ट्रीय तांत्रिक सहाय्य संस्था गठीत करण्यात येणार

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

घरकुल.आहे अनुदाना व्यतिरिक्त महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत दिवसांच्या 95/90 स्वच्छ भारत अभियानतंर्गत घरकुल लाभार्थ्यांना .रूपात अर्थसहाय्य दिले जातेअकुशल मुजूरीच्या स्व .शौचालयासाठी स्वतंत्रपणे निधी उपलब्ध करून दिला जातो

7. महिला किसान सशक्तीकरण कार्यक्रम -:

महिला किसान सशक्तिकरण योजना चे प्राथमिक उद्दिष्ट कृषी क्षेत्रात महिलांना त्यांचा 2023 आणि उत्पादकता वाढवण्यासाठी पद्धतशीर गुंतवणूक करून सक्षम करणे सहभाग, तसेच ग्रामीण महिलांसाठी शेती आधारित उपजीविका निर्माण करणे आणि ती टिकवून ठेवणे हे आहे.

8. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनशैली मिशन -:

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनशैली मिशन योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील महिला शेतकऱ्यांचा दर्जा उंचावणे, ग्रामीण भागातील महिलांना शाश्वत कृषी क्षेत्रातील जीवनमानाच्या संधी उपलब्ध करुन देणे, या महिलांच्या कृषी तसेच अकृषी क्षेत्रातील कौशल्य व क्षमतेमध्ये वाढ करणे, या महिलांचा शासकीय तसेच शासनाच्या इतर संस्थांशी संपर्क करुन देणे आणि या महिलांना कुटुंब चालविण्यासाठी सक्षम बनविणे.

9. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना -:

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही केंद्र पुरस्कृत योजना राज्यात सन पासून राबविण्यात 2000 रस्ते विकास संस्थेमार्फत योजनेची अंमलबजावणी ग्राम विकास विभागाच्या महाराष्ट्र ग्रामीण .येत आहे च्या जनगणनेनुसार 2001 प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचा मुख्य उद्देश हा सन .करण्यात येते पेक्षा जास्त व आदिव 1000 सर्वसाधारण क्षेत्रातासी भागातील पेक्षा जास्त पात्र लोकवस्तीची न 500 .जोडलेली गावे बारमाही रस्त्याद्वारे जोडणे हा आहे

10. राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना -:

राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना यासाठी प्रशिक्षण केंद्रामार्फत ग्रामपंचायतीचे सरपंच, उपसरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य, इत्यादींना त्यांची दैनंदिन कर्तव्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यात यावीत या उद्देशाने प्रशिक्षण दिले जाते %100 वेतन व वेतनेतर बाबीसाठी राज्य शासनाकडून दरवर्षी या केंद्राच्या .अनुदान मंजूर करण्यात येते 24 .एप्रिल रोजी राष्ट्रीय पंचायती राज दिवस येतो आणि याच दिवशी राष्ट्रीय 2018 ग्राम स्वराज अभियान सुरू करण्यात आले होते 117 .महत्वाकांक्षी जिल्ह्यांमध्ये पंचायती राज संस्थांना सक्षम करून शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी पंचायतींना बळकट करणे हे या योजनेचे प्राथमिक उद्दिष्ट होते 7255.50.एकूण रु .कोटी अर्थसंकल्पीय परिव्ययासह योजना मंजूर करण्यात आली आहे, त्यापैकी राज्याचा हिस्सा रु 2755.50.कोटी असेल आणि केंद्राचा दावा रु 4500.00.कोटी असेलही .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

योजना सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये विस्तारित करण्यात आली आहे, ज्यात पंचायती अस्तित्वात नाहीत.

11. सामाजिक, आर्थिक व जात सर्वेक्षण -:

व्या पंचवार्षिक योजनेच्या अनुषंगाने समाजातील तळागाळातील घटकांसाठी विशेषत्वाने 12 विकास योजना व कार्यक्रमांचा फायदा त्यांनाच मिळावा व इतरांनी त्याचा गैरफायदा घेवू नये असलेल्या यासाठी केंद्र शासनाने सामाजिक, आर्थिक व जात निहाय सर्वेक्षण करण्याचे निश्चित केले आहेहे . द्र शासनाकडून या सर्वेक्षणाकरिता कें .सर्वेक्षण ग्रामीण व नागरी भागात एकाच वेळी करण्यात येत आहे 155.97.रु :साधारणतकोटी इतका निधी मंजुर केला आहे त्यापैकी आतापर्यंत साधारणत 135.00 .रु : कोटी निधी प्राप्त झाला आहे या निधीतुन साधारणत 131.00 :कोटी निधी जिल्हयांना वितरीत करण्यात आला आहे.

12. स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्थासंबंधीचे सर्व कामकाज -:

केंद्र शासनाने बेरोजगारीच्या प्रश्नावर तोडगा म्हणून श्रीधर्मस्थळ मंजूनाथेश्वर एज्यूकेशनल . ट्रस्ट, सिंडीकेट बॅंक व कॅनरा बॅंक यांच्या संयुक्त विद्यमाने ग्रामीण विकास व स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था)Rural Development and Self Employment Training Institute) सन पासून स्थापन 1982 जून 19 त्यानुसार शासन निर्णय दिनांक .करण्यात आली, नुसार राज्यातील सर्व जिल्ह्यात सदर 2008 सदर संस्था त्य .संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आलाा त्या जिल्ह्यातील लिड बॅंकामार्फत चालविण्यात येणार असून त्यासाठी राज्य शासनाने किमान ½ एकर जमीन विनामुल्य उपलब्ध करुन घ्यावयाची आहे 1.केंद्र शासनाकडून या संस्थेच्या बांधकामासाठी व इतर सुविधेसाठी रु .कोटी उपलब्ध करुन देण्यात येणार आहेजमीन उपलब्ध होऊन बांध .काम होईपर्यंत भाड्याच्या जागेत प्रशिक्षण सुरु करण्यात येत आहे जिल्ह्यात 33 राज्यातील.R-SETI मंजूर करण्यात आलेली आहेसध्या या जिल्ह्यामध्ये . या वर्षामध्ये 13-2012 सन .भाडयाच्या जागेत तात्पुरत्या स्वरुपात प्रशिक्षण सुरु करण्यात आलेले आहे प्रशिक्षणा 7875 एकूणर्थींनी प्रशिक्षण घेतले आहे या संदर्भात .R-SETI साठी इमारत व इतर तत्सम बाबींची पूर्तता करण्याची कार्यवाही चालू आहे.

निष्कर्ष -:

1. ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी भारत सरकारने केंद्रपुरस्कृत योजनाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागासाठी मोठा निधी उपलब्ध करून दिलेला आहे.
2. केंद्रपुरस्कृत विकास योजनाच्या अनुदानामध्ये ७५ %२५निधी केंद्रसरकारचा तर %निधी राज्य सरकारचा असे प्रमाण आहे %१००तर काही योजनामध्ये .निधी केंद्रासरकरचा आहे.
3. केंद्रपुरस्कृत विकास योजनाच्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागामध्ये रोजगारनिर्मिती झालेली आहे.
4. प्रधानमंत्री आवास योजनामुळे ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाना स्वताच्या मालकीचे पक्के घर मिळालेले आहे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

5. केंद्रपुरस्कृत विकास योजनाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांचे सशक्तीकरण झालेले आहे.
6. केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांचा जास्तीत जास्त लाभ दारिद्रे रेषेखालील कुटुंबाना देण्यात येत आहे.
7.

शिफारशी -:

1. केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांची अंमलबजावणी स्थानिक ग्रामपंचायमार्फत करण्यात यावी.
2. ग्रामीण भागामध्ये केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांचा लाभ सर्वसामान्य घटकापर्यंत पोहोचण्यासाठी शासन व प्रशासन पातळीवर दाखल घेणे आवश्यक आहे.
3. शासनाने सर्व केंद्रपुरस्कृत विकास योजनांची माहिती पुस्तके प्रकाशित करून त्याचे वितरण ग्रामीण भागामध्ये प्रामुख्याने करावे.

संदर्भ सूची -:

1. *https://rdd.maharashtra.gov.in*
2. *https://hindi.nvshq.org/*
3. *https://www.mahayojanaa.in/*
4. *https://byjusexamprep.com/mpsc*
5. *https://mr.wikipedia.org/*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अकुशल कामगारांसाठी रोजगाराचा आधार: मनरेगा योजना

आकांक्षा दिपक भोरे
संशोधक विद्यार्थीनी,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
आजीव सभासद नोंदणी क्र. 1872
ईमेल आयडी –bhoreakku@gmail.com, मो नं. 9421657221

प्रस्तावना

कौटिल्य चाणक्य म्हणतात, "दारिद्र्य खलू पुरुषस्य जीवितम मरणं" याचा अर्थ दारिद्र्य हे पुरुषाचे जिवंत मरण आहे. सोने की चिडिया म्हणून ओळखला जाणारा भारत देश आज गरिबीच्या आगीत ओढल्या गेला आहे.परकीय अमलाखाली वर्षानुवर्षी पिचल्या गेल्यामुळे स्वतंत्र प्राप्तीनंतर देशासमोर अनेक गंभीर प्रश्न निर्माण झाल्या. त्यातीलच एक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे दारिद्र्य. देशाला दारिद्र्यरेषेतून बाहेर काढण्यासाठी आर्थिक नियोजनावर भर देण्यात आला. भारताचे खरे दर्शन खेड्यात आहे, खेडे हा भारताचा आत्मा आहे. या गांधीजींच्या विचारांचे जतन करून ग्रामीण विकासावर भर देण्यात आला. दीर्घकालीन बेरोजगारीतुन दारिद्र्याची समस्या निर्माण होत असते. तेव्हा दारिद्र्य दूर करायचे असेल तर रोजगार प्राप्त होणे महत्त्वाचे आहेया दृष्टिकोनातून अनेक रोजगार निर्माण करणाऱ्या योजना शासनाद्वारे राबविल्या गेल्या आहेत. यातीलच एक महत्त्वाची योजना म्हणजे महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार योजना होय.

पार्श्वभूमी

ग्रामीण भागा बहुतांश शेतीवर अवलंबून असतो. त्यामुळे त्यांचा रोजगारही शेतीवर आधारित असतो पण भारतीय शेती ही पारंपारिक पद्धतीने केली जात असून, निसर्गावर आधारित आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातीलअकुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात रोजगार हमी अधिनियम 1977 मध्ये लागू करण्यात आला.7 सप्टेंबर 2005 मध्ये केंद्र शासनाने संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (National Rural Employment Guarantee Rule) लागू केला. तदनुसार महाराष्ट्र राज्याच्या विधिमंडळाने केंद्रीय कायद्यास अनुसरून राज्यात निधी मिळवण्याच्या अनुषंगाने 1977 च्या महाराष्ट्र राज्य रोजगार हमी अधिनियमात आवश्यक बदल करून, 2 फेब्रुवारी 2006 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अमलात आणली. २ ऑक्टोंबर 2009 मध्ये या योजनेला महात्मा गांधीजींचे नाव देण्यात आले.त्यामुळे NREGA कायदा MHNREGA (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Rule)तर NREGS(नरेगा)योजना MGNREGA(मनरेगा)नावाने ओळखली जाते.

योजनेचे उद्दिष्टे

1) अकुशल पण काम करण्यासाठी इच्छुक असणाऱ्या कामगारांना शंभर दिवसाचा रोजगार उपलब्ध करून देणे.
2) अकुशल कामगारांची रोजगाराच्या माध्यमातून स्थायी मालमत्ता निर्माण करणे.
3) रोजगाराच्या माध्यमातून महिला व दुर्बल घटकांचे सबलीकरण करणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

4) पंचायत समित्यांचे बळकटीकरण करणे.
5) ग्रामीण भागातील शेतकरी व शेतमजुरांना रोजगाराच्या माध्यमातून सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे.

योजनेची वैशिष्ट्ये

1) अठरा वर्षांवरील अकुशल व्यक्तींना शंभर दिवस प्रती कुटुंब रोजगाराची हमी देणे.
2) रोजगार मिळवण्यासाठी ग्रामपंचायतीमध्ये मोफत नोंदणी करणे.
3) नोंदणी केलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला पंधरा दिवसाच्या आत जॉब कार्ड दिले जाईल.
4) कामाची मागणी केल्यानंतर पंधरा दिवसात रोजगार पुरविणे अन्यथा बेरोजगारी भत्ता देणे बंधनकारक आहे.
5) योजनेअंतर्गत काम करणाऱ्या मजुरांची मजुरी बँक खात्यात जमा केली जाते.
6) कामाच्या ठिकाणी पिण्याचे पाणी,प्रथमोपचार, विश्रांती स्थळ तसेच लहानपाल्यांसाठी दायीची व्यवस्था केलीली असेल.
7) गावापासून पाच किमी अंतरावर रोजगार उपलब्ध करून देणे अन्यथा प्रवास भत्ता दिला जाईल.

मजदूरी दर

2011 पासून मनरेगा योजनेअंतर्गत मजदुरी दर महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी कायदा 2005 मधील कलम 6 नुसार दरवर्षी निश्चित केला जातो.

योजनेअंतर्गत अनुज्ञेय कामे

योजनेअंतर्गत कामांचे वर्गीकरण प्रवर्ग अ, ब, क आणि ड या चार प्रकारात करण्यात आले आहे. यानुसार प्रवर्ग अ - नैसर्गिक साधन संपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित सार्वजनिक बांधकामे, प्रवर्ग - ब दुर्बल घटकांकरिता व्यक्तिगत मालमत्ता,प्रवर्ग – क, राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान अंतर्गत स्वयंसहाय्यता गटांकरिता सामायिक पायाभूत सुविधा आणि प्रवर्ग - ड यामध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा यांचा समावेश आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकांनी द्वितीय आधारसामग्रीचा अवलंब केला आहे. याकरिता महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल व परिपत्रक तसेच जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा यांचा उपयोग केला आहे. संशोधनासाठी संशोधकाने 2017-18 ते 2021-2022 असा सलग पाच वर्षाचा कालावधी अध्ययनासाठी घेतला आहे तसेच संशोधन अध्ययनासाठी नांदेड जिल्हा क्षेत्र निवडले आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

1) नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेमुळे रोजगारात झालेल्या बदलांचे अध्ययन करणे.
2) नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेसाठी केलेल्या शासकीय खर्चाचे अध्ययन करणे.
3) नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेअंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या मजुरीचे अध्ययन करणे.

संशोधन गृहीतकृत्ये

1) नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेमुळे रोजगारात वाढ झालेली आहे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

2) नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेसाठी होणाऱ्या शासकीय खर्चात घट झाली आहे.
3) नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेअंतर्गत मजदुरी दरात वाढ झालेली आहे.

आधार सामग्री संकलन आणि विश्लेषण

❖ **जिल्ह्यातील रोजगाराचे अध्यय**

तक्ता क्रमांक 1 योजनेअंतर्गत रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची व व्यक्तींची संख्या (आकडेवारी लाखात)

वर्ष	रोजगारपुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या	रोजगार पुरविलेल्या व्यक्तींची संख्या
2017-2018	58,108	1,01,440
2018-2019	57,188	1,01,485
2019-2020	50,460	86,520
2020-2021	41,469	72,992
2021-2022	68,808	1,19,588

स्त्रोत - जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा 2017-18 ते 2021-22.

तक्ता क्र. 1 योजनेअंतर्गत रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची व व्यक्तींची संख्या याचे अध्ययन केल्यास असे निदर्शनास येते की, वर्ष 2017-18 या कालावधीमध्ये योजनेद्वारे रोजगार पुरविल्या कुटुंबांची संख्या 58,108 होती. जी 2021-2022 मध्ये वाढवून 68,808 इतकी झाली आहे याचाच अर्थ रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबाच्या संख्येत 14.62 टक्के एवढी वाढ झाली आहे तर रोजगार पुरविलेल्या व्यक्तींची संख्या 2017-18 मध्ये 1,01,140 होती. जी 2021-22 मध्ये वाढून 1,19,588 झाली आहे. याचाच अर्थ योजनेद्वारे रोजगार पुरुलिया व्यक्तींच्या संख्येत 15.17% ने वाढ झाल्याचे दिसून येते.

❖ **योजनेसाठी होणाऱ्या शासकीय खर्चाचे अध्ययन**

तक्ता क्रमांक 2 योजनेसाठी होणाऱ्या शासकीय खर्चाचे अध्ययन (आकडेवारी लाखात)

वर्ष	योजनेवर होणारा शासकीय खर्च	योजनेअंतर्गत केलीली कामे
2017-2018	6819.81	6262
2018-2019	9538.30	6928
2019-2020	6797.11	7601
2020-2021	5122.80	2389
2021-2022	6285.56	23176

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

स्त्रोत - जिल्हा सामाजिक आर्थिक समलोचन नांदेड जिल्हा 2017-18 ते 2021-22.

तक्ता क्रमांक 2 योजनेसाठी होणाऱ्या शासकीय खर्चाचे अध्ययन केले असता असे लक्षात येते की 2017-18 यावर्षी योजनेवर होणारा शासकीय खर्च हा 6,81,981 इतका होता. जो 2021-22 या वर्षांमध्ये घटून6,25,556 इतका झाला. परंतु योजनेअंतर्गत केलेली कामे यात मात्र वाढ झालेली दिसून येते.योजनेवर होणाऱ्या शासकीय खर्चात 8.5% दराने घट झाली आहे.

- **योजनेअंतर्गत दिली जाणारी मजदूरी**

तक्ता क्रमांक 3 योजनेअंतर्गत दिली जाणारी मजुरी (आकडेवारी रुपयात)

वर्ष	**मजदूरी**
2011-2012	127
2012-2013	145
2013-2014	162
2014-2015	168
2019-2020	200
2020-2021	238
2021-2022	248
2022-2023	256

स्त्रोत महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल 2011-12 ते 2022-23

तक्ता क्रमांक 3 योजनेअंतर्गत दिली जाणारी मजदूरी याचे अध्ययन केले असता असे लक्षात येते की, वर्ष 2011-2012 यावर्षी मजदुरी दर 127 रुपये होता. जो 2022-2023 यावर्षी वाढवून 256 रुपये झालेला आहे. याचाच याचाच अर्थ मजदूरी50.56 टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे असे दिसून येते.

निष्कर्ष व शिफारसी

1) योजनेअंतर्गत पुरविल्या जाणाऱ्या रोजगाराचे अध्ययन केले असता असे दिसून येते की, रोजगाराच्या संख्येत वाढ झालेली आहे. परंतु ही वाढ 5 वर्षाच्या कालावधीच्या तुलनेत लक्षणीय स्वरूपाची नाहीये.त्यामुळे सरकारने रोजगार दिल्या जाणाऱ्या कुटुंबाच्या संख्येत अजून वाढ करावी.
2) पाच वर्षाच्या कालावधीमध्ये योजनेसाठी केल्या जाणाऱ्या खर्चामध्ये घट झाल्याचे दिसून येते. रोजगाराच्या संख्येत वाढ करायची असेल तर योजनेसाठी अधिक निधीची आवश्यकता आहे परंतु तत्कालीन अंदाजपत्रकात योजनेच्या निधीत घट करण्यात आली आहे. यामुळे सरकारने योजनेसाठी अधिक निधी देणे गरजेचे आहे.
3) योजनेअंतर्गत दिली जाणारी मजदूरी ही वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. परंतु सध्याच्या काळातील भाववाढ पाहता मजदुरी दरात वाढ होणे अपेक्षित आहे.

गोषवारा :

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे जिल्हा पातळीवर अध्ययन केले आहे. संशोधनासाठी संशोधकाने द्वितीय आधारसामग्रीचा अवलंब केला आहे. अध्ययनासाठी संशोधकांनी वर्ष

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

2017-18 ते वर्ष 2021-22 निश्चित केले आहे. संशोधनात संशोधकाने महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत रोजगार आणि मजदूरी दरात झालेल्या बदलांचे अध्ययन करणे तसेच योजनेसाठी लागलेल्या शासकीय खर्चाचे अध्ययन करण्याचे निश्चित केले आहे.संशोधनाअंती संशोधकाने असे निष्कर्ष काढले आहेत की, महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमुळे रोजगारात वाढ झाली असून, योजना कालावधी अंतर्गत मजुरी दरात देखील वाढ झालेली आहे. परंतु शासकीय योजना खर्च हा कमी झालेला दिसून येतो. जर मजदुरी दरात आणि रोजगारात अधिक वाढ करायचे असेल तर शासनाद्वारे अतिरिक्त निधीची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

1) *Nikhil D, Jean D, Khaira R (2007). Employment Guarantee Act,National Book trust, New Delhi.*
2) *नियोजन विभाग (2005) महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना परिपत्रक, महाराष्ट्र शासन.*
3) *नियोजन विभाग (2018) महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र शासन.*
4) *सांख्यिकी विभाग (2018) जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा, महाराष्ट्र शासन.*
5) *नियोजन विभाग (2019) महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र शासन.*
6) *सांख्यिकी विभाग (2019) जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा, महाराष्ट्र शासन.*
7) *नियोजन विभाग (2020) महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र शासन.*
8) *सांख्यिकी विभाग (2020) जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा, महाराष्ट्र शासन.*
9) *नियोजन विभाग (2021) महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र शासन.*
10) *सांख्यिकी विभाग (2021) जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा, महाराष्ट्र शासन.*
11) *नियोजन विभाग (2022) महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र शासन.*
12) *सांख्यिकी विभाग (2021) जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन नांदेड जिल्हा, महाराष्ट्र शासन.*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि महाराष्ट्रातील शेती :- विशेष संदर्भ पंचायत राज

डॉ. विश्वनाथ कोटकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
राजर्षी शाहु महाविद्यालय,वाळुज, छ.संभाजीनगर
मो.क्र.9423488555, Email:-vtkokkar@gmail.com

गोषवारा

महात्मा गांधीजींनी वैचारिक पातळीवर विकेंद्रीत पंचायतराजची कल्पना सर्व प्रथम मांडली.पंचायत राज हे शब्द स्वातंत्र भारतातील जिल्हा, तालुका तदंर्गत विकास गट व ग्राम या पातळीवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी वापरण्यात आले. ग्रामीण पातळीवरील विकास घडवुन आणण्याचा प्रयत्न 1958 नगर पंचायत द्वारे सुरू झाले. भारतात अगदी प्राचीन काळापासुन पंचायत राज अस्तित्वात दिसून येते.पंचायत राज पध्दती आजच्या तुलनेत त्योवळेस सारखी खूपच वेगळे असल्याचे दिसून येते.यात पंचमडळी असायचे पंचमडळीमध्ये गावातील हुशार, अनुभवी, आदणीय वृध्द असे मंडळी असायचे. गावातील पहाऱ्यावर रोज सकाळी ही मंडळी एकत्रित येऊन असायची आणि गाव पातळीवरील लोकांच्या ज्या समस्या असतील किंवा अडचणी असतील त्या समजून घेऊन त्यांना त्यावर मार्गदर्शन करायचे. गाव पातळवर जे पण वाद भांडणे झाल्यास ते वाद मिटवणे भांडणे सोडवण्याचा प्रयत्न करायचे. गावाच्या विकासासाठी किंवा गावाचा विकास करण्यासाठी विविध योजना आखणी त्याचबरोबर गावाचा कारभार चालविणे गावाचा कर गोळा करून राजाला खंड वसली देणे इत्यादी कामे ही पंचमंडळी पार पाडत असतं. या पंच मंडळीला गावात फार मान होते हे पंच मंडळी जे सांगतील ते पूर्ण गांव त्याचे शब्द पाळत असे. ग्राम शासनाचा अधिकार त्यांना मौर्याच्या काळामध्ये होता. या पंचायती त्या दृष्टीने विकसित झालेल्या होत्या. आजच्या ग्रामपंचायत करीत असलेली विविध गाव विकासाची कामे या ग्रामपंचायती त्यावेळी करीत होत्या. अनेक साम्राज्यामध्ये भारतात आली होती.बाहेरुन आलेल्या मोगलांची ही पध्दत स्विकारली.विखुरलेल्या देशाला खंडप्राय खेड्यापाड्यात विकेंद्रीत शासनाची गरत होती.याच कारणाने ही पध्दत अनेक वर्षे टिकून होती.खेडू यातूनच स्वयंपूर्ण बनत होती.ग्रामीण कारागीर, कष्टकरी यांना पोट करण्याकरिता व्यवसाय मिळत होता.

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. शेतकऱ्यांवर येणाऱ्या दुष्काळीतून मात करण्यासाठी त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी राज्य सरकारने विविध योजना दिल्या. ज्यात शेतकरी एक डीपी योजना यामध्ये राज्य सरकारने सर्व शेतकऱ्यांच्या हिताचा विचार केलेला आहे. शेती आणि बोकुड यांना अनुदान सबसिडी देण्याचा विचार केले आहे. शेळ्या मेंढ्या यांच्या किंमतीत सुधारणा झाल्यामुळे पुन्हा पुन्हा मागणी झाल्याचे दिसून येते.

पशुपालन कर्ज योजने द्वासरे क्रेडीट कार्ड योजना सुर करण्यात आलेली दिसून येते. जवाहर विहीर योजना द्वारे दुष्काळग्रस्तामध्ये समस्या दूर करण्यासाठी दारिद्रेरेषेखालील कुटुंबाना मदत करण्याची तरतुद घेण्यात आलेली दिसून येते. पोखरा मार्फत सांगून द्यायचेत तळे अनुदान योजना ही शेतकऱ्यांची जीवनमान उंचवून व त्यांच्या उत्पन्नात भर आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ज्याचा लाभ देशातील अनुसूचित जाती जामती लोक घेऊ शकतील अशाप्रकारे राज्य सरकारने शेतकऱ्यांना कृषी संदर्भात विविध योजना राबवून त्यांना मदत केलेली दिसून येते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्रस्तावना

महात्मा गांधीजींनी वैचारिक पातळीवर विकेंद्रीत पंचायतराजची कल्पना सर्व प्रथम मांडली.पंचायत राज हे शब्द स्वातंत्र भारतातील जिल्हा, तालुका तदंर्गत विकास गट व ग्राम या पातळीवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी वापरण्यात आले. ग्रामीण पातळीवरील विकास घडवुन आणण्याचा प्रयत्न 1958 नगर पंचायत द्वारे सुरू झाले. भारतात अगदी प्राचीन काळापासुन पंचायत राज अस्तित्वात दिसून येते.पंचायत राज पध्दती आजच्या तुलनेत त्योवळेस सारखी खूपच वेगळे असल्याचे दिसून येते.यात पंचमडळी असायचे पंचमडळीमध्ये गावातील हुशार, अनुभवी, आदणीय वृध्द असे मंडळी असायचे. गावातील पहाऱ्यावर रोज सकाळी ही मंडळी एकत्रित येऊन असायची आणि गाव पातळीवरील लोकांच्या ज्या समस्या असतील किंवा अडचणी असतील त्या समजून घेऊन त्यांना त्यावर मार्गदर्शन करायचे. गाव पातळवर जे पण वाद भांडणे झाल्यास ते वाद मिटवणे भांडणे सोडवण्याचा प्रयत्न करायचे. गावाच्या विकासासाठी किंवा गावाचा विकास करण्यासाठी विविध योजना आखणी त्याचबरोबर गावाचा कारभार चालविणे गावाचा कर गोळा करुन राजाला खंड वसली देणे इत्यादी कामे ही पंचमंडळी पार पाडत असतं. या पंच मंडळीला गावात फार मान होते हे पंच मंडळी जे सांगतील ते पूर्ण गांव त्याचे शब्द पाळत असे. ग्राम शासनाचा अधिकार त्यांना मौर्याच्या काळामध्ये होता. या पंचायती त्या दृष्टीने विकसित झालेल्या होत्या. आजच्या ग्रामपंचायत करीत असलेली विविध गाव विकासाची कामे या ग्रामपंचायती त्यावेळी करीत होत्या. अनेक साम्राज्यामध्ये भारतात आली होती.बाहेरुन आलेल्या मोगलांची ही पध्दत स्विकारली.विखुरलेल्या देशाला खंडप्राय खेड्यापाड्यात विकेंद्रीत शासनाची गरत होती.याच कारणाने ही पध्दत अनेक वर्षे टिकून होती.खेडू यातूनच स्वयंपूर्ण बनत होती.ग्रामीण कारागीर, कष्टकरी यांना पोट करण्याकरिता व्यवसाय मिळत होता.

ब्रिटीश आल्यानंतर आपल्या स्वार्थासाठी त्यांनी मात्र गाव गड्याची चालु कामे व्यवसाय मोडीत काढुन पोलीस पाटील, तलाठी यांच्यापासुन ते जिल्हाधिकाऱ्यापर्यंत नोकशाहीची फौज निर्माण केली. 12 मे 1882 रोजी लॉर्ड रिपणने भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कायदा केला. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कार्यक्रम्र मर्यादित स्वरुपात लॉर्ड रिपनने अंमलात आणला होता.परंतू त्यांचे उद्दिष्टे प्राथमिक सोयी सुविधा आणि आरोग्य पुरतेच मर्यादित होते. याच काळात काही मोठ्या गावात ग्रामपंचायती व तालुका लोकल बोर्ड , जिल्हा लोकल बोर्ड स्थापन झाल्या होत्या. स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर ह्या स्थानिक स्वराज्य संस्था काही काळ चालु राहिल्या होत्या.

लार्ड रिपन यांना भारतीय सथानिक स्वराज्य संस्थांचा जनक म्हणून ओळखले जाते.स्वातंत्र्य संग्रामामच्या काळात महात्मा गांधीनी खेड्याकडे जाण्याचा मार्ग दाखविला. त्याचबरोबर ग्राम स्वराज्याची कल्पना मांडण्यात आली होती. याच कारणाने पंचायतराज नवा मूलभुत आणि व्यापक अर्थ मिळाला. भारताला स्वातंत्र्य 15 ऑगस्ट 1947 रोजी मिळाले आणि घटना समितीची स्थापना झाली. ग्राम स्वराज्य हे सूत्र लोकांनी स्वातंत्र्य लढ्यात उराशी बाळगलेल्या ध्येयात होते. याचमुळे देशाची घटना निर्मिती होत असतांना स्वातंत्र्याचा तिसरे सर्व ग्रामपंचायतीचे असावे असे मांडण्यात आले.

भारत हा कृषि प्रधान देश आहे.फार प्राचीन काळापासुन कृषीला अत्यंत महत्वाचे मानले आहे. जमिनीचा पोत सुधारण्यात यावे आणि उत्पादित मुलाची प्रत सुधारावी यासाठी शेतीतील रासायनिक खते आणि

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

किटकनाशकांचा वापर कमी करुन सेंद्रीय शेतीचया विकासावर भर देण्यात येत आहे. कृषी हा शब्द म्हणजे 'नांगरणे' या धातूपासून झाला आहे. परंतू कृषी या संज्ञेचा अर्थ केवळ जमीन नांगरून तीत पीक काढणे एवढ्या पुरताच मर्यादित नही.बऱ्याच प्रमाणात कृषी व्यवसायाचा भार विस्तृत आहे.मनुष्यबळ प्राणी अवजारे व यंत्रे यांच्या सह्याने जमीन कसून पिके काढणे याला कृषीकर्म किंवा शेती म्हणतात.

कृषी याचा अर्थ निर्वाहासाठी सहेतूकपणे जमिनीतून पिके काढणे अशा प्रकारे केलेला आहे. शेतीचा इतिहास इसवी सन पूर्ण आठ ते दहा हजार वर्षापेक्षा अधिक जूना नाही असे दिसते. पूर्वी काही मानव आपल्या उपजिवीका भागविण्यासाठी कंदमुळे, झाडाची फळे व तृणधान्य याकडे लक्ष असायचे. भटक्या टोळ्या करुन एका ठिकाणाहून दुसरीकडे फिरत न राहता एका जागेवर राहून त्याच ठिकाणी वसाहती करुन मनुष्य राहू लागल्यावर पिकांची संवर्धन कृती कृपया यांनी जतमीन नांगरुन खते खालून केल्यास पीक जास्त येत असा शोध त्यास लागला असावा. त्यापासूनच कृषी व्यवसाय हा निर्वाह चा उद्योग म्हणून त्याचा स्विकार करण्यात आले असावे.

16 ऑगस्ट 2007 रोजी राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेची सुरूवात करण्यात आली. परंपरागत कृषी विषयक विविध योजनांची पुर्नरचना करुन त्या योजनांचे एकत्रीकरण करण्यात आले आहे. या अभियानांतर्गत शेंतीवरील पाणी व्यवस्थापन. मृद आरोग्य व्यवस्थापन, अवर्षणर प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम आणि शाश्वत या उपअभियानाचा समावेश करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात येईल यात संदर्भ ग्रंथ, मासिके, प्रक्षिके, साप्ताहिक व विविध दैनिक वर्तमानपत्र यांचा वापर केलेला आहे. तसेच इतर पुस्तकाबरोबर इंटरनेटचा आधार घेतलेला आहे.

उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आले आहेत.

1. केंद्र पुरस्कृत पंचायत राज्यचे स्वरुप अभ्यासणे.
2. केंद्रपुरस्कृतपंचायत राज मधील कृषी विषयक विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

गृहितके

1. कृषी विकासात पंचातराज मधील विकास योजनांचा सहभाग दिसूम येतो.

कृषी विकास संदर्भात पंचायत राज मधील विविध नाविन्यपूर्ण योजना

1. **शेतकरी एक डीपी योजना**

   दि. 14 एप्रिल 2014 रोजी महाराष्ट्र राज्यातील शेतकऱ्यांसाठी राज्य सरकारने एक शेतकरी एक ट्रान्सफार्मर योजनेसाठी मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत मान्य्यता देण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे या योजनेला 14 ऑक्टोबर 2020 रोजी नवीन अद्ययावत मजूर झाली आहे. या योजनेचे शुल्क शेतकऱ्यांनी मार्च 2014 पर्यंत भरले होते. राज्यात शेतकऱ्यांना वीज कट, अनियिमत वीज, लाईट जाणे, तारांवर प्रकाश टाकने, लाईट , जीवघेणा धोक्या ात येऊ नाही अशा प्रकारे सर्व बाबतीत विचार करुन एचव्हीडीएसला उच्च दाबाची वीज देण्याचा निर्णय घेण्यात आलेल दिसून येत आहे. 90 हजार शेतकऱ्यांना लाभ घेण्यात आलेला आहे.या योजनेसाठी 11347 कोटीचा निधी मंजूर झालेला आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

2. **दहा शेळ्या आणि दोन बोकड गट वापर योजना**

उस्मानाबाद, यवतमाळ, गोंदीया व सातारा या जिल्ह्यात पहिल्या टप्प्यात मराठवाड्याच्या धर्तीवर दहा शेळ्या व दोन बोकड गट वाटप योजना राबविण्याची मान्यता दिलेली आहे. दुसऱ्या टप्प्यात बीड व भंडारा या जिल्ह्यामध्ये दहा शेळ्या आणि दोन बोकड अशावेळी गट वाटप योजना करणे ही योजना प्रशासकीय मान्यता 2017 ते 2018 पासुन राबविण्यात आलेली होती. 12 मे 2021 रोजी पार पडलेल्या मंत्रीमंडळ बैठकीत पशुसंवर्धन विकासा अंतर्गत श्रीगट वाटप राज्यस्तरीय नाविन्यपूर्ण व जिल्हास्तरीय योजने मधील बोकड्यांची किंवा मेढ्या आणि शेळ्या त्याचप्रमाणे नर मेढ्यांची आधारभूत किंमतीत वाढ करण्यास मंत्रीमंडळाने प्रधान केलेली आहे.

3. **पंचायत समिती शेळी पालन योंजना**

राज्यस्तरीय व जिल्हा स्तरीय शेळी किंवा मेंढी गटवाटप योजना सन 2011 ते 2012 पासुन कार्यरत केलेली आहे.शासन निर्णयामध्ये नोंदी केलेली किंमत आधारभूत मानुन या दोन्ही योजना कार्यरतम केलेली आहे. शासन निर्णयामध्ये नोंदणी केलेली किंमत आधारभूत मानून या दोन्ही योजना मार्फत लाभार्थ्यांना लाभ देतांना शेळ्या मेंढ्या तसेच बोकड, नर मेंढ्या यांना त्यानुसार लाभ देण्यात येते. परंतू शेळ्या मेंढ्या, बोकड किंवा मेढ्या उक्त करुन देण्यात अडचण येत असते. याचमुळे त्याबाबतीत जे लाभ घेत आहेत. तसेच लोकप्रतिनिधी कडून योजना मार्फत दर सुधारित करण्याची पुन्हा पुन्हा मागणी करीत आहे.

4. **पशुपालन कर्ज योजना**

पैशांच्या अभावाद्वारे शेतकऱ्यांची किंवा पशुपालनाची जी जनावरे आजारी पडतात त्यांच्या उपचारासाठी गरीब पुशपालकांना पुरेसे पैसे नसल्यामुळे जनांवर उपचार करता येत नाही. अशी शेतकऱ्यांना व पशुपालकांना जनांवरांवर उपचार करण्यासाठी पशु किसान क्रेडीट योजने मार्फत शासनाकडुन मदत करण्यात येईल. यातून शेतकऱ्यांना मोठ्याप्रमाणात फायदा होतो. या योजनेचे मूल्य उद्दिष्टे पशुसंवर्धन देशातील पशुधनाचीह स्थिती सुधारणे आहे. यासाठी पशुपालन क्रेडिट कार्ड योजना सुरू करण्यात आली आहे.

5. **पिक विमा योजना .**

पिक विमा योजना ही नैसर्गिक आपत्ती किगड आणि रोगामुळे पिकांचे नुकसान झाल्या शेतकऱ्यांनी विमा संरक्षण देणे, शेती पिकांच्या नुकसानीच्या वेळी कठीण परिस्थितीत शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य आबादित राखणे.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजना

पंतप्रधान राजीव गांधी असतांना केंद्र शासनाने इसवी सन 1985 साली पहिली विमा योजना सुरू केली. या योजनेबाबतीत अनेक बदल झाले. या योजनेत सर्व पिकांचा समावेश करण्यात आला नव्हता. म्हणून यात बदल करण्यात आले त्यात त्यांनी महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात खरीप हंगाम 2016 करिता पंतप्रधान पिक विमा योजना अंमलात आणली. पंतप्रधान पिक विमा योजना देशभरातल्या शेतकऱ्यांचे मनोबल सुधारणारी असल्याचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी म्हंटले आहे. उत्पनातील घट एवढ्या पुरता ही विमा मर्यादित नसून पीक काढणीनंतर झालेल्या पिकांच्या नुकसान तसेच भुस्खलन

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

चक्रीवादळे, बिगर मोसमी पाऊस इत्यादी आपत्तीपासुन स्थानिक पातळीवरील संरक्षणासाठी ही विमा उपलब्ध करण्यात आली आहे. विमा नविन व आधुनिक उत्साहीत करणे त्याचबरोबर शेतकऱ्यांचे नव्या धोरणात लक्षात घेऊन 2 ते 2.5% केले आहे. तसेच कृषि क्षेत्रालना पतपुरवठा करत राहणे ज्यामुळे अन्नसुरक्षा लाभेल, पीक पध्दती बदल होईल, कृषी क्षेत्रा स्पर्धात्मक येऊन कृषी तंत्राची वाढ होईल हे त्यांचे उद्देश आहे.

6. **ट्रक अनुदान योजना**

या योजने मार्फत राज्य सरकारने शेतकऱ्यांना कृषी विषयक औजारे आणि यंत्रे उपलब्ध करुन देण्यासाठी शासनाने आर्थिक मदत केलेली आहे. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्टे कमी प्रमाणात व अल्प भुधारक कृषी यंत्रीकरणांचा लनाभ शेतकऱ्यांना पोहोचणे हा आहे. शेतकऱ्यांची शेती विषयक काम अधिाक सुखकर आणि सोयीची करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सरकारे ही योजना राबवली आहे. या योजने मार्फत शेतकऱ्याला पुर्व मशागत औजारे, जमीन सुधारणा, आंतर मशागत यंत्रे, लागवड यंत्रे व पेरणी, काढणी व मळणी औजारे इत्यादी अशा अनेक यांचे विकत घेण्यासाठी अनुदान दिले जाणर आहे. जेणे करुन शेतीची कामे जलद होतील अशा प्रकारे अर्थसहाय्य करण्यात येणार आहे. राज्य सरकारच्या या योजनांमुळे गरीब व गरजू शेतकऱ्यांना शेतीची काम अत्यंत कमी वेळेत होण्याचा लाभ होणार आहे. महाराष्ट्र सरकारने या योजने मार्फत कृषी यांत्रिकीकरणाला प्राधान्य दिले आहे. राज्य सरकार अनुसूचित जाती जमातीच्या शेतकऱ्यांना 50% तर इतर शेतकऱ्यांना 40% कृषी यांत्रिकीकरणाला अनुदान देणार आहे.

7. **पोखरा मार्फत सामुदायिक शेततळे अनुदान योजना 2022**

नानाजी देशमुख कृषी संजीवणी योजना महाराष्ट्र शासनाने पोखरा मार्फत सामुदायिक शेततळ्यासाठी अनुदान योजना सुरू केलेली आहे. या योजनांचे शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचविणे तसेच त्यांच्या उत्पन्नात वाढ या योजनेच्या मदतीने केली जाणार आहे. शेतकऱ्यांना दुष्काळात किंवा पाण्याच्या कमीत सुरक्षित सिंचनाची सुविधा उपलब्ध्ा करण्याचा नानाजी देशमुख कषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत जागतीक बँक अर्थसहाय्याच्या साथीत संरक्षित पाण्याच्या साठविण्यासाठी शेतकऱ्यांना सामुदायिक शेततळे अनुदान प्रकल्प आणि सुविधा प्रदान करण्यात आलेली आहे. वाई योजनेसाठी ऑलाईन नोंदणी अर्ज डीबीटी महासेवा या संकेतस्थळावर सुरू केलेली आहे.

8. **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान वैयक्तिक शेततळे अनुदान योजना**

सन 2007 ते 2008 पासुन केंद्र पुरस्कृत अन्न सुरक्षा अभियान बदाले जात आहे. शेतकऱ्यांना वैयक्तीक शेततळे या घटकांसाठी अभियानांतर्गत अनुदान दिले जाते. या योजनेचा लाभ देशातील अनुसूचित जाती जामतीचे लोक त्याच बरोबर इतर शेतकरी देखील देऊ शकतात. त्याचप्रमाणे या अर्जाची नोंदणी ही ऑनलाईन पध्दतीने केलेली आहे.

सारांश

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. शेतकऱ्यांवर येणाऱ्या दुष्काळीतून मात करण्यासाठी त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी राज्य सरकारने विविध योजना दिल्या. ज्यात शेतकरी एक डीपी योजना यामध्ये राज्य

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

सरकारने सर्व शेतकऱ्यांच्या हिताचा विचार केलेला आहे. शेती आणि बोकुड यांना अनुदान सबसिडी देण्याचा विचार केले आहे. शेळ्या मेंढ्या यांच्या किंमतीत सुधारणा झाल्यामुळे पुन्हा पुन्हा मागणी झाल्याचे दिसून येते.

पशुपालन कर्ज योजने द्वासरे क्रेडीट कार्ड योजना सुर करण्यात आलेली दिसून येते. जवाहर विहीर योजना द्वारे दुष्काळग्रस्तामध्ये समस्या दूर करण्यासाठी दारिद्रेरेषेखालील कुटुंबाना मदत करण्याची तरतुद घेण्यात आलेली दिसून येते. पोखरा मार्फत सांगून द्यायचेत तळे अनुदान योजना ही शेतकऱ्यांची जीवनमान उंचवून व त्यांच्या उत्पन्नात भर आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ज्याचा लाभ देशातील अनुसूचित जाती जामती लोक घेऊ शकतील अशाप्रकारे राज्य सरकारने शेतकऱ्यांना कृषी संदर्भात विविध योजना राबवून त्यांना मदत केलेली दिसून येते.

संदर्भ :

1. *Venkart - rangaiya M; Pattahiraman, M.Ed. Local Government in India : Select Readings Calcutta 1969.*
2. *कापडणीस , द.गो. पंचायत राज्य नासिक -1963.*
3. *महाराष्ट्र शासन ग्रामविकास विभाग, पंचायत मूल्यमापन समितीचा अहवाल मुंबई 1974.*
4. *अमृत उज्जला विठ्ठल मुंड कृषी भूगोल आणि कृषी अर्थशास्त्र, ज्ञानदीप प्रकाशन.*
5. *डॉ. जय प्रकाश मिश्र, कृषी अर्थशास्त्र, साहित्य भवन पब्लिकेशन*
6. *संगीता भापकर, शासकीय योजना, सकाळी पब्लिकेशन.*
7. *https://mahasarkariyojana.in/maharshtra-krushi-yojana*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना शेती विकासास सहाय्यभूत

प्रा. डॉ. पवार अविनाश विलासराव
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
जयक्रांती कला वरिष्ठ महाविद्यालय, सिताराम नगर लातूर
आजीव सदस्यक्रमांक 1954
मो. नं. 9423661704, Email Id :- pavinash83@gmail.com

प्रस्तावना

2011 च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 68.8% लोकसंख्या ग्रामीण भागांमध्ये राहते. त्यांच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन शेती हेच आहे. भारताची अर्थव्यवस्था ही पूर्वीपासूनच कृषी प्रधान आहे. 1951 मध्ये सुमारे 70 टक्के जनता कृषी व कृषी संलग्न क्षेत्रात गुंतलेली होती. 2015 16 मध्ये ते प्रमाण 46.1% वर आले आहे. इंग्लंड अमेरिका यासारख्या विकसित देशात शेती क्षेत्रात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण 3 ते 5 टक्के . यावरून हे लक्षात येते की भारतामध्ये शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण हे खूप आहे. त्यामुळे देशाचा विकास करायचा असेल तर शेतीचा विकास करणे गरजेचे आहे. शेतीचा विकास केल्याशिवाय ग्रामीण भागाचा विकास होणार नाही आणि ग्रामीण विकासाशिवाय देशाच्या आर्थिक विकास होऊ शकत नाही. म्हणून शेती क्षेत्राचा विकास करणे काळाची गरज बनली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारचे कृषी विकासाचे धोरण प्रामुख्याने अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता व स्वावलंबन प्राप्त करण्याच्या अनुषंगाने आखले गेले. त्यानुसार बरीच प्रगती शेती क्षेत्रामध्ये झाली आहे व कृषी क्षेत्रात मोठे संरचनात्मक बदल देखील झाली आहेत . परंतु आजही कमी उत्पादकता, भांडवल निर्मितीचा अल्प दर, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, जलसिंचनाची अल्प प्रमाण, मान्सून वर अवलंबून शेतीभांडवलाची , कमतरता यासारखे कितीतरी अनेक प्रश्न आज भारतीय शेती समोर उभे आहेत. शेती हा राज्य सूचीतील विषय असून कृषी उत्पादन व उत्पादकता वाढवण्याची प्राथमिक जबाबदारी राज्य शासनाची आहे . मात्र राज्य शासनाच्या प्रयत्नांना पूरक म्हणून केंद्र व केंद्र पुरस्कृत योजना देशात चालवल्या जात आहेत ज्या ग्रामीण विकास आणि शेती विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी ज्या अनेक योजना राबविण्यात येत आहेत त्या सर्व योजनेपैकी महत्त्वाची व ज्या योजनेमुळे प्रत्येक गावातील शेतकऱ्यास लाभ होतो अशी योजना म्हणजे "महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना" होय. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना शेती विकासासाठी म्हणजेच ग्रामीण विकासासाठी महत्वपूर्ण आहे का ? महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत शेती विकासाची कामे झाली आहेत का ? या योजनेमुळे ग्रामीण रोजगारांमध्ये वाढ झाला आहे का? याचा अभ्यास केला जाणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना समजून घेणे.
2) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनाचा शेती विकासावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

संशोधनाची गृहितके

1) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजनेअंतर्गत शेती विकासाची कामे झाली आहेत.
2) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील शेतकरी शेतमजूर अल्पभूधारक यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.
3) महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना शेती विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय माहितीचा वापर केला आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा)

ग्रामीण भागातील काम करण्यास इच्छुक प्रत्येक व्यक्ती कुटुंबाला आपली उपजीविका भागवण्याची संधी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने 1977 मध्ये "महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायदा.केला""मागेल त्याला काम" या युक्तीप्रमाणे महाराष्ट्राची रोजगार हमी योजना कार्यरत होती. राज्य शासनाच्या या योजनेचा अभ्यास करून ही योजना देशभर लागू करण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने 7 सप्टेंबर 2005 रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याची नोंदणी करण्यात आली . 2 फेब्रुवारी 2006 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी देशातील 200 जिल्ह्यामध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना या नावाने सुरू करण्यात आली. तेव्हा चालू असलेल्या संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना आणि नॅशनल फूड फॉर वर्क प्रोग्रॅम या दोन योजना तिच्यामध्ये वर्ग करण्यात आल्या. व 1 एप्रिल 2008 पासून ही योजना देशभर लागू करण्यात आली. पुढे 2 ऑक्टोबर 2009 रोजी म्हणजे महात्मा गांधी यांच्या 140 व्या जयंती निमित्त या योजनेचे नाव बदलून "महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना" असे करण्यात आले.

योजनेची उद्दिष्टे व कार्यपद्धती

ग्रामीण भागातील असंघटीत कामगारांना उपजीविकेचे शाश्वत साधन उपलब्ध करून देणे. जे व्यक्ती कुशल अंग मेहनतीचे काम करू इच्छितात अशा प्रत्येक कुटुंबातील किमान एका सदस्याला प्रत्येक आर्थिक वर्षात किमान 100 दिवसांचा मजुरी रोजगार पुरविण्याची हमी सरकारने घेतली आहे. कामास इच्छुक प्रत्येक परिवार ग्रामपंचायत मध्ये तोंडी/लेखी अर्जाद्वारे आपल्या वयस्क सदस्यांचे नाव व लिंग तसेच पत्त्याची नोंदणी करू शकतो. ही नोंदणी पाच वर्षासाठी वैध असते. नोंदणी केल्यानंतर व्यक्तीच्या रहिवासाची व वयाची ग्रामपंचायतीकडून पडताळणी केली जाते. ग्रामपंचायत नोंदणीकृत परिवारास फोटोग्राफयुक्त रोजगार पत्र (जॉब कार्ड) देईल. प्रत्येक रोजगार पत्राचा एक विशिष्ट ओळख क्रमांक असतो. अर्जदाराने अर्ज केल्यापासून 15 दिवसाच्या आत त्याच्या घरापासून पाच किलोमीटर अंतराच्या परिसरात त्याला रोजगार मिळणे बंधनकारक आहे. जर नोंदणी पश्चात पंधरा दिवसापर्यंत च्या काळात जर रोजगार उपलब्ध होऊ शकला नाही तेव्हा त्या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

लाभधारक कुटुंबास त्या त्या राज्य सरकारांनी जाहीर केल्याप्रमाणे त्यांना प्रतिदिन बेरोजगार भत्ता दिला जाईल व त्याचा दर आर्थिक वर्षातील पहिल्या तीस दिवसासाठी मजुरी दराच्या 25% पेक्षा कमी नसावा तर वर्षातील पुढील कालावधीसाठी मजुरी दराच्या 50% पेक्षा कमी नसावा. रोजगार 5 किलोमीटर क्षेत्राच्या बाहेर उपलब्ध करून दिल्यास दहा टक्के अतिरिक्त मंजुरी दिली जाईल. योजनेअंतर्गत मजुरीचे दर राज्या राज्यांमध्ये वेगवेगळे निश्चित केले जातील. 2008 पर्यंत मजुरीचा दर राज्यातील किमान मजुरी दरा इतके असायचे. मात्र 2008 पासून मजुरीचे दर संबंधित राज्याच्या कृषी कामगाराचा ग्राहक किंमत निर्देशांकाच्या आधारावर निश्चित केली जातात. कायद्यात महिलांसाठी 33 टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आलेली आहे. कामाची निवड ग्रामसभेमार्फत केली जाईल. 2016 मध्ये 60 टक्के कामे कृषी व सलग्न कामाशी संबंधित घेण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे ग्रामसभेने निवडलेल्या कामावर करावयाच्या खर्चाची मजुरी व मटेरियल मध्ये 60 : 40 या प्रमाणात केली जाईल. राज्यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या रोजगारावर होणाऱ्या खर्चापैकी 90% खर्च केंद्र सरकार 10% खर्च राज्य सरकार उपलब्ध करून देते. योजनेचे वेळोवेळी परीक्षण करण्यासाठी केंद्रीय रोजगार हमी परिषद स्थापन केली जाईल. सर्व राज्य सरकार या कारणासाठी राज्य परिषदा स्थापन करतील. जिल्ह्यात योजनेचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी आणि कार्यवाहीवर लक्ष देण्यासाठी जिल्हास्तरावर जिल्हा परिषदेच्या सदस्यांची एक स्थायी समिती नेमण्यात येईल. प्रत्येक गटामध्ये राज्य सरकार योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी एका योजना अधिकाऱ्याची नेमणूक करेल. ग्रामसभेच्या शिफारशीनुसार प्रकल्पाची निवड अंमलबजावणी आणि पर्यवेक्षण करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतची असेल . योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकार राष्ट्रीय रोजगार हमी निधी तर राज्य सरकार राज्य रोजगार हमी निधी स्थापन करते.

मनरेगा आणि शेती विकास

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंतर्गत एकूण 260 कामे अनुज्ञेय आहेत. त्यापैकी 183 कामे शेती व शेतीशी संबंधित आहेत. या कामांमुळे शेतकऱ्यांना लाभ झाला आहे. खर्चाच्या दृष्टीने जिल्ह्यात हाती घ्यायच्या कामापैकी किमान 60 टक्के कामे ही जमीन पाणी आणि झाडे यांच्या विकासाद्वारे शेती आणि शेतीशी थेट जोडलेल्या उत्पादक मत्तांच्या निर्मितीसाठी असतील असा या योजनेचा एक नियम आहे त्यामुळे हे स्पष्ट होते की ही योजना शेती विकासासाठी अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना अंतर्गत घेतली जाणारी काही प्रमुख कामे जी की शेती विकासासाठी महत्त्वपूर्ण कशी आहेत त्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1) **जलसंवर्धन विषयक कामे.** :- शेतीच्या विकासासाठी जलसिंचन खूप महत्त्वाचे आहे. जलसिंचनाद्वारे शेतीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढून ग्रामीण विकास साध्य होऊ शकतो. म्हणून जलसंवर्धन विषयक कामे ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात होणे गरजेचे आहे. आणि अशी कामे महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत केली जात आहेत. शेततळे, सिंचन विहीर , सार्वजनिक तलाव, कालवा, तळे, लहान पाझर तलाव इत्यादी कामे या योजनेअंतर्गत घेण्यात येतात. या कामांमुळे ग्रामीण भागामध्ये जलस्त्रोत वाढतो. जलसंवर्धन होऊन शेतीला पाणी मिळते. आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. जमीन ओलिताखाली येते. शेतीची उत्पादन वाढण्यास मदत होते. आणि या योजनेअंतर्गत अशा प्रकारची कामे फार मोठ्या प्रमाणात केली जातात म्हणून ग्रामीण भागातील जलसाठा वाढण्यामध्ये या योजनेचे अनन्यसाधारण असं महत्त्व आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

2) **मृदा संधारणा विषयक कामे** :-या योजनेअंतर्गत मृदा संधारण किंवा भूविकासाची कामे मोठ्या प्रमाणात केली जातात. ज्यामध्ये नाला बांध बंदिस्ती, नाला सरळीकरण, पडीक जमीन किंवा रस्त्याच्या दुतर्फी किंवा बांधावर वृक्ष लागवड कामांमुळे मातीची धूप होणार नाही आणि त्यामुळे मृदा संधारण होऊन जमिनीचा पोत सुधारण्यास मदत होते. म्हणून ग्रामीण भागात शेती विकासासाठी ही योजना अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. ज्यामुळे मृदेचे संधारण होऊन त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना झालेला दिसतो.
3) **सामाजिक वनीकरण/ वृक्षारोपण कामे** :- या योजनेअंतर्गत वृक्षारोपणाची कार्य सुद्धा मोठ्या प्रमाणात केली जातात. सार्वजनिक ठिकाणी, ग्रामपंचायतच्या मालकीच्या जमिनीवर झाडे लावली जातात चलाई कुरणे वाढविणे, तलावाच्या किंवा रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला किंवा बांधावर वृक्ष लागवड केली जाते. त्याचबरोबर वनशेती करण्यास सुद्धा प्रोत्साहन दिले जाते. याद्वारे मृदा संधारण व आर्द्रता साधण्याची मदत होते. आणि त्यामुळे त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना होतो म्हणून शेती विकासासाठी ही योजना अतिशय महत्त्वाची आहे.
4) **फळबाग लागवड** :- मनरेगा अंतर्गत फळबाग लागवडीसाठी शेतकऱ्यांना अर्ज करता येतो. आंबा केळी डाळिंब अशा वेगवेगळ्या फळानुसार त्यांना अनुदान दिले जाते. या योजनेअंतर्गत फळबागलागवड कामामुळे अनेक शेतकऱ्यांना फायदा झालेला आहे. त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढवून शेती विकास होण्यासाठी या योजनेची मदत झाली आहे.

5) **खते** :-मनरेगा अंतर्गत कंपोस्ट खत, गांडूळ खत टाकी, जैविक खते याची कामे मोठ्या प्रमाणात केली जातात. यामुळे जमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी मदत होते. रासायनिक खतांच्या जास्त वापरामुळे जमिनीचा पोत खराब होत आहे. आणि त्याचा परिणाम उत्पादन घटण्यावर होत आहे. त्यामुळे शाश्वत विकासासाठी एकात्मिक पोषणाची आवश्यकता असते. त्यासाठी सेंद्रिय खत, जैविक खत कंपोस्ट खत, गांडूळ खत याला अलीकडच्या कालखंडामध्ये अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. या योजनेअंतर्गत कंपोस्ट खत, गांडूळ खत , जैविक खत कामे केली जातात. त्यामुळे रासायनिक खतावरील खर्च शेतकऱ्यांचा कमी होऊन जमिनीचा पोत सुधारण्यास मदत होत आहे . याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढण्यात नफ्याचे प्रमाण वाढण्यात झालेला आहे. म्हणून मनरेगा शेती विकासासाठी खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते.
6) **गुरांचा / शेळीच्या गोठा** :- गुरांचा किंवा शेळीचा गोठा या कामासाठी मनरेगा अंतर्गत शेतकऱ्यांना अनुदान दिले जाते. यामुळे शेतकऱ्यांना जोड व्यवसाय करता येतो. तसेच या व्यवसायातून शेतकऱ्यांना कंपोस्ट खत मिळतो. त्यामुळे रासायनिक खतावरील अवलंबित्व कमी होऊन रासायनिक खतावरील खर्च कमी होतो. आणि जमिनीचा पोत सुधारून जमिनीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होते. त्याचा एकंदरीत परिणाम त्यांचे उत्पन्न वाढवून शेतीचा विकास होण्यावर होतो.
7) **रस्ते** :- योजनेअंतर्गत रस्त्याची कामे केली जातात. त्यामुळे ग्रामीण भागामध्ये वाहतूक आणि दळणवळणाचा विकास होऊन त्याचा फायदा शेतीची मशागत करण्यासाठी , शेतमाल बाजारपेठ पर्यंत पाठविण्यासाठी होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

8) **सार्वजनिक जागेवर गोदाम** :- या योजनेअंतर्गत सार्वजनिक जागेवर गोदामाची बांधणी केली जाते याचा फायदा ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना त्या ठिकाणी आपला शेतमालाची साठवता येऊ शकतो याचा फायदा शेतकऱ्यांना शेतमालाची देखभाल चांगली करता येते. शेतमाल जास्त काळ साठवून ठेवता येतो आणि बाजारपेठेमध्ये जेव्हा किंमत जास्त असेल तेव्हा मालाची विक्री करता येते. या योजने अंतर्गत अशाप्रकारे शेतकऱ्यांच्या हिताची कामे केली जातात त्यामुळे याचा लाभ शेतकऱ्यांना मिळालेले आहेत. त्यामुळे शेतीचा विकास होण्यास मदत झालेली आहे.

खालील तक्त्यात या योजनेअंतर्गत शेती व शेती संबंधित कामे व जलसिंचनावर झालेल्या कामाच्या खर्चाची माहिती दाखवलेली आहे.

भारतामध्ये मनरेगा अंतर्गत झालेला खर्च (लाखात)

वर्ष	कृषी व कृषीशी संबंधित कामावरील खर्च (लाखात)	कृषी व कृषी संबंधित कामावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण	जलसिंचन कामावरील खर्च (लाखात)	सिंचन कामावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी प्रमाण	मनरेगा अंतर्गत झालेला एकूण खर्च (लाखात)
2014-15	43597486.35	66.26	24546091.75	37.31	65797503.52
2017-18	43623979.38	66.28	24553727.06	37.31	65818062.19
2020-21	43610824.19	66.06	24655428.79	37.35	66012341.82
2021-22	43594552.85	66.07	24645668.62	37.35	65983612.84
2022-23	43584519.30	66.07	24640598.81	37.35	65966449.54

स्त्रोत-https://mnregaweb4.nic.in/netnrega/agri_exp_all_yr.aspx?fin_year=2021-2022&source=national&Digest=9W1xBQWtfJS+lGqDnrVHsA

वरील तक्त्यावरून हे लक्षात येते की मनरेगा अंतर्गत भारतामध्ये कृषी आणि कृषीशी संबंधित कामे तसेच सिंचनाची कामे फार मोठ्या प्रमाणात झालेली आहेत. 2022-23 मध्ये मनरेगा अंतर्गत भारतातील मनरेगाच्या एकूण कामावरील खर्च पैकी कृषी आणि कृषीशी संबंधित कामावरील खर्चाचे प्रमाण हे 66.7% तर सिंचनाच्या कामावरील खर्चाचे प्रमाण हे 37.35 टक्के होते याचाच अर्थ मनरेगा ही शेतकऱ्यांच्या हिताची आहे. शेतीच्या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

विकासासाठी मनरेगाहिअतिशय महत्त्वाची योजना आहे. ज्यामुळे शेती विकास साधला जातो. पण वरील तक्त्यावरून हे लक्षात येते की मनेरगावरील खर्च हा वाढलेला नाही.2014-15पासून 2020-21पर्यंत अतिशय कमी प्रमाणात योजनेवरील खर्च वाढला. पण 2020-21 पासून या योजनेअंतर्गत होणारा खर्च हा कमी कमी होत आहे. ती योजना शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे या योजनेवरील खर्च कमी करण्यापेक्षा वाढण्याची गरज आहे. त्यातून ग्रामीण विकास साध्य होऊ शकतो आणि देशाच्या विकासास मदत होऊ शकते. तळागाळातील वंचित शेतकऱ्यांच्या हिताची अशी ही योजना आहे. या योजनेवरील खर्चाच्या प्रमाणामध्ये वाढ करण्याची गरज आहे.

सारांश :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये शेतीची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे ग्रामीण भागामध्ये राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण हे जास्त आहे त्यामुळे शेती विकास साधने अत्यंत गरजेचे आहे शेती विकासाशिवाय ग्रामीण विकास शक्य नाही आणि ग्रामीण विकासाशिवाय देशाचा विकास होणे शक्य नाही त्यासाठी शेतीचा विकास होणे गरजेचे आहे मनरेगा ही शेतीच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची अशी योजना असून या योजनेवरील खर्चाचे प्रमाण वाढण्याची गरज आहे.मनरेगा अंतर्गत होणाऱ्या एकूण खर्च पैकी 66% कृषी आणि कृषी शास संबंधित कामे करण्यासाठी होतो तर 37% खर्च हा सिंचनाची कामे करण्यासाठी केला जातो यावरून हे लक्षात येते की शेती विकासासाठी मनेरेगा अतिशय महत्त्वाची योजना आहे परंतु 2020 21 पासून या योजनेवरील खर्चात घटकामे

संदर्भ

1. *पुरी बीके मिश्र एस के 2013 भारतीय अर्थव्यवस्था 25 वा संस्करण हिमालया पब्लिकेशन हाऊस मुंबई*
2. *कोळंबे रंजन 2017 भारतीय अर्थव्यवस्था भगीरथ प्रकाशन पुणे*
3. *https://mnregaweb4.nic.in/netnrega/agri_exp_all_yr.aspx?fin_year=2021-2022&source=national&Digest=9W1xBQWtfJS+lGqDnrVHsA*
4. *https://ratnagiri.gov.in/mgnrea/*
5. *https://mahaegs.maharashtra.gov.in/%E0%A4%AF%E0%A5%8B%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%BE/*
6. *https://mr.vikaspedia.in/agriculture/policies-and-schemes/93694792491593092f93e90292893e-93892e94392694d927-91593092393e930940-92e93993e92494d92e93e-91793e902927940-93093e93794d91f94d93094092f-91794d93093e92e940923-93094b91c91793e930-93992e940-92f94b91c92893e*
7. *भारतीय आर्थिक सर्वे 2015 16 2014 15 2020 21*
8. *भारतीय अर्थव्यवस्था खंड क्र. (3),स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड दूरशिक्षण संचालनालय, एम ए. प्रथम वर्ष अर्थशास्त्र*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र सरकारच्या कृषीविषयक कार्याचे मूल्यमापन .

प्रा.डॉ. संभाजी भाऊराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख (पदवी व पदवीत्तर)
श्री मारुतराव घुले पाटील शिक्षण संस्थचे,
जिजामाता शास्त्र व कला महाविद्यालयज्ञानेश्वरनगर भेंडे बी के ,
ता नेवासा जिल्हा अहमदनगर पिन ४१४५०२
मोबआ ९८२२३३६९२१..स.क्र १२६८
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे .

भारतातील शेतीच्या संदर्भातील अनेक योजनांचा अभ्यास केल्यानंतर शासनाचा उद्देश शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ घडून आणून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये शाश्वती, स्थिरता व आत्मनिर्भरता आणून देशाला अन्नधान्याच्या बाबतीमध्ये स्वयंपूर्ण करणे ही उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवलेले असून परंतु त्या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक दोष दिसून येतात ते म्हणजे,

1 सिंचन योजनांसाठी दिलेली अनुदान हे योग्य वेळी व योग्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्यामध्ये अडचणी निर्माण होताना दिसतात तसेच या योजनेची अंमलबजावणी करत असताना जलसिंचन दुर्भिक्ष मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहे त्यामुळे ह्या योजना कार्यान्वित होण्यात अडचणी निर्माण होतात त्यासाठी जलव्यवस्थापनाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

2 सेंद्रिय शेतीचा मंत्र शेतकऱ्यांना देत असताना आज शेतीमध्ये रासायनिक खतांच्या वापरामुळे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढल्याचे शेतकऱ्यांना दिसत असताना सेंद्रिय शेतीचा प्रयोग राबवण्यासाठी आवश्यक अशा स्वरूपाचे घटक शेतकऱ्यांना दुर्मिळ होताना दिसून येत आहे यामध्ये प्रामुख्याने शेळी,मेंढी,गाय,म्हैस ,बैल हे आज नामशेष होत चालले आहेत परिणामी शेतीमधील रासायनिक खता ऐवजी सेंद्रिय शेतीचा उपयोग करणे शेतकऱ्यांना सहज शक्य होत नाही.

3 पिक विमा योजनेच्या बाबतीमध्ये असे म्हणता येईल की पिक विमा योजना शेतकऱ्याने योग्य पद्धतीने नोंदणी केल्यानंतर पिक विमा कंपन्यांकडून त्याची होणारे कार्यवाही हे विलंबाने होत असते नव्हे नव्हे तर ही योजना शेतकऱ्यांना देत असताना त्यामध्ये कात्री लावण्याचा प्रयत्न या कंपन्यांकडून केला जातो विशिष्ट काळामध्ये घडलेला धोका व अनिश्चितता यानंतरचा पिक विमा योजनेकडून देण्यात आलेला कालावधी हा अत्यंत कमी असल्याने शेतकरी पिक विमा योजने पर्यंत पोहोचणे सहज शक्य होत नाही परिणामी ही योजना शेतकऱ्यांना आर्थिक प्राप्ती होत नसल्याने शेतकऱ्याची अडचण निर्माण होत आहे.

4 ग्रामीण गोदाम योजना या योजनेच्या बाबतीमध्ये काही ठराविक शेतकऱ्यांसाठी ही गोदाम व्यवस्था करणे सोयीचे आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नसल्याने तसेच आज नगदी पिके ऊस,कापूस ही घेतली जात असल्याकारणाने अशा गोदमामध्ये ती ठेवणे अगर गोदामांची बांधणी करणे यासाठी सहजा प्रत्यक्ष शेतकरी तयार होताना दिसत नाही .गरज नसणारा व्यापारी अगर सधन व्यक्ती याची मागणी करून उपयोग करताना दिसून येतात. प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना याचा उपयोग होताना दिसून येत नाही.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आणि मानवाच्या उन्नतीसाठी शेती क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे समजले जातेशेती क्षेत्रातील उपलब्ध भौगोलिक क्षेत्र आणि या देशातील अस्तित्वातील लोकसंख्या या दोहोंच्या . माध्यमातून उपलब्ध नैसर्गिक संसाधने व देशातील उपलब्ध मनुष्यबळाचा योग्यतो अंदाज बांधून नियोजन करून देशातील कृषी क्षेत्राचा विकास देशाच्या औद्योगिक क्षेत्राचा विकास तसेच प्रत्यक्षात विकेंद्रीत स्वरूपाच्या असलेल्या शेतीप्रधान व्यवस्थेतील अगदी शेवटच्या घटकापर्यंत मग यामध्ये शेतकरी असेल शेतमजूर असेल या सर्वांना कृषी क्षेत्राच्या विकास प्रवाहाच्या माध्यमातून त्यांची उन्नती घडून आणणे व त्याद्वारे देशाच्या आर्थिक विकासाचे नवे पर्व वेळोवेळी भारतामध्ये सुरू झाल्याचे आपणास पहावयास मिळते. स्वातंत्र्यानंतर नियोजनबद्ध आर्थिक विकास करत असताना हे विकासाची फळे सर्वसामान्य लोकांना कशी चाखता येतील याकरता नियोजन कर्त्यांनी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून प्रयत्न केल्याचे दिसून येतेकृषी परिवर्तनासाठी . एक शक्तिशाली साधन म्हणजे कृषी क्षेत्रातील सर्व घटकांमध्ये कृषी विषयक नाविन्यपूर्ण संशोधन व त्यांच्या कृतीसह सातत्याने प्रचार व प्रसार करून शेती क्षेत्रामध्ये नाविन्याचा वापर करून कृषी विकासाचे धोरणे राबवली गेली . भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशांमध्ये देशाच्या वेगवेगळ्या प्रांतामध्ये वेगवेगळी पीक रचना पहावयास मिळत असून त्यासाठी कृषीक्रांतीच्या माध्यमातून नियोजनबद्ध नियोजन कार्यक्रमाची आखणी, कार्यक्रमाचा प्रचार व प्रसार व शासकीय योजनांच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राला वेग आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्राचीन काळात भारतीय कृषी व्यवसायाने सुवर्णकाळ गाठला होता खेडी ही स्वयंपूर्ण होती. .कलं ातराने ब्रिटिश राजवटीत पारंपरिक व्यवसाय नष्ट झाले त्यामुळे ग्रामीण कारागिराचा राजाआश्रय न मिळाल्याने ते पुन्हा शेतीकडे वळल्याचे दिसते .साहजिकच कृषी व्यवसाय हा भारतीय लोकांच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे महात्मा गांधी यांच्या शब्दांमध्ये 'कृषी हा भारताचा आत्मा आहे' त्यामुळेच कृषीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हटले जाते. वाढत्या विकासाबरोबर कृषी क्षेत्रावरील लोकसंख्येचे अवलंबित्व कमी कमी होत जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्र असे वर्गीकरण केले जात असले तरी प्रामुख्याने भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान मानले जाते यावरून देशाच्या विकासाची पहिली पायरी म्हणजे कृषी क्षेत्राचा विकास की ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास घडून येऊ शकतो .भारतातील प्राचीन सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडातील अभ्यासावरून असे दिसून येते की या काळात लोकांचा मुख्य आधार शेती हाच होता. यानंतर आर्यांच्या भारतातील आगमनानंतर वैदिक संस्कृतीचा उदय झाला या संस्कृतीमध्ये प्रामुख्याने शेताजवळ घर बांधण्यावरून गाव व समाजाचा उदय झाला. विशेष आर्य समाज हे एका ठिकाणी स्थिर झाल्यामुळे कृषी व्यवसाय भरभराटीला आलेला होता .

ब्रिटिश भारतात येण्या अगोदर शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीची पूर्ण मालकी कधीच नव्हती राजा हा जमिनीचा मालक होता तसेच कुळांना आपली जमीन इतरांना देण्याचा गहाण टाकण्याचा किंवा विकण्याचा अधिकार नव्हता असा अधिकार प्रथमच इंग्रजांनी भारतीयांना दिला. ब्रिटिश राजवटीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झाले कारण ब्रिटिश भारतात येण्याअगोदर ग्राम व्यवस्था ही स्वयंपूर्ण होतीब्रिटिशांचा अंमल सुरू .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

झाल्यानंतर ही जमीन महसूल उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते म्हणून आपल्या उत्पन्नात वाढ व्हावी यासाठी ब्रिटिशांनी भारतात जमीन सुधारणे संदर्भात जाणीवपूर्वक धोरणे राबवली.

चार्ल्स मेटकॉफ यांच्या मते' **भारतीय खेडी म्हणजे जणू छोटी व स्वायत्त गणराज्यच होती** ' भारतातील एकूण जमिनीपैकी 68% जमीन शेती योग्य असली तरी प्रत्यक्ष शेती खाली असलेली जमीन फक्त 46% आहे त्यापैकी जवळजवळ 80 टक्के जमीन अन्नधान्य व कडधान्य पिकाखाली असून इतर 20% क्षेत्रात चहा, कापूस, कॉफी ,तेलबिया व तंबाखू ही पिके घेतली जातात. देशातील दरडोई जमिनीची वाटणी मात्र जगातील बऱ्याच देशांपेक्षा आपल्या देशात जास्त आहे परंतु भारतात दर हेक्टरी उत्पादन क्षमता जगातील काही निवडक देशांच्या मनाने कमी असल्याचे दिसून येते .भारताच्या एकूण निर्यातीत कृषी उत्पादनाचे स्थान प्रथम क्रमांकाचे असले तरी शासनाकडून योग्य ती अनुकूल धोरणे आखली जात नसल्याने भारताच्या शेती क्षेत्रात योग्य तो हस्तक्षेप करून कृषी उत्पादन वाढीसाठी योग्य ते पूरक धोरणे राबवणे यासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकार विविध योजनांच्या माध्यमातून शेती विकासाचे उपक्रम राबवत आहे .केंद्र सरकार सर्वंकष योजना राबवून कृषी विकास करण्यासाठी प्रयत्न करत असते.

देशामध्ये 1965- 66 मध्ये हरितक्रांती ही संकल्पना राबवली गेली. ही योजना राबवत असताना प्रसिद्ध कृषीशास्त्रज्ञ डॉ. स्वामीनाथन यांचे सहकार्यातून व मार्गदर्शनाखाली देशामध्ये हरितक्रांतीचा हरितक्रांतीचा प्रयोग निश्चित करण्यात आला .माजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी **'जय जवान जय किसान '** हा नारा दिला आणि यातून शेतकऱ्याच्या संदर्भामध्ये तसेच कृषी विकासासंदर्भात नवे पर्व सुरू झाले .आज भारतातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी 70 टक्के क्षेत्र अन्नधान्य पिकासाठी व 30 टक्के क्षेत्र व्यापारी पिकाखाली आहे.राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 26.7 टक्के उत्पन्न व एकशे दहा दशलक्ष लोकांना शेतीतून प्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध होत आहे एकूण निर्यातीचे 11 टक्के निर्यात शेती क्षेत्रातून केली जाते म्हणून असे म्हटले जाते की शेती क्षेत्र हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे त्यासाठी शासनाच्या सहभागातून विविध योजना राबवून कृषी विकास करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे

या अनुषंगाने केंद्र सरकारने वेगवेगळ्या कृषी विकास योजना च्या माध्यमातून देशांमध्ये कृषी क्रांती घडवून आणण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत

1 प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना : ही योजना 2015 मध्ये केंद्र सरकारने सुरू केली असून या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे जलसिंचना अंतर्गत उपयुक्तता व योग्य व्यवस्थापन यामार्फत कृषी उत्पादन वाढ करणे हे होय.यामध्ये प्रत्येक क्षेत्रासाठी पाणी याबरोबरच प्रत्येक थेंबातून उत्पादन वाढवा ही योजना सूक्ष्म 'हर खेत को पाणी' जलसिंचन तंत्रज्ञान संदर्भातली असून यामध्ये ड्रिप,स्प्रिंकलर ,प्रेसिअस इरिगेशन यांच्या माध्यमातून शेती उत्पादकता वाढवण्यासाठी उच्च उत्पादन वाढ घडून आणणे हा मुख्य उद्देश आहे.

2 परंपरागत कृषी विकास योजना : ही योजना 2015 मध्ये सुरू करण्यात आली असून योजनेमध्ये नाविन्याचा वापर करून शेतकऱ्यांना पारंपारिक व सेंद्रिय शेती च्या माध्यमातून कृषी उत्पादन वाढवणे त्याबरोबरच कृषी उत्पादन वाढवत असताना रसायनिक खतांचा वापर कमी करून शेतीची उत्पादकता वाढवणे, पायाभूत कृषी संसाधनांचा विकास करणे, कृषी उत्पादनाला संरक्षण देणे विनारासायनिक घटकांचा वापर करता कृषी , उत्पादन वाढवण्यासाठी धोरण निश्चित करण्यात आलेले आहे. यामध्ये सेंद्रिय शेती वापर व वाढ क्लस्टर बेस्ड ॲप्रोच यामध्ये साधारणपणे शेतकऱ्यांचे एकत्रित ग्रुप करून त्यांना सेंद्रिय शेती संदर्भात जागृती निर्माण करून

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कमीत कमी 50 एकर शेती एकत्र करून एकत्रित पद्धतीने शेतीच्या संदर्भातील योजना राबवणे, व्यवस्थापन करणेबियाणे बँका निर्माण करणे त, गृती करूनशेतकऱ्यांची जा ,आर्थिक मदत ,सेच संसाधनांचे व्यवस्थापन करणे याचा अंतर्भाव करण्यात आला .

3 प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना: (प्रधानमंत्री शेतकरी पिक विमा योजना) ही योजना 2016 मध्ये सुरू करण्यात आलेली असून याचा मुख्य उद्देश असा होता शेतकऱ्यांनी शेतीमध्ये उत्पादन घेत असताना नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्याच्या पिकाचे मोठ्या प्रमाणामध्ये नुकसान होऊन शेतकऱ्यांना पीक उत्पादनाची निश्चितता राहत नाही परिणामी शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पीक नुकसान होऊन शेतकऱ्याला पिकाची हानी होते त्याबरोबरच आर्थिक नुकसान होऊन धोक्याची आणि अनिश्चिततेची पातळी वाढते हा धोका आणि अनिश्चितता कमी करण्यासाठी पीक विमा योजना राबवून शेतकऱ्यांना मदत देण्यासाठी ही योजना राबवण्यात आली. यामुळे शेतकऱ्याचे आत्महत्या कमी होण्यास मदत होईल हाही दृष्टिकोन सरकारने डोळ्यासमोर ठेवलेला होता. यानुसार शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनाच्या बाबतीत पिकाच्या उत्पादनाला विशेषतः येणाऱ्या संकटांना पीक कापणी पर्यंत संरक्षण मिळाले पाहिजे. अनेक वेळा महापूर, वादळ ,कीडरोग यामुळे नुकसान होत असते त्यावर पूर्णपणे संरक्षण देण्यासाठी या योजनेचा विचार करण्यात आलेला आहे .तसेच पीक संरक्षणाबरोबरच काही उत्पादनांसाठी अनुदान देण्याची योजना सुद्धा सरकारने आखलेली आहे शेतकऱ्यांना पीक कापणीसाठी अनेक संकटांना सामोरे जावे लागते याला अनुषंगून पीक कापणी संदर्भात मदत करण्याचे व संसाधने पुरवण्याचे काम या योजनेच्या माध्यमातून करण्यात येते.

4 ग्रामीण गोदाम योजना : ही कृषी विकासासाठी केंद्र सरकारने 2001 मध्ये सुरू केलेली असून या योजनेअंतर्गत कृषी संदर्भात ग्रामीण भागामध्ये पायाभूत सुविधा यामध्ये गोदाम निर्मिती करून शेतकऱ्यांच्या पीक कापणीनंतर शेतकऱ्यांना ज्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते यामध्ये अनिश्चित किमतीमुळे शेतमालाची विक्री करणे शक्य होत नाही .ते साठवून करून ठेवावे लागते. परंतु साठवणीनंतर उंदरांकडून होणारे नुकसान ,ओलाव्यामुळे होणारे नुकसान घरांना लागणारी आग व त्या आगीपासून पिकांचे नुकसान ,चोरांपासून उत्पादित मालाचे नुकसान होत होते. हे कमी करण्यासाठी सरकारने अनुदानाच्या माध्यमातून पात्र शेतकऱ्यांना वैयक्तिक स्तरावर एकत्रित शेतकऱ्यांना तसेच संघटनांना गोडाऊन बांधकामासाठी शेतमाल स्टोरेज करण्यासाठी शीतगृह ची निर्मिती अनुदान देऊन करण्याचे सरकारने निश्चित केले .त्यामुळे पीक निर्मितीनंतर शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान कमी होऊन शेतकऱ्यांना आधार मिळेल हा प्रमुख उद्देश या योजनेचा आहे.

5 प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना : ही योजना सप्टेंबर 2019 पासून सुरुवात करण्यात आली या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतकऱ्यांना आर्थिक गरज आणि त्यांचे निर्भय जीवन जगता यावे यासाठी शासनाच्या शेती विकास विभागामार्फत या योजनेचे नियंत्रण केले जाते यामध्ये शेतकऱ्यांना पेन्शन फंड तसेच प्रत्येक महिन्याला विशिष्ट रकमेचे वाटप करून त्यांचे दैनंदिन जीवन सुसह्य करण्याचे प्रयत्न केले जातात साठ वर्षावरील शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळत असतो शेतकऱ्यांच्या खात्यावर सहा हजार रुपये हस्तांतरित करून त्यांना आर्थिक लाभ देण्याचे काम केले जाते याचा मुख्य उद्देश असा आहे की भारतीय शेतकऱ्याच्या उत्पन्नाला स्थिर आधार मिळावा ,आर्थिक स्थिरता निर्माण व्हावी विविध संस्थांपासून त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण व्हावे तसेच दारिद्र्य निर्मूलन अगर गरिबी निर्मूलन व्हावी हा मुख्य उद्देश यामागचा आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

6 सूक्ष्म जलसिंचन निधी योजना : (मायक्रो इरिगेशन फंड स्कीम)ही योजना शासनाने प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असलेल्या तसेच नेहमीच दुष्काळाला सामना करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या संदर्भामध्ये या योजना सुरू करण्यामागील प्रमुख उद्देश होता शेतकरी कठीण परिस्थितीमध्ये त्याचे उद्देश पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत असतो ते पूर्ण करण्यासाठी या योजनेचा आधार देऊन शासनामार्फत सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे धोरण, सूक्ष्म जलसिंचन, फंड स्कीम योजनेमार्फत संरक्षित करण्यात येऊन शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य करण्याचे धोरण या योजनेमध्ये आहे ही योजना राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेच्या मार्फत अर्थात नाबार्ड च्या माध्यमातून नियंत्रित केली जाते अगर चालवली.

7 इनाम याचा अर्थ इलेक्ट्रॉनिक नॅशनल एग्रीकल्चर मार्केटिंग : (इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय शेती बाजार) या बाजाराच्या माध्यमातून शेतकऱ्याच्या मालाला राष्ट्रीय स्तरावरील बाजारामध्ये संधी उपलब्ध करून देणे तसेच भारतातील शेतकऱ्यांना संरक्षित व निपक्ष अशा बाजार व्यवस्थेतून योग्य किंमत मिळवून देणे .शेतकऱ्यांचा वाया जाणारा वेळ व वाहतूक खर्च यातून शेतकऱ्यांना मार्ग उपलब्ध करून देऊ कमी वेळेमध्ये व कमी खर्चामध्ये शेतमाल पाठवता हे व्हावे यासाठी या बाजाराची सुरुवात करण्यात आली.

8 किसान क्रेडिट कार्ड/ शेतकरी पत कार्ड : हे कार्ड सर्वप्रथम 1998 मध्ये सुरू करण्यात येऊन शेतकऱ्यांसाठी एक महत्त्वपूर्ण अशा प्रकारची योजना सुरू करण्यात आलेली आहे शेतकऱ्यांना शेती कामासाठी विशिष्ट हंगामामध्ये बियाणे, खते, औषधे ,आवश्यक मशनरी तसेच इतर उत्पादनासाठी आवश्यक असणारे घटक खरेदी करता यावेत यासाठी या योजनेची शासनाकडून सुरुवात करण्यात आली या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना कमी व्याजदर उपलब्ध करून देण्यात येत असून अगदी शेतकऱ्यांच्या कार्डाच्या साध्या पद्धतीने कमी कागदपत्रांमध्ये हे उपलब्ध होत असून वेगवेगळ्या उद्देशासाठी ते उपलब्ध करून दिले जात आहे.

9 राष्ट्रीय पायाभूत शेती धोरण : या योजनेच्या माध्यमातून शेती क्षेत्रामध्ये वातावरण बदलांमुळे शेतीमध्ये पिकांवरती होणारे परिणाम या परिणामांची तीव्रता कमी करण्यासाठी तसेच धोका कमी करण्यासाठी व त्या माध्यमातून शेती उत्पादन वाढवणे आणि अन्नसुरक्षा प्रदान करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे यामध्ये साधारणपणे जमिनीची आरोग्य व्यवस्थापन दृष्टिकोन जसे रासायनिक शेती, बायो फर्टीलायझर माती परीक्षण, समतोल अन्नद्रव्य घटक व्यवस्थापन याबाबतचा पाठपुरावा या योजनेत करण्यात आलेला आहे याच योजनेमध्ये मुख्य योजना शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचन पद्धती यामध्ये ड्रीप, स्प्रिंकलर यांच्या माध्यमातून पाण्याचा पर्याप्त वापर व पाण्याचे होणारे अवाजवी वापर यावर उपाय करण्याचा यामध्ये मानस होता .

10 कृषी विज्ञान केंद्र कृषी : विज्ञान केंद्र ही भारताच्या राष्ट्रीयस्तरावरून याचे नियंत्रण व नियमन केले जाते राष्ट्रीय कृषी अनुसंधान परिषदेच्या माध्यमातून शेती विकासासाठी वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये आणि राज्यातील वेगवेगळ्या विभाग व जिल्हा यांच्यासाठी त्या त्या परिसरामध्ये असणारे पीक व त्यासाठी लागणारे सर्व मार्गदर्शन वानांची निवड ,खतांची मात्रा, लागवड पद्धती .शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण यामध्ये जल ,पीक ,लागवड, फवारणी याबाबतची माहिती देण्यात येतेशेतकऱ्यां .चे मेळावे घेऊन विविध पिकांच्या संदर्भातील प्रात्यक्षिके शेतकऱ्यांपुढे सादर करून कृषी उत्पादनामध्ये वाढ घडून आणण्यासाठी तसेच कृषीला पूरक स्वरूपाचे असणारे कुक्कुटपालन, शेळी मेंढी पालन ,तसेच इतर उद्योगाच्या संदर्भातील मार्गदर्शन व अर्थसाहाय्यासाठी विशेष प्रशिक्षण व माहिती पुरवण्याचे काम कृषी विज्ञान केंद्राच्या माध्यमातून केले जाते.भारतातील शेतीच्या संदर्भातील अनेक योजनांचा अभ्यास केल्यानंतर शासनाचा उद्देश शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ घडून आणून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शाश्वती, स्थिरता व आत्मनिर्भरता आणून देशाला अन्नधान्याच्या बाबतीमध्ये स्वयंपूर्ण करणे ही उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवलेले असून परंतु त्या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक दोष दिसून येतात ते म्हणजे,

1 सिंचन योजनांसाठी दिलेली अनुदान हे योग्य वेळी व योग्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्यामध्ये अडचणी निर्माण होताना दिसतात तसेच या योजनेची अंमलबजावणी करत असताना जलसिंचन दुर्भिक्ष मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहे त्यामुळे ह्या योजना कार्यन्वित होण्यात अडचणी निर्माण होतात त्यासाठी जलव्यवस्थापनाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

2 सेंद्रिय शेतीचा मंत्र शेतकऱ्यांना देत असताना आज शेतीमध्ये रासायनिक खतांच्या वापरामुळे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढल्याचे शेतकऱ्यांना दिसत असताना सेंद्रिय शेतीचा प्रयोग राबवण्यासाठी आवश्यक अशा स्वरूपाचे घटक शेतकऱ्यांना दुर्मिळ होताना दिसून येत आहे यामध्ये प्रामुख्याने शेळी,मेंढी,गाय,म्हैस ,बैल हे आज नामशेष होत चालले आहेत परिणामी शेतीमधील रासायनिक खता ऐवजी सेंद्रिय शेतीचा उपयोग करणे शेतकऱ्यांना सहज शक्य होत नाही.

3 पिक विमा योजनेच्या बाबतीमध्ये असे म्हणता येईल की पिक विमा योजना शेतकऱ्याने योग्य पद्धतीने नोंदणी केल्यानंतर पिक विमा कंपन्यांकडून त्याची होणारे कार्यवाही हे विलंबाने होत असते नव्हे नव्हे तर ही योजना शेतकऱ्यांना देत असताना त्यामध्ये कात्री लावण्याचा प्रयत्न या कंपन्यांकडून केला जातो विशिष्ट काळामध्ये घडलेला धोका व अनिश्चितता यानंतरचा पिक विमा योजनेकडून देण्यात आलेला कालावधी हा अत्यंत कमी असल्याने शेतकरी पिक विमा योजने पर्यंत पोहोचणे सहज शक्य होत नाही परिणामी ही योजना शेतकऱ्यांना आर्थिक प्राप्ती होत नसल्याने शेतकऱ्याची अडचण निर्माण होत आहे.

4 ग्रामीण गोदाम योजना या योजनेच्या बाबतीमध्ये काही ठराविक शेतकऱ्यांसाठी ही गोदाम व्यवस्था करणे सोयीचे आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नसल्याने तसेच आज नगदी पिके ऊस,कापूस ही घेतली जात असल्याकारणाने अशा गोदमामध्ये ती ठेवणे अगर गोदामांची बांधणी करणे यासाठी सहजा प्रत्यक्ष शेतकरी तयार होताना दिसत नाही .गरज नसणारा व्यापारी अगर सधन व्यक्ती याची मागणी करून उपयोग करताना दिसून येतात. प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना याचा उपयोग होताना दिसून येत नाही.

5 प्रधानमंत्री किसान मानधन योजनेच्या बाबतीमध्ये असे दिसून येते की शासनाने ही सुरू केलेली योजना अत्यंत चांगली जरी असली तरी अत्यंत गरीब तसेच ज्यांना शासकीय यंत्रणेशी सहज भेटणे शक्य नाही अशी गरजवंत व्यक्ती यांच्या नावाची नोंदणी झालेली दिसत नाही.जे शेतकरी हुशार ज्यांना योजनांची माहिती आहे तीच या योजनेची लवकर माहिती घेऊन अंमलबजावणी करून फायदा घेतात परंतु प्रत्यक्षात गरजवंतांना या योजनेतून लाभ मिळताना अडचण निर्माण होत आहेत.

6 सूक्ष्म जलसिंचनाच्या बाबतीमध्ये आजही मोठ्या प्रमाणात या सिंचनाबाबत शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण मिळालेले नसल्याकारणाने तसेच वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनाचा फायदा घेता येणे शक्य होत नाही

7 इनाम योजनेच्या बाबतीत सरकारचा दृष्टिकोन हा राष्ट्रीय बाजारामध्ये शेतकऱ्याला सन्मानाने आपला माल पाठवता यावा.तो स्वयंपूर्ण व्हावा असा दृष्टिकोन असला तरी सरकारच्या कर धोरणामुळे निर्यात बंदीमुळे मोठ्या प्रमाणात अडचणी निर्माण होऊन त्या त्या राज्यातील शासनव्यवस्था या योजनेला अडथळा होताना आढळून येत आहे यावर योग्य तो अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

8 कृषी विज्ञान केंद्रांच्या बाबतीमध्ये केंद्र सरकारने कृषी विज्ञान केंद्रांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात जरी केली असली तरी आज कृषी विज्ञान केंद्रातील वरिष्ठ संशोधक ,कृषीशास्त्रज्ञ यांच्याकडे पुस्तकरूपी ज्ञानाच्या आधारे शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याचा प्रयत्न अगर माहिती देण्याचा प्रयत्न केला जातो पुस्तकी ज्ञान आणि प्रत्यक्षातील शेतीमधील प्रात्यक्षिक/ प्रॅक्टिकल हे वेगळ्या पद्धतीचे असते. शेतकरी हा अनुभवी असल्याने या कृषी विज्ञान केंद्रापेक्षाही चांगल्या दर्जाचे चांगल्या पद्धतीचे नियोजन करून कृषी उत्पादन घेत असतो परंतु कृषी विज्ञान केंद्र ही याच प्रात्यक्षिक शेती प्लॉटवर आपले कार्यक्रम घेऊन फोटोसेशन पुरते कृषी विज्ञान केंद्र उरले आहेत असेच दिसून येते.

संदर्भ:

१) भारत सरकार अंदाजपत्रक ,
२) The Budget allocation for Ministry of Agriculture
३) The Ministry of agriculture cooperation and farmers welfare DOCUMENT
४) WWW .Top 10 Central Government Schemes for farmers in IndiaIN.AC.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना

डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
के. जे. सोमैया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोपरगाव
आजीव सदस्य क्रमांक १६६८
भ्रमणध्वनी -९४२१६०१३९६

❖ **गोषवारा :**

भारतात उपजीविकेचे साधन म्हणून शेती व्यवसायाकडे पाहिले जाते. शेतमाल उत्पादनामध्ये भारत जगात दोन नंबरचा उत्पादन करणारा देश आहे. जगामध्ये एक मोठा कृषी उत्पादक देश म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. कृषी उत्पादनाच्या विकासासाठी सरकार विविध योजना राबवते त्यापैकी एक योजना म्हणजे पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना ही होय.

प्रत्येक शेताला पाणी आणि प्रत्येक पाण्याचा थेंब अधिक कार्यक्षमतेने वापर करण्याच्या दृष्टिकोनातून पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना १ जुलै २०१५ रोजी सुरू करण्यात आली. शेतकरी पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे .तसेच देशातील सिंचन समस्या सोडवणे या उद्देशाने पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना सुरू केली आहे. प्रत्येक शेताला पाणी व प्रत्येक थेंब अधिक पीक तसेच पाण्याचा अपव्य कमी करण्यासाठी शेतीमधील पाणी वापराची क्षमता सुधारणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. पाणी बचत करणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे. प्रत्येक शेतापर्यंत पाणी पोहोचवण्याचे ध्येय गाठण्यासाठी एकच तत्व स्वीकारण्यापेक्षा जलस्रोतांचा विकास, जल वितरण आणि जलनियोजन या तीन तत्त्वांची संबंधित योजना आहेत. या योजनेचा कालावधी पाच वर्षाचा आहे.देशातील प्रत्येक जिल्ह्यातील सर्व शेतात सिंचनासाठी पाणी देण्याची योजना आहे. नवीन मार्गाने सिंचन केले तरसरकार शेतकऱ्यांना उपकरणे करण्यास मदत करते.

महाराष्ट्र राज्य सरकारने या योजनेअंतर्गत विविध सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी सिंचन विकास मंडळासाठी मार्च २०२१मध्ये ४०० कोटी रुपये मंजूर केले .ही योजना खात्रीशीर सिंचनासाठी स्रोत निर्माण करण्यावरच लक्ष केंद्रित करत नाहीत तर जलसिंचन आणि सिंचनाद्वारे सूक्ष्म पातळीवर पावसाच्या पाण्याचा वापर करण्यासाठी सबसिडीद्वारे प्रोत्साहन दिले जाते. पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेच्या कार्यक्रमाची रचना विकेंद्रीत स्वरूपाची आहे.

देशातील सुमारे १४१ मिली हेक्टर निव्वळ पेरणी क्षेत्रापैकी सुमारे ६५ दशलक्ष एक तर जमीन सिंचनाखाली आहे. त्यामुळे सिंचन सुविधामुळे उत्पादकता वाढते आणि शेतीचे उत्पन्न वाढते .प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेचा लाभ देताना अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांना ५५% तर इतर शेतकऱ्यांना ४५% अनुदान द्यावे असा निकष आहे. सन २०१९-२० मध्ये पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेचा लाभ महाराष्ट्रातील एक लाख ६४ हजार ६९२ शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळालेला आहे. पंतप्रधान योजनेच्या यशस्वीतेसाठी जलसंपदा नदी विकास गंगा पुनर्जीवन पंतप्रधान एकत्रीकरण योजना तयार केलेले आहेत.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

❖ **प्रस्तावना :**

भारतात शेती व्यवसाय अत्यंत महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. उपजीविकेचे साधन म्हणून शेती व्यवसायाकडे पाहिले जाते. एकूण लोकसंख्येपैकी जवळजवळ ५७% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. सन २०२२-२३ च्या इकॉनॉमिक्स सर्वेनुसार ६५% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि ४७ टक्के लोकसंख्या जीवन जगण्यासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. भारत हा जगामध्ये दूध, जूट ,डाळी इत्यादी शेती उत्पादनात अग्रेसर आहे. गहू , भुईमूग, भाजीपाला, फळे आणि कापूस इत्यादी शेतमाल उत्पादनामध्ये भारत जगात दोन नंबरचा उत्पादन करणारा देश आहे. शेती हा राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. कृषी उत्पादनाचा भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. शेतीक्षेत्रात २८० दशलक्षपेक्षा अधिक उत्पादन होते. जे भारताच्या जीडीपीमध्ये १५ टक्के पेक्षा जास्त योगदान देते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेती महत्त्वाची भूमिका बजावते कारण मानवाची अन्नधान्याची गरज शेती व्यवसायातून भागवली जाते. शेती केवळ अन्न आणि कच्चामाल पुरवणारे क्षेत्र नसून तर लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा महत्त्वाचा व्यवसाय आहे.

❖ **सुचक शब्द** : भारतीय शेती, जलसिंचन, पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना

❖ **उद्दिष्टे:**

- भारतीय शेतीचे महत्व अभ्यासणे.
- पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना अभ्यासणे.

भारतात जवळजवळ ९० दशलक्ष ते १५० दशलक्ष शेतकरी आहेत. जगामध्ये एक मोठा कृषी उत्पादक देश म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. तसेच कृषी उत्पादनामधून अनेक लोकांना रोजगार मिळतो. कृषी उत्पादनाच्या विकासासाठी सरकार विविध योजना राबवते यापैकी एक योजना म्हणजे पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना ही भारत सरकारची योजना आहे. पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना ही जलसंधारण आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित एक महत्त्वाची सरकारी योजना आहे. भारत सरकार जलसंवर्धन आणि त्याच्या व्यवस्थापनाला उच्च प्राधान्य देण्यास प्रोत्साहित करते .' हर खेत को पाणी ' प्रत्येक क्षेत्राला पाणी आणि पाण्याचा अधिक कार्यक्षमतेने वापर करण्याच्या दृष्टिकोनातून पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना सुरू करण्यात आली. कृषी उत्पादकता सुधारणे आणि देशातील संसाधनांचा वापर सुनिश्चित करणे एक राष्ट्रीय ध्येय आहे. याचा उद्देश शेतीतील उत्पादन वाढवणे व देशातील विविध स्रोतांचा वापर करणे यासाठी सरकारने सन २०१४-१५ च्या अर्थसंकल्पात निश्चित सिंचन करण्याच्या उद्देशाने शंभर कोटी रुपये खर्च करून पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना सुरू करण्याची घोषणा केली. परंतु त्या आर्थिक वर्षात ही योजना सुरू होऊ शकली नाही. त्यामुळे २०१५-१६ च्या अर्थसंकल्पात सूक्ष्म सिंचन पाणलोट क्षेत्र विकास आणि पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना यासाठी ५३०० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली. १ जुलै २०१५ ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने या मसुद्यास मंजुरी दिली.

❖ **उद्देश :**

पाणी हा शेतीचा अत्यावश्यक भाग आहे. कारण ते शेतकऱ्यांचे पीक उत्पादन , पीक उत्पन्न व जीवनमान ठरवते. मानवी जीवनासाठी पाणी अत्यंत गरजेचे आहे. शेतकरी पाण्यासाठी पावसाच्या पाण्यावर

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अवलंबून आहे हे लक्षात घेऊन तसेच देशातील शेतकऱ्यांच्या सिंचन समस्या सोडवण्यासाठी पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना सुरू केली.

❖ **पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेचे उद्दिष्टे :**

- पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेमध्ये प्रत्येक शेतीला पाणी व प्रत्येक थेंब अधिक पीक हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे
- खात्रीशीर सिंचनाखाली लागवडीमध्ये क्षेत्राचा विस्तार करणे .
- पाण्याचा अपव्य कमी करण्यासाठी शेतीमधील पाणी वापराची क्षमता सुधारणे.
- पाणी बचत करणाऱ्या तंत्राचा अवलंब करणे हे उद्दिष्ट आहे.
- शेती क्षेत्रातील सिंचन गुंतवणूक क्षेत्रीय पातळीवर आणण्याच्या उद्देशाने ही योजना सुरू केली.

❖ **पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना :**

पंतप्रधान कृषी सिंचाई योजना (PMKSY) हा भारतातील एक सरकारी उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश जलस्रोतांचा कार्यक्षम वापर सुनिश्चित करून कृषी उत्पादकता सुधारणे आहे. १ जुलै २०१५ रोज ' हर खेत को पाणी ' या ब्रीद वाक्याने ही योजना सुरू करण्यात आली. पावसाच्या पाण्याचा वापर करून संरक्षणात्मक सिंचन निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. शेतीमध्ये पाण्याचा वापर कार्यक्षमपणे करण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन हा या योजनेचा अविभाज्य घटक आहे. प्रत्येक शेतापर्यंत पाणी पोहोचवण्याचे उद्दिष्ट ठेवून शेते सिंचनपुरवठा साखळी निर्माण करणे हे ध्येय आहे.

❖ **कार्यपद्धती:** प्रत्येक शेतापर्यंत पाणी पोहोचवण्याचे ध्येय गाठण्यासाठी एकच तत्व स्वीकारण्यापेक्षा तीन तत्त्वे स्वीकारण्यात आली आहेत. जलस्रोतांचा विकास, जल वितरण आणि जलनियोजन या तीन तत्त्वांची संबंधित योजना कृषी सिंचन योजनेच्या सहयोजना आहे. कृषी सिंचन योजनेचा कालावधी पाच वर्षाचा आहे.७० हजार कोटी रुपयांची आर्थिक खर्चाची तरतूद यामध्ये करण्यात आली आहे.

❖ **गुंतवणूक:**

महाराष्ट्र राज्य सरकारने पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना आणि बळीराजा योजनेअंतर्गत विविध सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी विविध सिंचन विकास मंडळसाठी मार्च २०२१ मध्ये ४०० कोटी रुपये मंजूर केले. .
तसेच केंद्रीय कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाने नोव्हेंबर २०२० मध्ये सूक्ष्म सिंचन प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी ३९७१ कोटी अनुदानित कर्ज मंजूर केले आहे. तसेच कृषी सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभागाने यासाठी २०२०-२१ या आर्थिक वर्षासाठी पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेच्या पर ड्रॉप मोअर क्रॉप घटकांची अंमलबजावणी करण्यासाठी जून २०२० मध्ये राज्य सरकारला ४०० कोटी रुपये मंजूर करण्याची घोषणा केली.
ही योजना खात्रीशीर सिंचनासाठी स्रोत निर्माण करण्यावरच लक्ष केंद्रित करत नाही. तर जलसिंचन आणि जलसिंचनाद्वारे सूक्ष्म पातळीवर पावसाच्या पाण्याचा वापर करण्यासाठी सबसिडी द्वारे प्रोत्साहन दिले जाते. जलचरांचे पुनर्भरण वाढवणे आणि शहरी शेतीसाठी प्रक्रिया केलेल्या नगरपालिका सांडपाण्याचा पुनर्वापर करण्याचा व्यवहार्यतेचा शोध घेऊन शाश्वत जलसंधारण पद्धती लागू करणे आणि अचूक सिंचन प्रणालीमध्ये

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अधिक खाजगी गुंतवणूक आकर्षित करणे. पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेच्या कार्यक्रमांची रचना विकेंद्रीत राज्यस्तरीय नियोजन आणि प्रक्षेपित अंमलबजावणी संरचनेचा अवलंब करणे असा आहे.त्यामुळे राज्यांना जिल्हा सिंचन योजना आणि राज्य सिंचन योजना यावर आधारित त्यांच्या स्वतःच्या सिंचन विकास योजना तयार करता येतील.सर्व समावेशक योजनेद्वारे पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता विज्ञान तंत्रज्ञानाचा वापर इत्यादी सह सर्व जलक्षेत्रातील उपक्रमांसाठी ते अभिसरण व्यासपीठ म्हणून कार्य करत आहेत.

देशातील सुमारे १४१ मिली हेक्टर निव्वळ पेरणी क्षेत्रापैकी सुमारे ६५ दशलक्ष हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आहे. पावसाच्या पाण्यावर शेती अवलंबून असल्याने बागायत नसलेल्या भागात शेती करणे हा एक उच्च जखमीचा कमी उत्पादक व्यवसाय बनतो. त्यामुळे खात्रीशीर आणि संरचनात्मक सिंचन शेतकऱ्यांना शेती तंत्रज्ञान यामध्ये अधिक गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित करते. त्यामुळे उत्पादकता वाढते आणि शेतीचे उत्पन्न वाढते. सिंचनाखालील लागवडीयोग्य क्षेत्र वाढवणे.पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासह जलवापर क्षमतेमध्ये वाढ करणे ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन अशा पाणी वाचवणाऱ्या सिंचन पद्धतींच्या वापरात वाढ करणे, हा पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेचा उद्देश आहे.

पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना २०२१-२६ साठी अंमलबजावणीस मान्यता: केंद्रीय मंत्रिमंडळाने २०२१-२६ साठी पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेच्या अंमलबजावणीला मंजुरी दिली आहे. या योजनेचा लाभ सुमारे २२ लाख शेतकऱ्यांना होणार आहे. यामध्ये २.५ लाख अनुसूचित जाती आणि दोन लाख अनुसूचित जमाती शेतकऱ्यांचा समावेश आहे. माहिती आणि प्रसारण मंत्री अनुराग ठाकूर यांनी या योजनेसाठी ९३ हजार कोटी रुपयांपेक्षा जास्त खर्च केला जाणार आहे. तसेच या खर्चामध्ये ३७ हजार ४५४ कोटी रुपये राज्यांना केंद्राकडून मिळणार आहे.

पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेचा लाभ देताना अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ५५ टक्के तर इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अंशदान द्यावे, असा निकष आहे .५ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळतो .सन २०१९ २०-मध्ये पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेचा लाभ महाराष्ट्रातील १ लाख ६४ हजार ६९२ शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळाला याद्वारे .१ लाख २३ हजार ३०० हेक्टर क्षेत्र नव्यानं सूक्ष्म सिंचनाखाली आणलं गेले आहे राज्यातील या शेतकऱ्यांच्या खात्यावर .४०२.१४ कोटी रुपयांचं अनुदान वर्ग करण्यात आलं आहेतर ., सन २०१७१८ - मध्ये ६६७.८४ कोटी तर २०१८१९- मध्ये ४१५९५. कोटी रुपये शेतकऱ्यांच्या खात्यावर अनुदान रुपात वर्ग करण्यात आले सन .२०१९२०-मध्ये ६७ हजार ५३१ तुषार सिंचन संच तर ९७ हजार १६१ ठिबक सिंचन संचासाठी अनुदान वितरीत करण्यात आलं आहे.

❖ **या योजनेच्या यशस्वीतेसाठी खालील प्रयत्न केले आहेत**

- पंतप्रधान क्षेत्रीय स्तरावर सिंचनातील गुंतवणुकीचे अभिसरण साध्य करण्याचा प्रयत्न करते.
- पंतप्रधान एकत्रीकरण योजना तयार केलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ जलसंपदा नदीविकास आणि गंगा पुनरुज्जीवन, भूमी संस्था संसाधन विभागाचा एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम आणि कृषी आणि सहकार विभागाच्या शाश्वत शेतीवरील राष्ट्रीय मिशन इत्यादी .
- ईशान्यकडील राज्यांसह सर्व राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश या कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट केलेले आहेत.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

- राज्यांना त्यांच्या सिंचन विकास योजना पाच ते आठ वर्षासाठी काढता येतात.
- पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय सुकाणू समिती कार्यक्रमाच्या चौकटीला धोरणात्मक दिशा देईल
- नीती आयोगाच्या उपाध्यक्षांच्या राष्ट्रीय कार्यकारणी समिती राष्ट्रीय स्तरावर कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी व देखरेख करेल.

❖ **संदर्भ :**

1) *https:// www.Mahayojanaa.in*
2) *https://mr.vikaspedia.in*
3) *https://mahasarkariyojana.in*
4) *https://byjuse.com*
5) *https://mahabharti.in*
6) *डॉ. किरण जी. देसले – भारतीय अर्थव्यवस्था, दीपस्तंभ प्रकाशन*
7) *रंजन कोळंबे- भारतीय अर्थव्यवस्था –भागीरथ प्रकाशन*
8) *विठ्ठल पुंगळे, भारतीय अर्थव्यवस्था ,वेदिका प्रकाशन*
9) *दत्तसुंदरम - भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चांद प्रकाशन*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

“मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील कृषीची वैशिष्टे व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या शासकीय योजनाचा अभ्यास”

संशोधक विद्यार्थी
काकासाहेब लक्ष्मण गरुड
अर्थशास्त्र विभाग
देवगिरी महाविद्यालय छ.संभाजीनगर.
मो.नं. 9404401947, ई.मेल. garudkl55@gmail.com
आजीव सभासद क्र.1960

मार्गदर्शक
डॉ. डी. एन. जिगे
प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
देवगिरी महाविद्यालय छ.संभाजीनगर.
मो.नं. 9421648191, ई.मेल. drdnyaneshwarjige@gmail.com
आजीव सभासद क्र. 1862

प्रस्तावना

कृषी व्यवसाय हा सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या प्राथमिक गरजा असल्यामुळे मानवजात वसाहत करुन राहू लागली. तेव्हापासून त्यांना शेतीकडे विशेष लक्ष द्यावे लागले. आधुनिक काळात औद्योगिकीकरणाचा विकास व विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला असला तरी कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्वात मोठा व्यवसाय म्हणून ओळखला जातो. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास दोन तृतीयांश लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. या बरोबरच जगातील लोकसंख्येला अन्नाचा पुरवठा हा कृषी क्षेत्राद्वारेच होतो.

भारतीय अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरणावर मोठ्या प्रमाणात भर देण्यात आला. मात्र कृषी क्षेत्राचा समाधानकारक विकास झाला नाही. भारताच्या ३२.८७ कोटी हेक्टर भूभागापैकी १४.१ कोटी हेक्टर क्षेत्र निव्वळ लागवडीखाली असून जवळपास ६० टक्के लोकसंख्या उपजिविकेसाठी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. मात्र भारताच्या सकल घरगुती उत्पादनामध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान हे १७.८ टक्के (२०१९-२०) एवढे आहे. कृषी क्षेत्राच्या विकासातूनच अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे.

महाराष्ट्रातील शेती ही प्रामुख्याने कोरडवाहू असून मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे शेतीच्या दृष्टीने फारसेअनुकुल नाही. राज्यातील जवळपास एकतृतीयांश क्षेत्र हे अवर्धन प्रवण भागात मोडते. एकूण २२५.७ लाख हेक्टर पिकाखालील क्षेत्रापैकी ८० ते ८५ टक्के शेती क्षेत्र कोरडवाहू आहे. तर सुमारे १६ टक्के क्षेत्र बागायतीखाली आहे. महाराष्ट्रात सुमारे १० कोटी लोकसंख्यापैकी सुमारे ५८ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. तर एकूण मनुष्यबळाच्या ५५ टक्के

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. महाराष्ट्रातील प्राकृतिक रचनेत विविधता आढळते. त्याच प्रमाणे हवामानामध्ये विभिन्नता दिसून येते.

उदिष्ट्ये

१) मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रातील कृषीचे वैशिष्टे अभ्यासणे.

२) अल्पभूधारक शेकतऱ्यांसाठी असलेल्या निवडक शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब केला असून. त्यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापरकेलेला आहे. त्यामध्ये संदर्भग्रंथ, मासिके, शासनाचे अहवाल वेबसाईट इत्यादीच्या आधारे माहिती गोळा केली. आहे.

मराठवाडयातील कृषीची वैशिष्ट्ये

मराठवाडा हा महाराष्ट्राचा एक महत्वाचा महसूली विभाग आहे. मराठवाडयाच्या पूर्वेस विदर्भ, पश्चिमेस पश्चिम महाराष्ट्र दक्षिणेस आंध्रप्रदेश तर उत्तरेस खानदेश आणि विदर्भ आहे. गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात वसलेला एक प्रदेश असून त्यामध्ये छ. संभाजीनगर, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातूर, परभणी, हिंगोली आणि नांदेड या आठ जिल्ह्याचा समावेश होतो. मराठवाडयाचेएकूण क्षेत्रफळ ६४२६६.७ चौ. कि.मी. आहे. छ. संभाजीनगर शहर हे ह्या विभागाचे मुख्यालय आहे. मराठवाडयात जवळपास ९०% कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण आहे.

मराठवाड्यातील जमिनीचा प्रकार हा मध्यम काळी व कमी जास्त खोलीची आहे. मराठवाड्याच्या एकूण जमिनीपैकी सुमारे ७५% जमीन लागवडी योग्य आहे. एकूण जमीनी पैकी १३% जमीन भारी व खोलगट आहे. २२% जमीन हलकी व उथळ आहे.सर्वांत जास्त म्हणजे ६५% जमीन मध्यम गटात मोडत आहे. मराठवाडयाचे प्रजन्यमान हे७०० ते ९०० मि. मी. इतके आहे. अलीकडील काळात सतत दुष्काळ पडत आहे. मराठवाड्यात पीक पद्धती ही कापूस, ज्वारी, बाजरी, तूर, मुग, उडीद, सुर्यफुल, करडई व काही प्रमाणात सोयाबीन चे पीक घेतले जाते. मराठवाडयात सिंचन क्षेत्र हे १७ ते १८% पर्यंत असून त्यामध्ये गोदावरी खोऱ्याचा मोठा वाटा आहे. मराठवाडयात सततचा दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा,सिंचनाचा अभाव, जमिनीच्या विभाजना मुळे शेतकऱ्याच्या आत्महत्याचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

पश्चिम महाराष्ट्रातील कृषीची वैशिष्टे

पश्चिम महाराष्ट्र हा महाराष्ट्रातील एक प्रगत विभाग आहे. पश्चिम महाराष्ट्राच्या पूर्वेस मराठवाडा, पश्चिमेस कोकण, दक्षिणेस कर्नाटक राज्य तर उत्तरेस खानदेश आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर, अ. नगर व नाशिक असे सात जिल्ह्याचा समावेश होतो. या विभागाचे क्षेत्रफळ हे ५८२६८ चौ. कि.मी. आहे.

पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये जमीन ही काळी व ताबूस रंगाची आढळते तर हा विभाग डोंगराळ व पूर्वेकडे सरासरी ५०० ते ७०० मि. मी. इतके आहे. पीक रचनेमध्ये ऊस, कांदा, द्राक्ष, तांदुळ, सोयाबीन, भुईमुग, फळबाग तसेच मोठ्या प्रमाणात भाजीपाला घेतला जातो. या विभागामध्ये मोठ्या प्रमाणात सिंचन क्षेत्र आहे. कृषी आणि औद्योगिकीकरणाच्या बाबतीत हा विभाग अग्रेसर आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अल्पभूधारक शेतकऱ्यासाठी असलेल्या शासकीय योजना

केंद्र व राज्यसरकार शेतकऱ्यांसाठी विविध कृषी पुरक योजना राबवत आहे. त्यातील निवडक शासकीय योजनांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

१) पंतप्रधान कृषी सिंचन योजना

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना प्रति थेंब अधिक पीक या घटकांतर्गत राबवण्यात येत आहे. या योजनेची सुरुवात सन २०१५ मध्ये सुरु झाली. यामध्येकेंद्र-राज्य हिश्याचे प्रमाण ६०:४० असे आहे.

प्रमुख उद्देश

१) सिंचनाखालील लागवड योग्य क्षेत्र वाढवणे.
२) पाण्याचा उपव्यय टाळण्यासाठी जलवावर क्षमतेत वाढ करणे.
३) अचुक सिंचन आणि तुषार व ठिबक सिंचन अशा पाणी वाचवणाऱ्या सिंचन पद्धतीचा वापरामध्ये वाढ करणे.
या योजने अंतर्गत अल्प व अत्यल्प भूधारक शेकऱ्यांना ५५% आणि इतर शेकऱ्यांना ४५% अंशदानाचे निकष असून मर्यादा ५ हेक्टर पर्यंत आहे.

या योजने अंतर्गत २०१९-२० पर्यत महाराष्ट्रातील १ कोटी ५२ लाख अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपैकी फक्त १ लाख ६४ हजार अल्पभूधारक शेतकर्यांनी लाभ घेतल्याचे दुसून येते.

२) प्रधानमंत्री पीक विमा योजना

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना हा एक देश एक योजना या संकल्पनेवर आधारीत आहे. या योजनेची सुरुवात २०१५ पासून संपूर्ण भारतात सुरुवात झाली आहे. या योजनेचा हप्ता २ ते २.५ टक्के आहे.

उद्दिष्ट्ये

१) नैसर्गिक आपत्ती, कीटक आणि रोगराई यामूळे पीकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण व आर्थिक आधार देणे.
२) नवीन व आधुनिक शेती पद्धतीचा स्वीकार करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करणे.
३) शेतीमध्ये टिकून राहण्यासाठी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर करणे.
४) कृषी क्षेत्राला पतपुरवठा करत राहणे ज्यामुळे अन्नसुरक्षा लाभेल, पीक पद्धतीत बदल होईल. कृषी क्षेत्रात स्पर्धात्मकता येऊन कृषी तंत्राची वाढ होईल.

योजनेत सहभागी पीके

या योजनेत अन्नधान्ये, तेलबिया पीके, फळपीके आणि नगदी पिकांचा सहभागआहे.

३) पंतप्रधान शेतकरी सन्मान निधी योजना

पंतप्रधान शेतकरी सन्मान निधी योजना ही पुर्णपणे केंद्रसरकार राबवत आहे. यामध्ये शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी प्रतिवर्ष ६००० हजार रुपयाचा हप्ता दिला जातो. १ वर्षामध्ये ३ हप्त्यात प्रत्येकी २००० रु शेतकऱ्याच्या आधार लिंक असलेल्या बँक खात्यामध्ये जमा होतात. २०१८ पासून एकूण ९ हप्ते शेतकऱ्यांच्या खात्यात जमा झाले आहेत. महाराष्ट्रात लाभ घेत असलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या ही ११४३०२३० एवढी आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

निष्कर्ष

१)मराठवाड्यातील शेतकरी हा पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यापेक्षा मागास आहे.

२)मराठवाड्यामध्ये पश्चिम महारष्ट्राच्य तूलनेत सिंचन अनुशेष जास्त आहे.

३) मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात शेतीचे विभाजन होत आहे.

४)शेतकर्यांना शासकीय योजनाची माहिती नाही.

५)शासकीय योजना पुर्णपणे यशस्वी झाल्याच्या दिसून येत नाही.

६)महाराष्ट्रातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या ही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

संदर्भ

१) विवेक घाटोळे, अभय कांत, (२०१६), "मराठवाड्यातील दुष्काळ", द युनिक ॲकॅडमी, शिवाजी नगर पुणे.
२) बोधनकर सुधीर, विवेक अलोनी, मृणाल कुलकर्णी (२०१३), "सामाजिक संशोधन पद्धती " श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३) कृषी जनगणना, २०१५-१६.
४) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०२०-२१.
५) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन.
६) Irrigation Status Report- Ropo.
७) www.pmkisan.gov.in.
८) www.pmksy.gov.in.
९) pmfby.gov.in.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

डॉ. जगताप हनुमंतराव कृष्णा
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कोकण ज्ञानपीठ उरण वाणिज्य व कला, महाविद्यालय उरण जिल्हा रायगड
आजीव सभासद क्रमांक १९३३-

प्रस्ताविक:

शेती व्यवसाय हा जगातील दहा हजार वर्षांपूर्वीपासून असला तरी, आधुनिक काळातही तो व्यापक प्रमाणात केला जातोभारतासारख्या देशात .जगातील जवळपास दोन तृतीयांश लोकसंखेचा प्रमुख व्यवसायशेती आहे . तर जवळजवळ60% राष्ट्रीय उत्पन्न हे शेतीतूनच निर्माण होत होते, आणि आज मात्र ते 13 टक्के पर्यंत खाली आलेले आहे याचा अर्थ भारतात कृषी क्षेत्राबरोबरच उद्योग व्यवसाय औद्योगीकरण सेवा क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादी क्षेत्रांमध्ये विकास प्रक्रिया सुरू झालेली आहेत्यामुळे कृषी क्षेत्रातील अवलंबित्व काही प्रमाणात कमी . झालेले आहे, तरी देखील आधुनिक काळात देशाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी देशाच्या आर्थिक योजना यशस्वी पणे पूर्ण करण्यासाठी शेती क्षेत्राची प्रगती होणे अत्यावश्यक आहेभारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला . शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे मागील .अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे70 वर्षांमध्ये औद्योगीकरण करण्याचे पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून खूप मोठे प्रयत्न केले गेले असले तरी अखिल भारतीय स्तरावर शेतीचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान 13.4% (2021- 22) नुसार घटत गेले असले तरी भारतातील शेती व्यवसायाचे महत्त्व कमी झालेले नाही.

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहेवाढत्या आर्थिक विकासाबरोबर कृषी . क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी होत असले तरी आजही54.4% लोकसंख्या रोजगारसाठी कृषी क्षेत्रावरच आणि भारतातील संपूर्ण लोकसंख्या अन्नधान्याच्या बाबतीत कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून आहे, तसेच देशातील कापड उद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योग, पशुपक्षी, दुग्ध उत्पादन, वाहतूक दळणवळण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादी उद्योग व्यवसाय देशातील शेतीवरच अवलंबून आहेत.

भारत देश हा प्रामुख्याने शेतीप्रधान असल्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतीविषयक प्रश्नांच्या तात्विक विषयांना, विचारांना महत्त्व प्राप्त झालेले आहे, म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये कृषी विकास केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती या विषयक सविस्तर माहिती प्रस्तुत लेखामध्ये दिलेली आहे स्वातंत्र्यानंतर .1950 - 51 मध्ये भारतीय नियोजन मंडळाची स्थापना झाली या मंडळाच्या तत्त्वा नियमानुसार भारत देशाचा विकास पंचवार्षिक योजनांच्या उत्तम अंमलबजावणी करायचे आणि त्या माध्यमातून विविध योजना राबवून शेतीचा विकास घडवून आणायचा असा उपक्रम ठरला होता एकूण .12 पंचवार्षिक योजना राबवल्याप्रत्येक योजनेत . सन .कृषी क्षेत्रास प्राधान्य दिले होते2014-15 मध्ये निती आयोगाची स्थापना करण्यात आली, आणि भारतीय नियोजन मंडळ बरखास्त करण्यात आले निती आयोगाच्या शिफारशीनुसार शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुप्पट झाले पाहिजे असा उपक्रम राबवण्यात आला होता .1950 51 नंतर कृषी विकास संदर्भात अनेक उपक्रम योजना राबवण्यात आल्या होत्या उदाव्याप .ारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण, 20 कलमी कार्यक्रम, ग्रामीण विकास, राष्ट्रीय

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कृषी धोरण, कृषी बाजारपेठ धोरण, कर्जपुरवठा, सिंचन योजना, जलशिवार योजना, एकात्मिक कृषी विकास योजना, कृषी सबसिडी, बी बियाणे खते सवलत योजना पुरवठा इत्यादी अनेक विविध योजना तयार करण्यात आल्यात्यासाठी वित्त पुरवठ्याची देखील व्यवस्था करण्यात आली ., परंतु शेतकऱ्यांपर्यंत किती प्रमाणात योजना पोहोचल्या यावरती सर्व योजनांचे यशापयश अवलंबून आहे.

प्रस्ताविक

शेती व्यवसाय हा जगातील दहा हजार वर्षांपूर्वीपासून असला तरी आधुनिक काळातही तो व्यापक प्रमाणात केला जातोभारतासारख्या देशात .जगातील जवळपास दोन तृतीयांश लोकसंखेचा प्रमुख व्यवसायशेती आहे . तर जवळजवळ60% राष्ट्रीय उत्पन्न हे शेतीतूनच निर्माण होत होते, आणि आज मात्र ते 13 टक्के पर्यंत खाली आलेले आहे याचा अर्थ भारतात कृषी क्षेत्राबरोबरच उद्योग व्यवसाय औद्योगीकरण सेवा क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादी क्षेत्रांमध्ये विकास प्रक्रिया सुरू झालेली आहेत्यामुळे कृषी क्षेत्रातील अवलंबित्व काही प्रमाणात कमी . झालेले आहे, तरी देखील आधुनिक काळात देशाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी देशाच्या आर्थिक योजना यशस्वी पणे पूर्ण करण्यासाठी शेती क्षेत्राची प्रगती होणे अत्यावश्यक आहेभारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला . शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे मागील .अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे70 वर्षांमध्ये औद्योगीकरण करण्याचे पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून खूप मोठे प्रयत्न केले गेले असले तरी अखिल भारतीय स्तरावर शेतीचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान 13.4% (2021- 22) नुसार घटत गेले असले तरी भारतातील शेती व्यवसायाचे महत्त्व कमी झालेले नाही.

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहेसाबरोबर कृषी वाढत्या आर्थिक विका . क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी होत असले तरी आजही54.4% लोकसंख्या रोजगारसाठी कृषी क्षेत्रावरच आणि भारतातील संपूर्ण लोकसंख्या अन्नधान्याच्या बाबतीत कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून आहे, तसेच देशातील कापड उद्योग, अन्नप्रक्रिया उद्योग, पशुपक्षी, दुग्ध उत्पादन, वाहतूक दळणवळण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादी उद्योग व्यवसाय देशातील शेतीवरच अवलंबून आहेत.

संशोधन समस्या

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असल्यामुळे कृषी विषयक समस्या आणि त्यावरील उपाय शोधणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या दृष्टिकोनातून केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती या संदर्भात हा संशोधन विषय संशोधनासाठी निवडलेला आहे.

उद्दिष्टे

१भारतीय शेती आणि अर्थव्यवस्था यांचा परस्पर सहसंबंध अभ्यास करणे ..
२केंद्र व राज्य सरक .ारच्या कृषी विषयक विविध योजना आणि त्यांचे मूल्यमापन करणे.
३विविध उपाय योजना सुचवणे कृषी विकासासाठी ..

साहित्याचा परांश

1. डॉ. वसुधा पुरोहित यांनी आपल्या कृषी अर्थशास्त्र पुस्तकांमध्ये कृषी विषयक अनेक विविध अंगाने अभ्यास केलेला आहे तसेच कृषी क्षेत्रा पुढील समस्या सोडवण्यासाठी उपाय योजना याविषयी सविस्तर

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

माहिती दिलेली आहे सदर पुस्तकामध्ये कृषी क्षेत्राच्या विविध समस्या उपाय शासनाच्या योजना इत्यादी विषयक सविस्तर माहिती दिलेली आहे

2. निर्मला भालेराव देसाई भारतीय अर्थव्यवस्था या पुस्तकांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेची रचना भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे महत्त्व, सिंचन योजना, उत्पादकता, वित्त पुरवठा यासारख्या अनेक विविध विषयावरती माहिती दिलेली आहे.
3. दत्ता के सुंदरम भारतीय अर्थव्यवस्था सदर पुस्तकामध्ये या विषयाचे अतिशय सविस्तर माहिती दिलेली आहे भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राचे स्थान रचना वैशिष्ट्ये खाजगी क्षेत्राची भूमिकायासारख्या अनेक विविध विषयावरती माहिती दिलेली आहे.

शेतीची भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील भूमिका

1. शेती व्यवसाय व राष्ट्रीय उत्पन्न

   भारतीय शेती व्यवसायाला राष्ट्रीय उत्पन्नाचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिलेले आहेराष्ट्रीय उत्पन्नाचा एक . तृतीयांश उत्पन्न शेती व्यवसाय व पशुपालन जंगल मासेमारी यासारख्या संलग्न व्यवसायातूनप्राप्त होतेनिसर्गाची अवकृपा होऊन दुष्काळ महापूर अवर्षण इत्यादी नैसर्गिक संकटे कोसळल्यामुळे . णामतः अर्थव्यवस्था प्रभावित होतेपरि .शेतमालाच्या उत्पादनावर फार मोठे चढउतार दिसून येतात.
2. शेती व्यवसाय व जीवन चरितार्थाचे साधन

   भारतीय शेती ही अर्थव्यवस्थेतील बहुसंख्य ग्रामीण व शहरी लोकांच्या जीवन चरितार्थाचे साधन आहे . शेतीवर .भारतातील दर दहा लोकांपैकी सात लोक जीवन जगण्यासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत शेतकरी व मजुरांचे प्रमाणअवलंबून राहणाऱ्या58% आज देखील आहेनिर्वाह साठी शेती व्यवसायावर . अवलंबून राहणाऱ्या लोकांचे 70 टक्के प्रमाण विसाव्या शतकाच्या काळात तसेच 21व्या शतकाच्या काळात सुद्धा 54% इतके राहिलेले आहे.
3. शेती व्यवसाय आणि रोजगार

   सन 2011 च्या जनगणनेनुसार शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या शेतकरी व शेतमजुरांचे प्रमाण 58% आहे याचा अर्थ भारतातील शेती व्यवसाय बहुसंख्य लोकांना रोजगार देण्यास सक्षम आहेम्हणून शेती . .उपयोगी जे साधन मिळवून देत असल्यामुळे अर्थव्यवस्था आणि शेती यामध्ये परस्पर सहसंबंध आहेत
4. शेती व्यवसाय व औद्योगिक विकास

   शेतीतील कच्चामाल वापरून अनेक उद्योग चालवले जातातकापड .उदा ., साखर, चहा, तेल, तांदूळ सारखे उद्योग चालवले जातात आणि त्या उद्योगात तयार होणाऱ्या वस्तूंमुळे शेतीला प्रोत्साहन मिळते . शेती .ध दिसून येतातम्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील उद्योग आणि शेती व्यवसाय यामध्ये परस्पर पूरक संबं व्यवसाय विकास होत असेल तर भारतात अनेक उद्योगांना विपुल व स्वस्त कच्चामाल उपलब्ध होऊ शकेल परिणामी आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी शेतीची उत्पादकता अतिशय महत्त्वाचे आहे.
5. शेती व्यवसाय आणि विदेशी व्यापार

   भारताच्या विदेशी व्यापारात शेती व्यवसायाचे मोठे योगदान आहे, जसे चहा कॉफी काजूगर मसाल्याचे पदार्थ विविध फळांचे प्रकार आणि दुग्ध पदार्थ इत्यादी यासारख्या शेतीतून उत्पादित होणाऱ्या वस्तू म्हणजे भारताच्या निर्यातीच्या महत्त्वाच्या वस्तू आहेतअप्रत्यक्षरीत्या भारताच्या एकूण -प्रत्यक्ष .

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तमालशेतमालाच्या निर्यातीचे प्रमाणनिर्यातीत शे49 टक्के आहे अशा पद्धतीने भारतातून केली जाणारी निर्यात अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण या निर्यातीमुळे भारताला विदेशी चलन प्राप्त होतेत्यातून . .अर्थव्यवस्थेचा मोठ्या प्रमाणात विकास साध्य करता येतो

6. कृषी प्रक्रिया उद्योग व शेती व्यवसाय
   आजच्या आधुनिक काळात कृषी प्रक्रिया उद्योग हा महत्त्वाचा उद्योग म्हणून ओळखला जातो कारण त्यामुळे आर्थिक विकासाला आवश्यक असलेली क्षमता निर्माण होतेपरिणामतः उत्पन्न आणि रोजगार . विकसित देशात एक .निर्माण होतो तसेच आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रावर अनुकूल परिणाम होतातूण कार्यक्षम लोकसंख्येपैकी 14 टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या प्रक्रिया उद्योगांमध्ये गुंतलेले आहे, भारतामध्ये हे प्रमाण तीन टक्के आहे.
7. भारतीय शेती आणि दळणवळण व वाहतूक
   भारतातील शेती आणि दळणवळण व वाहतूक क्षेत्र यांचा परस्पर पूरक संबंध आहेअर .्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी हे क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. शेतीतील कच्चामाल वेळेवर सुरक्षित उद्योगांच्या कार्यक्षेत्रात पोहोचवण्यासाठी या दळणवळणाच्या माध्यमांचा उपयोग होतोतसेच तेथील तैयारमाल . त्यामुळे दळणवळ .बाजारपेठेपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक असतेण व वाहतूक आणि शेती हे एकमेकांशी संलग्न आहेत त्यामुळे त्यांचा विकास होणे अत्यंत आवश्यक आहे.
8. शेती व्यवसाय आणि बाजारपेठ
   अर्थव्यवस्थेचा विकास हा बाजारपेठेच्या विस्तारावरती अवलंबून असतोशेती व्यवसाय बाजारपेठेच्या . विकासाला कारणीभूत ठरते भारतातीलउद्योगधंद्यासाठी देशातील विस्तृत बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्याचे कार्य ही भारतीय शेती व्यवसायाकडून केली जाते, त्यामुळे उद्योगांच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी शेती विकास अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे व्यवसाय वाढेल निर्यात वाढेल आणि शेती क्षेत्रातील समस्या कमी करता येऊ शकतीलशेतकऱ्यांचा आर्थिक सामाजिक जीवन स्तर देखील . .उंचावतात येऊ शकेल

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

आपल्या भारत देशामध्ये जवळजवळ प्रत्येक विभागासाठी अनेक प्रकारच्या योजना राबवल्या जात आहेतज्या . योजनांचा उद्देश गरजू आणि गरीब घटकांनामदत करण्याचा आहेयामध्ये आरोग्य ., रोजगार, विमा, रेशन अशा अनेक योजनांचा समावेश आहेत्याचप्रमाणे देशातील शेतकऱ्यांसाठी अनेक फायदेशीर योजना राबवल्या जात . त्याचबरोबर .कारचे आर्थिक व इतर फायदे दिले जात आहेतया योजना अंतर्गत शेतकऱ्यांना अनेक प्र .आहेत सध्या या योजनेचा लाभ मोठ्या प्रमाणात शेतकरी घेत देखील आहेत, परंतु योजना प्रत्यक्षपणे किती राबवल्या गेल्या आणि किती शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये आर्थिक बदल झाला हे या योजनांच्या यशापयशावरून आपल्याला लक्षात येऊ शकेल .

शेतकऱ्यांसाठी काही महत्त्वाच्या योजना आहेत त्या पुढील प्रमाणे -

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा 2007

अंत्योदय अन्न योजना 25 डिसेंबर 2000

संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना 25 9 2020

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना 2007
एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम 19 78
ग्रामीण भंडारण योजना 2007
प्रधानमंत्री पिक विमा योजना 2016

पी एम किसान सन्माननिधी योजना केंद्र सरकार द्वारे ही योजना राबवली जात असून आज देशभरातील शेतकरी या योजनेचा लाभ घेत आहेतयामध्ये शेतकऱ्यांना वार्षिक सहा हजार रुपये दिले जातात जे प्रत्येकी . रुपयांच्या तीन हप्त्यांमध्ये थेट शेतकऱ्यांच्या खात्यात जमा केले जात दोन हजारात.

पीएम किसान मानधन योजना ही योजना देखील केंद्र सरकार द्वारे चालवली जाते, ज्यामध्ये वयाच्या 60 वर्षानंतर शेतकऱ्यांना दरमहा तीन हजार रुपये पेन्शन मिळतेयाआधी शेतकऱ्यांना वयानुसार हप्ता भरावा . लागेल18 ते 40 वर्षे वयोगटातील यामधील शेतकरी अर्ज करू शकतात आणि जर शेतकऱ्याचे वय 18 वर्षे असेल तर 55 रुपये दर महिन्याला हप्ता भरावा लागेल.

प्रधानमंत्री कुसुम योजना या योजनेअंतर्गत केंद्र सरकार शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात सौर पंप बसवण्यासाठी 60% अनुदान आणि 30 टक्के कर्ज देत आहे या योजनेअंतर्गत शेतकरी यांच्या शेतात सौर पंप किंवा खूप नलिका बसू शकतात.

राष्ट्रीयकृत बँकांच्या शेतकऱ्यांसाठी कर्ज सुविधा उदाहरणार्थ बँक ऑफ महाराष्ट्र तर्फे पुढील वेगवेगळया योजना शेतकऱ्यांच्या हितासाठी राबवल्या जातात.

एक महाबँक किसान क्रेडिट कार्ड महा बँक गोल्ड लोन स्कीम एग्रीकल्चर तीन वाहनांच्या खरेदीसाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत देण्याची योजना.

शेतकऱ्यांना वेअर हाऊस या पावतीवर वित्तपुरवठा करण्याची योजना.

कृषी पदवीधरांसाठी शेती क्लिनिक व कृषी व्यवसाय केंद्राची स्थापना करण्यासाठी आर्थिक मदत पशुसंवर्धनासाठी कर्ज योजना लघु सिंचन कार्यासाठी कर्ज उपलब्ध बचत गटांना पूरक कर्ज पुरवठा.

महा बँक किसान तात्काळ योजना सौर उर्जेवर आधारित पंप सेट साठी कर्ज सौरगृहप्रकाश योजना
महा बँक किसान कॉर्नर महा कृषी समृद्धी योजना
वित्त पुरवठा करणे मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी कर्ज
पशुसंवर्धन शेतकरी व मत्स्य पालन महाबँक किसान क्रेडिट कार्ड योजना
शेती यांत्रिकीकरण फलोत्पादन वृक्षारोपण
लहान व मध्यम शेतकऱ्यांसाठी जमीन खरेदी करण्याकरता योजना
वाहनांच्या खरेदी साठी शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत देण्याची योजना
शेतकऱ्यांना फार्म हाऊस बांधण्यासाठी योजना इत्यादी सर्व योजना
दुग्ध व्यवसायासाठी ताबडतोब कर्ज योजना

महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ योजनेअंतर्गत एक लाख रुपये पर्यंतचे कर्ज महामंडळ मार्फत मंजूर केले जाते यामध्ये महामंडळाचा सहभाग 85000 इतका असून अनुदान रुपये दहा हजार मर्यादेपर्यंत आहे.

बँक ऑफ इंडिया अंतर्गत शेतकरी घर योजना या योजनेसाठी बँक ऑफ इंडिया 50 लाखापर्यंत चेकर्ज शेतकऱ्यांसाठी स्टार किसान घर योजना नावाने कर्ज योजना सुरू केली आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना

शेतकऱ्यांना तीन लाखापर्यंतचे बिनव्याजी कर्ज या योजनेअंतर्गत देण्याची सरकारी योजना तयार करण्यात आलेली आहे.

शेती व दुग्ध व्यवसायासाठी शून्य टक्के व्याजदर जलद कर्ज योजना तसेच किसान कर्ज योजना चा देखील वापर करण्यात आलेला आहे.

शेतमाल तारण कर्ज योजना शेतमलतारण कर्ज योजना ही 2021 मध्ये जाहीर करण्यात आली या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे कृषी उत्पादन तारण ठेवून त्यांना अत्यावश्यक असणाऱ्या कर्ज पुरवठा केला जातो.

कृषी कर्ज मित्र योजना या योजनेअंतर्गत शेतकरी हे नवीन पीक कर्ज मध्यम व दीर्घमुद्धीचे कर्ज घेत असतात याकरिता राष्ट्रीयकृत बँकांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना या कर्ज पुरवठा दिला जातो.

मत्स्यपालन व्यवसायासाठी कर्ज योजना सन 2018 - 19 व 2019 - 20 या दरम्यान भारत सरकारने मत्स्य पालन योजनेसाठी सर्व बँकांना शेतकऱ्यांसाठी कर्ज देण्यात यावे अशा प्रकारचे मार्गदर्शक माहिती बँकांना करून दिलेली आहे, आणि सर्व शेतकऱ्यांना त्यांच्या आवश्यकतेनुसार या प्रकारचा कर्ज पुरवठा करण्यात यावा.

दिव्यांग शेतकऱ्यांसाठी कृषी संजीवनी हॉर्टिकल्चरल योजना या योजनेच्या अंतर्गत राष्ट्रीय महामंडळाचा सहभाग 90% वार्षिक व्याजदर रुपये पाच लाखापर्यंत पुरुषांसाठी सहा टक्के महिलांसाठी पाच टक्के आणि पाच लाखाच्या पुढे कर्ज असल्यास 60% या प्रकारे सवलत दरामध्ये कर्ज पुरवठा केला जातो शेतकऱ्यांच्या हितासाठी पुरवल्या जातात.

नाबार्ड बँक अंतर्गत शेतकऱ्यांच्या हितासाठी कृषी जोडधंदे उद्योग व्यवसाय पशुपालन दुग्ध व्यवसाय करण्यासाठी आणि शेतातील मध्यम आणि दीर्घ स्वरूपाचे उद्योग जमीन सुधारणा करण्यासाठी कर्ज पुरवठा केला सवलतीच्या दरामध्ये केला जातो.

शेतकऱ्यांच्या हितासाठी भारत सरकार आणि महाराष्ट्र सरकार तसेच सर्व राज्य सरकारे विविध योजना राबवत आहे, परंतु या योजना राबवत असताना योजनेचा लाभ तळागाळातील शेतकऱ्यांना मिळतो आहे का? याचं मूल्यमापन होताना दिसत नाही, तसेच सर्व बँका जेव्हा शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करतात तेव्हा शेतकऱ्याकडून तारण मागितले जाते किंवा शेतकऱ्याच्या सातबारा उताऱ्या वरती कर्जाचा बोजा चढवला जातो त्यामुळे एकदा शेतकऱ्याने एखाद्या बँकेकडून कर्ज घेतले तर पुन्हा दुसऱ्या बँकेकडून किंवा त्याला आवश्यक असणारे कर्ज परत मिळू शकत नाही. शेती हा असा व्यवसाय आहे नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित अनेक संकटे निर्माण होतात या संकटाला सामोरे जाऊन कृषी उत्पादन मिळवायचे असते, आणि त्याच्यातून त्याचे कुटुंब संसार घर शिक्षण मुलांचे विवाह नोकरी यासारख्या गरजांसाठी शेतकऱ्याला सतत पैशाची भांडवलाची गरज असते तसेच शेतीतील विविध अवजारे तंत्र यंत्र माहिती मशिनरी इत्यादींची आवश्यकता असते परंतु भांडवलाअभावी शेतकरी या सर्व गरजा पूर्ण करू शकत नाही परिणामी शेतकरी हा अतिशय गरीब जीवन जगतो म्हणून केंद्र सरकारने शेतकऱ्यांसाठी ज्या योजना राबवल्या आहेत, त्या सर्व योजना शेवटच्या शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचतात का याचा देखील अभ्यास करणे गरजेचे आहे योजना जाहीर केल्या म्हणजे सर्व शेतकऱ्यांना या योजनांचा फायदा झाला असे समजणे योग्य ठरणार नाही जर शेतकऱ्यांचा विकास व्हायचा असेल तर त्यासाठी शासकीय योजनांबरोबरच शेतकऱ्यांच्या इतर योजनांचा देखील विचार करावा लागेल म्हणजेच शेतकऱ्यांना आवश्यक असणारे भांडवल कृषी विद्यापीठ मार्फत शेतकऱ्यांसाठी ज्ञान आणि तंत्रज्ञांची उपलब्धता शेतकऱ्यांसाठी वाहतूक

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आणि दळणवळण यांची आवश्यकता आणि पूर्तता शेतकऱ्यांसाठी योग्य बाजारपेठ बाजारपेठेतील सुविधा उत्पादन खर्चानुसार रास्त बाजारभाव व्यापारी वर्गाकडून होणारी शेतकऱ्यांची पिळवणूक यावती नियंत्रण किमान कृषिमाल आधारभूत किंमत वजन मापे यांचे तपासणी आणि निराकरण खते औषधे यासाठी कमीत कमी किमतीमध्ये उपलब्धता जर या आणि अशा प्रकारच्या योजना शेतकऱ्यांच्या हितासाठी राबवल्या गेल्या आणि शेतकऱ्यांना सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी सरकारने जर मदत केली तर खऱ्या अर्थाने आपल्या देशातील शेतकरी हा संपन्न होईल आणि भारत देशातील 140 कोटी लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवेल तसेच जगातील इतर देशांना देखील आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत मदत करू शकतो त्यासाठी शेतकरी जगला पाहिजे शेतकऱ्यांसाठी शासकीय यंत्रणा स्वच्छ आणि कार्यक्षमतेपने काम करू शकेल शेतकऱ्याच्या बांधावरती शेतकऱ्यांना ज्ञान उपलब्ध होऊ शकेल. शेतकऱ्याच्या मालाचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी त्यांना आवश्यक असणारे घटक उपलब्ध करून दिले जातील अशासारख्या अनेक विविध योजना जर आपण राबवल्या गेल्या तर तळागाळातील शेतकरी देखील खूप चांगल्या पद्धतीने कार्य करू शकेल. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांना सर्वात मोठी सिंचन योजनेची खूप मोठी अडचण आहे. शेतकरी वाटेल तेवढे कष्ट करण्यास तयार आहे परंतु शेतीसाठी पाणी उपलब्ध नाही म्हणून सरकारने शेतकऱ्यांना पाण्याच्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात तसेच सिंचन सुविधा तुषार सिंचन शेतातील पाईपलाईन या घटकांना प्राधान्य देऊन शेतकऱ्याला मदत करावी ज्याच्यामुळे शेतकरी मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेऊ शकेल आणि त्याचे आर्थिक आणि सामाजिक प्रतिष्ठा देखील वाढेल. म्हणून सरकार मार्फत पुरवल्या जाणाऱ्या योजनांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक ठरेल शेतकऱ्यांनी घेतलेला योजनेचा फायदा आणि त्यांच्यासाठी आवश्यक असणारी योजना या सर्व घटकांचे मूल्यमापन प्रत्येक वर्षी करण्यात यावे. एकूण किती प्रमाणात शेतकऱ्यांसाठी खर्च केला गेला प्रत्येक शेतकऱ्यामागे केलेल्या खर्च आणि त्याची झालेली प्रगती याबद्दल अहवाल प्रसिद्धी माध्यमातून प्रसारित करण्यात यावा म्हणजेच गैरव्यवहाराला आळा बसेल आणि भारतीय शेती सुजलाम सुफलाम बनू शकेल.

समारोप

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीचे अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. शेती क्षेत्राच्या अनेक विविध समस्या आहेत त्या समस्या सोडवण्यासाठी केंद्र सरकारने अनेक विविध प्रकारच्या योजना राबवलेल्या आहेत, परंतु या योजना राबवत असताना त्या योजनातून किती शेतकऱ्यापर्यंत फायदा मिळाला? किती शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले? किती शेतकऱ्यांचे राहणीमान उंचावले? किती शेतकऱ्यांचे आर्थिक प्रगती झाली? योजनांचा एकूण खर्च आणि त्या योजनांचे एकूण आर्थिक सामाजिक मूल्य किती प्रमाणात वाढले? याचे अर्थशास्त्रीय गणित, सामाजिक स्तर या घटकांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे योजना योग्य प्रकारे राबवल्या जातील शेतकरी योग्य प्रकारे त्या योजनांचा फायदा घेते कृषी क्षेत्रात कायमस्वरूपाचे बदल करतील आणि उत्पादनात जास्तीत जास्त वाढ घडवून आणू शकतील. शासनाने योजनांच्या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले देखील असतील, परंतु योजना कशा राबवल्या गेल्या याबाबतीत प्रत्येक गाव तालुका जिल्हा स्तरावरती मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

1. *डॉ. वसुधा पुरोहित कृषी अर्थशास्त्र विद्या बुक्स पब्लिकेशन्स औरंगाबाद. दोन*
2. *निर्मला, भालेराव, देसाई भारतीय अर्थव्यवस्था निराली प्रकाशन पुणे.*
3. *दत्ताआणि सुंदरम भारतीय अर्थव्यवस्था एस चॉंद पब्लिकेशन दिल्ली.*
4. *विजय़ कवीमंडन कृषी अर्थशास्त्रमंगेशपब्लिकेशननागपूर.*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

कुमारी कोकरे आराधना गोरखनाथ
शैक्षणिक पात्रता ए.एम :, बीएड .
पत्ता:अहिल्यानगर, मु.पो-कुंडल, ता- पलूस,
जि-सांगली, राज्य-महाराष्ट्र, पिनकोड- ४१६३०९
भ्रमणध्वनी-९९६०२१०६२०,७०२०५०९२०६
ई- मेल-aradhanakokare09@gmail.com
kokarearadhana@gmail.com
विद्यापीठ शिवाजी विद्यापीठ -, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

गोषवारा:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहेशेती हा भारताचा पारंपारिक व्यवसाय असून प्राचीन काळापासून कृषी क्षेत्राला . अत्यंत महत्त्वाचे स्थानआहेकृषी क्षेत्रामधून विदेशी व्यापार ., औद्योगिक विकास, रोजगार निर्मिती, भांडवल निर्मिती, परकीय चलन प्राप्ती, सेवा क्षेत्राचा विकास, कच्चामाल पुरवठा इत्यादीमध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारताच्या जीडीपी मध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा १८% आहे कृषी व .संलग्न क्षेत्रामध्ये कृषी, सिंचन, पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास, फलोउत्पादन, मत्स्यव्यवसाय, वने व सामाजिक वनीकरण यांचा समावेश होतो. स्वातंत्र्यानंतर कृषी क्षेत्रामध्ये विकास आणि विस्तार होण्यासाठी विविध योजना, धोरणे, कायदे यांची अंमलबजावणी केली जातेभारतामध्ये . केंद्रीय, राज्य आणि स्थानिक स्थळांवरती या योजनांची अंमलबजावणी केली जातेकृषी उत्पादन ., सिंचन, खते, क्रेडिट संस्था, क्रेडिट बँक, अनुदान, विमा, बियाणे, बाजारपेठ, बाजार आणि विपणन, यांत्रिकीकरण, मृदा व जलसंवर्धन, जमीन सुधारणा, किंमती आणि किंमत धोरण, कृषी कायदे, कृषी संस्था आणि कृषी विद्यापीठे या घटकांना विचारात घेऊन योजनांची अंमलबजावणी केली जातेया पेपरमध्ये . केंद्र पुरस्कृत कृषी योजनांचे उद्दिष्टे, फायदे, मर्यादा, सुधारणा याचा आढावा घेण्यात आला आहेतसेच आत्तापर्यंत . तराबवण्यात आलेल्या योजनांची माहिती देण्या आली आहेया संशोधन अभ्यास मध्ये दुय्यम माहिती स्त्रोतचा . वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा .वापर करण्यात आला आहे वापर करण्यात आला आहे.

या पेपरमध्ये कृषी योजनांची उद्दिष्टे जसे की शेतकरी वर्गाचा सामाजिक, आर्थिक, मानसिक असा सर्वांगीण विकास आणि अर्थव्यवस्थेतील विकास आणि संरचनात्मक बदल यांना चालना देण्यासाठी मदत करणे या उद्दिष्टांवरती भर देण्यात आला आहे.

या पेपरमध्ये कृषी योजना फायदे जसे की; उत्पादकता, उत्पन्न वाढ, असुरक्षितता व अनिश्चितता कमी करणे, आर्थिक स्थिरता प्राप्ती, कृषी विकास व विस्तार, अन्नधान्य स्वावलंबन आणि स्वयंपूर्णता या घटकांना भर देण्यात आला आहेयामध्ये कृषी योजनांच्या मर्यादा जसे की शेतकऱ्यांमध्ये जागृतीचा अभाव आणि उदासीनता ., सक्तीचे अंमलबजावणी नाही, नियम व प्रक्रिया अवघड, अपुरा निधी, शेतकरी व सरकार यामध्ये संतुलनाचा अभाव या मर्यादा मांडण्यात आल्या आहेत.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कृषी योजनेशी संबंधित सुधारणा होण्यासाठी पुढील घटकांवरती भर देणे गरजेचे आहे. जसे की शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन, योजनेची पुरेशी प्रसिद्धी, पारदर्शकता, शंका निरसन वेळेत करणे , अनुदान वेळेत देणे अनुदानाची रक्कम योग्य देणे , सुलभ व जलद प्रक्रिया इत्यादी.
या पेपरमधून असा निष्कर्ष निघतो की कृषी योजनांची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होणे गरजेचे आहे . .शेतकऱ्यांमध्ये उदासीनता व निष्क्रियता कमी करून सरकारी योजना फायद्याच्या होणे करणे गरजेचे आहे कृषी क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास होताना कृषी क्षेत्राशी संबंधित सर्व भौतिक,आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, मानसिक पैलूंचा विचार करणे गरजेचे आहे.
सूचक शब्द:केंद्र सरकार, कृषी योजना, भारतीय शेती, शेतकरी.

प्रस्तावना:

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. पूर्वी शेतीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहिले जायचे परंतु आता शेतीकडे एक महत्त्वपूर्ण व्यवसाय म्हणून पाहिले जाते. भारताने स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक नियोजनाला सुरुवात केल्यानंतर शेती खालील क्षेत्राची वाढ, दर हेक्टरी उत्पादनात वाढ, सरासरी उत्पादन वाढ यावर भर दिला गेला होतानियोजन काळामध्ये शेती विषयक विविध धोरणे राबवली . गेली जशी की जमीन सुधारणा, कुळांना संरक्षण, शेतीची पुनर्रचना, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, 1952 चा सामाजिक विकास कार्यक्रम, अनुदान, पतपुरवठा पद्धती, विमा पद्धती ,अन्नसुरक्षा पद्धती, सिंचन सुविधा, ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, साठागृहें व गोदामे निर्मिती, सहकारी बाजार रचना, शेती संशोधन, शिक्षण, विस्तार ,सक्षम आयातनिर्यात धोरण - .यासारख्या घटकांवर भर देण्यात आला आहे
शेतीचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी भारत सरकारने विविध धोरणे, योजना, कार्यक्रम यांची आखणी केली आहेकृषी क्षेत्र अर्थव्यवस्थेमध्ये अत्यंत महत्त्वा .ची भूमिका बजावते. जसे की रोजगारातील हिस्सा, राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा, परराष्ट्रीय व्यापारातील हिस्सा, औद्योगीकरणातील शेतीचे महत्व, सरकारी महसुलातील वाढता हिस्सा, आर्थिक नियोजनातील शेती क्षेत्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण, वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा, भांडवल निर्मिती सहभाग, सर्वसाधारण किंमत पातळी स्थैर्य आणणे, जागतिक अर्थव्यवस्थेतील स्थान, विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेचा आधार अशा महत्वपूर्ण भूमिका कृषी क्षेत्र बजावत आहे.

उद्दिष्टे:

१संशोधन अभ्यास केंद्र पुरस्कृत योजना चा भारतीय शेतीवर होणारा परिणाम .
अभ्यासतो.
२.कृषी योजनेच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करणे .
३भारतीय शेतातील बदल ., आव्हाने ,उपलब्धी, वाढ, विस्तार यांचा अभ्यास करणे.

महत्व:

१. संशोधन अभ्यास भारतीय शेती आणि शेती योजना विश्लेषात्मक आढावा घेतो.
२. संशोधन अभ्यास कृषी योजनेची संकल्पना समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

३. संशोधन अभ्यास कृषी योजनेची स्थिती ओळखण्यास सक्षम आहे.
४. संशोधन अभ्यास कृषी संबंधित संस्थेसाठी मार्गदर्शक ठरेल.
५. संशोधन अभ्यास धोरणे आणि कायदा तयार करण्यासाठी इनपुट प्रदान करतो.

संशोधन पद्धती:

या संशोधन अभ्यास मध्ये दुय्यम माहिती स्त्रोतचा वापर करण्यात आला आहेतसेच वर्णनात्मक संशोधन . पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

साहित्य पुनरावलोकन:

नायर रेश्मी (२०१०)या पेपरमध्ये भारतातील पिक विम्यातील बदल व आव्हाने तसेच पिक विमा कंपनीचे मूल्यमापन यामध्ये करण्यात आले आहे. काही क्षेत्रांमध्ये पीक विमा मध्ये पक्षपातीपणा केला जातो. विम्याचे योग्य मूल्यमापन केले जात नाही. पिक विमा पुढे जमिनीचे विखुरलेले क्षेत्र, लागवड, हवामान यातील फरक, मातीची कताई, मूलभूत डेटा अभाव, लहान व सीमांत शेतकरी, गरीब व अशिक्षितपणा या समस्या येतात. कृषी क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेतील वाढ होण्यासाठी पिक विमा अत्यंत गरजेचा आहे. नैसर्गिक संकटाच्या जोखीम कमी करण्यासाठी पिक विमा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो.

जैनआर. (२०१९)या पेपरमध्ये भारतीय सिंचन स्थिती, स्रोत, सिंचन योजनांचा, आव्हाने,पाणी व्यवस्थापन, सरकारी उपक्रम आणि त्याचा प्रभावाचा अभ्यास केला आहेया पेपरमधून असा निष्कर्ष निघतो की नजीकच्या . यातून मार्ग काढण्यासाठी .काळामध्ये जर उपाययोजना केल्या नाहीत तर प्रचंड पाणीटंचाई निर्माण होऊ शकते पाणी बचतीचे कार्यक्षम तंत्रज्ञान, कालवे, पावसाचे पाणी साठवणे, पर्यायी १स्रोताकडे वळवणे, सूक्ष्म सिंचन, सिंचन क्षमता वाढ, सिंचन पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहेसूक्ष्म सिंचन व इष्टतम पीक . योजना राष्ट्राच्या अन्न सुरक्षिततेमध्ये आणि जलस्रोतांचे संरक्षण करण्यामध्ये निर्णायक भूमिका बजावते. शेतकऱ्यांना विविध योजनांची जाणीव करून देणे गरजेचे आहे.

सिंग सुरेंद्र (२०२०)या पेपरमध्ये भारतातील कृषी विकासाचे राज्यस्तरीय विश्लेषण करण्यात आले आहे. यामध्ये भारतीय शेतीची हरितक्रांती आणि आर्थिक सुधारणा नंतरच्या काळातील कामगिरी तपासण्यात आली आहे. शेतीची कामगिरी तपासण्यासाठी अर्थलॉग मॉडेल, वर्णनात्मक आकडेवारी आणि प्रमाण याचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासामधून असा निष्कर्ष दिसून आला हरित क्रांतीनंतर हळूहळू अन्नधान्य संकटांमधून भारत बाहेर पडला. परंतु पीक पद्धती, उत्पादकता संसाधनाचा वापर, पर्यावरणीय घटकांमधील बदल, प्रोत्साहनात्मक किंमत धोरणामुळे इतर पिकांची टंचाई निर्माण झाली. शेतकऱ्यांच्या जीवनात असुरक्षिततेचे प्रमाण वाढत आहे. या अभ्यासाने खालील धोरणात्मक परिणाम सुचवले आहेत. त्यामध्ये हवामान दर्शक, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, सेंद्रिय शेती, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी सखोल सर्वेक्षण, किंमत स्थिरता आणि खाजगी गुंतवणूकदारांना प्रोत्साहन देणे, जमीन एकत्रिकरण भर देण्यात यावा असे सूचित करण्यात आले आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अ:चर्चा (

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना:

भारतामध्ये स्स्वातंत्र्यानंतर शेतीचा स्थिर विकास आणि विस्तार होण्यासाठी विविध कार्यक्रम, धोरणे,योजना, कायदे राबवण्यात आले आहेतते .भारतीय शेती प्रगती होण्यासाठी यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे . :पुढीलप्रमाणे आहेत

१भारतातील (कृषी संस्था:

- ICAR- भारतीय कृषी संशोधन परिषद (१९२९जुलै १६)
- नाफेडनॅशनल ॲग्रिकल्चरल को -ऑपरेटिव्ह मार्केटिंग फेडरेशन ऑफ इंडिया
- (१९५८ऑक्टोबर २)
- APEDA- कृषी आणि प्रक्रिया केलेले अन्न उत्पादने निर्यात विकास प्राधिकरण
- (१९८६फेब्रुवारी १३)
- ट्रायफेड -ट्रायबल कोऑपरेटिव्ह मार्केटिंग डेव्हलपमेंट फेडरेशन ऑफ इंडिया -
- (१९८७ऑगस्ट ६)
- MPEDA- सागरी उत्पादने निर्यात विकास प्राधिकरण (१९७२ऑगस्ट २४)
- MSAMB- महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (१९८४मार्च २३)
- MCAER- महाराष्ट्र कृषी शिक्षण आणि संशोधन परिषद (१९८४सप्टेंबर १०)
- एफसीआय(१९६५जानेवारी १४) फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया -

२कृषी उत्पादन (:

कृषी उत्पादनाचे आकडे तीन महत्त्वाचे घटक विचारात घेतातप्रति हेक्टर उत्पादन :, लागवड केलेले क्षेत्र आणि एकूण उत्पन्न.कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी खालील योजना कार्यान्वित आहेत .

- सुधारित किंमत स्थिरीकरण निधी योजना (२००३एप्रिल)
- ऑपरेशन ग्रीन्स (२०१८नोव्हेंबर ५)
- राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कार्यक्रम (२००७ऑक्टोबर)
- RKVY (RAFTAAR)- राष्ट्रीय कृषी विकास योजना कृषी आणि संलग्न क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनासाठी - (२००७) लाभदायक दृष्टिकोन
- MIDH- फलोत्पादनाच्या एकात्मिक विकासासाठी मिशन (१५-२०१४)

३सिंचन (:

सिंचन सुविधा वाढवण्यासाठी विविध कार्यक्रम आणि योजना राबवल्या जातात:

- CADP-कमांड क्षेत्र विकास कार्यक्रम (७५-१९७४)
- AIBP- प्रवेगक सिंचन लाभ कार्यक्रम (९७-१९९६)
- CADWM- कमांड एरिया डेव्हलपमेंट अँड वॉटर मॅनेजमेंट प्रोग्राम (२००४)

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

४खते (:

खतांच्या वापरावर अवलंबून शेतीची रासायनिक शेती आणि सेंद्रिय शेती अशी विभागणी केली जातेखत . कृषी विकासासाठी खालील योजना व कार्यक्रम .उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार अनुदान देते .राबविण्यात येतात

- NPOP- राष्ट्रीय सेंद्रिय उत्पादन कार्यक्रम (२००१)
- परंपरागत कृषी विकास योजना (२०१५)
- मृदा आरोग्य कार्ड (१५-२०१४)
- महाराष्ट्र पंजाबराव देशमुख सेंद्रिय शेती अभियान (२०-२०१९)

५क्रेडिट संस्था (:

खालील संस्था शेतीसाठी पतपुरवठा करतात.

- नाबार्ड (१९८२जुलै १२) कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी राष्ट्रीय बँक -
- ARDC-कृषी पुनर्वित्त आणि विकास महामंडळ (१९६३)
- RRBS- प्रादेशिक ग्रामीण बँका (१९७५ऑक्टोबर २)
- AFC-कृषी वित्त निगम (१९६८एप्रिल १०)
- पीक कर्ज योजना (१९६५)
- SHGS- बचत गट (१९९२)

६क्रेडिट बँक (:

सहकारी कर्जाची रचना

अल्पकालीन कर्ज देणे

- राज्य सहकारी बँक)Apex Bank)
- जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका)DCCBs)
- प्राथमिक सहकारी पतसंस्था)PACS)

७दीर्घकालीन कर्ज पुरवठा(:

- राज्य सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका (SCARDB)
- प्राथमिक सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका)PCARDB)

८व्यावसायिक बँका (:

- सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया
- बँक ऑफ महाराष्ट्र
- बँक ऑफ इंडिया
- बँक ऑफ बडोदा

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

- इंडियन बँक
- इंडियन ओव्हरसीज बँक
- युनायटेड बँक ऑफ इंडिया
- युनियन बँक ऑफ इंडिया
- देना बँक
- कॅनरा बँक
- युको बँक
- पंजाब नॅशनल बँका
- अलाहाबाद बँक
- सिंडिकेट बँक

९:बियाणे (

राष्ट्रीय आणि राज्य बियाणे महामंडळ, कृषी भारती सहकारी)KRIBHCO), भारतीय शेतकरी सहकारी मर्यादित)IFFCO), कृषी विद्यापीठ, खाजगी कंपन्या, सहकारी संस्था बियाणे उत्पादन घेत आहेतचांगल्या . :बियाण्याची गुणवत्ता राखण्यासाठी पुढील धोरणात्मक नियोजन कार्यक्रम राबविण्यात आले

- बियाणे विकास धोरण (१९८८)
- राष्ट्रीय बियाणे धोरण (२००२)
- सीड्स बँक (२०००-१९९९)
- SPDS- दर्जेदार बियाणांचे उत्पादन आणि वितरणासाठी पायाभूत सुविधांचा विकास आणि बळकटीकरणासाठी योजना (०६-२००७)
- पारदर्शी किसान सेवा योजना (२०१७एप्रिल)
- HYVP- उच्च उत्पन्न देणारा वाण कार्यक्रम (१९६६)

१०यांत्रिकीकरण (:

यांत्रिकीकरणाचा योग्य वापर केल्यास कृषी उत्पादनात वाढ होते त्यामुळे यासाठी विविध योजना राबविण्यात येतात.

- उन्नत शेती समृद्ध अभियान .कृषी यांत्रिकीकरण अभियानांतर्गत (१८-२०१७)
- प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा एवं उत्थान महाअभियान (२०१९जुलै)
- महाराष्ट्र (२०१०) नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना -
- महाराष्ट्र अटल -कृषी पंप योजना (२०१७)
- महाराष्ट्र (२०१८नोव्हेंबर) मुख्यमंत्री सौर कृषी पंप योजना -

११बाजार आणि विपणन (:

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

किमान मध्यस्थ आणि जास्तीत जास्त बाजार माहिती असलेली एक आदर्श कृषी विपणन प्रणाली आहे .) राज्य सरकारने या विनियमित बाजारासाठीAPMC) राज्य कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायदा पारित केला आहेबाजार आणि विपणन सुधारण्यासाठी खालील योजना ., कार्यक्रम, धोरणे, कायदे राबविण्यात आले.

- ISAM- कृषी विपणनासाठी एकात्मिक योजना २०१४मार्च १)AGMARKET वेब पोर्टल अंतर्गत.
- महाराष्ट्र माळी शेतकरी संत शिरोमणी श्री सावता -आठवडे बाजार अभियान (२०१६ऑगस्ट)
- महाराष्ट्र(२०१०ऑक्टोबर) सोव दॅट्स सेल्स - विकेल ते पिकेल -
- eGrAM-ग्रामीण कृषी बाजार (१९-२०१८)
- eNAM-राष्ट्रीय कृषी बाजार(१६-२०१५)
- AMIF- ॲग्री(१९-२०१८) मार्केट इन्फ्रास्ट्रक्चर फंड-
- PMKSY-प्रधानमंत्री किसान संपदा योजना २मे)०१७(

१२:पाणी आणि माती संवर्धन (

- केंद्रीय मृदा संवर्धन मंडळ (१९५३)
- नॅशनल वेस्टलँड डेव्हलपमेंट बोर्ड (१९८५)
- अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (७४-१९७३)
- वाळवंट विकास कार्यक्रम (७८-१९७७)
- एकात्मिक पडीक जमीन विकास कार्यक्रम (१९८९)
- अन्न सुरक्षेसाठी माती संरक्षण आणि पुनर्वसन (२०१६)
- IWMP- सर्वसमावेशक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (८४-१९८३)
- IWMP- एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (१०-२००९)
- INCOID- इंडियन नॅशनल कमिटी ऑन इरिगेशन अँड ड्रेनेज (१९९४)
- PMKSY- प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (२०१६)
- निरांचल(२२-२०२१) -
- NMSA-नॅशनल मिशन ऑन सस्टेनेबल ॲग्रीकल्चर (२००८)
- RNBM- पुनर्रचित राष्ट्रीय बांबू मिशन (०७-२००६)
- महाराष्ट्र (२०१९) जलयुक्त शिवार अभियान -
- महाराष्ट्र मागेल त्याला शेततळे (२०१६(
- PMKSY- प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (२०१५जुलै १)

१३:मालकी (

- PM-SWAMITVA- गावांचे सर्वेक्षण आणि खेड्यांमध्ये सुधारित तंत्रज्ञानासह मॅपिंग (२००२एप्रिल २४)

१४:किंमती आणि किंमत धोरण (

- किमान आधारभूत किंमत -MSP

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

- खरेदी किंमत
- जारी किंमत
- अन्न चौकशी समिती (१९५७)
- अन्नधान्य धोरण समिती (१९६६)
- अत्यावश्यक आणि वस्तुमान उपभोगाच्या लेखांवर समिती (१९७३)
- अन्नधान्य किंमत समिती (१९६४)
- ACP- कृषी खर्च आणि किंमतींसाठी आयोग (१९६७जानेवारी १)
- प्रशासित किंमत धोरण

कालानुरूप कृषी संस्था, कार्यक्रम,योज़ना, कायदे आणि धोरणे यामध्ये सकारात्मक बदल होत गेले आहेत . .त्यामुळे शेती क्षेत्र विकास होण्यास मदत झाली आहे

ब(कृषी योजनांची उद्दिष्टे :

१सर्व स्तरांमधील शेतकरी वर्गाचा सामाजिक ., आर्थिक आणि मानसिक असा सर्वांगीण विकास करणे.

२संरचनात्मक बदल यांना चालना भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेतील विकास आणि . देण्यासाठी मदत करणे.

क:कृषी योजनांचे फायदे (

१ कृषी .योजनांमुळे शेती उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढ होते.
२.कृषी क्षेत्रामधील असुरक्षितता आणि अनिश्चितता कमी होते .
३.शेतकर्यांमध्ये आर्थिक स्थिरता निर्माण होण्यास मदत होते .
४कृषीक्षेत्र विकास व विस्तार . होण्यासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावते.
५. अन्नधान्य स्वावलंबन आणि स्वयंपूर्णता येण्यास मदत होते.

ड:कृषी योजना मर्यादा (

१.कृषी योजना विषयक शेतकऱ्यांमध्ये जागृतीचा अभाव व उदासीनता आहे .
२.अंमलबजावणी केली जात नाही कृषी योजनांची सक्तीची .
३.कृषी योजनांचे नियम व प्रक्रिया अवघड आहे .
४ कृषी योजनांमधून .पुरेसा निधी उपलब्ध होत नाही.
५शेतकरी आणि सरकारमध्ये . संतुलनाचा अभाव आहेसर्व स्तरातील शेतकऱ्यांना . योजनांचा लाभ घेता येत नाही.

इ:कृषी योजना सुधारणा (

१.शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देणे .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२.योजनांची पुरेशी प्रसिद्धी करणे .
३योजनांमध्ये पारदर्शकत .ा आणणे गरजेचे आहे.
४.शंका निरसन वेळेत होणे .
५.अनुदान वेळेत देणे .
६.अनुदानाची रक्कम योग्य असणे .
७.सुलभ व जलद प्रक्रिया असणे .
८तक्रार निवारण वेळेत . करणे.
९.अनुदान पद्धती बदल करणे .
१०.नियम व अटी शिथिल करणे .

निष्कर्ष:

कृषी क्षेत्रामध्ये विकास करण्यासाठी शेती विषयक योजना महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतातकृषी . योजनांची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने केल्यास सकारात्मक बदल घडून येतातपुढील कृषीयोजना मार्फत . .घटकांवरती भर देणे आवश्यक आहे जसे की योजनांची पुरेशी प्रसिद्धी, विम्याचा सुरळीत पुरवठा,सुरळीत कृषी कर्ज पुरवठा,उच्च उत्पन्न देणारी पिके विकसित करणे, जलसिंचन सुधार, नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब, खते व कीटकनाशके यांचा योग्य वापर, मुद्रा आरोग्य कार्ड वापर, जैविक शेतीवर भर, उच्च प्रतीचे बियाणे वापर, यांत्रिकीकरण, वीज बोजा कमी करणे, सौर ऊर्जा वापर, बाजार आणि विपणन व्यवस्था सुधार, मृदा व जलसंवर्धन, नैसर्गिक स्त्रोतांचे संवर्धन, कृषी कायदे सुधार, जमीन सुधारणा, सुयोग्य किंमत धोरण, पीक बदल पद्धतीचा वापर यावर भर देऊन कृषी योजनांची आखणी करण्यात आल्यास शेती क्षेत्रात अमुलाग्र बदल घडून येण्यास मदत होईल.

संदर्भ :

१.नायर. आर (फेब्रुवारी६, २०१०). भारतातील पीक विमा: बदल आणि आव्हाने.इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, VOL-XLVII, NO-६, ४.
२. जैन.आर, किशोर. पी आणि सिंग. डी (२०२०, मार्च). भारतातील सिंचन स्थिती, आव्हाने आणि पर्याय.जर्नल ऑफ सॉइल अँड वॉटर कन्झर्वेशन, १८(४), ३५४-३६३. doi:१०.५९५८/२४५५-७१४५.२०१९.०००५०.X
३.सिंग. एस (२०२०, एप्रिल). भारतातील कृषी विकास: राज्यस्तरीय विश्लेषण. दक्षिण आशियाई जर्नल सोशल स्टडीज अँड इकॉनॉमिक्स, खंड-६, अंक-२, पृष्ठे-१७-३४.
४. www.india.gov.in
५. www.agricoop.nic.in
६.http://eands.dannet.nic.in
७. http://krishi.maharashtra.gov.in
८. http://farmer.gov.in
९. http://mahadbt.maharashtra.gov.in
१०. http://igod.gov.in

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजनांचा भारतीय शेतीवरील परिणाम विश्लेषणात्मक अभ्यास एक :

डॉ. करमसिंग राजपूत
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी, जिल्हा यवतमाळ.
आजीव सभासद क्रमांक१४६७ :
भ्रमणध्वनी क्र९९२२५४८०८४ ., ईमेल: rajputkaramsing@gmail.com

गोषवारा: *भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे % ६५देशातील सुमारे .लोकसंख्या आजही आपल्या उपजीविकेसाठी प्रत्यक्ष .अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून असल्याचे दिसून येते- शेतीविकासासाठी निरनिराळ्या योजना राबव स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारनेल्यावर्तमान काळातही . कृषी क्षेत्रात जास्तीत जास्त उत्पादन .सरकार सातत्याने कृषी विकासाच्या योजना राबविताना दिसून येते हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकार शेती .आणि रोजगार निर्मिती करण्याचे केंद्र सरकारचे उद्दिष्ट आहे प्रस्त .कासाच्या विविध योजना राबवितेविुत शोधनिबंधासाठी भारत सरकार राबवित असलेल्या विविध योजनांपैकी खालील प्रमुख कृषी विकास योजनांचा विचार करण्यात आलेला आहेया योजनांचे स्वरूप व . .ण्यात आला आहेभारतातील शेती विकासावर त्यांचा होणारा परिणाम यांचा प्रस्तुत शोधनिबंधात आढावा घे*

१किसान क्रेडिट कार्ड . केसीसी योजना: *भारत सरकारने 1998 मध्ये किसान क्रेडिट कार्ड ही योजना सुरू केलीया योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना बियाणे ., खते, कीटकनाशके तसेच शेती अवजारे खरेदी करणे शक्य होतेशेतकऱ्यांना शेतमाल काढणीनंतरचे खर्च एवढेच नव्हे तर या योजनेच्या माध्यमातून ., दैनंदिन उपभोगाच्या गरजा इत्यादी कामांसाठी सुद्धा पैसा उपलब्ध होतोही योजना देशातील राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँका ., लघु वित्त बँका तसेच सहकारी संस्थांद्वारे राबविण्यात येते टक्के ४ते २या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना . ३०प्रति हेक्टर .दराने कर्ज उपलब्ध होते,००० रुपये प्रमाणे १० एकर पर्यंत शेतकऱ्यांना या योजनेतून ३ लक्ष रुपयापर्यंत कर्ज उपलब्ध होतेपरंतु .टक्के दराने कर्ज उपलब्ध होते ७या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना वार्षिक . टक्के सवलत ३फेड केल्यास त्याला व्याजात संबंधित शेतकऱ्याने जर एक वर्षाच्या आत कर्जाची परतव २ टक्के अनुदान याप्रमाणे एकूण ५ टक्के व्याजात सवलत मिळतेम्हणजेच नियमित कर्ज फेडणाऱ्या शेतकऱ्यांना . .पर्यंत कर्ज प्राप्त होते .लक्ष रु ३टक्के व्याजाने २या योजनेतून वार्षिक केवळ*

२:प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना . *शेती हा व्यवसाय फायदेशीर व्हावा, शेतकऱ्यांची जोखीम कमी व्हावी तसेच शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान वापराकरिता प्रोत्साहन मिळावे यासाठी देशात खात्रीपूर्वक व संरक्षित सिंचन व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे" मध्ये केंद्र सरकारने ०९-२००८ .एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रमनरेंद्र .श्री .सुरू केलेला होता " मोदी सरकारने या योजनेचे नाव बदलवून त्याठिकाणी सन २०१५ १६- पासून**'प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना'** (पाणलोट विकास विभागप्रत्येक शेतकऱ्याच्या .असे केले आहे (शेतात पाणी उपलब्ध होऊन व पाण्याची कार्यक्षमता वाढवून पाण्याच्या प्रत्येक थेंबातून अधिकाधिक पिक) उत्पादनPer Drop More Crop) मिळविणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.*

३परंपरागत कृषी विकास योजना .: *भारत सरकारने २०१५ मध्ये शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासासाठी **"परंपरागत कृषी विकास योजना"** सुरू केलेली आहेया योजनेमुळे शेतकऱ्यांचे रासायनिक खतांवरील .*

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अवलंबित्व कमी होतेरसायनमुक्त तसेच पौष्टिक कृषीमाल निर्मितीला प्रोत्साहन देणे हे या योजनेचे प्रमुख . कारण सेंद्रिय शेती .रासायनिक शेतीच्या तुलनेत सेंद्रिय शेती आरोग्यासाठी फायदेशीर असते .उद्दिष्ट आहे पद्धतीत रासायनिक खते व कीटकनाशकांऐवजी गांडूळ खत, शेणखत तसेच निंबोळी अर्क इत्यादींच्या वापरावर भर दिला जातोपरंपरागत कृषी विकास योजना सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठीच केंद्र सरकारने . या योजनेच्या माध्यमातून पारंपारिक ज्ञान आणि आधुनिक विज्ञानाच्या साह्याने देशात सेंद्रिय .सुरू केली आहे शेतीचे शाश्वत मॉडेल विकसित करण्याचा सरकारचा उद्देश आहेसेंद्रिय पद्धतीने शेती करण्यासाठी तसेच . ५०वर्षांसाठी ३प्रति शेतकरी प्रति हेक्टर शेतमालाचे मूल्यवर्धन व विपणनासाठी,००० रूची आर्थिक मदत दिली . ४या २०-२०१९ते १७-२०१६.केंद्र सरकारने मृदा आरोग्य योजनेअंतर्गत सदर योजना सुरू केलेली आहे .जाते वर्षात या योजनेसाठी सरकारने ११९७ कोटी रु खर्च केले असून आर्थिक अनुदानाची रक्कम लाभार्थी . या योजनेसाठी जो निधी खर्च होतो त्यात केंद्र सरकार .शेतकऱ्यांच्या खात्यात थेट जमा करण्यात आलेली आहे :६०व राज्य सरकार यांचा हिस्सा ४० याप्रमाणात असतो.

४प्रधानमंत्री पिक . विमा योजना: *नैसर्गिक आपत्ती किंवा रोगामुळे पिकांचे होणारे नुकसान ही भारतीय शेतकऱ्यांसमोरील एक प्रमुख समस्या आहेनैसर्गिक आपत्ती किंवा दुष्काळ व इतर कारणांमुळे पिकांचे . नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिक .नुकसान झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आत्महत्या देखील होतातांचे नुकसान होऊन शेतकऱ्यांचे मोठ्याप्रमाणावर आर्थिक नुकसान होतेहोणारे नुकसान भरून शेतकऱ्यांचे . पूर्वीची राष्ट्रीय कृषी विमा योजना व .काढण्यासाठी सरकारने राष्ट्रीय कृषी विमा योजना सुरू केली आहे सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना या दोन योजनांच्या जागी केंद्र सरकारने १८ फेब्रुवारी २०१६ रोजी **प्रधानमंत्री पिक विमा योजना**) PMFBY) सुरू केलीनैसर्गिक आपत्ती ., कीड आणि रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत दिली जातेसदर योजनेचा लाभ घेणाऱ्या . शेतकऱ्यांना खरीप पिकांसाठी एकूण विमा हप्त्याच्या १टक्के ५., रब्बी पिकांसाठी २ टक्के तर वार्षिक व्यावसायिक .टक्के एवढ्या रकमेचा विमा हप्ता भरावा लागतो ५यती पिकांच्या बाबतीत बागा/*

५ :नाम योजना-ई .*e-NAM चे पूर्ण रूप इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषी बाजार असे आहेएक राष्ट्र " शेतमालासाठी . "एक बाजार या संकल्पनेतून ई नाम - ई .रोजी सुरू करण्यात आली २०१६एप्रिल १४नाम योजना - ही संपूर्ण भारतातील शेतकरी, व्यापारी, खरेदीदार यांना एकत्र आणणारी आणि सर्वोत्तम भाव व योग्य बाजारपेठ मिळवून देणारी योजना होय .e-NAM हे एक ऑनलाईन पोर्टल आहेया ऑनलाइन पोर्टलच्या मा .ध्यमातून शेतमालाची खरेदी विक्री होताना कोणत्याही मध्यस्ताची किंवा कमिशन एजंटची आवश्यकता नसतेया योजनेत . उत्पादक व ग्राहक यांच्यात थेट संबंध प्रस्थापित होत असल्यामुळे कमी खर्चात शेतकऱ्यांना आपला मार्ग ग्राहकांपर्यंत पोहोचविता येतोपरिणामी शेतकऱ्यांना आपल् .या मालाचे दोन पैसे जास्त मिळतात तर ग्राहकांना थेट शेतकऱ्याकडून शेतमाल खरेदी करताना तो थोडा स्वस्त किमतीत पडतोही योजना शेतकरी व ग्राहक . .दोघांच्याही दृष्टीने फायदेशीर आहे*

निष्कर्षअशाप्रकारे वरील सर्वच योजना शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने फायदेशीर असल्यामुळे सदर योजनांचा : .भारतातील शेती विकासावर अनुकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते

प्रस्तावना: भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे % ६५देशातील सुमारे .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

लोकसंख्या आजही आपल्या उपजीविकेसाठी प्रत्यक्षअप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून असल्याचे दिसून - कृषी क्षेत्रात .रनिराळ्या योजना राबविल्यास्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने शेतीविकासासाठी नि .येते जास्तीत जास्त उत्पादन आणि रोजगार निर्मिती करण्याचे केंद्र सरकारचेउद्दिष्ट आहेहे उद्दिष्ट साध्य . प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी भारत सरकार राबवित .करण्यासाठी सरकार शेती विकासाच्या विविध योजना राबविते .१पैकी असलेल्या विविध योजनांकिसान क्रेडिट कार्ड योजना,२प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना .,३परंपरागत . कृषी विकास योजना,४प्रधानमंत .्री पिक विमा योजना आणि ५नाम योजना या प्रमुख कृषी विकास - ई . होणारा या योजनांचे स्वरूप व भारतातील शेती विकासावर त्यांचा .योजनांचा विचार करण्यात आलेला आहे .परिणाम यांचा प्रस्तुत शोधनिबंधात आढावा घेण्यात आला आहे

१:किसान क्रेडिट कार्ड केसीसी योजना . शेतकऱ्यांना वेळेवर कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी भारत सरकारने 1998 मध्ये किसान क्रेडिट कार्ड ही योजना सुरू केलीया योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना बियाणे ., खते, कीटकनाशके तसेच शेती अवजारे खरेदी करणे शक्य होतेएवढेच नव्हे तर या योजनेच्या माध्यमातून . शेतकऱ्यांना शेतमाल काढणीनंतरचे खर्च, दैनंदिन उपभोगाच्या गरजा इत्यादी कामांसाठी सुद्धा पैसा उपलब्ध होतोही योजना देशातील राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँका ., लघु वित्त बँका तसेच सहकारी संस्थांद्वारे राबविण्यात येते . टक्के दराने कर्ज उपलब्ध ४ते २या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना होते३०प्रति हेक्टर .,००० रुपये प्रमाणे १० एकर पर्यंत शेतकऱ्यांना या योजनेतून ३ लक्ष रुपयापर्यंत कर्ज उपलब्ध होतेया योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना . परंतु संबंधित शेतकऱ्याने जर एक वर्षाच्या आत कर्जाची परतफेड .टक्के दराने कर्ज उपलब्ध होते ७क वार्षि केल्यास त्याला व्याजात ३ टक्के सवलत व २ टक्के अनुदान याप्रमाणे एकूण ५ टक्के व्याजात सवलत मिळते . पर्यंत .लक्ष रु ३टक्के व्याजाने २वळ म्हणजेच नियमित कर्ज फेडणाऱ्या शेतकऱ्यांना या योजनेतून वार्षिक के .कर्ज प्राप्त होते

किसान क्रेडिट कार्ड योजनेचे उद्देश: या योजनेचे पुढील प्रमुख उद्देश आहेत.

१पिकांच्या लागवडीसाठी शेतकऱ्यांची अल्पकालीन कर्जाची गरज भागविणे .

२पीक काढणीनंतरचा खर्च भागविण्यासाठी वित्त पुरवठा करणे .

३शेतकरी कुटुंबाच्या दैनंदिन उपभोगाच्या गरजा भागविण्यासाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे .

४फवारणी पंप संच ., शेतीतील मालमत्तेची देखभाल, दुग्धजन्य प्राण्यांची खरेदी व देखभाल, मत्स्य पालन, फुलशेती तसेच फलोत्पादन इत्यादींसाठी खेळते भांडवल उपलब्ध करून देणे

५प्राणी ., पक्षी, मासे, इतर जलचरांचे संगोपन इत्यादीसाठी अल्पकालीन कर्ज उपलब्ध करून देणे

किसान क्रेडिट कार्ड योजनेची वैशिष्ट्ये: या योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे.

१प्रदान पासबुक- कम- पात्र शेतकऱ्यांना या योजनेअंतर्गत किसान क्रेडिट कार्ड किंवा पासबुक किंवा कार्ड . .केले जाते

२ या योजनेअंतर्गत लाभार्थी शेतकऱ्याला मंजूर केलेल्या क्रेडिट मर्यादितून कितीही रक्कम काढता .येते तसेच दिलेल्या मुदतीत परतफेड करता येते.

३.या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्याला दिलेले किसान क्रेडिट कार्ड पाच वर्षांसाठी वैध असते .

४ योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्याला बँकेकडून रुपे डेबिट कार्ड देण्यात येतेकिसान क्रेडिट कार्ड ., ज्याद्वारे एटीएम कार्ड प्रमाणे एटीएम मधून पैसे काढता येतात.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

५जे शेतकरी या योजनेअंतर्गत उचललेले कर्ज दिलेल्या मुदतीत परतफेड करतात ., अशा शेतकऱ्यांना अधिकची क्रेडिट मर्यादा मिळू शकते.

६जो .या योजनेअंतर्गत उचललेल्या कर्जाचा परतफेडीचा कालावधी पीक कालावधीवर अवलंबून असतो . पिकानुसार लहान किंवा मोठा असू शकतो.

७पूर किंवा आग यासारख्या कोणत्याही नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास कर्ज परतफेडीचे . .पुनर्नियोजन करण्यास परवानगी दिली जाते

८दिवसांच्या आत संबंधित शेतकऱ्याला किसान क्रेडिट १४पात्र शेतकऱ्यांकडून पूर्ण अर्ज प्राप्त झाल्यानंतर . कार्ड देण्यात येते.

किसान क्रेडिट कार्ड योजनेचे फायदे: या योजनेचे प्रमुख फायदे पुढीलप्रमाणे.

१.कर्जासाठी स्वतंत्र अर्ज करण्याची गरज नाही या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्याला प्रत्येक पिकाकरिता . २या योजनेमुळे शेतकऱ्यांना आपल्या सवडीप्रमाणे तसेच आपल्या निवडीप्रमाणे बि .याणे, खते व इतर शेतकी वस्तूंची खरेदी करता येते.

३रात टक्के असलेल्या व्याजद ७ .कर्जाची नियमित परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना व्याजदरात सवलत मिळते . .टक्के व्याज भरावे लागते २टक्के पर्यंत सवलत मिळून वार्षिक केवळ ५

४ या योजनेअंतर्गत कर्जाची परतफेड पिकाचा हंगाम .संपल्यानंतरच करावी लागत असल्यामुळे शेतकऱ्यावर कर्ज परतफेडी संदर्भात आर्थिक ताण पडत नाही.

५.१या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांना .६० लाख रुपर्यंतच्या कर्जासाठी कोणतेही तारण देण्याची आवश्यकता . अशाप्रकारे किसान क्रेडिट कार्ड ही योजना शेती विकासासाठी अत् .नाहीयंत महत्त्वाची योजना आहे. **२:प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना .** शेती हा व्यवसाय फायदेशीर व्हावा, शेतकऱ्यांची जोखीम कमी व्हावी तसेच शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान वापराकरिता प्रोत्साहन मिळावे यासाठी देशात खात्रीपूर्वक व संरक्षित सिंचन व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. २००८**एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन "** मध्ये केंद्र सरकारने ०९-) **"कार्यक्रम**IWMP-Integrated Watershed Management Program) सुरू केलेला होतानरेंद्र मोदी सरकारने .श्री . -२०१५या योजनेचे नाव बदलवून त्याठिकाणी सन १६ पासून **'प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना'** (पाणलोट विकास विभागप्रत्येक शेतकऱ्याच्या शेतात पाणी उपलब्ध होऊन व पाण्याची कार्यक्षमता .असे केले आहे ( ) उत्पादन वाढवून पाण्याच्या प्रत्येक थेंबातून अधिकाधिक पिकPer Drop More Crop) मिळविणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेचे लाभार्थी: सदर योजनेचा लाभ खालील अटींची पूर्तता करणाऱ्या शेतकऱ्यांना घेता येतोशेतकऱ्यांकडे स्वतःचे आधार कार्ड असावे .१., २/७जमिनीचे शेतकऱ्याकडे स्वतःच्या .१२ आणि ८ अ प्रमाणपत्र असणे आवश्यक आहे, ३शेतकरी एससी ., एसटी जात प्रवर्गातील असल्यास त्याचेकडे जात प्रमाणपत्र असणे आवश्यक आहे, ४शेतकऱ्याकडे विद्युत पाण्याच्या पंपासाठी कायमचे विद्युत जोडणी संच असणे आवश्यक . .५आहे या योजनेतून शेतकऱ्यांना ५ हेक्टर क्षेत्राच्या मर्यादेत लाभ देण्यात येतो.

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेची उद्दिष्टे: या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे.

१आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सूक्ष्म सिंचनाखालील क्षेत्रात वाढ करणे .

२पाणी वापराच्या कार्यक्षमतेत वाढ करणे .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

३पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या एकूण उत्पन्नात वाढ करणे कृषी उत्पादन .
४ आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित कृषी .व फलोद्यानाचा विकास करण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन पद्धती विकसित करणे तसेच त्याची वृद्धी व प्रसार करणे
५कुशल व अर्धकुशल बेरोजगारांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे .

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेचे अनुदानाचे स्वरूप: या योजनेअंतर्गत लाभार्थी शेतकऱ्यांना शासनाकडून खालील प्रमाणे अनुदान मिळतेटक्के अनुदान ६०- अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील अल्प व अत्यल्प भूधारक .१ ., २ . टक्के अनुदान ४५- अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील सर्वसाधारण भूधारक, ३प्रवण क्षेत्राबाहेरील अल्प व अत्यल्प अवर्षण . टक्के अनुदान ४५- भूधारक, ४अवर्षण प्रवण क्षेत् .राबाहेरील सर्वसाधारण भूधारक .टक्के अनुदान ३५-

प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेचे फायदे: या योजनेचे प्रमुख फायदे पुढीलप्रमाणे
१.सरकारकडून अनुदान दिले जाते या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना सिंचन उपकरणांसाठी .
२ ज्यांच्याकडे स्वतःची शेतीयोग्य जमीन आहे तसेच पाण्याची .व्यवस्था आहे अशा शेतकऱ्यांना या योजनेअंतर्गत लाभ दिला जातो.
३:६०या योजनेअंतर्गत खर्चाची विभागणी केंद्र व राज्यांमध्ये .४० अशी करण्यात आली आहेपूर्वोत्तर डोंगराळ . :९०ठी ही विभागणी राज्यांसा१० अशी करण्यात आली आहे.
४या योजनेअंतर्गत पुरविण्यात येणाऱ्या नवीन . सिंचन उपकरणांचा वापर केल्यामुळे ४० ते ५० टक्के पाण्याची बचत होते तसेच शेतमालाच्या उत्पादनात ३५ ते ४० टक्के वाढ होते.
५) "**अधिकाधिक उत्पादन पाण्याच्या प्रत्येक थेंबातून"** प्रस्तुत योजनेचे .Per Drop More Crop) हे उद्दिष्ट असल्याने या योजनेमुळे शेती उत्पादन वाढीस मदत होते.

३:परंपरागत कृषी विकास योजना . भारत सरकारने २०१५ मध्ये शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासासाठी **"परंपरागत कृषी विकास योजना"** सुरू केलेली आहेशेतकऱ्यांचे रासायनिक खतांवरील या योजनेमुळे . रसायनमुक्त तसेच पौष्टिक कृषीमाल निर्मितीला प्रोत .अवलंबित्व कमी होते्साहन देणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहेकारण सेंद्रिय शेती .रासायनिक शेतीच्या तुलनेत सेंद्रिय शेती आरोग्यासाठी फायदेशीर असते . नाशकांऐवजी गांडूळ खतपद्धतीत रासायनिक खते व कीटक, शेणखत तसेच निंबोळी अर्क इत्यादींच्या वापरावर भर दिला जातोसेंद्रिय शेतीला प .्रोत्साहन देण्यासाठीच केंद्र सरकारने परंपरागत कृषी विकास योजना सुरू केली आहेया योजनेच्या माध्यमातून पारंपारिक ज्ञान आणि आधुनिक विज्ञानाच्या साह्याने देशात . सेंद्रिय पद्धतीने शेती करण्यासाठी .द्रिय शेतीचे शाश्वत मॉडेल विकसित करण्याचा सरकारचा उद्देश आहेसेंतसेच शेतमालाचे मूल्यवर्धन व विपणनासाठी प्रति शेतकरी प्रति हेक्टर ३ वर्षांसाठी ५०,००० रूची आर्थिक मदत दिली . ४या २०-२०१९ते १७-२०१६ .योजना सुरू केलेली आहे केंद्र सरकारने मृदा आरोग्य योजनेअंतर्गत सदर .जाते .कोटी रु ११९७वर्षात या योजनेसाठी सरकारने खर्च केले असून आर्थिक अनुदानाची रक्कम लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या खात्यात थेट जमा करण्यात आलेली आहेया योजनेसाठी जो निधी खर्च होतो त्यात केंद्र सरकार . :६०रसा व राज्य सरकार यांचा हि४० याप्रमाणात असतो.

परंपरागत कृषी विकास योजनेची उद्दिष्टे :या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.
१देशातील शेतकऱ्यांना पारंपारिक शेतीपद्धतीकडून सेंद्रिय शेतीपद्धतीकडे जाण्यासाठी प्रोत्साहन देणे .
२करण्यास प्रोत्साहन देणे रसायनमुक्त तसेच विषमुक्त शेतमाल तयार .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

३शेतकऱ्यांचे रासायनिक खतांवरील तसेच कीटकनाशकांवरील अवलंबित्व कमी करणे .
४शे .त जमिनीची सुपीकता टिकविणे
५सेंद्रिय शेतमालाच्या निर्यातीत वाढ करणे .

परंपरागत कृषी विकास योजनेचे फायदे: या योजनेचे प्रमुख फायदे पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

१परंपरागत कृषी विकास योजनेअंतर्गत निर्माण करण्यात येणारा शेतमाल रसायनमुक्त तसेच विषमुक्त . असल्यामुळे मानवी आरोग्यासाठी तो फायदेशीर आहे.
२सेंद्रिय पद्धतीने शेती केल्यास रासायनिक खते व कीटकनाशकांवरील शेतकऱ्यांचे अवलंबित्व . कमी होते व शेतकऱ्यांना शेतमाल उत्पादन खर्च कमी येतो.
३ सेंद्रिय उत्पादनाला चांगली किंमत मिळत असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ .होते.
४एकर जमिनीचा एक क्लस्टर याप्रमाणे क्लस्टर्स तयार ५०या योजनेच्या माध्यमातून शेती करताना . तसेच .अल्प व अत्यल्पभूधारक असतात टक्के शेतकरी ६५करण्यात येतात व त्यात एकूण शेतकऱ्यांपैकी त्यामुळे अल्प व अत्यल्प भूधारक .टक्के असते ३०महिला शेतकऱ्यांची संख्या तसेच महिला शेतकऱ्यांना या योजनेचा फायदा होतो.
५या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना सेंद्रिय शेती करण्यासाठी आर्थिक अनुदान मिळत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना . .आवश्यक आदाने खरेदी करणे सुलभ जाते शेतीसाठी

अशाप्रकारे परंपरागत कृषी विकास योजना एकीकडे पौष्टिक अन्नधान्य व शेतमाल तयार करण्यास मदत करते तर त्याचवेळी शेतीचा उत्पादन खर्च कमी करण्यास मदत करून सेंद्रिय उत्पादनाला वाढीव किंमत मिळवून देते १६-२०१५ .स व शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होतेपरिणामी शेतीची सुपीकता टिकण्या . पासून या योजनेच्या माध्यमातून देशात सेंद्रिय पद्धतीने शेती करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आलेत्यामुळे या . -२०२२पद्धतीने शेती करणाऱ्यांची संख्या वाढत जाऊन २३ मध्ये देशातील ६य लाख हेक्टर क्षेत्रावर सेंद्रि १९. लाख शेतकऱ्यांना या योजनेचा फायदा ४७.१५पद्धतीने शेतमालाचे उत्पादन घेण्यात आले व देशातील एकूण झाल्याचे दिसून येते(अद्रक) सेंद्रीय पद्धतीने तयार करण्यात आलेले आले ., हळद, मिरची, अननस, भाजीपाला इत्यादी शेतमालाची अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, दुबई, स्वित्झर्लंड इत्यादी देशांत मोठ्या प्रमाणावर निर्यात करण्यात येत आहेत्यामुळे आपली शेतमालाची निर्यात वाढण्यास मदत . झाली आहे.

४प्रधानमंत्री पिक विमा योजना .: नैसर्गिक आपत्ती किंवा रोगामुळे पिकांचे होणारे नुकसान ही भारतीय शेतकऱ्यांसमोरील एक प्रमुख समस्या आहेनैसर्गिक आपत्ती किंवा दुष्काळ व इतर कारणांमुळे पिकांचे . नुकसान झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आत्महत्या देखीलहोतातनैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांचे . पूर्वीची राष्ट्रीय कृषी विमा योजना व .नुकसान होऊन शेतकऱ्यांचे मोठ्याप्रमाणावर आर्थिक नुकसान होते रोजी २०१६फेब्रुवारी १८ष्ट्रीय कृषी विमा योजना या दोन योजनांच्या जागी केंद्र सरकारने सुधारित रा **प्रधानमंत्री पिक विमा योजना** सुरू केलीनैसर्गिक आपत्ती ., कीड आणि रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत दिली जातेघेणाऱ्या शेतकऱ्यांना सदर योजनेचा लाभ . .१खरीप पिकांसाठी एकूण विमा हप्त्याच्या ५ टक्के, रब्बी पिकांसाठी २ टक्के तर वार्षिक व्यावसायिक या योजनेत खालील .टक्के एवढ्या रकमेचा विमा हप्ता भरावा लागतो ५बागायती पिकांच्या बाबतीत / .जोखीमींचा समावेश करण्यात आलेला आहे

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

१णि विद्युल्लता वादळनैसर्गिक आग आ ., चक्रीवादळ, गारपीट, पूर, भूस्खलन, ओला व कोरडा दुष्काळ, कीड आणि रोग इत्यादींमुळे होणारे पिकांचे नुकसान.

२दिवसांपर्यंत शेतात पसरविलेल्या १४पीक काढणीनंतर शेतमाल सुकविण्याच्या दृष्टीने जास्तीत जास्त . मालाचे अवकाळी पाऊस, चक्रीवादळ, गारपीट इत्यादींमुळे होणारे पिकांचे नुकसान.

३ प्रतिकूल हवामानामुळे पेरणीच्या हंगामात शेतकरी पिकांची पेरणी करण्यास असमर्थ .ठरल्यास शेतकऱ्याला आर्थिक मदत दिली जाते.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेची वैशिष्ट्ये: या योजनेची खालील प्रमुख वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

१:संरक्षण संपूर्ण . सर्व अन्नपिके, तेलबिया आणि वार्षिक व्यावसायिक बागायती पिकांच्या संरक्षणाचा या / त्यात .योजनेत समावेश होतोपीक पेरणीपूर्वीपासून काढणीनंतरच्या सर्व धोक्यांचा समावेश होतोजसे की . दुष्काळ, पूर, चक्रीवादळ, कीड, रोग इत्यादी.

२:विमा हप्ता अनुदान . पिक विमा रकमेच्या हप्त्याचे शेतकरी व सरकार यांच्यात विभाजन होतेशेतकऱ्यांच्या . विमा हप्त्यावर सरकारकडून अनुदान दिले जात असल्यामुळे शेतकऱ्यांना प्रत्यक्षात विमा हप्त्याची खूपच कमी रक्कम भरावी लागते.

३:पीक कापणी प्रयोग . विमा उतरविलेल्या पिकांच्या बाबतीत पीक उत्पादन आणि नुकसान निश्चित करण्यासाठी पीक कापणी प्रयोग करावे लागतात निश्चित करण्यासाठी (इन्शुरन्स क्लेम) विम्याचा दावा .पीक कापणी डाटा वापरला जातो.

४ :तंत्रज्ञानाचा वापर .विमा हप्त्याची रक्कम निश्चित करणे, नाव नोंदणी आणि विमा नुकसान भरपाई दावा निश्चित करण्यासाठी तसेच पिकांच्या नुकसानीचा अधिक जलद आणि अचूक अंदाज लावण्यासाठी रिमोट सेन्सिंग, स्मार्टफोन, सॅटेलाईट फोटोंचा वापर इत्यादी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.

५:विमा कंपनी आणि बँका . विमा कंपन्या आणि बँका ह्या योजनेतील भागधारक आहेत या योजनेत विमा . कंपन्या शेतकऱ्यांना पिकांचे नुकसान झाल्यास नुकसान भरपाईचे संरक्षण देतात तर बँका या योजनेत सहभागी शेतकऱ्यांची नाव नोंदणी तसेच विमा हप्ता रकमेचे संकलन करतात.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेचे फायदे: या योजनेचे पुढील फायदे दिसून येतात.

१:विमा हप्ता अत्यंत कमी . या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना आपल्या पिकांचा विमा उतरण्यासाठी अत्यंत कमी रक्कम भरावी लागतेशेतकऱ्यांना एकूण विमा हप्ता रकमेपैक .ी खरीप पिकांसाठी २ टक्के, रब्बी पिकांसाठी १/तर वार्षिक व्यावसायिक ५.बागायती पिकांसाठी केवळ ५ टक्के रक्कम भरावी लागते.

२:पूर्वीच नुकसान झाल्यास भरपाईपिक काढण्या . पीक काढण्यापूर्वीच नैसर्गिक आपत्ती, चक्रीवादळ, भूस्खलन, कीड किंवा रोग इत्यादींमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई मिळते.

३:पिक काढल्यानंतर नुकसान झाल्यास भरपाई . पीक कापणीनंतर सुकवण्याच्या उद्देशाने ते पीक शेती ठेवल्यास व चक्रीवादळ, गारपीट किंवा अवकाळी पाऊस इत्यादीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्याला या योजनेअंतर्गत पीक नुकसान भरपाई मिळते.

४:पीक नुकसानीचे वैयक्तिक मूल्यांकन . गारपीट, पूर आणि भूस्खलन यासारख्या स्थानिक आपत्तीतून पिकांचे नुकसान झाल्यास अशा नुकसानीचे वैयक्तिकरित्या मूल्यांकन करण्याची तरतूद या योजनेत आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

५:आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर . या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान निश्चित करण्यासाठी पीक कापणीचा डाटा संकलन करून अपलोड करण्यासाठी स्मार्टफोनचा वापर केला जातो तसेच पीक कापणी प्रयोगांची संख्या कमी करण्यासाठी रिमोट सेन्सिंग व सॅटॅलाइट फोटो इत्यादी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येतो .त्यामुळे शेतकऱ्यांना अचूक नुकसान भरपाई मिळण्यास मदत होते.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेत समाविष्ट करण्यात आलेल्या विमा कंपन्या: या योजनेत खालील विमा कंपन्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

१आयसीआयसीआय लोम्बार्ड जनरल इन्शुरन्स कंपनी ., २एचडीएफसी इआरजीओ जनरल इन .ुशुरन्स कंपनी,३टोकियो जनरल इन्शुरन्स कंपनी-इफको ., ४चोलामंडलम एमएस जनरल इन्शुरन्स कंपनी ., ५बजाज . जनरल इन्शुरन्स कंपनीअलायन्स, ६रिलायन्स जनरल इन्शुरन्स कंपनी ., ७फ्युचर जनरल इन्शुरन्स . कंपनी, ८ टाटा एआयजी जनरल इन्शुरन्स कंपनी, ९ एसबीआय जनरल इन्शुरन्स .कंपनी व १०युनिव्हर्सल . .सोम्पो इन्शुरन्स कंपनी

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेची फलश्रुती

२०१६ पासून ही योजना सुरू करण्यात आलीकोटी शेतकऱ्यांनी या योजनेत आपले नाव २३सुमारे . .७पर्यंत २०२०नोंदणी केलेली असून डिसेंबर २ कोटी शेतकऱ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतलेला आहेते १७-२०१६. .कोटी रु १७४५०वर्षात शेतकऱ्यांच्या वाट्याचा विमा हप्ता म्हणून सुमारे ४या २०-२०१९जमा केले असून या योजनेअंतर्गत उपरोक्त ४ वर्षात शेतकऱ्यांना पीक नुकसान भरपाई म्हणून सुमारे ८७००० कोटी रुदेण्यात आले . .आहे

५ :नाम योजना-ई .e-NAM चे पूर्णरूप **इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषी बाजार** असे आहेएक राष्ट्र " शेतमालासाठी . नाम-ई .रोजी सुरू करण्यात आली २०१६एप्रिल १४ नाम योजना-या संकल्पनेतून ई "एक बाजार ही संपूर्ण भारतातील शेतकरी, व्यापारी, खरेदीदार यांना एकत्र आणणारी आणि सर्वोत्तम भाव व योग्य बाजारपेठ मिळवून देणारी योजना होय .e-NAM हे एक ऑनलाईन पोर्टल आहेया ऑनलाइन पोर्टलच्या माध्यमातून शेतमालाची . या योजनेत .होताना कोणत्याही मध्यस्थाची किंवा कमिशन एजंटची आवश्यकता नसते खरेदी विक्री उत्पादक व ग्राहक यांच्यात थेट संबंध प्रस्थापित होत असल्यामुळे कमी खर्चात शेतकऱ्यांना आपला माल ग्राहकांपर्यंत पोहोचविता येतोतर ग्राहकांना थेट परिणामी शेतकऱ्यांना आपल्या मालाचे दोन पैसे जास्त मिळतात . ही योजना शेतकरी व ग्राहक .शेतकऱ्याकडून शेतमाल खरेदी करताना तो थोडा स्वस्त किमतीत पडतो .दोघांच्याही दृष्टीने फायदेशीर आहे

ईनाम योजनेचे उद-्देश: या योजनेचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

१मिळवून देणे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची योग्य किंमत .
२शेतकरी व ग्राहक यांच्यातील मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे .
३ग्राहकांना वाजवी किमतीत शेतमालाचा पुरवठा करणे .
४घाऊक व्यापाऱ्यांना शेतकऱ्यांकडून थेट शेत .माल खरेदीची व्यवस्था निर्माण करणे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

७स्थानिक शेतमालाला देशभरात पोहोचविणे .

ई:नाम ची आवश्यकता- ईनाम योजनेच्या आवश्यकतेची कारणे पुढीलप्रमाणे-

१नाम योजनेमुळे संपूर्ण देशासाठी -ई .वर्तमान परिस्थितीत देश अनेक कृषी बाजारांमध्ये विभागला गेला आहे . एकच कृषी बाजार अस्तित्वात आला आहे.

२तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात परंपरागत कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये शेतमाल विकण्यासाठी आधुनिक . त्यामुळे .नाममध्ये मात्र शेतमाल विकण्यासाठी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो-ई .नाही .शेतकऱ्यांसाठी ते फायदेशीर ठरते

३परंपरागत कृषी उत .्पन्न बाजार समितीत शेतमाल विपणन प्रक्रियेत व्यापारी, दलाल, अडते इत्यादी मध्यस्थ असल्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या शेतमालाची अत्यंत कमी किंमत मिळतेनाम योजनेच्या -ई . माध्यमातून शेतमालाची विक्री करताना कोणत्याही मध्यस्थाची आवश्यकता नसल्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या म ालाची चांगली किंमत मिळते.

४शेतकऱ्यांना विविध प्रकारचे कर कृषी उत्पन्न बाजार समिती मार्फत शेतमालाची विक्री करताना ., देणग्या, वर्गण्या द्याव्या लागतातनाम योजनेअंतर्गत शेतमाल विकताना मात्र शेतकऱ्याला कोणत्याही प्रकारच्या -ई . देणग्या किंवा वर्गण्या द्याव्यालागत नाहीत.त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या मालाचे पुरेपूर पैसे मिळतात .

ई वर्तमान स्थिती नाम योजनेची -

३० नोव्हेंबर २०२२ पर्यंत देशातील २२ घटक राज्ये व ३ केंद्रशासित प्रदेश मिळून एकूण १२६० कृषी उत्पन्न बाजार समित्या e-NAM शी जोडल्या गेलेल्या आहेतराजस्थानमध .्ये सर्वाधिक म्हणजे १४५ कृषी उत्पन्न बाजार समित्या e-NAM शी जोडल्या गेलेल्या असून त्या पाठोपाठ मध्यप्रदेश १३६-, तामिळनाडू १२७-, उत्तरप्रदेश१२५-, गुजरात१२२-, महाराष्ट्र११८-, हरियाणा१०८-, पंजाब७९-, तेलंगणा-व ओडिसा ५७-५४ या राज्यांचा क्रमांक लागतो ३उपरोक्त .केंद्रशासित प्रदेशांपैकी जम्मूबाजार समित्या ११काश्मीरमध्ये सर्वाधिक - बाजार समित्या १व २तर पांडिचेरी व चंदीगड या केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये अनुक्रमे e-NAM शी जोडण्यात आलेले आहेतनाम योजनेचा विस्तार होताना दिसत-हळूहळू देशातील उर्वरित राज्यांमध्ये सुद्धा ई . आहे.

ईनाम योजनेचे फायदे-

१.नाम योजनेमुळे शेतकऱ्यांना आपला शेतमाल विक्रीसाठी अनेक पर्याय उपलब्ध झाले आहेत-ई .

२नाम योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाची ऑनलाईन विक्री होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना बाजार समितीत -ई . .शेतमाल नेण्याचा खर्च करावा लागत नाही

३ स्थानिक .व्यापाऱ्यांना ई.शेतमाल विक्रीसाठी मोठी बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे नाम योजनेमुळे-

४नाम योजनेमुळे घाऊक व्यापारी-ई ., प्रक्रियादार, निर्यातक इत्यादींना स्थानिक बाजारात प्रत्यक्ष सहभागी होता येत असल्यामुळे त्यांना अडते, दलाल अशा मध्यस्थांवर होणारा खर्च करावा लागत नाही.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

५नाम शी जोडल्या जातील तेव्हा व्यापाऱ्यांना परवाने देणे-र समित्या जेव्हा ईसंपूर्ण देशातील बाजा ., शुल्क आकारणी तसेच शेतमाल इतरत्र नेण्याची प्रक्रिया इत्यादींबाबत संपूर्ण देशात सारखीच नियमावली अस्तित्वात येईल त्यामुळे शेतमालाची विपणन प्रक्रिया अधिक .सुलभ होईल.

निष्कर्ष: अशाप्रकारे वरील सर्वच योजना शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने फायदेशीर असल्यामुळे सदर योजनांचा भारतातील शेती विकासावर अनुकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते .

संदर्भसूची

१) https://mr.vikaspedia.in
२) https://www.mahayojanaa.in
३) https://mahabharti.in
४) https://www.bajajallianz.com
५) https://www.fincash.com
६) इंटरनेट वरील विविध लेख
७) दैनिक लोकसत्ता.दैनिक सकाळ इत्यादी वर्तमान पत्रातील विविध लेख ,दैनिक तरुण भारत ,दैनिक देशोन्नती ,

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

डॉ. सुनिल दादाराम पवार
मु. पो. कोहिंडे बु, ता. खेड, जि. पुणे ४१२४०४
आजीव सभासद क्रमांक –
भ्रमणध्वनी – ९२२६२६८१२१
प्रभारी प्राचार्य,हुतात्मा राजगुरू शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, रत्नाई महाविद्यालय राजगुरुनगर, ता. खेड, जि. पुणे.

गोषवारा –*भारत हा कृषीप्रधान देश आहेशेती . हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया आहेभारताची लोकसंख्या . त्यांच्या उपजीविकेसाठी मुख्यतः शेतीवर अवलंबून आहे आणि देशाच्या एकूण जीडीपीमध्ये शेतीचा वाटा ४० टक्के आहे .भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात १४शेतीचे योगदान अंदाजे (जीडीपी) टक्के आहे . असेअसूनही विरोधाभास म्हणजे, देशातील अंदाजे ६० टक्के लोकसंख्या रोजगारासाठी शेतीवर अवलंबून आहे . मध्ये११-२०१० कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा हिस्सा १४ .टक्के इतका होता६.तो आता २०२०टक्के २.२०मध्ये २१-इतका झाला आहे. प्रगतशील राष्ट्रांच्या तुलनेत आजही भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा हा अधिक आहे (टक्के६.५६) दशलक्ष१६६दशलक्ष मूलभूत मजुरांपैकी ३१३देशातील .'कृषी आणि भागीदारीतील कामांमध्ये कार्यरत आहेत १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस वसाहतवाद सुरू होईपर्यंत भारतीय उपखंडाची अर्थव्यवस्था जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था होती मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये२०२२ .PPP नुसार भारताचा वाटा ७.यावरून देशाची कृषी व्यवसायावरील अवलंबित्व अधोरेखित होते,आहे%२.शेती क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेला आकार देणारे आणि आधार देणारे असल्याने भारत सरकार या उद्योगाला पुरेसा पाठिंबा देते. भारतीय कृषी उद्योगाला पाठिंबा देताना शेतकऱ्यांसाठी निधी आणि व्यावसायिक मदतीशी संबंधित सरकारी योजना सुरू करणे. शेतकऱ्यांसाठी केंद्र सरकारच्या योजनांची उद्दिष्टे सरकारच्या उद्दिष्टांवर आणि धोरणांवर अवलंबून असतात. भारतात, ते प्रामुख्याने शेतकऱ्यांसाठी पायाभूत सुविधा सुधारणे, ग्रामीण विकास वाढवणे, कृषी उद्योगात रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देणे आणि शेतकऱ्यांना पुरेसा निधी उपलब्ध करून देणे हे उद्दिष्ट ठेवतात. केंद्र सरकारची योजना हा एक कार्यक्रम किंवा उपक्रम आहे जो देशाच्या केंद्र सरकारद्वारे अंमलात आणला जातो आणि त्याचे पर्यवेक्षण केले जाते. हे कार्यक्रम सामान्यतः विशिष्ट समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, फायदे देण्यासाठी किंवा देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या किंवा समाजाच्या विविध क्षेत्रातील वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी असतात. कृषी क्षेत्रात जास्तीत जास्त उत्पादन आणि रोजगार निर्मिती करण्याचे केंद्र सरकारचे उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी भारतातील शेतकऱ्यांसाठी विविध सरकारी योजना सुरू केलेल्या आहेत, जसे प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, पिक विमा योजना, मृदा आरोग्य कार्ड योजना, किसान सन्मान निधी योजना, ई नामकिसान क्रेडीट , कार्ड, शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय मिशन इअशा अनेक विकास . .योजनामुळे रोजगार दर आणि कृषी उत्पादनात वाढ होऊन भारतीय शेती विकसित होत आहे*

कळीचे शब्द -:कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था, केंद्राच्या शेती विकासाच्या योजना, शाश्वत शेती,सेंद्रिय शेती, कृषी संशोधन.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्रास्ताविक -शेती म्हणजे जमिनीवर काम करणे, बियाणे पेरणेत्याचा उपभोग घेणे ,खाद्य वनस्पती वाढवणे , आणि शिल्लक घटकांची देवाणघेवाण करणे ही क्रिया किंवा प्रक्रिया आहे ,खतासाठी ,मांसासाठी ,दुधासाठी . ज्या .शेतीविषयक कार्यासाठी जनावरे वाढवण्याचे वर्णन शेती म्हणून करता येईल वाहतुकीसाठी आणि इतर लोकांच्या नोकऱ्या कृषी उद्योगाशी सबंधित आहेत त्यांच्या जीवनशैलीचे आणि कामाचे वर्णन करण्याचा शेती हा शेतीचे न.एक उत्तम मार्ग आहेियोजन म्हणजे विद्यमान संसाधनांचे काळजीपूर्वक परीक्षण करून त्यांचे सर्वोत्तम वाटप करणेपिकांची निवड,, विविध पिकांखालील हेक्टर क्षेत्र आणि प्रकार आणि राखावयाच्या पशुधनाची संख्या याबाबत निर्णय घेण्यास शेतकऱ्याला मदत होते हे शेतकऱ्याला इनपुट आणि क्रेडिट गरजा . ओळखण्यास मदत करतेकपात तसेच नैसर्गिक शेतीचा उद्देश खर्चात ., कमी जोखीम, समान उत्पादन, आंतरपीकातून मिळणारे उत्पन्न, पिकाची तीव्रता वाढवण्यासोबतच पिकाच्या वाजवी किंमतीमुळे शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढवून शेती व्यवहार्य आणि आकांक्षी बनवणे हा आहेविशिष्ट उद्द.िष्ट ठेवून शासन वेळोवेळी विविध योजना सुरू करतेबहुतांश सरकारी योजना यातील . समाजातील आर्थिकदृष्ट्या वंचित, ग्रामीण किंवा असुरक्षित लोकांना मदत करण्यासाठी बनवल्या जातातयातून समाजाचे हित सध्या होऊन कल्याणकारी राज्य . .निर्माण होते

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना –भारत सरकारने कल्याणकारी विकासाची भूमिका स्वीकारली आहे. परंतु भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती अत्यंत वाईट आहे. सुमारे 80% शेतकरी लोकसंख्येमध्ये १ हेक्टर किंवा १-२हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांचा समावेश आहे. याशिवाय, शेती जवळपास ५०% लोकांना रोजगार देते परंतु तरीही GDP मध्ये १५% योगदान देते. त्यामुळे सरकार अर्थव्यवस्थेतील सर्वच घटकांना विकासात्मक न्याय देण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्नशील असते. शेती क्षेत्र त्यावर अवलंबून व सलग्न असणाऱ्या घटकांच्या विकासासाठी केंद्र शासनाने विकास योजनांची अंमलबजावणी केलेली आहे. त्यापैकी काही योजना पुढीलप्रमाणे,

१. प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना – या योजनेचे उदिष्ट प्रत्येक शेताला खात्रीशीर पाणीपुरवठा करणे, जलस्रोतांचा कार्यक्षम वापर करणे, सिंचनाखालील क्षेत्र वाढवून पाण्याची कार्यक्षमता सुधारणे. या योजनेतून कृषी उत्पादकता वाढवण्यासाठी ठिबक सिंचन, स्प्रिंकलर आणि अचूक सिंचन यासारख्या सूक्ष्म सिंचन तंत्रांना प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. जल व्यवस्थापन आणि सिंचनाच्या पायाभूत सुविधा पुरवण्यावर भर देण्यात आलेला आहे.

२.प्रधानमंत्री पीक विमा योजना – भारतात नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीमुळे पिकांचे मोठे नुकसान होते. यातूनच शेतकरी आत्महत्त्या प्रमाण वाढत आहे या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी केंद्र सरकारने प्रधानमंत्री पीक विमा योजना सुरु केली आहे. नैसर्गिक आपत्ती, कीटक आणि रोगांमुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास जोखीम कमी करण्याचा प्रयत्न करते. कृषी क्षेत्राच्या सर्वांगीण स्थिरतेची हमी देणे आणि पिकांच्या नुकसानीमुळे होणाऱ्या आर्थिक अडचणींपासून शेतकऱ्यांचे रक्षण करणे, शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य देणे. यासाठी संपूर्ण पिकांना विमा संरक्षण देणे, विम्यासाठी सबसिडी देते,विमा उतरवलेल्या घटनेत पीक उत्पादन आणि नुकसान निश्चित करण्यासाठी पीक कापणी प्रयोग केले जातात, क्लेम सेटलमेंटसाठी हा डेटा वापरला जातो.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

३.प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना -भारत सरकारने लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी सुरू केलेली पेन्शन योजना आहे. शेतकऱ्यांना ६० वय वर्षानंतर मासिक पेन्शन मिळते.

४. पंतप्रधान शेतकरी सन्मान निधी योजना – या योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांच्या खात्यात वर्षाला ६००० रुपयाची रक्कम हस्तांतरित केली जाते,जेणेकरुन शेतकऱ्याला कोणतीही भीती किंवा चिंता न करता त्यांची शेतीची अवजारे आणि इतर शेतीशी संबंधित खर्चाची पुर्तता करू शकतील. यामुळे शेतकऱ्याला आर्थिक स्थिरता मिळून दारिद्र्य निर्मुलनास हातभार लागेल.

५. सूक्ष्म सिंचन निधी योजना - भारतातील सिंचनातील अडथळे दूर करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे, जी एक अतिशय सामान्य शेती समस्या आहे. बहुतांश शेतकरी पिकांसाठी पावसावर अवलंबून आहेत. या योजनेच्या मदतीने भारतातील सर्व शेतकऱ्यांना सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट आहे.सूक्ष्म सिंचन निधीयोजना सूक्ष्म-सिंचन तंत्राचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देते शेतीची पाणी वापर कार्यक्षमता सुधारणे आणि पाण्याचा अपव्यय कमी करणे शक्य होते तसेच या प्रक्रियेसाठी पुरेसे आर्थिक सहाय्य देते. या योजनेचा निधी राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) द्वारे व्यवस्थापित केला जातो.

६. इलेक्ट्रॉनिक नॅशनल ॲग्रीकल्चर मार्केटिंग (ई - नाम)- हे पोर्टल भारतातील विद्यमान बाजार मंडईना जोडते. कृषी मालासाठी संपूर्ण भारतातील बाजारपेठ निर्माण करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. शेतकऱ्यांना राष्ट्रीय बाजारपेठेत थेट प्रवेश प्रदान करणे आणि शेतकऱ्यांसाठी बाजारपेठेच्या संधींचा विस्तार करता येतो. भारतातील शेतकऱ्यांसाठी बाजारभावांबद्दल रिअल-टाइम माहिती प्रदर्शित करून किंमतींमध्ये पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देते. प्रत्यक्ष बाजार भेटींची गरज दूर करणे, ज्यामुळे वेळेची बचत होते आणि शेतकऱ्यांचा वाहतूक खर्च कमी होतो.

७. शेतकरी क्रेडिट कार्ड योजना –शेतकऱ्यांना कर्ज सुविधा देण्यासाठी हि योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेचे उद्दिष्ट शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीच्या खर्चासाठी पुरेसे कर्ज उपलब्ध करून देणे आहे. या योजनेचे विशेष लक्ष बियाणे, खते, कीटकनाशके, यंत्रसामग्री आणि इतर साधनसामुग्री खरेदी करणे यांसारख्या मूलभूत खर्चासाठी वेळेवर क्रेडिट सहाय्य प्रदान करण्यावर आहे.सर्व प्रकारच्या शेतकऱ्यांना शेती खर्चासाठी निधी उपलब्ध करून देऊन कर्ज परतफेडीचे अनेक पर्याय उपलब्ध करून देते. त्यामुळे लागवडीच्या काळात शेतकऱ्यांवरील आर्थिक भार कमी होतो. या कर्जावरील व्याजदर शेतकऱ्यांसाठी उपलब्ध असलेल्या इतर प्रकारच्या कर्जाच्या तुलनेत तुलनेने कमी आहेत. शेतीशी संबंधित विविध उद्देशांसाठी क्रेडिट प्रदान करते, ज्यात पीक लागवड, काढणीनंतरचा खर्च, शेतातील मालमत्तेची देखभाल, खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता, आणि संलग्न कृषी व्यवसायामध्ये गुंतवणूक करिता आर्थिक निधी दिला जातो.

८. परंपरागत कृषी विकास योजना -भारतातील सेंद्रिय शेती पद्धतींना प्रोत्साहन देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. हा उपक्रम शेतकऱ्यांना पारंपारिक आणि सेंद्रिय शेती पद्धती वापरण्यास प्रोत्साहन देतो, ज्यामुळे त्यांचे रासायनिक खतावरील अवलंबित्व कमी होऊन जमिनीची सुपीकता वाढवणे, शाश्वत शेतीला चालना देणे आणि रसायनमुक्त, पौष्टिक कृषी मालाचे उत्पादन सुनिश्चित करता येते. शेतामध्ये सेंद्रिय खत, जैव-खते, पारंपारिक बियाणे आणि नैसर्गिक कीड आणि रोग व्यवस्थापन धोरण यासारख्या सेंद्रिय कृषी पद्धतींचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देते. शेतकऱ्यांना सेंद्रिय शेती पद्धती अवलंबण्यास मदत करण्यासाठी त्यांना आर्थिक मदत दिली

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

जाते. यामध्ये सेंद्रिय साधने खरेदी, गांडूळ खत निर्मिती, बियाणे बँकांची स्थापना आणि क्षमता-निर्मिती उपक्रमांचा समावेश आहे.

९. शेतमाल साठवणूक व शेतमाल तारण कर्ज योजना -ग्रामीण भागात शेतमाल साठवण सुविधांची मोठी कमतरता या योजनेद्वारे दूर केली कारण भारतीय शेतकऱ्यांना कापणीनंतरचे प्रचंड नुकसान आणि कृषी उत्पादनांच्या विक्रीचा त्रास सहन करावा लागतो.शेतकऱ्यांसाठीच्या या सरकारी योजनेंतर्गत, पात्र व्यक्ती, शेतकरी आणि संस्थांना गोदामे, शीतगृहे, आणि काढणीपश्चात व्यवस्थापन सुविधा यासारख्या साठवण पायाभूत सुविधांच्या बांधकामासाठी अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य दिले जाते. तसेच साठवणूक केलेल्या शेतमालावर तारण कर्ज सुविधा मिळते त्यामुळे शेतकऱ्याला योग्य बाजारभाव मिळाल्यावर शेतमाल विक्रीसाठी बाजारात घेऊन जाता येते व व तात्काळ पैशाची गरजही पूर्ण होते.

१०. मृदा आरोग्य कार्ड योजना -

मृदाआरोग्यकार्ड्समुळेशेतकऱ्यांनापोषकघटकांचीमाहितीमिळण्यासमदतहोईलआणिपोषकतत्वेआणिमातीचीसुपीकतासुधारण्यासाठीशिफारसीमिळते त्यामुळे मृदा अनुकूल पिकांची लागवड करता येते.

११. **किमान आधारभूत किंमत योजना –** सरकार शेतकऱ्याकडून पिकांची किमत बाजारभावात काहीही असली तरीही सरकार अगोदर निश्चित केलेल्या दरानुसार शेतमालाची खरेदी करते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना बाजारभावाची हमी मिळून शेती करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळून अन्नधान्य उत्पादन सुनिश्चित करता येते.

१२.**प्रधानमंत्री कुसुम योजना -**

यायोजनेअंतर्गतकेंद्रसरकारशेतकऱ्यांनात्यांच्याशेतातसौरपंपबसवण्यासाठी६०टक्केअनुदानआणि३०टक्केकर्ज देतआहे. यायोजनेंतर्गतशेतकरीत्यांच्याशेतातसौरपंपकिंवाकूपनलिकाबसवूशकतात.

केंद्र सरकारच्या वरील योजना ह्या एक कार्यक्रम किंवा उपक्रम आहे जो देशाच्या केंद्र सरकारद्वारे अंमलात आणला जातो आणि त्याचे पर्यवेक्षण केले जाते. हे कार्यक्रम सामान्यतः विशिष्ट समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, फायदे देण्यासाठी किंवा देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या किंवा समाजाच्या विविध क्षेत्रातील वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी असतात. शेतकऱ्यांसाठी केंद्र सरकारच्या योजनांची उद्दिष्टे सरकारच्या उद्दिष्टांवर आणि धोरणांवर अवलंबून असतात. भारतात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांसाठी पायाभूत सुविधा सुधारणे, ग्रामीण विकास वाढवणे, कृषी उद्योगात रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देणे आणि शेतकऱ्यांना पुरेसा निधी उपलब्ध करून देणे ही उद्दिष्टे असल्याचे दिसून येतेकृषी क्षेत्रात जास्तीत. जास्त उत्पादन आणि रोजगार निर्मिती करण्याचे केंद्र सरकारचे उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी भारतातील शेतकऱ्यांसाठी विविध सरकारी योजना सुरू करण्यात आलेल्या आहेतकेंद्र सरकारचे उद्दिष्ट हे नाविन्यपूर्ण सेवा विकसित करणे आहे ज्यामुळे रोजगार दर . आणिकृषी उत्पादनात वाढ होईल.शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे, त्यांना आणि त्यांचे प्रयत्न सुरक्षित करणे, त्यांना तंत्रज्ञानाचे जाणकार बनवणे, कृषी संशोधन आणि शिक्षणाला चालना देणे आणि शेतीशी संबंधित पायाभूत सुविधा निर्माण करणे ही काही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत आणि कृषी क्षेत्राच्या वाढीसाठी आणि शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी आवश्यक आहेत शासन सध्या या कडे लक्ष देत आहेतसेच भारतामध्ये अन्न सुरक्षा ., पोषण आणि सर्व शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लैंगिक समानता आवश्यक आहेअनेक विकसनशील देशांमध्ये . कृषी क्षेत्राची कामगिरी कमी आहे आणि एक कारण म्हणजे महिलांना अधिक उत्पादक होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संसाधने आणि संधींमध्ये समान प्रवेश नाही.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कृषी धोरणांची चिंता व्यापक आहे बहुसंख्य चिंता तीन श्रेणींमध्ये येतात वाढत्या लोकसंख्येसाठी अन्न पुरवठा, शेतकऱ्यांसाठी उपजीविका विमा आणि पर्यावरण संरक्षण. या 3 प्रकारच्या चिंतेचे निराकरण करण्याचे उद्दिष्ट शासनाने डोळ्यासमोर ठेवणे आवश्यक आहे त्यासाठी . सेंद्रिय शेती प्रणाली ही शेती प्रणालीची पद्धत आहे तिचा अवलंब करावा लागेल, जी प्रामुख्याने पर्यावरणास अनुकूल प्रदूषणमुक्त वातावरणात शाश्वत कृषी उत्पादनाचा भाग आहे आणि भारतात प्राचीन काळापासून अनुसरली जात आहे .भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठीजलस्रोत आणि सिंचन सुविधांची उपलब्धतासहज उपलब्ध असलेल्या उच्च दर्जाच्या , बियाण्यांमध्ये प्रवेश असणे ,योग्य वेळी उच्च दर्जाच्या खताचा पुरवठा ,उच्च उत्पादकता प्राप्त करून कृषी उप-शेतमालाला किफायतशीर भाव ,कमी करणे/उत्पादन खर्च तर्कसंगत करणे ,एकूण उत्पादन वाढवणे क्षेत्रांमध्ये मिळण्याची हमी देणे तसेच नैसर्गिक शेतीचा अवलंब करून खर्चात कपात, कमी जोखीम, समान उत्पादन, आंतरपीकातून मिळणारे उत्पन्न, पिकाची तीव्रता वाढवण्यासोबतच पिकाच्या वाजवी किंमतीमुळे शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढवून शेती व्यवहार्य आणि आकांक्षी बनवणे या बाबत धोरण बनवणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष -नागरिकांना चांगले आणि शाश्वत जीवन जगण्यासाठी सरकारी योजना आवश्यक आहेत. इतर कोणत्याही क्षेत्राप्रमाणे कृषी क्षेत्राकडेही सरकारने लक्ष देण्याची गरज आहे. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या त्यांच्या उपजीविकेसाठी शेती आणि संबंधित कामांवर अवलंबून आहेसाठी सरकारच्या योजना शेतकऱ्यां. शेतकरी समुदायाला त्यांच्या शेतीविषयक उद्योग व्यवसायांचे नियोजन करण्यास मदत करतात. अर्थव्यवस्थेच्या जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे याची सरकारला पुरेपूर जाणीव आहे. अर्थव्यवस्थेच्या भरभराटीसाठी सरकार या क्षेत्राकडे विशेष लक्ष देतेसंपूर्ण लॉकडाऊनच्या दिवसांमध्ये., आर्थिक वर्ष २०२०टक्के नकारात्मक विकास नोंदवून भारतीय २४च्या प्राथमिक तिमाहीत जवळपास २१-.अर्थव्यवस्थेत कमतरता आली परंतु ३.टक्के सकारात्मक वाढ नोंदवणारे कृषी क्षेत्र एकमेव आहे ४.शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी सरकारने अनेक क्षेत्रांमध्ये पुढाकार घेतला आहेपीएम क .िसान योजनेद्वारे शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचा आधार दिला जातो, प्रधानमंत्री फसल विमा योजनेद्वारे पीक विम्याची हमी दिली जाते आणि प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजनेअंतर्गत सिंचन सुविधा सुनिश्चित केल्या जातातया विविध शेतकरी . कल्याणकारी योजामुळे शेतीची शाश्वत भरभराटहोईल, जागतिक पातळीवर भारत शेतीच्या विकासाच्या माध्यमातून विकसित होईल व जागतिक महासत्ता म्हणून अग्रस्थानी नक्कीच येईल.

संदर्भ –

१. www.google.com
२. शेतीचे अर्थशास्त्र, डॉ. गंगाधर कायंदे पाटील, चैतन्य पब्लिकेशन नाशिक.
३. कृषी अर्थशास्त्र, विजय काविमंडन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००८
४. दत्त आणि सुंदरम, चांद प्रकाशन, नवी दिल्ली, २०१५.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्रीय पुरस्कृत योजना आणि भारतातील शेतीचा विकास

डॉ. मोहन व्यंकटराव बंडे,
प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
मास्टर दिनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय,
औराद शहाजानी. ता. निलंगा जि. लातूर - 41 35 22
मो.8698984057 E-mail ID : mohanbande@gmail.com
आजीव सभासद क्रमांक – १९७३

सारांश :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. जवळपास 65 ते 70 टक्के लोक शेती व शेतीशी संबंधित व्यवसायात गुंतलेले आहेत. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये शेतीची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते. त्याचप्रमाणे कृषी अर्थव्यवस्थेचा विकास आणि ग्रामीण भागातील लोकजीवन हे एकमेकांशी निगडित आहेत. ग्रामीण भागातील लोक प्रमुख्याने फक्त शेती आणि शेती संबंधित व्यवसायात गुंतलेले असल्यामुळे , शहरी भागाच्या तुलनेत ते अजूनही मागास आहेत. ग्रामीण भागातील शेती आणि ग्रामीण विकासातील अडथळे दूर करण्यासाठी राज्यपातळीवर व केंद्रीय पातळीवर अनेक कृषी विकासासाठी योजना निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत. शेतीशी निगडित केंद्रीय पातळीवरील विविध योजनांचा ओवापोह या लेखामध्ये करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना :

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. अजूनही 60 ते 65 लोक उपजिवीकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. आधुनिक काळामध्ये वाढते शहरीकरण, उद्योग व कारखानदारांचा विकास तसेच वाहतूक व्यवस्था इत्यादी पायाभूत सुविधांच्या विकासामुळे शेतीची लागवडीखालील क्षेत्र कमी होत चालले आहे . ज्यामुळे जलक्षेत्र व शेती क्षेत्र यांचे प्रमाण कमी होत आहे. शेतीचा आकार लहान होत असल्यामुळे शेतीतील खर्च वाढत आहे. त्यासाठी शेतकरी खर्च कमीकरण्यासाठी, त्यांचे कल्याण आणि उत्पन्न टिकून ठेवण्यासाठी, शेतीमध्ये अनेक योजनांचा वापर करणे आवश्यक आहे. कमी क्षेत्रात अधिक उत्पादन देणाऱ्या बी-बियाणे शोधणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांना विविध योजनांचा लाभ देणे आवश्यक आहे. शेतीच्या विकासासाठी भारताने विविध कृषी विषयक योजना राबविल्या आहेत. 'राष्ट्रीय कृषी धोरण' भारतातील शेतीची गुणवत्ता वाढविण्याची क्षमता, जलद कृषी विकासाला पाठिंबा देण्यासाठी, ग्रामीण पायाभूत सुविधा मजबूत करण्यासाठी, मूल्यवर्धनाला चालना देणे, कृषी व्यवसाय वाढीला गती देणे आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करणे त्यांचे जीवनमान सुधारणे यासाठी प्रयत्न करत असते. तसेच राष्ट्रीय कृषी धोरण शेतकरी आणि शेतमजूर आणि त्यांच्या कुटुंबासाठी शहरी भागात स्थलांतरांना प्रावर्त करण्यासाठी आणि आर्थिक उदारीकरण व जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. भारताच्या 60% लोकसंख्येला उपजीविकेला प्रधान करणारे भारतातील अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख क्षेत्रापैकी कृषी हे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. अन्नसुरक्षा देत असतानाच देशाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबूत करण्यासाठी शेतीची भूमिका महत्त्वाची आहे. सध्या भारत सरकार आधुनिक काळात रासायनिक शेतीचे महत्व लक्षात घेऊन शेतकऱ्यांच्या हिताला अधिक प्रधान्य देत आहे. यासंदर्भात कृषी क्षेत्राला पुनर्जीवित करण्यासाठी आणि त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी अनेक

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शेतकरी कल्याणकारी योजना राबवत आहेत. त्यामुळे सर्व शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळाला यासाठी शासन नवनवीन उपक्रम योजना राबवत आहे.

माहितीचे संकलन :

प्रस्तुत लेख लिहिण्यासाठी द्वितीय सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये पुस्तके, मासिके, दै.पेपर, ऑनलाईन या माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे :

- कृषी क्षेत्रातील योजनांचे महत्त्व आणि गरजा यांचा अभ्यास करणे .
- भारत सरकारच्या कृषीविषयक विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

गृहिते :

- भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान आहे
- कृषी विषयक योजनांच्या माध्यमातून शेतीचा विकास होऊ शकतो

भारतातील कृषी विषयक महत्त्वाच्या योजना :

- **शेतकऱ्यांना विविध सिंचन साहित्याचा पुरवठा करणे**

या योजनेचा मुख्य उद्देश शेतात लागवड होणाऱ्या पिकांकरिता पाण्याची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे अतिरिक्त पाण्याचा वापर होऊ नये, पाण्याचा अपव्य टाळावा तसेच जमिनीची पोत टिकली पाहिजे, यासाठी सिंचन साहित्याचा पुरवठा केला जातो. ज्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होते. ही योजना प्रती लाभार्थी सिंचन साहित्य एकूण किमतीच्या 75 टक्के किंवा जास्तीत जास्त 30000 एवढे अनुदान देण्यात येते.

- **कृषी निविष्ठांचा पुरवठा करणे :**

भारतात शेती क्षेत्रात अनेक प्रकारची पिके घेतली जातात. विविध पिकांची उत्पादन वाढविण्यासाठी विविध कृषी निविष्ठा सुधारित व संकरित बियाणे जैविक व रासायनिक खते, सूक्ष्म मूलद्रव्य ,कीटकनाशके इत्यादी स्थानिक पातळीवर अनुदान उपलब्ध करून देणे तसेच बियाणे बदलाचा दर वाढविणे व एकात्मिक पीक संरक्षण उपायांचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देणे. खतांच्या वापरातून जमिनीचा पोत सुधारणे व पिकांची उत्पादकता वाढविणे यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. प्रति लाभार्थी एकूण किमतीच्या 50% किंवा जास्तीत जास्त 10000 एवढे अनुदान या योजनेअंतर्गत देण्यात येते.

- ई-नाम: :

भारत सरकारने अखिल भारतीय पोर्टल सुरू केली आहे. नॅशनल एग्रीकल्चर मार्केट ही योजना 14 एप्रिल 2016 रोजी विविध राज्यात जोडण्यात आली आहे. राष्ट्रीय कृषी बाजार अंतर्गत देशातील विविध कृषी उत्पादनासाठी एकात्मिक राष्ट्रीय बाजारपेठ तयार करण्यासाठी आतापर्यंत सरकारने 18 राज्य आणि तीन केंद्रशासित प्रदेशामध्ये एक हजारहुन अधिक मंडळे जोडली आहेत. या योजनेचा मुख्य उद्देश व्यवहार खर्च कमी करणे, माहितीची विषमता संबोधित करणे आणि शेतकरी व इतर भाग धाराकांसाठी बाजारपेठेतील प्रवेश वाढविण्यात मदत करणे हा आहे. योजनांची पारदक्षता व तळागाळातील शेतकऱ्यांना या योजनेचा फायदा झाला आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

- **प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजना :**

केंद्र सरकार ने भारतातील शेती क्षेत्रातील सिंचनाची व्याप्ती वाढवण्यासाठी आणि ठिबक सिंचन आणि तुषार सिंचनाद्वारे पाणी देऊन पाणी वापर कार्यक्षमता वाढवणे, शेतीची पोत सांभाळणे व अतिरेक पाण्याचा वापर कमी करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. ज्यामुळे पाणी वापरण्याची कार्यक्षमता वाढेल. ही योजना संसाधन निर्मिती, वितरण व्यवस्थापन आणि विस्तार या उपायावर लक्ष केंद्रित करते. आर्थिक घडामोडींच्या मंत्रिमंडळ समितीने 1 जुलै 2015 रोजी सिंचन योजनेला मंजुरी दिली. केंद्राने या योजनेची रचना मागील सिंचन आणि जल व्यवस्थापन कार्यक्रम जसे की प्रवेगम सिंचन लाभ कार्यक्रम, एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम आणि एकत्रित करून तयार केली आहे. शेत जल व्यवस्थापन योजनेवर केंद्राकडून संपूर्ण भारतात मोठ्या सिंचन योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी पाच वर्षासाठी पन्नास हजार कोटी देण्यात आले.

- **प्रधानमंत्री फसल विमा योजना :**

निसर्गातील अनेक बदलांमुळे शेतकऱ्यांचे दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. जसे दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर यासाठी सरकारने ‘प्रधानमंत्री फसल विमा योजना’ सुरू केली आहे. सरकारने मागील सर्व पीक विमा योजनांचे विलीनीकरण करून 2016 च्या खरीप हंगामापासून प्रधानमंत्री फसल विमा योजना सुरू केली आहे. परवडणारी पिक विमा प्रणाली प्रदान करून कृषी उत्पादनाला मदत केली आहे. केंद्र सरकारने खरीप हंगाम 2017 साठी पिक विमा काढण्यासाठी आधार कार्ड अनिवार्यवर केले आहे. त्यात राज्यांना जिल्हास्तरावर सरासरी उत्पादनानुसार वित्त गुणवत्तेवर निश्चित करण्याचा पर्याय देण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाईची रक्कम थेट त्यांच्या खात्यात वर्ग केली जाते. शेतकऱ्यांना अर्ज उपलब्ध करून देणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, नुकसान भरपाई देणे, अशी या योजनेची उद्दिष्टे आहेत.

- परंपरागत कृषी विकास योजना :

आधुनिक काळात कमी वेळात अधिक उत्पादन मिळवण्यासाठी कृषी क्षेत्रात रसायनाचा अतिवापर होत आहे. परंतु त्याचे दुष्परिणाम अनेक आहेत. हे लक्षात घेऊन परंपरागत कृषी विकास योजना ही भारतातील पारंपरिक व सेंद्रिय शेतीसाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देणारी योजना आहे. या योजनेअंतर्गत भारत सरकार केंद्रीय उत्पादनाच्या सेंद्रिय निविष्ठा, लेबलिंग, पॅकेजिंग, वाहतूक आणि विपणन यासाठी शेतकऱ्यांना दर तीन वर्षांनी प्रतिहेक्टर 50 हजार रुपये आर्थिक सहाय्यता प्रधान करते. ही योजना केंद्रीय खते, जैविक खते आणि जैव कीटकनाशकांना प्रोत्साहन देते. यामुळे जमिनीतील सेंद्रिय कार्बन सुधारून जमिनीची सुपीकता वाढवण्यास मदत होते. त्यामुळे शेतीची ओलावा धारण करण्याची क्षमता देखील वाढते. नैसर्गिक आपत्ती कीड रोगापासून संरक्षण करणे आणि नापीक पणामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करणे प्रशिक्षेत्राला कर्ज पुरवठा करणे या योजनेत कृषी उत्पन्नासाठी नवनवीन तंत्रज्ञान आणि आधुनिक समस्या आणि त्याबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यात आली आहे.

कृषी उत्पादन वाढवण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचे परिणामकारकता थोडक्यात मांडण्यात आली आहे. केंद्रीय योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ योग्य लाभार्थ्यांना दिला जातो. विविध वित्तीय सेवा अनुदान कृषीदारांची गरजा या संदर्भात थोडक्यात माहिती देण्यात आली आहे. त्याचबरोबर शेतीमधील वापर कार्यक्षम व्हावा शेतीची सुपीकता टिकून राहावी, योग्य पाण्याचा वापर करावा, अतिरिक पाण्याचा वापर टाळता यावा

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

यासाठी विविध कृषी विषयक योजनांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे शेती शास्वत राहण्यासाठी सेंद्रिय शेती महत्त्वाची आहे. यासंदर्भात ही केंद्रीय योजनांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

भारत सरकारने शेती विकासासाठी विविध योजना जाहीर केल्या आहेत. भारतातील शेतकऱ्यांच्या विकासात आणि उत्पादन व उत्पादकतेमध्ये मोठी प्रगती होण्यासाठी या योजनेचा नक्कीच उपयोग होईल. बहुतांश योजनेची उद्दिष्टे पूर्ण झाली आहे. या योजना अंतर्गत दिले जाणारे लाभ वास्तविक स्वरूपात दिले जाने महत्त्वाचे आहे. परंतु अजूनही काही कृषी योजनांचे उद्दिष्ट साध्य झालेली नाहीत. त्यासाठी व्यापक पातळीवर उपाययोजना करणे आवश्यक आहेत. उत्पादक क्षेत्राला लाभ मिळावा यासाठी या कृषी योजनांची अंमलबजावणी केली जाणे आवश्यक आहे. केंद्रीय कृषी योजनांचा लाभ प्रत्यक्ष लाभार्थ्याला दिल्यास व ग्रामीण पातळीवर लक्ष दिल्यास या योजना शेती उत्पादन वाढीसाठी व ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी तसेच शेतकऱ्यांची जीवनमान सुधारण्यासाठी, मध्यम व कमी शेती असणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी खूपच महत्त्वाच्या आहेत. सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे शेतकऱ्यांना जागृत करणे ही आवश्यक आहे यासाठी योजनेचे ग्रामीण पातळीवर प्रशिक्षण कार्यक्रम होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- *ग्रामीण विपणन, कृषी क्षेत्रातील सरकारी योजना*
- *देव एस. एम. आणि राव , कृषी किंमत धोरण*
- *शेतीची नफा आणि अन्नसुरक्षा, कृषी आणि सरकार विभाग, कृषी मंत्रालय, भारत सरकार ,कृषी भवन, नवी दिल्ली*
- *दैनिक लोकसत्ता*
- *योजना मासिक*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्रीय कृषी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. बाजीराव ज्ञानू इंगवले
आनंदीबाई रावराणे कला वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी, ता. वैभववाडी, जि. सिंधुदुर्ग 416810
अजिव सदस्य क्र. 1271
मो.नं. 9421144647

प्रस्तावना - भारत हा जगातील महत्वाचा कृषी प्रधान देश आहे. अगदी प्रारंभीच्या कालखंडापासून रोजगार निर्मिती, भांडवल निर्मिती, औद्योगिक विकास, विदेशी 'व्यापार, परकीय चलन प्राप्ती, सेवा क्षेत्राचा विकास इ. मध्ये महत्वपूर्ण भूमिका कृषी क्षेत्राने बजावली असल्याने कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचाकणा म्हणून ओळखले जाते. भारताची 130 कोटी लोकसंख्या म्हणजे 40 कोटी कुटुंब गृहीत धरली आणि प्रत्येक कुटुंबाचा अन्नावरील मासिक खर्च रु 3000/- गृहित धरला तरी महिन्याला एक लाख वीस हजार कोटी रुपयांची शाश्वत बाजारपेठ आपल्या हातात आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असल्याने अनेक मोठ्या उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल हा कृषीक्षेत्रातून प्राप्त होतो. त्यामुळे उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा कितीही विकास झाला तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे महत्त्व कमी होत नाही. शेती क्षेत्राला डावलून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे सर्व समावेशी चित्र रंगविता येत नाही. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे कृषी क्षेत्र नेमके काय योगदान करते हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. कोणत्याही अविकसित व विकसनशिल देशांच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी क्षेत्र महत्वाची भूमिका पार पाडत असते. भारत हा वेगाने विकास साध्य करीत असला तरी तो अजूनही विकसनशील देशाच्या गटातच मोडतो.

भारतात हरित क्रांतीची सुरुवात 1966-67 मध्ये झाली. तत्पूर्वी इ.स. 1950 मध्ये मेक्सिकोचे वैज्ञानिक जे. की. रॉकफेलर फाउंडेशनच्या वतीने संशोधनाचे कार्य करीत होते आणि त्यात नॉर्मनबॉलांग प्रमुख संशोधक होते, यांनी गव्हाच्या अधिक उत्पन्न देणा-या बुटक्या व प्रतिरोधक अशा जाती विकसित केल्या. त्यानंतर 1960च्या दशकामधे याच संस्थेद्वारे भारतासाठी संकरित जाती विकसित करण्यात आल्या. यांच्या कल्पनेतून हरित क्रांती ही नवीन शेतीची पद्धती 1960 साली भारतात उदयास आली. भारतात भात, गहु, मका, बाजरी, ज्वारी इ. संशोधित बियाणांच्यामुळे कृषी उत्पादकतेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. संकरित बियाणांचा वापर केल्याने हे बियाणे - किड, रोगराई तसेच पाण्याची कमतरता असलेल्या - भागात टिकून राहते. त्यामुळे कृषी उत्पन्न प्रचंड वेगाने वाढले. कमी कालावधीत पीक येणारे संकरित वाण विकसित केल्याने एका वर्षात अनेक वेळा उत्पन्न घेता येऊ लागले. यामुळे भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वत्रपूर्ण झाला. भारतीय शेतीचे निर्वाह शेतीकडून व्यापारी तसेच बाजारधिष्टीत शेतीकडे रूपांतर झाले. त्यामुळे कृषीवर आधारित उद्योगाचा विकास झाला. हरित क्रांतीमुळे शेतकरी दुबार-तिबार पिके घेत असल्यामुळे ग्रामीण भागात वर्षभर रोजगार पुरेल इतका रोजगार उपलब्ध झाला. त्याचा ग्रामीण समाजव्यवस्थेवर याचा सकारात्मक प्रभाव पडला. भारतात हरित क्रांतीचा प्रभाव देशांतील पंजाब, हरियाणा, उत्तरप्रदेश, महाराष्ट्र, तामिळनाडू व गुजरात या विकसित राज्यात जास्त झाला. इतर राज्ये मागे राहिली. यामुळे देशात प्रादेशिक असमतोल घडून आला.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

भारताचे आजचे 23 कोटी टन वार्षिक उत्पादन वाढून ते 2020 पर्यंत वार्षिक 24 कोटी टन करण्यासाठी माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी सर्वप्रथम 2006 साली विज्ञान कॉंग्रेसमध्ये दुसऱ्या हरित क्रांतीची गरज बोलून दाखविली होती. तसेच वाढत्या लोकसंखेच्या गरजांबरोबरच पर्यावरण संरक्षण सबंधी उपक्रम महत्वाचे आहेत. ज्यामुळे आपल्यावर अशी परिस्थिती येईल की, उपलब्ध 17 कोटी हेक्टर शेतीयोग्य जमिन पुर्णपणे शेतीसाठी उपलब्ध होऊ शकणार नाही. दुस-या हरित क्रांतीची अधिकृत अशी घोषणा केली गेली नाही. परंतु 2004 नंतर केंद्र व राज्य सरकारच्या धोरणावरून दुसऱ्या हरित क्रांतीची बीजे रोवल्याचे दिसून येत आहे. प्रथम हरित क्रांतीमधे अन्नधान्ये (गहू, तांदुळ, ज्वारी, बाजरी व मका) या पिकांच्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रीत केले गेले होते, पण 2004 नंतर 'मत्स्य, कोळबी, तेलबिया, मांस, मसाले, खते, टॉमेटो, फळे, अंडी यांच्या उत्पादन वाढीवर सरकारने लक्ष केंद्रीत केल्याचे दिसून येत आहे. म्हणजेच सप्तरंगी क्रांती हा दुस-याहरीत क्रांतीचा उद्देश आहे.

मोदी सरकार सत्तेवर येताच तात्काळ स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशीची अमलबजावणी करण्याचे आश्वासन 2014च्या निवडणुक जाहिरनाम्यात दिले होते. परंतु गेल्या काही दिवसापासून या आयोगाच्या शिफारशीकडे सरकारने दुर्लक्ष झाल्या कारणाने सध्या हा प्रश्न पुन्हा एकदा ऐरणीवर आला आहे. स्वामीनाथन आयोगाने अन्न सुरक्षा शेतकरी आत्महत्या, शेतकरी सक्षमता, सिंचनाची व्यवस्था, रोजगाराची उपाययोजना, जैव संसाधने या घटकाविषयी काही उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत.

* **संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -** प्रस्तुत संशोधनात भारतातील कृषी विकासामध्ये वर्तमान व भविष्यात शासकिय धोरणे फार महत्वाची आहेत. याद्दष्टीने संशोधनाची उद्दिष्ट्ये राबविण्यात आली आहेत ती पुढील प्रमाणे –
(1) कृषी शासकिय धोरणाच अर्थ समाजावून घेणे.
(2) कृषी शासकिय योजनांची उद्दिष्ट्ये अभ्यासणे.
(3) शेतक-यांना कृषी शासकिय योजनांची माहिती देणे.
(4) कृषी शासकिय समस्यांवर उपाय सुचविणे.

अभ्यासाची गृहितके-
1) कृषी शासकिय धोरणांच्यामुळे शेतकऱ्यांचा उत्पन्नात वाढ होत आहे.
2) कृषी शासकिय धोरणांच्यामुळे शेतकऱ्यांचाशेतमालास योग्य किंमत मिळण्यास मदत झाली.
3) कृषी शासकिय धोरणांच्यामुळे शेतकऱ्यांचाराहणीमाणात सुधारणा झाली.
4) कृषी शासकिय धोरणांच्यामुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास होत आहे,

❖ **संशोधन पद्धती व माहिती संकलन-**

प्रस्तूत संशोधनाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे. या संशोधन शोध निबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. जसे पुस्तके, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, साप्ताहिके, प्रसिद्ध नियत कालिके, शासनाचे विविध अहवाल, इंटरनेटचा आधार घेऊन संशोधन विषयाशी संबंधित माहिती संग्रहीत करणेत आली आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

❖ **संशोधन सहित्याचा आढावा-**

भारतीय अर्थव्यवस्था - संपादक व लेखक अभिजित राठोड -2020 यांनी देशातील विविध राज्यातील विविध शासकिय योजनांची माहिती दिलेली आहे. सदर योजनांच्या माध्यमातून शेतक-यांचा विकास होत आहे. या योजनांच्या अमलबजावणीस येणा-या समस्या आणि त्यावरती उपाय या संदर्भात या पुस्तकात सविस्तर चर्चा करण्यात आलेली आहे.भारत सरकारने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासंदर्भात मांडलेल्या योजनांचा अभ्यास करण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्था हे पुस्तक फारच उपयुक्त आहे.

* कृषी पणन मित्र, मासिक - महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ पुणे यांच्या दर महा प्रकाशित होणारा कृषी पणन मित्र हा अंक शासकिय धोरणांच्या अभ्यासाकरीता फारच महत्वपूर्ण आहे. या अंकामध्ये महाराष्ट्रातील विविध कृषी शासकिय योजनांची सविस्तर माहिती आणि त्याबाबत येणाऱ्या अडचणी या संदर्भातील अभ्यासासाठी हा अंक फार उपयुक्त आहे.

* भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. देसाई व डॉ. सौ.भालेराव, सप्टेंबर 2012 - निराली प्रकाशन - या संदर्भ पुस्तकामध्ये भारतातील शेती व्यवसायाचे महत्त्व, शेती संबंधित क्षेत्रे, भारतीय शेतीची उत्पादकता जमिन सुधारणाविषयक कायदे ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणा, शेती कर्ज पुरवठा, विक्री व्यवस्था, शेतमजूर, शेतमाल किमतीविषयक धोरण, अन्न समस्या या विषयी सविस्तर विश्लेषणात्मक मांडाणी केलेली आहे.

* Handbook of Agriculture (२००८)- या संदर्भ ग्रंथात Directorate of information and publications of Agriculture Indian Council of Agricutural Research, News Delhi यांनी प्रकाशित केले आहे. यामध्ये भारतीय कृषी क्षेत्रात विज्ञानाचा वापर, राष्ट्रीय पातळीवरील संशोधन, कृषी क्षेत्रातील नवनविन कल्पना या संदर्भात शास्त्रयुक्त मांडणी केलेली आहे. काही प्रकरणामध्ये शेत जमिन,बी-बियाणे, कृषी उत्पादकता आणि कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर, उर्जेचा वापर, जैवतंत्रज्ञान, कृषी बाजारपेठ या संदर्भात शास्त्रशुद्ध माहिती दिलेली आहे,

❖ **केंद्रीय कृषी धोरणाचा अभ्यास-**

कृषी क्षेत्रात बदल घडविण्यासाठी कृषी मंत्रालय आणि भारत सरकार यांनी गेल्या तीन वर्षात राबविले महत्वपूर्ण योजनांचा अभ्यास-

1) प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना- 2014-15 च्या अर्थसंकल्पात घोषणा व 01 जुलै, 2015 रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळाची मान्यता - जमिनीचे ओलिताखालील प्रमाण वाढविण्यासाठी आणि पाण्याचा योग्य वापर करणे या दृष्टीकोनातून प्रधान मंत्री सिंचन योजना तयार करण्यात आलेली आहे. या योजनेचा शेतकरी वर्गाला फार मोठ्या प्रमाणात लाभ व्हावा हा प्रमुख उद्देश असून जलसिंचनाचे सुधारित तंत्र यात तुषार सिंचन, ठिबक सिंचनाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती साधावी यासाठी ही योजना आहे.

2) मृदा आरोग्य कार्ड- याअभियानाची सुरुवात 18 फेब्रुवारी 2015 मध्ये करण्यात आली असून या योजनेत चांगल्या उत्पन्नासाठी मातीचा कस, खते, औषधे, याबातीत माहिती. शेतात रसायनांचा अतिवापर केल्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होते, याचा फटका शेतकऱ्यांना बसतो. याची जागृती म्हणून सरकारने संपूर्ण देशभर

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मृदा आरोग्य कार्ड हे अभियान सुरु केले आहे. कृषी आणि धान्य उत्पादन क्षेत्रात महत्वपुर्ण बदल झाले. पोषणमुल्ये आणि खते, तसेच पिक निहाय पोषणमुल्ये शेतक-यांना सुचविली जातात. या अभिमानामुळे शेतक-यांना मोठ्या प्रमाणावर लाभ झाला आहे.

3) परंपरागत कृषी विकास योजना - या योजनेची सुरुवात 2015 मध्ये झाली. ही योजना म्हणजे जैविक शेती करण्यासाठी प्रोत्साहन देणा-या शेतक-यांचा गट निर्माण करणारी आहे. या योजनेसाठी सन 2015-18 या कार्यकाळात 947 कोटी रुपयांची तरतूद केली गेली व या योजनेची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारवर देण्यात आली.

4)**ऑर्गॅनिक** हॅल्यू चेन डेव्हलपमेंट मिशन - ईशान्य भारतासाठी ही केंद्राची योजना 2015-18 या तीन वर्षाच्या कालखंडासाठी असून त्याची सुरुवात 11 जाने., 2016रोजी करणेत आली. पुढील तीन वर्षाच्या काळात 50 हजार हेक्टर्स जमिन या योजनेखाली आणणे यासाठी सरकारने 400 कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. या योजनेचा मुख्य भाग म्हणजे सेंद्रीय खतावर घेतलेल्या उतपादनांना प्रमाणपत्र देणे व बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.

५) नॅशनल अँग्रो फॉरेस्ट्री पॉलिसी- 2014- शेतकऱ्यांच्या शेतात नियमित पिकासह वृक्ष ही असावेत हा दृष्टीकोन समोर ठेवून केंद्र सरकारने हे धोरण 2014मध्ये तयार केले असून या योजनेसाठी 2016-17 या वर्षात 50 कोटी रू. निधी देण्यात आला होता. मुख्य उद्देश म्हणजे शेतकऱ्यांच्याउत्पन्नात आणि बचतीत वाढ करणे. आज पर्यंत जवळपास 14 राज्यांनी या योजनेत सहभाग दर्शवला आहे.

6) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान- देशभरात अन्न सुरक्षा राबविण्याचा हेतूने सरकारने या अभियांतर्गत 1700 को रु. मंजुर करण्यात आले असून यापैकी 1100 कोटी रुपये 2016-17 वर्षा मधील डाळीसाठी मंजूर करण्यात आले आहेत. डाळीची बीजनिर्मिती केंद्रात दरवर्षी 1.50 लाख क्विंटल डाळ बियाण्यांची निर्मिती करण्यात येईल.सध्या या अभियानाअंतर्गत तांदूळ, डाळी, गहु, उस, भरडधान्ये, ताग, कापूस इ. पिकांचा समावेश आहे.

7) नील क्रांती - ही मुख्यतः मासेमारी व्यवसायाशी निगडीत असून मासेमारी हा उत्पन्न आणि रोजगार निर्मितीचा महत्वपूर्ण स्त्रोत आहे. कृषी विभागाने 09 मार्च, 2017 रोजी नील क्रांतीच्या माध्यमातून समुद्रातील मासेमारी विकास, पायाभूत सुविधा आणि मासे पकडणे या उपक्रमा अंतर्गत खोल समुद्रातील मासेमारीसाठी साहाय या नावाने एक उपक्रम सुरू केला आहे. राज्यांना मत्स्य बिजोत्पादन, नविन जातींचा शोध, प्रजननासाठी १८ आत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास इत्यादीसाठी सहाय देण्यात येईल.

8) श्वेत क्रांती- भारताचा जगभरात दुग्धउत्पादन करणाऱ्या देशांचा विचार केल्यास प्रथम क्रमांक लागतो. ग्रामीण भागातील लोकांच्या विकासासाठी दुग्ध उत्पादनाचा महत्त्वाचा स्त्रोत बनला आहे. श्वेत क्रांतीचे जनक डॉ. वर्गिस कुरियन आहेत. केंद्रसरकारने दुग्ध उत्पादक कुटुंबाचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी जनावरांच्या व दुग्ध उत्पादनात वाढ होण्यासाठी सातत्याने प्रयत्नशिल राहण्याचे आश्वासन दिले आहे

9) राष्ट्रीय कामधेनू प्रवसन केंद्र- भारत सरकारने ५० कोटी रू. उपलब्ध करुन मध्यप्रदेश आणि आंध्रप्रदेश या दोन राज्यात राष्ट्रीय कामधेनू प्रवसन केंद्रे स्थापन केली आहेत. ही केंद्रे प्रामुख्याने संकरित व परकिय पशुंच्या प्रवसनासाठी आहेत. देशात प्रथमच देशी प्रजननाचा विकास व संवर्धन करण्यासाठी 20 प्रकारच्या गोकुळ ग्रामची स्थापना करण्यात आली आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

10) पशुधन विमा योजना- या योजनेअंतर्गत सर्व जिल्हे आणि त्यातील पशुधन समाविष्ठ करण्यात आले असून यात 5 दुग्ध व्यवसाय किंवा ५० लहान जनावारे यांचा समावेश आहे. देशातील दुग्धजन्यउत्पादनाच्या वाढत्या मागणीमुळे भारत सरकारने पशुपालन शेतावर विशेष भर दिला आहे. जनावारांच्या अवेळी मृत्युमुळे शेतक-यांचे नुकसान होते. या नुकसानीसाठी संरक्षण करण्यासाठी भारत सरकारने ही योजना सुरू केली आहे.

11) अद्यावत तंत्राद्वारे कृषी विकास- शेतजमिन अधिकाधिक सुपिक व फलशृती बनविण्यासाठी केंद्रसरकारने स्वस्थ धरा तो खेत हरा -हे ध्येय वाक्य समोर ठेवून अद्यावत तंत्राद्वारे शेतीतून भरघोस उत्पन्न मिळविण्यासाठी पाऊल उचलले आहे. या अंतर्गत गेल्या तीन वर्षात 52 प्रकारचे अद्यावत तंत्रज्ञान विकसीत करणेत आले असून शेत जमिनीची सुपिकता वाढविण्यावर भर देण्यात आला आहे.

या अद्यावत तंत्रज्ञानाद्वारे शेतक-यांचे उत्पन्न सन 2022 पर्यंत दुप्पट करण्यासाठी आवश्यक मनुष्यबळ उपलब्ध करण्यासाठी भारत सरकारने कृषी शिक्षणावर विशेष भर दिला आहे. यासाठी 60 कृषी विद्यापीठे व त्यामध्ये 162 नवीन शैक्षणिक उपक्रम सुरू करण्यात आले.

12) कृषी निर्यात धोरण 2018 – शेतक-यांची उत्पादकता ही दिवसेंदिवस कमी होत आहे. त्यामुळे 2022 पर्यत शेतक-यांचे उत्पादन दुप्पट करण्यासाठी निर्यातीमध्ये राज्यांना सहभागी करून घेण्यासाठी 15 ऑगस्ट 2018 या दिवशी स्वातंत्र्य दिनाच्या भाषणामध्ये कृषी निर्यात धोरण लागू करण्याची घोषणा केली.

13) कृषी पायाभूत सुविधा निधी:- 08 जुलै, 2020 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय मंत्रीमंडळाने कृषी संबंधीत शेतक-यांचे उत्पन्न वर्ष 2022 पर्यंत दुप्पट करण्यासाठी कृषी पायाभूत सुविधा निधी या नविन योजनेचा शुभारंभ करण्यात आला. य|साठी केंद्रीय अर्थ मंत्र्यांनी 20 लाख कोटी रुपयांचा निधी जाहीर केला.

निष्कर्ष:-

1) परंपरागत कृषी विकास योजना ही क्लस्टर आधारित असून या योजनेची अंमलबजावनी सर्वच राज्यसरकारकडून झालेली नाही.
2) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न 2022 पर्यंन दुप्पट करण्याचे लक्ष ठेवून केंद्रसरकारने कृषी विकासासाठी राबविलेल्या योजनांना यश आलेले नाही.
3) सेंद्रीय शेती उत्पादन संकल्पना शेतक-यांनी स्वीकारली नाही.
4) जमिनीचे ओलीताखालील प्रमाण वाढीसाठी प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना पूर्ण झाल्या नाहीत
5) केंद्र सरकारची National Agro Forestry Policy ही योजना सर्वच राज्यांनी स्वीकारली नाही.
6) कोरडवाहू व डोंगराळ भागातील शेतक-यांच्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे नियोजन दिसून येत नाही.
7) शेतक-यांच्या सतत होणा-या आत्महत्या रोखण्यास सरकारला अपयश आले आहे.
8) किमान आधारभूत योजना किंमत धोरण अयशस्वी झालेले आहे.
9) पशुधन विमा योजनेची माहिती शेतक-यांपर्यंत पोहोचवण्यास शासनाला अपयश.
10) जलसंधारणासाठी मोठी अर्थसंकल्पिय तरतुद दिसून येत नाही.

❖ **शिफारशी:-**

1) बागायती जमिनीचा व वन क्षेत्राचा वापर उद्योगासाठी करणेस प्रतिबंध करणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

2) उत्पादन व नफ्याचे प्रमाण या निकषावर शेतीची व्यवस्था करणे.
3) राष्टीय अन्न सुरक्षा कायदा मंजुर करून कामाच्या बदल्यात अन्न आणि रोजगार हमी योजना प्रभावी पणे राबविण्यावर भर द्यावा.
4) शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी शेतकरी आयोगाची स्थापना करणे.
5) पंचवार्षिक योजनेत जास्तीत जास्त निधी सिंचनासाठी राखुन ठेवावा.
6) शेतीशी निगडीत पायाभूत सुविधांमध्ये जास्तीत जास्त गुंतवणुक करावी.
7) बाजाराच्या चढ उतारापासून शेतक-यांचे संरक्षण व्हावे म्हणुन मूल्य स्थिरता निधीची स्थापना करावी.
8) संपूर्ण देशातील सर्व पिकांना कमीतकमी हप्त्यावर विमा संरक्षण आणि पिक विमा योजनेचा विस्तार करावा.
9) लहान व मध्यम शेतक-यांच्या उत्पादनाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी प्रक्रीया उद्योगांना उत्तेजन देणे.
10) संपूर्ण देशभर गावागावात कृषी माहितीकेंद्र स्थापन करणे.

सारांश:-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला डावलून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे सर्वसमावेशक चित्र रंगविता येत नाही. शेतक-यांच्या कल्याणासाठी तसेच 2022 पर्यंत उत्पन्न दुप्पट करण्याचे केंद्र शासनाचे घेतलेले निर्णय अतिशय चांगले आहेत. परंतु या योजनांची कार्यवाही होण्यास मर्यादा येत आहेत. विशेष करून प्रत्येक राजातील कृषी धोरणे व आणि केंद्रशासनाची कृषी धोरणे यांची अंमलबजावणी करणे, त्यांचा प्रसार प्रचार करणे, तसेच त्या ग्रामीण भागातील लहान शेतक-यांपर्यंत पोहोचू शकल्या नाहीत. शेतकरी आत्महत्या थांबलेल्या नाहीत. जमिनीला सिंचन सुविधा उपलब्ध नाहीत. पशुधन विमा योजना अशा अनेक योजनांच्या कार्यवाहीसाठी शासन पातळीवर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भा सूची:-

1) प्रा. एन. एल. चव्हाण, 2009 भारतीय अर्थव्यवस्था प्रशांत प्रकाशन जळगांव
2) श्री. अभिजित राठोड 2020 अर्थव्यवस्था संपादक व लेखक,
3) कृषी पणन मित्र मासिक, महाराष्ट्र शासन कृषी मासिक पुणे, सप्टेंबर 2017, ऑक्टोंबर 2018 आणि जानेवारी 2019.
4) डॉ. देसाई व डॉ. भालेराव भारतीय अर्थव्यवस्था निराली प्रकाशन.
5) विविध दैनिक न्युज पेपर
6) ऑनलाई गुगल डॉट कॉम

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र व राज्य सरकारच्या शेती विकासासाठीच्या योजनांचा अभ्यास : एक विश्लेषण

डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता. परळी वै. जि. बीड
balajisable789@gmail.com
अजिवन सदस्य क्र.1847

गोषवारा

शेती क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी व शेतकऱ्यांना अधिक सक्षम करण्यासाठी शेतकऱ्यांना कृषीक्षेत्रासी आवश्यक सर्व सुविधा उपलब्ध करुन देण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार तत्परतेने अनेक योजना राबवित असते. भारत सरकारने 1960 पासून शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी अनेक नवीन योजनाचा राबविण्यास सुरुवात केली आहे. भारतात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. जागतीकीकरणामुळे शेतीला दिले जाणारे अनुदान कमी कमी केले जात आहे. त्यामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेती करणे अर्थिकदृष्टया परवडताना दिसून येत नाही. त्यांच्यात एक प्रकारचे नैराश्य येत आहे. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करित आहेत. ही भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी गंभीर बाब आहे. म्हणून कृषी विकासाच्या विविध योजना व त्यांची काटेकोर अमलबजावणी करुन शेती, शेतकरी व शेतमजुरांच्या समस्या सोडविता येऊ शकतात. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या माध्यमातून शेतातील सिंचन वाढावे, शेतीची उत्पादकता वाढावी यासाठी विविध योजनांच्या माध्यमातुन मोठ्या प्रमाणात खर्च केला जातो. त्यांचा परिणाम सकारात्मक होत आहे. त्यात म्हणावे तेवढे यश आलेले दिसून येत नाही. या योजनेच्या माध्यमातून भ्रष्टाचाराचे कुरण निर्माण होताना दिसते. त्यात राजकिय हस्तक्षेप व प्रशासनाची मनमानी मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. 2007-08 च्या आकडेवारी नुसार देशात एकूण रोजगाराच्या 58.2% रोजगार केवळ कृषी क्षेत्रातुन होतो. परंतु याकडे काही प्रमाणात दुर्लक्ष्य केले जाते.

शेतीमध्ये मानवनिर्मित व निसर्गनिर्मित समस्यां निर्माण झालेल्या आहेत. 2014-15 या आर्थिक वर्षात कृषी उत्पादनाच्या दरात लक्षणीय घट झाल्यामुळे याकडे सरकारने लक्ष्य देण्याची गरज निर्माण झाली आहे. भारतीय शेतीमध्ये विशेषता कोरडवाहू शेतकरी समस्याग्रस्त असल्याचे दिसून येते. कधी पाऊस जास्त पडतो तर कधी पाऊस कमी पडतो. कधी निसर्गाने चांगली साथ दिली व उत्पादन भरघोस झाले तर मालाचे भाव पडतात. शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. सरकार शेतीसाठी ज्या अनेक योजना राबविते या योजना सामान्य शेतकऱ्यांना उशिरा माहित होतात. माहिती झाल्यानंतर राजकिय पुढारी व प्रशासनातील कर्मचारी योजना मिळवून देतो म्हणून आर्थिक शोषण करतात. त्यामुळे अशा अनेक योजना कागदावरच राबविल्या जातात. शेतकऱ्यांना तात्पूरता लाभ मिळतो. शेतीचा शाश्वत विकास होत नाही. म्हणून केंद्र व राज्य शासनाने शेतीसाठीच्या योजनांची अमलबजावणी करताना व शेतकऱ्यांनीही योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे.

प्रस्तावनाः

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासात विविध विचारसरणीचे योगदान असते. जसे की, व्यापरवादी विचारांच्या प्रभावामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला महत्व प्राप्त झाले. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातुन

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

परकिय चलन प्राप्त करुन देश समृध्द करण्याचा मार्ग व्यापारवाद्यांनी निवडला. परंतु ही विचारसरणी फार जास्त काळ टिकली नाही. त्याला उत्तर म्हणुन निसर्गवादी विचारसरणी पुढे आली. या विचार सरणीनुसार शेतीला विशेष महत्व दिले गेले व शेतीला उत्पादक व्यवसाय म्हणून मान्यता मिळाली. पुढे ॲडस्मिथ यांच्या पासून अनेक आर्थिक विचारवंतानी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. परंतु भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील अनेक दोष दिसू लागले. पुढे समाजवादी अर्थव्यवस्थेला मान्यता मिळाली. समाजवादी अर्थव्यवस्थेतुनच कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना उदयास आली. कल्याणकारी राज्य या अर्थव्यवस्थेचे समर्थन मार्शल, पिगू, पॅरॅटो, केन्स इत्यादी अनेक अर्थतज्ञांनी केले.

कल्याणकारी राज्याची व्यवस्था ही लोकशाही व्यवस्थेला बळकटी देणारी असुन सर्वसामान्य व्यक्तीच्या हिताचे संवर्धन करुन सर्वच वर्गातील लोकांना न्याय देणारी व वंचिताचे प्रश्न सोडविणारी व्यवस्था म्हणून अनेक विकसनशील राष्ट्रांनी स्विकारली आहे. कल्याणकारी राज्य म्हणजे अशा प्रकारची व्यवस्था होय की ज्यात अनेक प्रकारच्या सामाजिक सेवा समाविष्ट असून समाजातील सर्व घटाकांमध्ये न्यायाचे वातावरण निर्माण करणारी व आर्थिक न्यायापासून वंचित असलेल्यांचे प्रश्न सोडविणारी व्यवस्था म्हणून कल्याणाकारी राज्य ओळखले जाते. यामध्ये अनेक प्रकारच्या सामाजिक सेवा अंतर्भूत असतात. उदा. मोफत शिक्षण, परिवहन, सामाजिक सुरक्षा, इंधन, कमी दरात अन्नधान्य उपलब्ध करुन देणे तसेच सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक विमा, निर्धन लोकांना अर्थसहाय्य, निर्वाह भत्ता तसेच देशाच्या सांस्कृतिक व ऐतीहासिक वारशांचे संरक्षण करणे, पर्यावरणाचे रक्षण करणे, वैज्ञानिक संशोधनाला चालना, स्मारके, वस्तुसंग्रहालये, प्राणी संग्रहालये, कलादालन, लोकांना रोजगार पुरवठा, रोजगार निर्मितीसाठी उद्योग सुरु करणे, पायाभूत सुविधा उदा. बँकिंग, विमा, विविध योजना, अनुदान यासारखे अनेक प्रयत्न सरकारच्या माध्यमातून केले जातात. प्रस्तुत संशोधन लेखात कल्याणकारी राज्याच्या दृष्टीने शेती क्षेत्राची उत्पादकता वाढीसाठी सिंचन सुविधा आणि उत्पादन तंत्रज्ञान वाढीसाठी केंद्र व राज्य सरकार राबवित असलेल्या विविध योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विकासामध्ये आघाडीवर असणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याची ओळख आहे. परंतु महाराष्ट्र राज्याचा समतोल विकास झालेला नाही असे दिसून येते. पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण, विदर्भ, खानदेश व मराठवाडा या पध्दतीने अनुक्रमे प्रादेशिक विकास झालेला आहे. त्याच बरोबर शेती क्षेत्राचे मागासलेपण असण्याचे नैसर्गिक व मानव निर्मित कारणे आहेत. भारताप्रमाणेच महाराष्ट्र सुध्दा कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असणारे राज्य आहे. कारण राज्यातील एकूण कार्यक्षम लोकसंख्येपैकी 52.7% लोकसंख्या ही कृषी आणि कृषीसी संलग्नीत व्यवसायत गुंतलेली आहे. कृषी उत्पादन हे श्रमप्रधान उत्पादन तंत्रावर आधारीत आहे. शेतीमध्ये वापरली जाणारी आदाने पारंपारिक स्वरुपाची आहेत. पीक पध्दतीमध्ये आधुनिक पध्दती स्विकारलेली दिसून येत नाही. त्यामुळे कृषी क्षेत्राचे उत्पादन व उत्पादकता अल्प असल्याचे दिसून येते.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दती वापरली असून त्यासाठी आवश्यक त्या माहितीचे संकलन, व्दितीयक सामुग्री च्या माध्यमातून करण्यात आले आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, संपादकीय लेख, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे. शेतीचा

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

विकास जसा निसर्गावर अवलंबून आहे, तेवढाच तो मानवनिर्मित घटकांवर सुध्दा अवलंबून आहे. शासनाचे शेतीच्या विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजना, बाजारपेठ, मालाच्या किंमतविषयक धोरण, विविध करप्रणाली, निर्यात -आयात धोरण इ. विविध घटक शेती व शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासावर प्रभाव पाडीत असतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात सरकार तर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास केलेला आहे. शेती, शेतकरी व शासन यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. ज्या भौगोलिक प्रदेशात शेतीसाठी निसर्ग पोषक नसेल त्या ठिकाणी ती उणीव शासनाने कृत्रिम योजनांच्या माध्यमातून विकास करावा लागेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. शासनाच्या शेती विषयक योजनांचा आढावा घेणे.
2. कृषी विषयक योजनांची उद्दिष्टे जाणून घेणे.
3. कृषी योजनांचे स्वरुप स्पष्ट करुन त्यांचा अभ्यास करणे.
4. कल्याणकारी योजनांमुळे कृषी विकासाला चालना मिळत आहे. त्यांचे विश्लेषण करणे.

संशोधनात्मक गृहितके :-

1. शेती विकासात शासनाची भूमिका महत्वाची आहे.
2. कृषी विषयक योजनांमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा दर्जा उंचावत आहे.
3. कल्याणकारी योजनामुळे शेतीच्या विकासाला चालना मिळत आहे.
4. शेती विषयक योजनामुळे शेतीच्या उत्पादनात वाढ होत आहे.

सिंचन व तंत्रज्ञानवृध्दी करीता योजना :-

महाराष्ट्र हे कृषीप्रधान राज्य म्हणून ओळखले जाते. राज्याच्या आर्थिक विकासात कृषीची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. कृषी क्षेत्राचा विकास विविध घटकावर अवलंबुन असतो. केंद्र सरकार व राज्य सरकार ने कृषीच्या विकासासाठी विविध योजनांच्या माध्यमातुन बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये सुधारित बी-बियांणांची उपलब्धता वाढविणे, रासायनिक खतांचा पुरवठा, पिकांचे संरक्षण, जलसिंचनासाठी विंधन विहिरी कालव्याद्वारे पाणीपुरवठा, शेतीचे यांत्रिकीकरण, कृषी पतपुरवठा आणि शेती विषयक संशोधन यांचा समावेश आहे. शेतीचे उत्पादन विविध घटकांवर अवलंबून असले तरी सिंचनसुविधा हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. महाराष्ट्रात सिंचन विकासासाठी एस.जी. बर्वे आयोग, सुकथनकर समिती, जैन समिती, कसबेकर अभ्यासगट चितळे आयोग इत्यादी अनेक समित्यांचा समावेश करता येईल. तसेच कृष्णा खोरे (1962), विदर्भ सिंचन विकास महामंडळ (1997), तापी सिंचन विकास महामंडळ, गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळ (1998), स्थापन करण्यात येऊन सिंचन क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. तसेच भूजल सर्वेक्षण विकास यंत्रणाच्या माध्यमातुन राज्यात 6.5 लक्ष विहिरी मुळे 9 लक्ष हेक्टरपेक्षा जास्त शेतीस पाणीपुरवठा करण्यात आला आहे तसेच केंद्रसरकारने व राज्य सरकारने राज्यात कृषी विकासाच्या अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. त्यातील काही महत्वाच्या निवडक योजनांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

1. राष्ट्रीय कृषी विकास योजना :-

ही योजना केंद्रसरकारने 207-18 ते 2019-20 या कालावधीत राबविली आहे. शेतकऱ्यांच्या कष्टाला बळ देणे, शेतीतील जोखीम कमी करणे, कृषी व्यावसायिक उद्योजकतेस चालना देणे हा उद्देश समोर ठेवून प्रस्तूत

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

योजना राबविली. 2017 मध्ये 418.98 कोटी रुपये निधी खर्च करण्यात आला. 2017-18 साठी 690.15 कोटी रुपये निधीची तरतूद करण्यात आली.

2. जलयुक्त शिवार अभियान :-

डिसेंबर 2014 पासून या योजनेची सुरुवात झाली. भूजल पातळी वाढविण्यासाठी शाश्वत सिंचन सुविधेच्या निर्मितीद्वारे पावसाचे पाणी जमिनीत जिरविणे आणि 2019 पर्यंत पाणी टंचाईमुक्त राज्य बनविणे या उद्देशाने या योजनेची सुरुवात करण्यात आली. त्यासाठी प्रति वर्ष 5,000 गावे याप्रमाणे पाच वर्षात 25,000 गावे पाणी टंचाईमुक्त करण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले. वर्ष 2015-16 मध्ये 6202 गावांची निवड करण्यात आली. 253862 कामे पूर्ण करण्यात आली. त्यासाठी विशेष निधी व समायोजित निधिद्वारे 253862 एवढी कामे पूर्ण झाली. त्याकरीता 3831 कोटी रुपये एकूण खर्च करण्यात आले. 2016-17 मध्ये 5291 गावांची निवड करण्यात आली. यावेळी 151,103 कामे पूर्ण झाली त्यासाठी 2,235 कोटी रुपये निधी खर्च झाला. 2017-18 मध्ये जानेवारी अखेरीस 5018 गावांची निवड करण्यात आली. त्यात 7,683 कामे पूर्ण झाली व 6440 कामे प्रगतीपथावर आहेत.

3. राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान :-

ही योजना संपूर्णपणे राज्यपुरस्कृत झाली आहे. फळबागांचे, पिकांचे कीटक व रोगांपासून संरक्षण करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. किटक व रोगांपासून फळबागांचे रोप संरक्षण उपायाद्वारे नियंत्रण करण्यासाठी 50% अनुदान शेतकऱ्यांना दिले जाते. या योजनेची सुरुवात 2005-06 मध्ये करण्यात आली. 2015-16 पासून एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानात समावेश करण्यात आला. या योजनेसाठी 2016-17 मध्ये 18.55 लाख हेक्टर फळांच्या लागवडीखाली आणण्यात आले. जानेवारी 2021 मध्ये 45.2250 कोटी रुपये निधी शासनाने जाहीर केला. त्यात केंद्र व राज्यशासनाचा निधी संयुक्तपणे असणार आहे.

4. मागेल त्याला शेततळे योजना :-

ही योजना महाराष्ट्र शासनाने सुरु केली आहे. शेतीमध्ये जलसंधारणासाठी नविन शेततळी निर्माण करणे व अल्प व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या शेतामध्ये कायमस्वरुपी पाणीसाठा निर्माण करणे, शेतामध्ये पाणी साठवून त्याचा वापर शेतीसाठी करावा हा उद्देश या योजनेचा आहे. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे किमान 0.60 हेक्टर शेतीक्षेत्र असणे अनिवार्य आहे. 2016-17 ते 2017-18 या कालावधीत 112311 शेततळ्यांच्या निर्मितीचे लक्ष्य ठेवण्यात आले होते. जानेवारी 2018 पर्यंत 60,496 शेततळ्यांची निर्मिती पूर्ण केली आहे.

5. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम :-

हा कार्यक्रम केंद्र सरकारने राबविलेला आहे. राज्यातील कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वाढविणे व जमिनीची धूप थांबविणे मृदा व जलसंधारण करणे या उद्देशाने हा कार्यक्रम राबविला जातो. या कार्यक्रमाअंतर्गत 38,128 कामांची निवड करण्यात आली. त्यातील 14,194 कामे पूर्ण झाली व 23,934 कामे प्रगती पथावर आहेत. मार्च 2017 पर्यंत 10,886 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत.

6. राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान :-

या योजने अंतर्गम विविध छोट्या- छोट्या योजना राबविल्या जातात. प्रधानमंत्री सिंचन योजना या योजनेअंतर्गत राबविली जाते. तुषार व ठिबक सिंचन पध्दतीचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी या योजनेचा प्रारंभ करण्यात आला. प्रतिथेंब अधिक पीक या योजनेअंतर्गत मराठवाड्यात 100.45 कोटी रुपये

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

निधी देण्यात आला. या योजने अंतर्गत 1986 ते 2017 या 31 वर्षाच्या काळात 21 लाख हेक्टर क्षेत्र सुक्ष्म सिंचनाखाली आले आहे. वर्ष 2016 -17 मध्ये 64,385 तुषार सिंचन वाटप करण्यात आले. त्याखाली 45,510 हेक्टर क्षेत्र पाण्याखाली आले तर 151394 ठिबक सिंचन संचाचे वाटप झाले. त्यातून 183,931 हेक्टर क्षेत्र पाण्याखाली आले. त्यासाठी 575.27 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

7. परंपरागत कृषी विकास योजना :-

ही योजना राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानाअंतर्गत राबविली जाते. या योजनेअंतर्गतकृषी उत्पादन व उत्पादकता यात सातत्य ठेवून जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी रासायनिक खते किटकनाशके यांचा वापर कमी करणे, सेंद्रिय शेतीची अमलबजावणी करणे हे उद्देश ठेवून ही योजना सुरु केली आहे. केंद्र सरकारद्वारे 2016-17 ते 2018-19 तीन वर्षासाठी 140.72 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. यात 4762 शेतकऱ्यांना लाभ झाला. 2017-18 ते 2018-19 या तीन वर्षासाठी 326 समुह मंजुर करण्यात आले. 2016-17 मध्ये 35.98 कोटी रुपये खर्च झाला. डिसेंबर 2018 अखेरपर्यंत 49.29 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत.

8. मृदा आरोग्य व्यवस्थापन व मृदा आरोग्य पत्रिका वितरण अभियान :-

ही योजना राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान योजने अंतर्गत राबविली जाते. मृदा आरोग्यजपणे, जमिनीची उत्पादकता सुधारणे, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाचा वापर करणे इत्यादी उदेश अभियानाचे आहेत. त्यासाठी मृदा चाचणी व पाणी तपासणी करणाऱ्या प्रयोगशाळा उभारण्यात आल्या. 2016-17 मध्ये 45.49 कोटी रुपये खर्च केले. तर डिसेंबर 2018 पर्यंत 11.22 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. 2017-18 मध्ये 18.89 लक्ष मृदा आरोग्य पत्रिकांचे वाटप करण्यात आले.

सारांश :-

केंद्र व राज्य शासनामार्फत वरीलप्रमाणे योजना राबविल्या जातात. या शिवाय अनेक योजना राबविल्या जातात. शेतीचा विकास व्हावा, सिंचनाचे प्रमाण वाढावे हा मुख्य उद्देश असला तरी निश्चित उद्दिष्ट या योजनेच्या माध्यमातून साध्य करता आले नाही हे ही तेवढेच सत्य आहे.

संदर्भ सूची :-

1. *Agriculture census (2010-11) (pase-I), Maharashtra state report on number and area of operational holdings. Commissioner of agriculture department, Maharashtra state.2014*
2. *डॉ.जे.व्ही. कायदे, शेतीचे अर्थशास्त्र सिध्दांत व धोरण, चैतन्य पब्लिकेशन, नशिक,2003.*
3. *डॉ. प्रदिप आगलावे – संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्र, साईनाथ प्रकाशन, लातूर.*
4. *वित्त मंत्रालय भारत सरकार पुरस्कृत : भारतीय अर्थव्यवस्था (वार्षीकअंक)*
5. *सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राची बदलती अर्थव्यवस्था, संपादक – ज.फा. पाटील, सकाळ प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती -2010*
6. *कृषी आयुक्तालय अहवाल महाराष्ट्र शासन -2016-17 पुणे.*
7. *महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी अहवाल 2017-18 अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई.*
8. *अर्थ व सांख्यिकी संचालनायाचा अहवाल 2017-18 मुंबई.*
9. *Economic Survey 2017-18.*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

डॉ. पावसे विशाल भाऊसाहेब
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, वाघेरे महाविद्यालय, सासवड
* संबंधित लेखक: ईमेल- vishal.pawase26@gmail.com

एकोंशीच्या दशकात महाराष्ट्रात शरद जोशी नावाचे वादळ घोंगावत आले आणि त्याने सारेच खडबडून जागे झालेतोपर्यंत शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था व शोषण हा राजकीय मंडळींसाठी केवळ तोंडी लावण्याचा विषय . या वादळाने शेतकऱ्यांना दुर्लक्षित करता येणार नाही .होता, हे राजकारण्यांच्या लक्षात आणून दिलेजोशींनी . त्या मांडणीने .शेतीच्या अर्थकारणाची सोप्या भाषेत मांडणी केलीखऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांचे प्रश्न देशाच्या राजकीय पटलावर आग्रहाने मांडले जाऊ लागलेअर्थकारणालाच नवी -या वादळाने शेती व शेतकऱ्यांच्या समाज . .नेहरूंच्या काळात शेती सुधारणांवर भर होता पूर्वी १९८०.कलाटणी दिलीसाठच्या दशकात इंदिरा गांधींनी हरितक्रांतीचा नारा दिलाच्या दशकापर्यंत त्यांचा फायदा वाढला ७५ .त्याचा मोठ्या शेतकऱ्यांना फायदा झाला ., पण नंतर तो कमी कमी होत गेलाछोटा ., अल्पभूधारक शेतकरी मात्र दुर्लक्षित राहिलामालाला रास्त भाव ही शेती. शेतकरी आळशी आहे .संकल्पनाच देशात अस्तित्वात नव्हती, त्याने अजून कष्ट केले पाहिजेत, नवे तंत्रज्ञान आत्मसात केले पाहिजे, असे सांगितले जात होते .पूर्वी शेतकरी भाव पटला नाही तर माल द्यायचा नाही १९७०. १९७० मध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्याद्वारे कृषी उत्पन्न बाजार समित्या स्थापन करण्यात आल्यानंतर शेतकरी माल विकायला बाजार समित्यांत न्यायचातेथे मिळेल त्या भावाने माल विकावा . सरकारकडून शेतकऱ्यांना मिळणारे अनुदान थेट घालूनही पीक तयार होऊन प्रत्यक्ष शेतीमालाला .लागायचा .टक्केच असते ४०त्यामुळे शेतकऱ्यांना दिले जाणारे अनुदान उणे .च रक्कम मिळतेटक्के ६०उत्पादन खर्चाच्या १९८० नंतर मिळाले :नवे आत्मभान

शरद जोशींनी शेतीच्या अर्थकारणाची सोपी मांडणी केलीइंडिया विरुद्ध भारत समीकरण मांडून इंडियाच्या . शेतीच्या लुटीमुळे इंडिया गब्बर व भारत गरीब .त आहेहितसंबंधांसाठी सरकार शेतीतून अतिरिक्त मूल्य काढून घे होत चालला आहे, असे सांगत शेतकऱ्यांना आत्मभान दिले .शेतीमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित भावच हवा . शेतमालाचा भाव उत्पादन खर्चापेक्षा जास्तच असला पाहिजे, अशी मागणी करत रास्त भाव नसणे हेच शेतकऱ्यांच्या दुमूळ कारण आहे खाचे:, हे पटवून दिलेबाजार समित्या बंद करा., शेतमालावरील नियंत्रणे उठवा, झोनबंदी, निर्यात बंदी उठवून शेतकऱ्यांनाच पिकवलेल्या मालाचे भाव ठरवू द्या आणि हवे तेथे विकू द्या, अशी मागणी करत शेतकरी असंतोषाचे आंदोलन केले' मध्ये १९८०.सूट, सबसिडीचे नाही काम, हवे आम्हाला घामाचे दामकोणत्याही निविष्ठांच्या दरांवर न .अशी घोषणा केली आणि अनुदानांना विरोध केला 'ियंत्रण न ठेवता रास्त भाव हाच एककलमी कार्यक्रम हाती घेतलाशेतकऱ्यांवरील कर्जे .त्यासाठी सरकारवर दबाव टाकला . ७२शेतमालाला भाव न देता .कारचे धोरण आहेशेतकरी कायम कर्जात आणि गरीब ठेवणे हे सर .अनैतिक आहेत म्हणून कर्जमा .टक्के सबसिडी लादून शेतकऱ्यांना मूर्ख बनवलेफी नको तर कर्जमुक्ती द्या, यासाठी शेतकऱ्यांचा असंतोष रस्त्यावर उतरवलायुती सरकारकडून एकाधिकार .शिवसेनेशी युती केली-मध्ये भाजप १९९७जोशींनी .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

त्यामुळे चांगला भाव मिळेल तेथे कापूस .कापसावरील राज्यबंदी उठवली .घेतली कापूस योजना बंद करून '.विकणे शक्य झालेशेतकरी तितुका एक एकअसा नारा देत शरद जोशींनी सर्व जातीधर्माच्या व ' विशेष म्हणजे शेतकरी संघटना नोंदणीकृत नसूनही त्यांनी ही .विचारसरणीच्या शेतकऱ्यांना संघटित केले .केली किमया

असा झाला परिणाम

औद्योगिक क्षेत्राला झुकते माप मिळत असल्याने मोठ्या शेतकऱ्यांत बाजूला टाकले गेल्याची भावना बळावली होतीसर्व राजकीय पक्षांना शेती.त्यांना आवाज मिळाला ., शेतकऱ्यांचे प्रश्न राजकीय पटलावर घ्यावे लागलेकरणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या जाहीरनाम्यात कर्जमाफीचा मुद्दा शेतकरी कर्जमुक्तीच्या संकल्पनेला विरोध. मध्ये यूपीए सरकारने देशातील २००८.आला३ कोटी ६९ लाख छोट्या व मध्यम शेतकऱ्यांचे ७२ हजार ७१६ कोटींची कर्जे माफ केलीशेती क्षेत्रात विकासाची दृष्टी असलेला नेता आल्याने काहीतरी क्रांतिकारक बदल घडू . आहे पाहत, असे वाटून शेतकऱ्यांची तरुण मुले पुन्हा शेतीकडे वळली.

लक्ष्मीमुक्ती चळवळीमुळे सातबारावर महिलांची नावे आलीअनेकांनी आपली शेती महिलांच्याच नावे . च्या दशकात उदारीकरण ९० .जोशींनी आर्थिक उदारीकरण व जागतिकीकरणाचे समर्थन केले.केली .र्च परवडत नसल्याने शेतकरी अडचणीत आलानंतर ख २०००स्वीकारल्यामुळे शेतीमधील खर्च व उत्पनाचे गणित बिघडले शरद जोशींनी शेतीसाठी.मांडलेल्या समीकरणांमुळे देशाचे राजकारण आणि धोरणही बदलले.

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधीयोजना

भारत सरकारचा एक उपक्रम आहे जो शेतकऱ्यांना किमान उत्पन्न समर्थन म्हणून प्रति वर्ष ₹६००० रोजी २०१९फेब्रुवारी १या उपक्रमाची घोषणा पीयूष गोयल यांनी .देतो/भारताच्या२०१९ अंतरिम केंद्रीय अर्थसंकल्पादरम्यान केली होतीया योजनेचा वार्षिकखर्च .₹७५००० कोटी आहे आणि डिसेंबर २०१८ पासून लागू झाली आहेही योजना प्रथम तेलंगणा सरकारने रयथू बंधू योजना म्हणून अंमलात आणली होती., जिथे पात्र शेतकऱ्यांना थेट विशिष्ट रक्कम दिली जातेया योजनेला जागतिक बँकेसह तिच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी . तज्ञ असे सुचवतात की या प्रकारची गुंतवणूक समर्थन शेती अनेक अर्थ .विविध संस्थांकडून प्रशंसा मिळाली आहे कर्जमाफीपेक्षा चांगले आहे या योजनेच्या सकारात्मक परिणामासहभारत सरकारला हा देशव्यापी प्रकल्प म्हणूनलागू करायचा होता आणि १ फेब्रुवारी २०१९ रोजी भारताच्या२०१९ च्या अंतरिम केंद्रीय अर्थसंकल्पात पीयूष गोयल यांनी त्याची घोषणा केली होती मध्येया योजनेअंतर्गत २०१९-२०१८ .₹२०कोटी वाटप ०००, .करण्यात आले होते२४ फेब्रुवारी २०१९रोजीनरेंद्र मोदींनी गोरखपूरउत्तर प्रदेश येथे एक कोटी पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांना प्रत्येकी ₹२००० चा पहिला हप्ता हस्तांतरित करून ही योजना सुरू केलीकृषी आणि शेतकरी . कल्याण मंत्रालयाने पीएम किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गतसर्वोच्चकामगिरी करणाऱ्या राज्यांना आणि हे डेटा द .जिल्ह्यांना पुरस्कार दिले आहेतुरुस्त करणे, शेतकऱ्यांच्या तक्रारींचे निराकरण करणे.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना

.मध्ये सुरू करण्यात आली २००७योजनेचा एक भाग म्हणून ऑगस्ट व्या पंचवार्षिक ११भारत सरकारची योजना व्या पंचवार्षिक ११ .नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिलच्या आश्रयाने सुरू करण्यात आलेली . योजनेअंतर्गत नियोजन आयोगाने परिभाषित) या कालावधीत कृषी आणि त्याच्या संलग्न क्षेत्रांच्या (११-२००७) %४विकासाद्वारे कृषी क्षेत्रात (त्यानुसारकेवार्षिक वाढ साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे .

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

उद्दिष्टे

हा कार्यक्रम मूलत एक राज्य योजना आहे जी भारतातील राज्ये :आणि प्रदेशांना स्थानिक गरजा, भौगोलिकहवामान परिस्थिती/, उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनेपीकपद्धतीची माहिती समाविष्ट तंत्रज्ञान आणि/ करून कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणुकीसाठी योजना तयार करण्यासाठी स्वायत्तता प्रदान करण्याचा त्यांच्या जिल्ह्यांतील नमुने जेणेकरुन कृषी आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्रांची उत .प्रयत्न करते्पादकता लक्षणीयरीत्या वाढवता येईल आणि अखेरीस कृषी आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्रांमधील शेतकऱ्यांचा जास्तीत जास्त परतावा मिळेल.

पात्रता

एखादे राज्यराष्ट्रीय कृषी विकास योजना अंतर्गत निधीसाठी पात्र आहे जर त्याने एकूण राज्य योजना खर्चाच्या संदर्भात कृषी आणि त्याच्या संलग्न क्षेत्रावरील खर्चाची टक्केवारी वाढवली, जेथे या खर्चासाठी बेस लाइन राज्य सरकारने मागील तीन वर्षात कृषी आणि त्याच्या संलग्न क्षेत्रांवर .आहे (जी दरवर्षी पुढे जाईल) केलेल्या खर्चाच्या टक्केवारीची सरासरी वजा कृषी आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्रा ंशी संबंधित कोणताही निधी जो त्या वेळेत त्याच्या राज्य योजनेअंतर्गत प्राप्त झाला असेल.

निधी

११ व्या पंचवार्षिक योजनेंतर्गत -२००७अब्ज दरवर्षी केंद्र सरकारद्वारे जारी केले जातील आणि७५.७८₹ ₹ मध्ये ०८१५अब्जवाटप केले जातील असे ठरविण्यात आलेराष्ट्रीय कृषी विकास . योजनाच्या अंमलबजावणीच्या पहिल्या तीन वर्षांमध्ये ₹ (२०१०-२००७)८४दशलक्ष राष्ट्रीय कृषी विकास योजनाअंतर्गत ६२१, .आहे %33 एकूण वाटपाच्या अंदाजे

भारताचा केंद्रीय अर्थसंकल्प सादर करताना, भारताचे अर्थमंत्री प्रणव मुखर्जी यांनी सांगितले की राष्ट्रीय कृषी विकास योजनाअंतर्गत वाटप २०१०₹ मधील विद्यमान २०११-६७₹ अब्ज वरून वर्षासाठी ७५.७८ ६. .अब्जकरण्यात आले आहे२०११ १२-

२०१६दरम्यान प्रकाशनाची स्थिती १७-

२४ ऑगस्ट२०१६ रोजी राज्याच्या रक्कम आणि प्रकाशन तारीख डेटा (कोटीमध्ये)

आंध्र प्रदेश रु(२०१६.०८.१९) ८९.१११.

छत्तीसगड रु(२०१६.०५.२३) ०६.९०.

जम्मू आणि काश्मीर रु(२०१६.०८.१९) १६.१६.

कर्नाटक रु(२०१६.०७.२८)९३.२०२.

मध्य प्रदेश रु(२०१६.०५.२३) १३.१५५ .

महाराष्ट्र रु(२०१६.०५.२४) २४.२००.

मणिपूर रु(२०१६.०७.१५) ८६.११.

नागालँड रु(२०१६.०८.१९) ८६.१४.

ओडिशा रु(२०१६.०५.२३) ८६.४५ .

राजस्थान रु(२०१६.०७.१४) ७१.१९८.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तामिळनाडू रु(२०१६.०७.२४) ८७.१५२.
उत्तराखंड रु(२०१६.०७.१५) ५६.२३.
कामगिरी
२४ मार्च२०११ रोजी प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरोने प्रसिद्ध केलेल्या प्रेस रिलीझमध्ये, अनेक भारतीय राज्यांनी खालीलप्रमाणे कृषी खर्चात लक्षणीय वाढ नोंदवली आहे .
क्रमांक नुसारराज्य कृषी परिव्ययातील एकूण वाढ
१ छत्तीसगड८९२%
२ ओरिसा ७३०%
३ महाराष्ट्र ६०५%
४ त्रिपुरा ४२५%
५ बिहार ४२३%
१७ जून २०१० रोजीभारत सरकारने उच्च दर्जाच्या रेशीम उत्पादनाला चालना देण्यासाठी आणि रेशीम उत्पादनाच्या घसरत्या प्रवृत्तीचा सामना करण्यासाठी जागतिक बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणात योगदान देण्यासाठी रेशीम आणि संबंधित उपक्रम समाविष्ट करण्याची घोषणा केली.
जम्मू आणि काश्मीर मधील केशर मिशन२०१०मध्ये राष्ट्रीय कृषी विकास योजनाअंतर्गत अतिरिक्त योजना ११- म्हणून₹३अब्ज च्या परिव्ययासह सुरू करण्यात आले होते ७२.

प्रधानमंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा योजना (कुसुम)

भारत सरकारने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि सिंचनासाठी स्त्रोत उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि कृषी क्षेत्राचे डिझेलीकरणमुक्त करण्यासाठी सुरू केली आहेकुसुम योजनेला मार्च -पीएम. मध्ये प्रशासकीय मान्यता२०१९मिळाली आणि जुलै २०१९मध्ये मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करण्यात आली . देशभरात सौर पंप आणि इतर नवीन ऊर्जा प्रकल्प उभारण्यासाठी नवीन आणि नवीकरणीय ऊर्जा मंत्रालयाने .योजना सुरू केली

भारत सरकारची पीएम.३कुसुम योजना ही -५ दशलक्षाहून अधिक शेतकऱ्यांना त्यांचे कृषी पंप सोलार करून आणि शेतकऱ्यांना १० GW वितरीत सौर प्रकल्प वाढवून स्वच्छ ऊर्जा प्रदान करण्यासाठी जगातील सर्वात मोठ्या उपक्रमांपैकी एक आहे .INR३४०८.३०पर्यंत २०२२डिसेंबर ३१अब्ज च्या आर्थिक सहाय्यातून ३५. GW सौरऊर्जा क्षमता स्थापित करण्याची योजना योजना आहेहियोज .ना तीन घटकांमध्ये विभागली आहे.
घटक A-पीएम) माउंटेड सोलर पॉवर प्लांट्स-कनेक्टेड ग्राउंड-कुसुमयोजनेचे उद्दिष्ट ग्रिड-2 MW पर्यंतएकूण (१० GW क्षमतेचे स्थापित करणे आहे.
घटक B- १दशलक्ष स्वतंत्र सौर पंप स्थापित करा ७५.
घटक C- १दशलक्ष ग्रीड जोडलेले कृषी पंप सोलाराइज करा
पीएम.३०कुसुम योजनेचे सर्व घटक एकत्रितपणे -८० GW च्या अतिरिक्त सौर क्षमतेच्या स्थापनेला समर्थन देतीलकुसुम योजनेंतर्गत., शेतकरी, पंचायत, सहकारी समूह सौर पंप बसवण्यासाठी अर्ज करू शकतातया . योजनेत समाविष्ट असलेली एकूण किंमत तीन श्रेणींमध्ये विभागली गेली आहे ज्यामध्ये सरकार शेतकऱ्यांना

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मदत करेल६०सरकार शेतकऱ्यांना .% अनुदान देईल आणि खर्चाच्या ३०% कर्जाच्या स्वरूपात सरकार देईल . १०शेतकऱ्यांना प्रकल्पाच्या एकूण किमतीच्या फक्त % रक्कम भरावी लागेलसोलर पॅनलपासून निर्माण . वीज विकल .झालेली वीज शेतकरी विकू शकतात्यानंतर मिळालेला पैसा नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो.

प्रधानमंत्री फसल विमा योजना

नैसर्गिक आपत्ती, कीड आणि रोगांमुळे कोणतेही अधिसूचित पीक अपयशी ठरल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे.

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर ठेवण्यासाठी त्यांचे शेतीत सातत्य राखणे.

शेतकऱ्यांना नाविन्यपूर्ण आणि आधुनिक कृषी पद्धती अवलंबण्यास प्रोत्साहित करणे.

कृषी क्षेत्राला पतपुरवठा सुनिश्चित करणे.

योजनेचे ठळक मुद्दे

सर्व खरीप पिकांसाठी फक्त २ .१आणि सर्व रब्बी पिकांसाठी %५ इतका एकसमान प्रीमियम %शेतकऱ्यांना भरावा लागेलवार्षिक व्यावसायिक आणि बागायती पिकांच्या बाबतीत ., शेतकऱ्यांनी भरावा लागणारा विमा हप्ता फक्त ५नी भरावे लागणारे प्रीमियमचे दर खूपच कमी आहेत आणि नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यां .असेल % ना संपूर्ण विम्याचीपिकाच्या नुकसानीपासून शेतकऱ्यांरक्कम देण्यासाठी शासनाकडून शिल्लक विमा हप्ता भरला जाईल.

सरकारी अनुदानावर कोणतीही कमाल मर्यादा नाही %९०शिल्लक प्रीमियम जरी .असला तरी तो सरकार उचलेल.

यापूर्वी, प्रीमियम दर मर्यादित करण्याची तरतूद होती ज्यामुळे शेतकऱ्यांना कमी दावे दिले जात होतेहे कॅपिंग . प्रीमियम सबसिडीवर सरकारी खर्च मर्यादित करण्यासाठी करण्यात आले होतेही मर्यादा आता काढून . .टाकण्यात आली आहे आणि शेतकऱ्यांना कोणत्याही कपात न करता संपूर्ण विम्याच्या रकमेवर दावा मिळेल

तंत्रज्ञानाच्या वापराला मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन दिले जाईलशेतकऱ्यांना क .्लेम पेमेंटमध्ये होणारा विलंब कमी करण्यासाठी पीक कटिंगचा डेटा कॅप्चर आणि अपलोड करण्यासाठी स्मार्ट फोनचा वापर केला जाईल . .क्रॉप कटिंग प्रयोगांची संख्या कमी करण्यासाठी रिमोट सेन्सिंगचा वापर केला जाईल

PMFBY ही NAIS/MNAIS ची बदली योजना आहे, योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये गुंतलेल्या सर्व सेवांच्या सेवा कर दायित्वातून सूट दिली जाईलसाठी असा अंदाज आहे की नवीन योजना विमा प्रीमियममध्ये शेतकऱ्यां . -७५सुमारे८०टक्के सबसिडी सुनिश्चित करेल.

हंगामात अधिसूचित क्षेत्रामध्ये अधिसूचित पिके घेणारे सर्व शेतकरी ज्यांना पिकामध्ये विमा करण्यायोग्य स्वारस्य आहे ते पात्र आहेत.

शेतकऱ्यांच्या मागणीकडे लक्ष देण्यासाठी ही योजना खरीप २०२०पासून सर्व शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक करण्यात आली आहेच्या आधी२०२०खरीप ., खालील शेतकऱ्यांच्या श्रेणींसाठी योजनेअंतर्गत नावनोंदणी अनिवार्य होती:

अधिसूचित क्षेत्रातील शेतकरी ज्यांच्याकडे पीक कर्ज खातेज्याला कर्जदार शेतकरी) केसीसी खाते आहे/ आणि .नूतनीकरण केले जाते/ज्यांना पीक हंगामात अधिसूचित पिकासाठी क्रेडिट मर्यादा मंजूर (म्हणतात

असे इतर शेतकरी ज्यांना सरकार वेळोवेळी समाविष्ट करण्याचा निर्णय घेईल.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

ऐच्छिक कव्हरेज ज्य :ाांच्या क्रेडिट मर्यादेचे नूतनीकरण झालेले नाही अशा क्रॉप KCC/पीक कर्ज खातेधारकांसह, वरील कव्हर न केलेल्या सर्व शेतकऱ्यांना ऐच्छिक कव्हरेज मिळू शकते.

योजनेंतर्गत जोखीम समाविष्ट आहेत

उत्पन्नाचे नुकसान उभी पिके), अधिसूचित क्षेत्र आधारावरआणि वीज नैसर्गिक आग .(, वादळ, गारपीट, चक्रीवादळ, टायफून, टेम्पेस्ट, चक्रीवादळ, चक्रीवादळ यांसारख्या गैरप्रतिबंधित जोखमींमुळे होणारे उत्पन्न - पूर .नुकसान भरून काढण्यासाठी सर्वसमावेशक जोखीम विमा प्रदान केला जातो, पूर आणि भूस्खलन, दुष्काळ, कोरडे पडणे, कीटकधोके दे रोग यामुळे होणारे/खील कव्हर केले जातील.

अधिसूचित क्षेत्रातील बहुसंख्य विमाधारक शेतकरी, पेरणीलागवड करण्याच्या हेतूने आणि हेतूसाठी खर्च / केलेले, प्रतिकूल हवामानामुळे विमा उतरवलेल्या पिकाची पेरणीलागवड करण्यापासून रोखले गेल्यास/, जास्तीत जास्त नुकसानभरपाईच्या दाव्यासाठी पात्र असतील.टक्के २५विम्याच्या रकमेच्या .

काढणीनंतरच्या नुकसानीमध्ये, शेतात सुकविण्यासाठी स्थितीत ठेवलेल्या पिकांसाठी "कट अँड स्प्रेड" .दिवसांच्या कालावधीपर्यंत कव्हरेज उपलब्ध असेल १४काढणीपासून जास्तीत जास्त

ठराविक स्थानिक समस्यांसाठी, अधिसूचित क्षेत्रातील गारपीट, भूस्खलन आणि पूरस्थिती यांसारख्या ओळखल्या जाणाऱ्या स्थानिक जोखमींमुळे होणारे नुकसान.नुकसान देखील कव्हर केले जाईल/

विम्याचे एकक

योजना 'क्षेत्र दृष्टिकोन आधारावर' लागू केली जाईल, म्हणजे, सर्व विमाधारक शेतकरी, विम्याच्या युनिटमध्ये, पिकासाठी अधिसूचित क्"षेत्रम्हणून परिभाषित केले जातील असे गृहीत धरून व्यापक आपत्तींसाठी प्रत्येक " अधिसूचित पिकासाठी परिभाषित क्षेत्रे, समान जोखमीचा सामना करावा लागतो, मोठ्या प्रमाणात, प्रति हेक्टर उत्पादनाचा समान खर्च, प्रति हेक्टर तुलनात्मक शेती उत्पन्न मिळवणे आणि अधिसूचित क्षेत्रात, विमा उतरवलेल्या धोक्याच्या ऑपरेशनमुळे पीक नुकसानीचा अनुभवम्हणजे) परिभाषित क्षेत्र., विम्याचे एकक क्षेत्रहे (ग्रामपंचायत स्तर आहे ज्या कोणत्याही नावाने या क्षेत्रांना प्रमुख पिकांसाठी संबोधले जाऊ शकते आणि /गाव मपंचायत पातळीग्रा/इतर पिकांसाठी ते गावपेक्षा जास्त आकाराचे एकक असू शकतेठराविक कालावधीत ., विम्याचे एकक हे अधिसूचित पिकासाठी एकसंध जोखीम प्रोफाइल असलेले भूमॅप केलेले क्षेत्र असू -भू/कुंपण- स्थानिक आपत्तींच्या जोखमीसाठी आणि परिभाषित जोखमीच्या कारणास्तव कापणीनंतरच्या.शकते नुकसानासाठी, नुकसान मूल्यांकनासाठी विम्याचे युनिट वैयक्तिक शेतकऱ्याचे प्रभावित विमा उतरवलेले क्षेत्र असेल.

References[edit]

1. *"Piyush Goyal announces PM KisaanSamman Nidhi". CNBC TV18. Retrieved 1 February 2019.*
2. **^** *"12 Crore farmers to get benefit". NewsX. Retrieved 1 February 2019.*
3. **^** *"Interim Budget". Outlook India. Retrieved 1 February 2019.*
4. **^** *"Interim Budget 2019". Zee News. Retrieved 1 February 2019.*
5. **^** *"Goyal announces". dailyexcelsior.com. Retrieved 1 February 2019.*
6. **^** *Rajeev, M. (2 March 2019). "World Bank pat for RythuBandhu implementation". The Hindu. ISSN 0971-751X. Retrieved 3 April 2019.*

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

7. **^** *Lasania, Yunus Y. (26 December 2018). "Telangana shows an alternative to farm loan waivers". Mint. Retrieved 3 April 2019.*
8. **^** *"Centre replicates Telangana's RythuBandhu scheme to give income support to farmers". Thenewsminute.com. February 2019. Retrieved 3 April 2019.*
9. **^** *"Interim Budget 2019". Zee News. Retrieved 1 February 2019.*
10. **^** *"Interim Budget". Outlook India. Retrieved 1 February 2019.*
11. **^** *"Modi launches PM-Kisan scheme from Gorakhpur". Thehindubusinessline.com. Retrieved 24 February 2019.*
12. **^** *"VIDEO: PM Modi launches Pradhan MantriKisanSamman Nidhi Yojana, other initiatives in Gorakhpur". Indiatvnews.com. 24 February 2019. Retrieved 24 February 2019.*
13. **^** *"PM Modi unveils Pradhan MantriKisanSamman Nidhi scheme in Gorakhpur". Business Standard India. 24 February 2019. Retrieved 24 February 2019.*
14. **^** *"PM-Kisan: Centre awards top-performing states and districts". Rural Marketing. 25 February 2021.*
15. **^** *"What is Kalia scheme and who is eligible to get its benefits?". The New Indian Express. Archived from the original on 13 April 2019. Retrieved 13 April 2019.*
16. **^** *"Telangana government releases RythuBandhu funds ahead of municipal polls". The New Indian Express. Retrieved 29 November 2021.*
17. **^** *"PM Kisan" (PDF). Archived from the original (PDF) on 10 January 2020. Retrieved 3 September 2020.*

18 **^** *":::Rashtriya Krishi Vikas Yojana:::". www.rkvy.nic.in. Retrieved 15 June 2017.*

19 **^** *http://pibarchive.nic.in/archieve/ecssi/ecsii2010/Agriculture.pdf[bare URL PDF]*

20 **^** *"3119 Crore Released under RashtriyaKrishiVikasYojana | Northern Voices Online: NVO News Blog". Nvonews.com. 11 July 2011. Retrieved 22 May 2012.*

21 **^** *"राष्ट्रीयकृषि विकास योजना (रफ़्तार)| RashtriyaKrishiVikasYojana (Raftaar)".*

22 ^ *Jump up to:[a] [b] "Archived copy" (PDF). Archived from the original (PDF) on 25 April 2012. Retrieved 2 May 2012.*

23 **^** *"RashtriyaKrishiVikasYojana (RKVY)". Rkvy-wbuafs.com. 29 May 2007. Retrieved 22 May 2012.*

24 **^** *"RashtriyaKrishiVikasYojana (RKVY) — India Development Gateway". Indg.in. 4 April 2012. Retrieved 22 May 2012.*

25 **^** *https://sarkarisnaukri.com/rashtriya-krishi-vikas-yojana-vacancy-2017/*

26 **^** *http://pib.nic.in/archieve/others/2011/mar/d2011032401.pdf[bare URL PDF]*

27 **^** *"Press Information Bureau English Releases". Pib.nic.in. 18 May 2012. Retrieved 22 May 2012.*

28 **^** *http://www.pib.nic.in/archieve/eec/2010/backagr.pdf[bare URL PDF]*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना व शेती विकास

प्रा. डॉ. विष्णू पांडुरंग कुटे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
नेहरू महाविद्यालय नेरपरसोपंत
जियवतमाळ .
मो. नं. 8669 032039
आजीव सदस्य क्र. 1624

प्रस्तावना

भारतात सर्वप्रथम महाराष्ट्रात 1 मे 1972 ला रोजगार हमी योजनेची सुरूवातझाली .1965 पासूनच काही मर्यादीत स्वरुपात ही योजना सुरु होती भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद .41 मध्ये काम करणाऱ्या हक्का संबंधी असलेली निर्देशित तत्वे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र रोजगार हमी कायदा, 1977 च्या रुपाने त्यास 26 जाने 1979 पासून संविधानिक स्वरूप देण्यांत आले .'रोजगाराची हमी'हे तत्व डोळ्यासमोर ठेवून या योजने अंतर्गत कार्यक्रम राबविले जाऊ लागले पुढे केंद्रसरकारने .4 सप्टेंबर 2005 रोजी आदेश पत्रान्वये राष्ट्रीय स्तरावर ग्रामीण रोजगार हमी कायदा पास केलाकाश्मीर या घटक राज्याला वगळून देशातील इतर -हा कायदा जम्मू . सुरूवातीलाच या कायदयाचे स्वरुप ग्रामीण भागांतील अकुशल श्रमिकांना .ना लागू करण्यात आलाघटकराज्यां शेतीपुरक कामासाठी शासकीय स्तरावर वर्षातील100 दिवस रोजगाराची हमी होतीदेशाच्या ग्रामीण . भागातील विविध जाती जमातीतील स्त्री .होते पुरुष अश्या प्रकारचा रोजगार मिळविण्यासपात्र-2 ऑक्टोंबर2009 पासून या योजनेचे नामकरण महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना असे करण्यातआले .राष्ट्रीय स्तरावररोजगारपुरविणारी ही जगातीलसर्वातमोठीयोजना मानली जाते .

उदिष्टे -:

2005 पासून देशात सुरु झालेल्या या राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेद्वारे शेती क्षेत्रात पायाभूत सुविधा व शेतीपूरक उद्योगाशी संबधीत कामाचा आढावा घेणेव शेतीमध्ये रोजगारउत्पादन व शेतकऱ्याचे व मजुरांचे उत्पन्न स्थीती अभ्यासणे व मनरेगा द्वारा शेती विकास अभ्यासने.

मनरेगा अंतर्गत शेती संबधीत कामे

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कायदयांतील तरतुदीनुसार देशांच्या ग्रामीण भागात शेती क्षेत्रात पायाभूत सुविधा व शेतीपुरक उद्योगाशी संबधित कामाचा समावेश होतायोजनेची अमलबजावणी करणाऱ्या . यंत्रणेनेअकुशलश्रमिकांसाठी पुढील कामे सुचविली आहेत.

1) पिण्यांच्या पाण्याची सुविधा निर्माण करणे.
2 (वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन.
3) जलसिंचन सुविधा व कालवे निर्मिती.
4) जमिनीची धूप थांबविण्यासाठीकरावयाची कामे.
5) धनकचरा व्यवस्थापनाचीं कामे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

6) गृहबांधणी व्यवस्थापन वबांधकामसाहित्याशी संबंधीत कामे.
7) विहीर खोदाई.
8) खानकाम व्यवसाय.
9 (शेतीव जमीन सपाटीकरण बंधारे ..
10) जलसिंचनाची अत्याधुनिक साधने.
11) रस्ते विकास व दुरुस्ती.
12) विटभट्टी उद्योग.
13) पाणलोट क्षेत्र विकास.

वरील सर्व कामे ही वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वरूपाची असून ही कामे पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक घटकराज्याच्या संबंधीत विभागाचे सहकार्य घेवून पूर्ण करण्याची तरतूद या कायदयात करण्यात आलीआहे . यायोजनेतभागघेण्यासाठी .थोडक्यातशेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी वरीलअनेकयोजना राबविण्यात येत आहेत लाभार्थ्याससर्वप्रथम ग्रामपंचायत कार्यालयामध्ये उन्नतीसाठी अनेक पुढील कामेराबविण्यातयेतआहे.

महात्मागांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत मजूर म्हणून नोंदणीसाठी अर्ज करुनजॉब कार्ड प्राप्त करुनघ्यावे लागतेत्यानंतर ग्रामपंचायतीकडे अर्ज करून कामाची मागणी करावी लागते यानंतर ग्रा .मपंचायत ग्रामसभेमध्ये सदर लाभार्थीस काम मंजुर करतेमान्यता झाल्यानंतर लाभार्थी कामाचीतांत्रिक व प्रशासकीय . या योजनेतील मजुरीची रक्कम लाभार्थी व काम .व गावातील इतर मजूर काम करून कामे पूर्ण करतात :स्वत या योजने .करणारे इतर मजूर यांच्या बँक खात्यांवर जमा होतेत वरील प्रमाने अनेक बाबी मंजूर आहेत .'शेततळे' हा एक शेतकऱ्यांचाउत्पादनवस्थिरउत्पन्नवाढविणारामहत्वाचा घटक आहे.

शेततळे

शेततळे 9प्रकारचे आहेत. त्यानुसार मंजूर मापदंड वेगवेगळे आहेत.शेतकऱ्यांनापावसाळ्यानंतरच्यापाण्याच्या गरजा भागविण्यासाठी पावसाळ्यातशेतामध्येवशेताच्यावरील भागात पडणारे पाणी साठवून त्या पाण्याचा शेतीसाठी जनावरासाठी पाणी उपलब्ध ठेवण्यासाठीशेततळ्यांचाउपयोग होऊ शकतोकाही ठिकाणी कमी उतारामुळे नाल्यावरबांध घालणे शक्य होत . नाही अशा ठिकाणी शेततळीखोदली असता पाणी साठवण्याची गरज भागू शकते.

शेततळ्याची व्याख्या :

शेतजमिनीच्या वरील बाजूस पावसाचे वाहून जाणारे पाणी आपात्कालीन वेळीपीकास उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीनेखोदलेल्या तळ्यास शेततळे असेम्हणतात.

शेततळ्याचे उद्देश :

1. रब्बी अथवा जिरायती पिकांसाठी पावसाच पाणी साठवून पिकांना संरक्षितपाण्याची व्यवस्था करणे.
2. संबंधीत क्षेत्रातील भुजलसाठा वाढवणे.
3. छोट्या प्रमाणात मत्स्यपालनाचा व्यवसाय करणे .
4. जनावरेव भाजीपाल्यासाठी वर्षभर पाणीउपलब्ध ठेवणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शेततळे प्रकारानुसार इतर क्षेत्रात मंजूरमापदंडाची रक्कम :

अ. क्र.	शेततळे आकारमान मीटरमध्ये लांबी)* रुंदी* खोली (	सर्वखोदकाममजुरामार्फत केल्यासरक्कमरु.	1 मीटरकाममंजुराकडून 2 मीटरकामयंत्राव्दारे रक्कमरु.
1)	10*10*3	22017	15091
2)	15*10*3	33695	22410
3)	15*15*3	58808	35021
4)	20*15*3	82209	47398
5)	20*20*3	115655	65798
6)	25*20*3	148839	83762
7)	25*25*3	191352	106172
8)	30*25*3	233864	128604
9)	30*30*3	287016	156029

निष्कर्ष

महात्मागांधी राष्ट्रीय ग्रामीण हमी रोजगार रोजगार योजनेचे स्वरूप व व्यवस्थापन लक्षात घेता अनेक बाबी लक्षात येतात. निष्कर्षरुपानेत्यापुढीलप्रमाणेमांडतायेतील.

1) भारतात वाढत्या बेरोजगारीवर उपायम्हणून महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेची आवश्यकता आहे.
2) यायोजनेमुळे ग्रामीण भागात शेती, शेतीपूरक उद्योग उदा). शेततळे व पुरक व्यवसाय मत्स्यपालनपायाभूत (सुविधा इत्यादींचा विकास करून ग्रामीण भागाचा सर्वांगिणविकास साधला जात आहे.
3) ही योजना ग्रामीण स्तरापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत यशस्वीपणे राबविणारी वेगवेगळी यंत्रणा उभारल्यामुळे ही योजना अधिक पारदर्शी व शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात वाढ करण्यास महत्वपूर्ण आहे.
4) सन 2012-13 मध्ये626 जिल्ह्यांमध्येया योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली. म्हणजे ही योजना सर्वसमावेशक बनत आहे.
5) या योजनेसाठी सरकारकडून होणाराखर्चसातत्याने वाढत आहे .
6) शेततळे, फळबाग लागवड अहिल्यादेवी सिंचन विहीर या योजनांमुळे शेतकऱ्यांना रोजगार, उत्पादनव उत्पन्न वाढीसाठी प्रेरणा मिळतआहे.

संदर्भसूची

1) *मुलस्थानी जलसंधारण, कृषी विभाग महाराष्ट्र शासन, कृषि आयुक्तालय, पुणे 411001, पृ.क्र. 57.*
2) *राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम 2005 अंतर्गतमहाराष्ट्रग्रामीणरोजगारहमीयोजनाशासनाचेमहत्वाचेनिर्णयजून 2008 , पृ. क्र. 1*
3) *रोजगार हमी योजना संकेत स्थळwww.egs.com.in*
4) *जगनाथ शामराव पाटील, मगांराग्ररोहयोदएक चिकित्साअर्थसंवा :, पृ.क्र. 340.*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रांची मृदा आरोग्य व्यवस्थापनातील भूमिका

प्रा. (डॉ.) अनिलकुमार कृष्णराव वावरे, गौरव गौतम पवार
[1]प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.
ई-मेल : dranilwavare@gmail.comमोबाईल क्र. ९८७०११७२२६
आजीवन सदस्य क्र. ८८०
[2]संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर.
ई-मेल : gauravpawar310@gmail.comमोबाईल क्र. ९४०७०७७७४४
आजीवन सदस्य क्र. १९७८

गोषवारा :

पृथ्वीवरील उपलब्ध संसाधन्नापैकी मृदा हे एक महत्वपूर्ण संसाधन आहे जे कि असंख्य जीवांच्या जीवन निर्वाहामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. परंतु. अलीकडच्या काळात अवैज्ञानिक शेती पद्धती, हवामान बदल,जंगलतोड, रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा होणारा बेसुमार वापरअशा अनेक कारणांमुळे होणारा मृदेचा ऱ्हास हा जगासाठी चिंतेचा विषय ठरत आहे.मृदा व्यवस्थापन व संवर्धनाची ही प्रक्रिया राबवत असताना लोकांना विशेषतः शेतकऱ्यांना यात सामावून घेणे नितांत गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना मृदा आरोग्य व्यवस्थापनासाठी व संवर्धनासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी कृषी विस्तार कार्यक्रम हे प्रभावी मध्यम ठरू शकते.सदर शोधनिबंधामध्ये भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रांच्या मृदा आरोग्य व्यवस्थापनामधील भूमिकेचा व कामगिरीचा आढावा घेतला आहे.

परवलीचे शब्द : मृदा व्यवस्थापन, जागतिक हवामान बदल, कृषी विज्ञान केंद्र, शाश्वत विकास

प्रस्तावना :

पृथ्वीवरील उपलब्ध संसाधन्नापैकी मृदा हे एक महत्वपूर्ण संसाधन आहे जे कि असंख्य जीवांच्या जीवन निर्वाहामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. मृदा ही अपक्षय झालेल्या खडकांचा भुगा, अर्धवट किंवा पूर्णपणे कुजलेले सेंद्रिय पदार्थ व असंख्य सूक्ष्म जीव यांपासून बनलेली असते.भारतासारख्या कृषीप्रधान देशामध्ये तर मृदा शेतीसाठी आवश्यक पाया प्रदान करते. परंतु. अलीकडच्या काळात अवैज्ञानिक शेती पद्धती, जंगलतोड, वाढते शहरीकरण, रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा होणारा बेसुमार वापरआणि अप्रगत तंत्रज्ञानअशा अनेक कारणांमुळे होणारा मृदेचा ऱ्हास हाजगासाठी चिंतेचा विषय ठरत आहे. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी शाश्वत मृदा व्यवस्थापन पद्धतीना चालना देणे ही काळाची गरज बनली आहे. यासाठी जागतिक पातळीवर देशादेशांची भागीदारी बळकट करून सहकार्याच्या माध्यमातून विशेष प्रयत्नांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. याच प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून संयुक्त राष्ट्राच्या 'अन्न व कृषी संघटने (FAO) मार्फत' सन २०१४ पासून ५ डिसेंबर हा 'विश्व मृदा दिवस' म्हणून साजरा केला जातो. सन २००५ साली जगातील १९१ देशांनी स्वीकार केलेल्या शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये देखील मृदा संवर्धनावर भर देण्यात आला आहे. असे असले तरी,मृदा व्यवस्थापन व संवर्धनाची ही प्रक्रिया राबवत असताना लोकांना विशेषतः शेतकऱ्यांना यात सामावून घेणे नितांत गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना मृदा आरोग्य व्यवस्थापनासाठी व संवर्धनासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी कृषी विस्तार कार्यक्रम हे प्रभावी मध्यम ठरू शकते. भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रे ही

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

भारतीय कृषी संशोधन परिषदेच्या (ICAR) नियंत्रणाखाली काम करणारी केंद्र पुरस्कृत कृषी विस्तार योजना आहे की जी ग्रामीण युवकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देतात तसेच शेतकऱ्यांपर्यंत आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा प्रसार करतात.कृषी विज्ञान केंद्रांचे मुख्य उद्दिष्ट तंत्रज्ञान निर्मिती आणि शेतकऱ्यांकडूनत्याचा अवलंब यामधील अंतर भरून काढणे हा आहेगेल्या काही वर्षांत ., कृषी विज्ञान केंद्रांनी मृदा संवर्धन, पाणलोट विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यासारख्या इतर विविध उपक्रमांचा समावेश करण्यासाठी त्यांची व्याप्ती वाढवली आहे.सदर शोधनिबंधामध्ये भारतातील कृषी विज्ञान केंदांच्या मृदा आरोग्य व्यवस्थापनामधील भूमिकेचा व कामगिरीचा आढावा घेतला आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

सदर शोधनिबंधाचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भारतातील मृदा आरोग्य व्यवस्थापनाची गरज अभ्यासणे.
२. भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रांची संकल्पना अभ्यासणे.
३. मृदा आरोग्य व्यवस्थापन व संवर्धनामधील कृषी विज्ञान केंद्रांची भूमिका व प्रगतीचा आढावा घेणे.

शोधनिबंधाची कार्यप्रणाली :

सदरचा शोधनिबंध हा गुणात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतींवर आधारलेला आहे. हा शोधनिबंध भारतीय कृषी संशोधन परिषद(ICAR) व भारताचे नियंत्रक व महालेखा परीक्षक (CAG)यांचे वार्षिक अहवाल आणि सांकेतिक स्थळावरील सांख्यिकी माहितीवर आधारलेला आहे. माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी कोष्टक व तक्त्यांचा वापर केला आहे.

भारतातील मृदा आरोग्य व्यवस्थापन व संवर्धनाची आवश्यकता :

भारतात खालील कारणांसाठी मृदा आरोग्य व्यवस्थापन महत्त्वाचे आहे -

१. कृषी आणि अन्न सुरक्षा :भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. पीक उत्पादकता आणि अन्न सुरक्षा राखण्यासाठी मृदेचे आरोग्य महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते निरोगी .मृदा पीक उत्पादन वाढवू शकते तसेच पोषण गुणवत्ता सुधारू शकते.

२. हवामान बदल कमी करणे :मृदेत कार्बन सिंक म्हणून काम करण्याची क्षमता आहे आणि शाश्वत मृदा व्यवस्थापन पद्धती वातावरणातून कार्बन डायऑक्साइड काढून टाकण्यास मदत करू शकतात, ज्यामुळे हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी होते आणि हवामान बदलाचे परिणाम कमी होतात.

३. जलसंधारण :मृदेचे आरोग्य व्यवस्थापन तंत्र जसे आच्छादन, आच्छादित पीकपद्धती आणि कमी मशागतीमुळे मृदेची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता वाढते. यामुळे मृदेची धूप कमी होते आणि जलस्रोतांचे संरक्षण होते.

४. जैवविविधता संवर्धन :मृदेमध्ये विविध प्रकारचे सूक्ष्मजीव असतात, जे परिसंस्थेच्या कार्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात .मृदा ही एक परिपूर्ण परिसंस्था आहे. नांगरणी विरहित शेती, सेंद्रिय सुधारणा आणि अधिवास पुनर्संचयन यासारख्या पद्धती मृदेच्या जैवविविधतेला चालना देऊ शकतात, ज्यामुळे कृषी उत्पादकता आणि पर्यावरणीय लवचिकता या दोहोंचा फायदा होतो.

५. ग्रामीण उपजीविका :उत्तम मृदा आरोग्य हे पीक उत्पादन आणि कृषी उत्पन्न वाढवण्यास मदत करते. त्याचबरोबर ग्रामीण समुदायांसाठी, विशेषतः अल्पभूधारक शेतकरी जे गरीबी आणि हवामानातील परिवर्तनशीलतेसाठी असुरक्षित आहेत त्यांच्यासाठी उपजीविकेच्या संधी सुधारू शकते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

६. मानवी आरोग्यजड धातू :, कीटकनाशके आणि इतर प्रदूषकांमूळे मृदा दूषित झाल्याने मानवी आरोग्यास गंभीर धोका निर्माण होतो,विशेषत योग्य .जेव्हा हे पदार्थ अन्न साखळीत प्रवेश करतात :मृदा व्यवस्थापन धोरण हे धोके कमी करू शकतात आणि सुरक्षित अन्न उत्पादन सुनिश्चित करू शकतात.

७. परिसंस्थेची सेवा :मृदा आवश्यक परिसंस्थेसाठी लागणाऱ्या सेवा पुरवते जसे की पोषक चक्र चालवणे, कचरा कुजवणे आणि भूजल पुनर्भरण करणे. मृदेचे आरोग्य संरक्षित करणे आणि वाढवणे यामुळे परिसंस्थेच्या कार्यांची दीर्घकालीन प्रक्रिया सुनिश्चित होण्यास मदत होते.

८. औद्योगिक विकास :मृदा ही विविध उद्योगांसाठी कच्चा माल पुरवते, ज्यात बांधकाम, वीट निर्मिती आणि खनिज उत्खनन यांचा समावेश होतो .मृदेचे आरोग्य राखणे उच्चगुणवत्तेच्या कच्च्या मालाचा स्थिर पुरवठा - सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वाचे असते. यामुळे नकारात्मक पर्यावरणीय परिणाम टाळून औद्योगिक विकासास चालना देणे सोपे होते.

९. पर्यावरणीय गरज दूषित ठिकाणे साफ करण्यासाठी :, खराब झालेले ठिकाणे पुनर्संचयित करण्यासाठी आणि परिसंस्थेच्या सेवा पुनरुज्जीवित करण्यासाठी मृदा उपचार पद्धती वापरल्या जाऊ शकतात याचा केवळ . .पर्यावरणालाच फायदा होत नाही तर समुदायाचे कल्याण आणि आर्थिक वाढीलाही चालना मिळते

१०. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि शाश्वत विकास ध्येये (SDGs): शाश्वत मृदा व्यवस्थापनासाठी भारताची वचनबद्धता संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शाश्वत विकास ध्येये)SDGs)आणि जागतिक मृदा भागीदारी यासारख्या जागतिक उपक्रमांशी संरेखित आहे .मृदा आरोग्याला प्राधान्य देऊनजागतिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला चालना देण्यासाठी भारत आपले नेतृत्व दाखवू शकतो.

म्हणजेचशेती, हवामान लवचिकता, पर्यावरण संरक्षण आणि मानवी कल्याणाशी संबंधित अनेक राष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भारतातील प्रभावी मृदा आरोग्य व्यवस्थापन महत्त्वाचे आहे.

कृषी विज्ञान केंद्रांचा उगम व संकल्पना :

भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रांच्या स्थापनेची मुळे ही सन १९६४ सालच्या कोठारी शिक्षण आयोगाच्या शिफारसी मध्ये आढळतात. या आयोगाने ग्रामीण भागातील युवकांसाठी व शेतकऱ्यांसाठी कृषी तंत्र निकेतन स्थापन करण्याची गरज अधोरेखित केली. भारतीय कृषी संशोधन परिषदेने (ICAR) या शिफारसींचा सखोल विचार करून १९७४ साली सेवा मंदिर, उदयपुर (राजस्थान) येथील डॉ. मोहन सिंग मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रायोगिक तत्वावर पाँडेचेरी येथे भारतातील पहिले कृषी विज्ञान केंद्र स्थापन केले. या कृषी विज्ञान केंद्राच्या प्रशासकीय नियंत्रणाची जबाबदारी तामिळनाडू कृषी विद्यापीठ, कोईम्बतूर यांना देण्यात आली.सुरुवातीला कृषी विज्ञान केंद्रांचे मुख्य कार्य शेतकरी, ग्रामीण युवक आणि विभागीय विस्तार कर्मचाऱ्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आणि प्रगत कृषी पद्धती आणि तंत्रज्ञानाचे ज्ञान स्त्रोत म्हणून कार्य करणे हे होते. कालांतराने कृषी विज्ञान केंद्रांचे यश लक्षात घेता त्यांची संख्या वाढवण्यात आली आणि त्यांच्या जवाबदारींत वाढ करण्यात आली. सध्या भारतात एकूण ७२४ कृषी विज्ञान केंद्रे कार्यरत आहेत. कृषी विज्ञान केंद्रांची प्रमुख कार्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. शेतकऱ्यांपर्यंत सुधारित तंत्रज्ञान व शेती पद्धती हस्तांतरित करणे : कृषी विज्ञान केंद्रांचे प्रमुख उद्दिष्ट नाविन्यपूर्ण शेती पद्धती, पीक वाण आणि शाश्वत शेती पद्धतींचा प्रसार करून संशोधन संस्था आणि शेतकरी यांच्यातील अंतर कमी करणे हे आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२. शेतकऱ्यांना व्यावहारिक प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक देऊन शाश्वत शेती पद्धतींच्या माध्यमातून कृषी उत्पादकता वाढवणे.

३. ग्रामीण तरुणांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे.

४. स्थान विशिष्ट शेती समस्यांचे जसे की – दुष्काळ, मातीची क्षारता, कीड, इ. चे निराकरण करून पिकांना त्यांच्या प्रादेशिक विशिष्टतेनुसार अनुकूल करणे.

मृदा आरोग्य व्यवस्थापनातील व संवर्धनातील कृषी विज्ञान केंद्रांची भूमिका :

कृषी विज्ञान केंद्र भारतातील शाश्वत कृषी पद्धतींना चालना देण्यासाठी आणि मृदा आरोग्य व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात.मृदा आरोग्याला चालना देण्यासाठी कृषी विज्ञान केंद्रांद्वारे हाती घेण्यात आलेले काही प्रमुख उपक्रम पुढीलप्रमाणे -

१. माती परीक्षण आणि खत शिफारसी:कृषी विज्ञान केंद्रमृदेच्या सुपीकतेच्या स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी, पिकांतील पोषक तत्वांची कमतरता शोधण्यासाठी तसेच पीक वाढीसाठी नियमित माती परीक्षण शिबिरे आयोजित करतातते भौतिक ., रासायनिक आणि जैविक मापदंडांसाठी मातीच्या नमुन्यांचे विश्लेषण देखील करतात. शेतकऱ्यांच्या शेतातून घेतलेले नमुने कृषी विज्ञान केंद्रांमार्फत तपासले जातात आणि शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्य कार्ड वितरीत करण्याचे कार्य ही केंद्रे करतात. शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्याच्या मापदंडांवर आधारित सानुकूलित खतांच्या शिफारसी देण्याचे काम यामार्फत केले जाते. हा लक्ष्यित दृष्टीकोन जास्त किंवा असमतोल खतांचा वापर कमी करतो, ज्यामुळे पर्यावरणाची हानी कमी करताना मातीची सुपीकता सुधारते.

तक्ता क्र. १ :
भारतातील कृषी विज्ञान केंद्रांनी केलेले मृदा परीक्षण (२००९ ते २०२२)

वर्ष	मृदा परीक्षण केलेल्या नमुन्यांची संख्या (संख्या लाखात)	एकूण लाभार्थी शेतकरी (संख्या लाखात)	लाभार्थी गावांची संख्या (संख्या लाखात)
२००९ १० -	२६८६.	१४.	०३०.
२०१० ११ -	२२९४.	१६.	०३२.
२०११ १२ -	२४९५.	१९९.	०१८.
२०१२ १३ -	३७८२.	३३३.	०४.
२०१३ १४ -	२९१०.	२२९.	०३७.
२०१४ १५ -	३६१५.	२९४.	०४७.
२०१५ १६ -	३३४३.	२७२.	०५४.
२०१६ १७ -	६३५२.	६४३.	०७३.
२०१७ १८ -	७५३३.	१२६८.	०६६.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२०१८ १९ -	८३३१.	१४४५.	०६९.
२०१९ २० -	५९९४.	१३८९.	०५३.
२०२०२१-	३९८३.	५३४.	०६९.
२०२१२२-	२८५०.	३३३.	०४२.
१२ वर्षातील चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दर (CAGR)	**०%४५.**	**६%८९.**	**२%६२.**

स्त्रोत: भारतीय कृषी संशोधन परिषद वार्षिक अहवाल २००९ – २०२२ (www.icar.org.in)

सन २००९ ते २०२२ या कालावधीमध्ये कृषी विज्ञान केंद्रांनी केलेल्या मृदा परीक्षण नमुन्यांची संख्या ०.४५% च्या चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने वाढलेली दिसून येते. याच कालावधीमध्ये सदर योजनेच्या लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या संख्येत ६.८९% च्या चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दराने वाढ झालेली आहे.

२. आधुनिक शेती पद्धतींचे आद्यप्रात्यक्षिक:कृषी विज्ञान केंद्रे मृदा आरोग्य व्यवस्थापनातील सर्वोत्तम पद्धती मॉडेल फार्म किंवा प्रात्यक्षिक प्लॉटद्वारे शेतकऱ्यांसमोर दाखवतातयामध्ये संवर्धन मशागत ., पीक आच्छादन, हरित खतांचा वापर तसेच सेंद्रिय शेती पद्धतींचा समावेश असतो की ज्यामुळे मातीची रचना सुधारण्यास, पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता वाढविण्यास आणि जैवविविधता वाढविण्यात मदत होते.

३. प्रशिक्षण आणि क्षमता वाढ:मृदा आरोग्य व्यवस्थापन प्रक्रियेत शेतकऱ्यांना प्रशिक्षित करून त्यांना मृदा संवर्धनासाठी प्रोत्साहित करणे गरजेचे असते. कृषी विज्ञान केंद्रे शाश्वत मृदा व्यवस्थापन पद्धतींवर शेतकरी, शेतकरी महिला आणि इतर भागधारकांसाठी नियमित प्रशिक्षण, कार्यशाळा आणि जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करतात.यामध्ये एकात्मिक पोषक व्यवस्थापन)INM), एकात्मिक कीड व्यवस्थापन)IPM), आणि हवामान लवचिक कृषी पद्धतींवरील प्रशिक्षण समाविष्ट-असते. भारतात सन २००९ ते २०२२ या कालावधीमध्ये मृदा जलसंधारण प्रशिक्षणासाठी सार्वजनिक क्षेत्रामार्फत केला गेलेला खर्च तक्ता क्र. २ मध्ये मांडण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. २
भारतातील मृदा संधारण प्रशिक्षणासाठी सार्वजनिक क्षेत्राकडून केलेला खर्च

वर्ष	मृदा संशोधन व शिक्षणावरील खर्च (लाख रुपये)	मृदा व्यवस्थान प्रशिक्षण व कृषी विस्तार कार्यक्रमावरील खर्च (लाख रुपये)	एकूण खर्च (लाख रुपये)
२०१० ११ -	५७७५२२७.	६३४०८.	५८३८६३५.
२०११ १२ -	६५८५६१७.	६९२८२.	६६५४८९९.
२०१२ १३ -	५५३३६७४.	६४५६३.	५५९८२३७.
२०१३ १४ -	५६९७२२३.	७६१५१.	५७७३३७४.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२०१४ १५ -	५८६२५०१.	७९४४१.	५९४१९४२.
२०१५ १६ -	६९९०५४७.	८३६५६.	७०७४२०३.
२०१६ १७ -	६३२७४३७.	९०७४२.	६४१८१७९.
२०१७ १८ -	२२३०१३५.	८९८८०.	२३२००१५.
२०१८ १९ -	१९८३४४७.	१००८८४.	२०८४३३१.
२०१९ २० -	१६८५१४६.	१०६२१६.	१७९१३६२.
९ वर्षातील चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दर (CAGR)	**-११%५८.**	**५%२९.**	**%१४.११-**

स्त्रोत : भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांचे वार्षिक अहवाल (२०२०ते २००९)

४. दर्जेदार रोपांचे उत्पादन आणि वितरण:कृषी विज्ञान केंद्र स्थानिक परिस्थितीसाठी योग्य अशा पिकांची उच्चगुणवत्तेची रोपे तयार करतात आणि वितरीत करतात-, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना सुरुवातीपासून निरोगी आणि उत्पादक पिके तयार करण्यास मदत होते.

५. जैविक खते आणि सेंद्रिय निविष्ठांना प्रोत्साहन:कृषी विस्तार सेवांच्या नेतृत्वाखालील जनजागृती मोहिमांमुळे सेंद्रिय शेती भारतीय शेतकऱ्यांमध्ये अधिक लोकप्रिय होत आहे.कृषी विज्ञान केंद्रहे जैविक खते आणि सेंद्रिय निविष्ठा जसे की गांडूळ खत, कंपोस्टिंगआणि शेणखतचा वापर यांचा प्रचार प्रसार करतात. तसेच जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि कृत्रिम खतांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देखील करतात.

६. पाणलोट विकास आणि पाणी साठवण:पाणलोट विकास कार्यक्रमांचा उद्देश पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन करणे, मृदेची धूप रोखणे आणि शाश्वत जमीन वापर पद्धतींना चालना देणे हा आहे .कृषी विज्ञान केंद्र शेतकऱ्यांना खंदक, चर आणि तलाव बांधण्यास करण्यास प्रोत्साहित करतात.कृषी विज्ञान केंद्रपाणलोट विकसित करण्यासाठी आणि जलसंचयन प्रणाली लागू करण्यासाठी शेतकरी आणि समुदाय सदस्यांसोबत काम करतात की, ज्यामुळे पावसाच्या पाण्याचे संरक्षण होते आणि मृदेची धूप कमी होते.

७. पीक वैविध्य आणि आंतरपीक पद्धती :कृषी विज्ञान केंद्रशेतकऱ्यांना आंतरपीक, मिश्र पीक आणि बहुस्तरीय पीक पद्धती यासह विविध पीक पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित करतात, ज्यामुळे जमिनीची सुपीकता सुधारण्यास, कीड आणि रोग कमी करण्यास आणि पिकाची उत्पादकता वाढविण्यास मदत होते.

८. शेतकरी उत्पादक संघटनांना पाठिंबा:कृषी विज्ञान केंद्रशेतकरी उत्पादक संस्थांना)FPOs) तांत्रिक सहाय्य, बाजार जोडणी आणि आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम प्रदान करून, शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांची एकत्रितपणे विक्री करण्यास आणि चांगल्या किमतीसाठी वाटाघाटी करण्यास सक्षम बनवून समर्थन देतात.

९. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन)IPM):कृषी विज्ञान केंद्रद्वारे प्रोत्साहन दिलेल्या एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (IPM)तंत्रांमध्ये नैसर्गिक कीड नियंत्रण पद्धती, जैविक नियंत्रणे, सांस्कृतिक नियंत्रणे आणि प्रतिरोधक वाणांचा समावेश असतोहा एकात्मिक दृष्टीकोन रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी . करण्यास, मानवी वापरासाठी अवशिष्ट धोके कमी करण्यास आणि जमिनीतील फायदेशीर सूक्ष्मजीवांचे संरक्षण करण्यास मदत करतो.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

निष्कर्ष आणि शिफारसी :

भारतातील शाश्वत मृदा व्यवस्थापन पद्धतींना चालना देण्यासाठी कृषी विज्ञान केंद्रांनी बजावलेल्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर हा शोधनिबंध प्रकाश टाकतोना शिक्षित करून आणि सक्षम बनवूनशेतकऱ्यां ., कृषी विज्ञान केंद्रांनी मृदा संवर्धन, पाणलोट विकास आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे .असे असले तरी,मागील ९ वर्षात मृदासंवर्धन प्रशिक्षण आणि संशोधनावर सार्वजनिक क्षेत्राकडून झालेला खर्च ऋण ११.७८% चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दर दर्शवतो.तसेच यावर झालेला एकूण खर्च देखील ऋण ११.१४% चक्रवाढ वार्षिक वृद्धी दर दर्शवतो.सदर आकडेवारी ही चिंताजनक असल्यामुळे सरकारने या खर्चासाठी विशेष तरतूद करणे गरजेचे आहे. सदर शोधनिबंध अभ्यासाअंती मिळालेल्या निष्कर्षांवरून खालील शिफारसी प्रस्तावित करतो –

१. विद्यमान कृषी विज्ञान केंद्रांचे बळकटीकरण: विद्यमान कृषी विज्ञान केंद्रांना पुरेशा पायाभूत सुविधा, मनुष्यबळ आणि आर्थिक संसाधने देऊन त्यांना बळकट करणे आवश्यक आहेयामुळे शाश्वत मृदा व्यवस्थापन . .पद्धतींना प्रभावीपणे प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांचे कार्य सुरू ठेवता येईल

२. नवीन कृषी विज्ञान केंद्रांची स्थापना:ज्या भागात कृषी विज्ञान केंद्र अद्याप अस्तित्वात नाहीत, तसेच विशेषतः अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे जास्त प्रमाण असलेल्या प्रदेशातनवीन कृषी विज्ञान केंद्रांची स्थापना करणे आवश्यक आहे. यामुळे शाश्वत मृदा व्यवस्थापन पद्धतींचा अधिकाधिक शेतकऱ्यांपर्यंत विस्तार होण्यास मदत मिळेल.

३. सहयोगी प्रयत्न:कृषी विज्ञान केंद्रांनी सहभागी नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थानिक समुदाय, ग्रामपंचायती आणि तालुकास्तरीय कृषी प्राधिकरणांशी जवळून सहकार्य केले पाहिजे .ही गोष्ट यशस्वी अनुभव आणि नवकल्पनांचे प्रमाण वाढवण्यास सुलभ करेल.

४. हवामान बदलाचे अनुकूलन मुख्य प्रवाहात आणणे: हवामानातील तीव्र घटनांच्या वाढत्या वारंवारतेमुळेकृषी विज्ञान केंद्रांच्या प्रशिक्षण आणि क्रियाकलापांमध्ये हवामान बदलाचे मुख्य प्रवाहात रुपांतर करणे अत्यावश्यक बनते-निर्माण कार्यक्रमांमध्ये हवामान यासाठी विद्यमान प्रात्यक्षिके आणि क्षमता .अनुकूल कृषी पद्धतींचे एकत्रीकरण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

1. *Bhattacharya, R. (2015). Soil Degradation in India: Challenges and Potential Solutions. Sustainability, 7(4), 3528–3570.*
2. *Comptroller and Auditor General of India. (2022). Combined Finance and Revenue accounts of the Union and state governments in India for the year 2009-22. In www.cag.gov.in. Government of India. Retrieved October 12, 2023, from https://www.cag.gov.in*
3. *Dad, B. S. (2022). Soil health and its relationship with food security and human health to meet the sustainable development goals in India. Soil Security, 8(1), 1–15.*

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

4. *Das, S. K., &Avasthe, R. K. (2017). Livelihood Improvement of rural tribal farmers through Soil Health Management, input support system and training: A success story. Innovative Farming, 2(3), 171–173.*
5. *Department of Agriculture, Cooperation and Farmers Welfare, Government of India. (2017). Report of the committee on the doubling Farmers' income Volume I. In https://agricoop.nic.in. Retrieved October 12, 2023, from https://www.agricoop.nic.in*
6. *Guo, M. (2021). Soil Health Assessment and Management: Recent Development in Science and Practices. Soil Systems, 5(4), 1–20.*
7. *Indian Council of Agricultural Research. (2022). Annual Report 2009-10 to 2021-22. In www.icar.org.in. Indian Council of Agricultural Research, Department of Agricultural Research and Education, Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India. Retrieved October 12, 2023, from https://www.icar.org.in*
8. *Oakley, P., & Garforth, C. (1985). Guide to Extension training (1st ed., Vol. 1) [Print]. Food and Agriculture Organisation of the United Nations. https://www.fao.org*
9. *Reddy, A. (2017). Impact study of soil health card scheme (1st ed., Vol. 1) [Print]. National institute of agricultural extension management (MANAGE).*
10. *Subba Rao, A., & Jayaraman, S. (2022). Ninety Years of Research and Development on Soil Health Management in India (1929-2019). Indian Journal of Fertilisers, 18(12), 1240–1255.*
11. *Subba Rao, A., &Lenka, N. (2020). Developments on Soil Health Management in India as mirrored Through Sustained Researches and Policy Interventions. Indian Journal of Fertilisers, 16(12), 1230–1242.*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

भारतातील सेंद्रिय शेती व शासकीय योजना

प्रा.डॉ. बालासाहेब वैजनाथ मैंद, रेश्मा जहीरोद्दीन तांबोळी
सहयोगी.प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, संशोधक विद्यार्थी,
वसंतराव काळे महाविद्यालय ढोकी ,अर्थशास्त्र विभाग,
ता. जि उस्मानाबाद जे.ई. एस् महाविद्यालय जालना. भ्रमणध्वनी : ९०११०११३९५४. भ्रमणध्वनी : ९६५७७७६७०७.
Email- bvmaind2@gmail.comEmail-1reshma786@gmail.com

❖ **गोषवारा :**
मानवी जीवनातील शेतीचे स्थान पाहता शेतीचे श्रेष्ठत्व निर्विवाद मान्य करावेच लागते. भारतीय शेतीचा इतिहास हा मानवतेच्या विकासाच्या इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे. भारतात प्राचीन काळात शेती नैसर्गिक पध्दतीने केली जात होती. बदलत्या काळात वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याची कमतरता भासू लागली. सन १९६५-६६ पासून हरितक्रांतीद्वारे रासायनिक खते, कीटकनाशके, संकरित बियाणे, आधुनिक यंत्रसामग्री आणि जास्त प्रमाणात पाणी वापर यामुळे शेती उत्पादनात व उत्पादकतेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. परिणामतः भारत देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला. मोठ्या शेतक-यांना शेती करणे फायदेशीर झाले परंतु लहान शेतकऱ्यांना शेती करणे शक्य नव्हते. सद्य:स्थितीत रासायनिक शेतीमुळे निकृष्ट प्रतीचे अन्नधान्य, शारिरीक व मानसिक आजारांचे वाढते प्रमाण, जागतिक तापमानवाढ, नापीक शेती क्षेत्रात वाढ, पर्यावरण असंतुलन अशा अनेक पर्यावरणीय व आरोग्य विषयक समस्या निर्माण होत आहेत. आज शाश्वत विकासाचा एक पैलू म्हणून जग सेंद्रिय शेतीकडे पाहत आहे. जागतिक स्तरावर सेंद्रिय शेतीचे महत्त्व वाढले आहे. सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य देऊन, अधिकाधिक सेंद्रिय उत्पादन घेऊन, देश व समाज हितासाठी प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे. भारतात सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक शासकीय योजना राबविल्या जात आहेत. प्रस्तुत संशोधनात सेंद्रिय शेतीची संकल्पना, सेंद्रिय शेतीची उद्दिष्टे, सेंद्रिय शेतीचे लाभ, सेंद्रिय शेती विषयक योजनांची उद्दिष्टे इत्यादी घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

❖ **प्रस्तावना :**
भारतात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आर्थिक स्त्रोत शेती व शेतीशी निगडित व्यवसाय आहे. हरितक्रांतीच्या काळानंतर वाढत्या लोकसंख्येला पुरेल इतका अन्नधान्य साठा व आर्थिक उत्पन्नात वाढ करण्याच्या दृष्टिकोनातून शेती उत्पादन वाढ करणे शक्य झाले. अधिक उत्पादनासाठी शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि अधिक पाण्याचा वापर करावा लागत असे. परिणामतः पाणी, जमीन, हवा आणि वातावरण प्रदूषित होवून अन्नपदार्थही विषारी होत आहेत. अशा अनेक समस्यावर उपाय म्हणून शाश्वत शेतीच्या तत्त्वावर आधारित सेंद्रिय शेती करणे आवश्यक आहे.

भारतात प्राचीन काळापासून शेती ही मानवी आरोग्यासाठी पोषक व नैसर्गिक वातावरणाला अनुसरून केली जात होती. त्यामुळे पर्यावरणीय व्यवस्थेत सेंद्रिय आणि रासायनिक पदार्थांचा समन्वय साधला जात असे. शेतकरी शेतीसोबतच पशूपालन करत असे यामुळे शेतीला आवश्यक असणारे शेण, गोमुत्र यांच्यापासून तयार होणारे नैसर्गिक (सेंद्रिय) खत सहज उपलब्ध होत असे. शेती आणि पशूपालन एकत्रितपणे करणे मानव व

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पर्यावरणासाठी अत्यंत उपयुक्त होते. परंतु बदलत्या वातावरणात हळूहळू पशूपालन कमी केल्यामुळे शेतीत उत्पादन वाढीसाठी नैसर्गिक खताऐवजी विविध प्रकारची रासायनिक खते व कीटकनाशके वापरली जात आहेत. यामुळे पर्यावरण व मानवजातीच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होत आहे. अशा परिस्थितीत रासायनिक खते आणि विषारी कीटकनाशकांचा वापर करण्याऐवजी सेंद्रिय खते व सेंद्रिय कीटकनाशकांचा वापर करून जास्त उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. भारतातील सेंद्रिय शेतीबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागरुकता वाढत आहे.

जगात सेंद्रिय शेतीची सुरूवात सर अल्बर्ट हॉवर्ड यांनी केली. भारतात सेंद्रिय शेती पद्धतीची सुरूवात १९८० च्या दशकापासून झाली. भारतात सेंद्रिय शेतीचे क्षेत्र सातत्याने वाढत आहे. जगातील एकूण सेंद्रिय उत्पादनापैकी ३० टक्के वाटा एकट्या भारताचा आहे. सिक्कीम हे भारतातील पहिले सेंद्रिय राज्य बनले आहे. त्रिपुरा आणि उत्तराखंडसह इतर अनेक राज्येही त्याच दिशेने वाटचाल करत आहेत. देशात सध्या ४३ लाख ३९ हजार हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र सेंद्रिय शेतीसाठी नोंदणीकृत आहे. मध्य प्रदेशात सर्वाधिक सेंद्रिय क्षेत्र आहे. त्यापाठोपाठ राजस्थान, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, हिमाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर आणि कर्नाटकचा क्रमांक लागतो. भारतात सुमारे ३७ लाख टन सेंद्रिय उत्पादनांचे उत्पादन केले जाते. सेंद्रिय उत्पादनांमध्ये प्रामुख्याने तेलबिया, ऊस, तृणधान्ये आणि बाजरी यांचा समावेश होतो. याशिवाय भाजीपाला, कापूस, कडधान्ये, औषधी व सुगंधी वनस्पती, चहा, कॉफी, फळे, मसाले, काजू यांचीही सेंद्रिय पद्धतीने लागवड केली जात आहे. भारतात सेंद्रिय शेतीविषयक समस्या व गरजा विचारात घेऊन सेंद्रिय शेतीचा विकास, प्रचार, प्रसार करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध योजना कृषि विभागामार्फत राबविल्या जात असतात.

- **शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :**
  1.भारतातील सेंद्रिय शेतीचा अभ्यास करणे.
  2.भारतातील सेंद्रिय शेतीविषयक शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.
  3.सेंद्रिय शेतीच्या लाभांचा अभ्यास करणे.

- **शोधनिबंधाचीगृहितके:**
  1.भारतातसेंद्रियशेतीकेलीजातआहे.
  2.सरकार सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी योजना राबवीत आहे.
  3.सेंद्रियशेतीचेअनेकलाभआहेत.

- **संशोधनपद्धती :**

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, संशोधन प्रबंध, संशोधन लेख, केन्द्र आणि राज्य पुरस्कृत वार्षिक कृषी अहवाल, मासिके, साप्ताहिके, विविध वर्तमानपत्रे, संकेतस्थळे अशा विविध दुय्यम स्त्रोतांकडून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

- **सेंद्रियशेतीचीसंकल्पना :**

सेंद्रिय शेती पद्धतीत पिकांच्या वाढीसाठी आवश्यक अन्नद्रव्याची गरज जमिनीतून भागविली जाते. उत्पादन वाढीचे उद्दिष्टे साध्य करताना अन्नद्रव्याचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. पालापाचोळा, ताग, हिरवळीची पिके, शेणखत, कंपोस्ट खत किंवा गांडूळ खताचा वापर करून इतर वनस्पतीजन्य पदार्थ जमीनित मिसळून किंवा

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

कुजवून केलेल्या अन्नद्रव्याचे पुनर्भरण शेतीत केले जाते. अशाप्रकारे “नैसर्गिक पध्दतीने अन्नद्रव्यांनी समृध्द केलेल्या जमिनीत जेव्हा पिके घेतली जातात तेव्हा त्यास सेंद्रिय पिके असे म्हटले जाते”. सेंद्रिय शेती म्हणजे फक्त सेंद्रिय खतांचाच वापर करून शेती करणे असा याचा अर्थ नाही तर जीवाणू खत, कंपोस्ट खत, हिरवळीचे खत, गांडूळ खत यांचा वापर तसेच पिकांची फेरपालट, आच्छादन यासारख्या विविध तत्वांचा समावेश करून शेती करणे. सेंद्रिय शेती हा असा प्रकार आहे की, ज्यात पीक घेण्यासाठी रासायनिक खते, कीटकनाशके, यंत्रसामुग्री व साठवणूक गृहे या कृषी आदानांचा कोणताही वापर केला जात नाही. भारतीय कृषी संशोधन परिषदेनुसार, “सेंद्रिय शेती म्हणजे अशी वैविध्यपूर्ण शेती पद्धती की, ज्यामध्ये पिके व पशुधन यांचे व्यवस्थापन शेतीवरील व स्थानिकरित्या उपलब्ध स्त्रोतामधून एकात्मिक पद्धतीने केली जाते”.सद्यःस्थितीत शेती क्षेत्रावरील वाढता भार, रासायनिक खतांचा अतिरेक वापर आणि कमी होत जाणारी शेतीची उत्पादकता यामुळे शेत जमिनीचा कस कमी होऊ लागला आहे तसेच मानवी जीवनावर व पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम त्यासाठी एकमेव उपाय म्हणजे सेंद्रिय शेती पद्धतीचा अवलंब करणे होय. यासाठी सेंद्रिय शेतीचा विकास करणे हे समाजाची व शासनाची जबाबदारी आहे.

❖ **सेंद्रियशेतीचीउद्दिष्टे:**

1.पुरेशाप्रमाणातउच्चपौष्टिकदर्जाअसलेलेखाद्यान्न उत्पादित करणे.
2.जमिनीचीसुपिकतावाढवूनसुक्ष्मजीवप्राणीयांचानिर्वाहकरणे.
3.भूमी, जलवपर्यावरणसंरक्षणकरणे.
4.सेंद्रियपदार्थवपोषकद्रव्येयांचावापरकरतानाशक्यतोसेंद्रियशेतीतीलकिंवास्थानिकसेंद्रियपदार्थापासूनचत्यांचीनिर्मितीकरणे.
5.सेंद्रियउत्पादन प्रक्रियेत सहभागी असलेल्या सर्वांना दर्जेदार जीवन प्रदान करणे.
6.आर्थिकउत्पन्नातवाढ व उत्पादन खर्चात घट यासाठी योग्य नियोजन करणे.

❖ **सेंद्रिय शेतीचे लाभ :**

1.उत्पादनखर्चातघटकरूनशेतीफायदेशीरकरतायेते.
2.जमिनीचापोतसुधारूनशाश्वतआणिसातत्यपूर्णउत्पादनघेतायेते.
3.जमीन, हवाआणिपाणीयांचेप्रदुषणापासूनसंरक्षणआणिपर्यावरणाचेसंतुलनराखतायेते.
4.महागडेबियाणे, रासायनिकखते, कीटकनाशके, औषधेयांच्यावापरावरमर्यादाआणतायेते, किंबहुनावापरणेचबंदहोते.
5.गांडुळखत, जैविककिडरोगनियंत्रणइत्यादीस्वस्तवसहजउपलब्धहोणाऱ्यानैसर्गिकसाधनसंपत्तीच्यावापरावरभर देतायेतो.
6.पिकांचीफेरपालटकरणे, ऊसाचेपाचट, कापसाच्यापऱ्हाट्या, धसकटे, तण, पालापाचोळाआणिशेणइत्यादीपासूनशेतातचसेंद्रियखतनिर्मितीववापरयाबाबींवरभरदेतायेते.
7.कीटकनाशके, रसायनमुक्त, शुद्धआरोग्यदायी, टिकाऊ, शेतमालाचीनिर्मिती, पर्यायानेसुरक्षितवविषमुक्तअन्नाचीनिर्मितीकरूनमानवाच्याआरोग्याचेरक्षणकरतायेते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

8.सेंद्रियशेतमालासाठीदेशान्तर्गतआणिदेशाबाहेरनिर्यातीसाठीबाजारपेठाउपलब्ध करून शेतकऱ्यांच्या निव्वळ उत्पादनात वाढ करून शेती फायदेशीर करता येते.

9.सेंद्रियशेतीपद्धतीहीपर्यावरणालाहानीनपोहचवताअपेक्षितउत्पादनदेणारीएकव्यवस्थापनपद्धतीविकसितहोते.

10.सगळ्यातमहत्त्वाचेम्हणजेप्रदुषणमुक्ततेमुळेपर्यावरणाचेसंतुलनवनैसर्गिकसाधनसंपत्तीच्यावापरावरभरदेऊनएकसमृद्धजीवनपद्धतीविकसितकरतायेते.

- **सेंद्रियशेतीविकास योजना :**

शेती विकासासाठी पहिल्या आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत सरकारने शेती विकासाला प्राधान्य दीले आहे. १९५१-५२ पासून ते २०२३ पर्यंत सरकार विविध योजना, धोरणे, कार्यक्रम राबवित आहे. याचाच परिणाम म्हणजे शेती क्षेत्रात झालेली १९६५-६६ ची हरितक्रांती आहे . हरितक्रांतीमुळे अन्न सुरक्षा तर प्राप्त झाली परंतू कालांतराने हरितक्रांतीमुळे शेतीमध्ये रासायनिक खते, कीटकनाशके, संकरित बियाणे, यांचा अतिरेक झाल्यामुळे मानव व पर्यावरणाच्या आरोग्यावर अनेक दुष्परिणाम होत आहेत. यावर उपाय म्हणजे सेंद्रिय शेतीचा अवलंब करून प्रसार व विकास करणे. सेंद्रिय शेती विकासासाठीच्या सरकारी योजनांचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

i) भारताचा सेंद्रिय शेती उत्पादनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPOP) .

स्थापना वर्ष : २००१

उद्देश :

सेंद्रिय शेती उत्पादनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम अंतर्गत सेंद्रिय शेतीच्या प्रमाणीकरणासाठी लागणारी मानके आणि 'इंडिया ऑरगेनिक' या सेंद्रिय प्रमाणीकरण चिन्हाची निर्मिती करण्यात आली. वाणिज्य मंत्रालयाच्या अखत्यारीत असलेल्या 'अपेडा' (APEDA) या निर्यात धोरणातील सर्वोच्च संस्थेमार्फत या सेंद्रिय शेतीच्या राष्ट्रीय कार्यक्रमाचे कामकाज चालते.

1) शेतकऱ्यांकडून उत्पादनांचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रांची पूर्तता करून घेणे.
2) निरीक्षकांनी सेंद्रिय उत्पादनाचे निरीक्षण करताना उत्पादकाने वापरलेल्या निविष्ठा, पीक विविधता, तण व कीड नियंत्रण, पाणी व जमीन संवर्धनपद्धती आंतरमशागत पद्धती या सर्व गोष्टींचे राष्ट्रीय मानकांनुसार निरीक्षण करणे.
3) निरीक्षण करत असताना रासायनिक किंवा सेंद्रिय शेतीसाठी मनाई केलेले घटक वापरल्याचे निदर्शनास आले तर खातरजमा करून घेण्यासाठी तिथल्या मातीचे, पाण्याचे व शेतात उभ्या असलेल्या पिकांचे, फळांचे, पानाचे नमूने गोळा करून प्रमाणीकरण संस्थेकडे जमा करणे व मान्यता प्राप्त प्रयोग शाळेत पाठविणे.
4) निरीक्षण अहवालाचे अवलोकन करून जर तो शेतकरी प्रामाणिकपणे मानकांनुसार सेंद्रिय शेती करत असेल, सेंद्रिय शेतीची एकाग्रता जपत असेल तरच सेंद्रिय शेतीचे प्रमाणपत्र संबंधित शेतकऱ्याला देणे.

ii) सेंद्रिय /जैव विज्ञान निविष्ठांसाठी व्यावसायिक उत्पादन केंद्रासाठी भांडवली गुंतवणूक अनुदान योजना.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

स्थापना वर्ष : २००४-२००५.

उद्देश :

ही योजना कृषी, सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग (DAC&FW), कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालय भारत सरकारद्वारे नाबार्ड व राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम (NCDC) यांच्या सहकार्याने राष्ट्रीय सेंद्रिय शेती केंद्र (NCOF) मार्फत याची अंमलबजावणी केली जात आहे. नाबार्डला सादर केलेल्या प्रकल्पांसाठी नाबार्ड ही अनुदान प्रदान करणारी संस्था आहे.

1) शेतातील गवत, खराब झालेली फळे, भाजीपाला, बाजारातील कचरा, यासारख्या सेंद्रिय निविष्ठा उपलब्ध करून देणे व सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देणे.
2) मातीची सुपीकता, पर्यावरण संरक्षण राखून कृषी उत्पादकता वाढवणे.
3) देशातील सेंद्रिय खते, सेंद्रिय कीटकनाशके यांची उपलब्धता वाढवून, गुणवत्ता सुधारून रासायनिक खते, कीटकनाशकांवर पूर्ण अवलंबित्व कमी करणे.
4) सेंद्रिय कचऱ्याचे वनस्पती पोषक स्त्रोतांमध्ये रूपांतर करणे.
5) सेंद्रिय कचऱ्याचे योग्य प्रकारे नियोजन करून प्रदूषण, पर्यावरणाचा ऱ्हास रोखणे.
6) सेंद्रिय खते, सेंद्रिय कीटकनाशके, रसायनमुक्त फळे, भाजीपाला खत उत्पादन व निर्मिती केंद्र स्थापन करणे.

iii) राष्ट्रीयफलोत्पादनअंतर्गतसेंद्रियशेतीपद्धतीकार्यक्रम.

स्थापना वर्ष : २००६-२००७.

उद्देश :

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाचा एक घटक म्हणून सेंद्रिय शेती पद्धती हा कार्यक्रम राबविण्यास केंद्र शासनाने मंजूरी प्रदान केली आहे.

1) फलोत्पादन पिकाकरीता सेंद्रिय शेती पद्धतीचा अवलंब करणे.
2) प्रमाणीकरण, गांडुळ कल्चर, खत उत्पादन केंद्र उभारणी साठी अर्थसहाय्य उपलबध करणे.
3) सन २००६-२००७ पासून सेंद्रिय शेती पद्धतीचा अवलंब व प्रमाणिकरण या दोन बाबी एकत्रितरित्या राबविणे.
4) सेंद्रिय शेती पद्धतीचा अवलंब करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रमाणिकरणामध्ये सहभाग घेणे अनिवार्य करणे.
5) स्थानिक स्त्रोताचा पुनर्वापर शेती पद्धतीमध्ये करणे.
6) पर्यावरणाचा समतोल राखणे.
7) शेतीच्या उत्पादन खर्च कमी करून निव्वळ उत्पन्नात वाढ करणे.

iv) नाबार्ड मार्फत सेंद्रिय शेतीची राष्ट्रीय योजना.

स्थापना वर्ष : २०१४-१५

अ)गांडूळबिजोत्पादनकार्यक्रम.

हा कार्यक्रम राबविण्यासाठी प्रकल्प खर्च ६.००लाख रु.एवढा गृहीत धरला आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

1) प्रकल्पासाठी कोणत्याही बँकेने कर्ज मंजूर केल्यास त्यांना २५ टक्के किंवा जास्तीत जास्त १.५०लाख रु.एवढे अनुदान उपलब्ध करून देणे.
2) गांडूळ खताचे मोठे यूनिट सुरु करुन देणे.
3) गांडूळ खत निर्मितीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ करून सेंद्रिय शेतीस चालना देणे
4) गांडूळ खत निर्मितीस कृषी विभागाच्या खतांचा एकात्मिक व समतोल वापर या योजनेकरिता गांडूळ उत्पादन युनीट स्थापन करण्यासाठी एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २५ टक्के किंवा २५००० रुपये अनुदान उपलब्ध करून देणे.
5) या प्रकल्पांतर्गत 100 गांडूळ खत युनीटसाठी प्रती युनीट १००० रुपये प्रमाणे अनुदान उपलब्ध करून देणे.

ब)जैविकखतनिर्मितीप्रकल्प.

1) जैविक खते निर्माण करण्याच्या एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २५ टक्के किंवा 20.00 लाख रुपये प्रती युनिट मर्यादिपर्यंत अनुदान उपलब्ध करून देणे.
2) कोणत्याही बँकेने प्रकल्पासाठी मंजूरी दिली असता नाबार्ड मार्फत हे अनुदान संबंधित बँकेस उपलब्ध करून देणे.
3) जैविक खतांची मागणी वाढविणे.
4) जैविक खते निर्मितीसाठी लागणारी यंत्रसामुग्री, बुरशीयुक्त जैविक किटकनाशके उत्पादन करणे.
5) जैविक खताची निर्मिती करण्यासाठी पुढाकार घेतील त्यांना बुरसीयुक्त जैविक किटकनाशके देऊन उत्पादनासाठी प्रोत्साहन देणे

क)वायाजाणारीफळेवभाजीपाल्यापासूनकंपोस्टखततयारकरणे.

नाबार्डच्या मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे या प्रकल्पात खर्चाच्या २५ टक्के किंवा ४०.०० लाख रुपयांपर्यंत अनुदान उपलब्ध होणार आहे.

1) या योजनेचे युनीट तयार करण्यासाठी बँकेकडून कर्ज मंजूर करून देणे.
2) नाबार्डकडून कर्ज मंजूर करून अनुदान तात्काळ उपलब्ध करून देणे.
3) सदर कर्जाच्या परतफेडीस कालावधी असल्यामुळे मुद्दल आणि व्याजाचा हप्ता कमी ठेवणे.

V) राष्ट्रीयशाश्वतशेतीअभियान.

स्थापना वर्ष : २०१५-२०१६.

उद्देश :

1) विशिष्ट एकात्मिक किंवा संमिश्र शेती पद्धतीला प्रोत्साहन देऊन शेती अधिक उत्पादक, टिकाऊ, फायदेशीर आणि हवामान लवचिक बनवणे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

2) योग्य माती आणि आर्द्रता संवर्धन उपायांद्वारे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे.
3) मातीच्या सुपीकतेचे नकाशे, माती परीक्षणावर आधारित सूक्ष्म पोषक तत्वांचा वापर, खतांचा विवेकपूर्ण वापर इत्यादींवर आधारित सर्वसमावेशक मृदा आरोग्य व्यवस्थापन पद्धतींचा अवलंब करणे.
4) योग्य जल व्यवस्थापनाद्वारे 'प्रति थेंब अधिक पीक' प्रकल्पाअंतर्गत जलस्रोतांचा जास्तीत जास्त वापर करणे.
5) राष्ट्रिय अन्न सुरक्षा अभियान, जलवायु अनुकूल राष्ट्रीय कृषी अभियान, राष्ट्रिय कृषी विस्तार आणि तंत्रज्ञान अभियान इ. अभियानांच्या संयोगाने शेतकरी आणि भागधारकांची क्षमता विकसित करणे.
6) जलवायु अनुकूल राष्ट्रीय कृषी अभियान (NICRA) द्वारे परिष्कृत पावसावर आधारित तंत्रज्ञानाच्या मुख्य प्रवाहात आणून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGS), एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (IWMP), राष्ट्रिय कृषी विकास योजना (RKVY) यासारख्या इतर योजना, अभियानामधून संसाधनांचा लाभ देणे, पावसावर आधारित शेतीची उत्पादकता सुधारण्यासाठी निवडक विभागामध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर नमुने तयार करणे.
7) हवामानावरील राष्ट्रीय कृती योजना (NAPCC) अंतर्गत राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियानाच्या प्रमुख वितरणाची पूर्तता करण्यासाठी प्रभावी आंतर आणि अंतर्गत विभागीय किंवा मंत्रालयीन समन्वय स्थापित करणे.

अ)**मृदाआरोग्य (कार्ड) योजना.**

स्थापना वर्ष : २०१४-२०१५

उद्देश :

राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियान (NMSA) अंतर्गत मृदा आरोग्य व्यवस्थापन योजना ही सर्वात महत्त्वाची योजना आहे. या योजनेचा प्रचार कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या अंतर्गत कृषी आणि सहकार विभागाकडून केला जातो. राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियानची अंमलबजावणी बाराव्या पंचवार्षिक योजनेदरम्यान शेतीला अधिक उत्पादक, शाश्वत आणि हवामानास अनुकूल बनविण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली.
1)रासायनिक खतांच्या विवेकपूर्ण वापराद्वारे एकात्मिक पोषक व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देणे.
2)मातीची सुपीकता सुधारण्यासाठी शेतकऱ्यांना माती परीक्षणावर आधारित शिफारशी देण्यासाठी माती आणि खत चाचणी सुविधा मजबूत करणे.
3)खते, जैव-खते आणि सेंद्रिय खतांच्या गुणवत्ता नियंत्रण आवश्यकतांची खात्री करणे.
4)माती परीक्षण प्रयोगशाळा कर्मचाऱ्यांचे कौशल्य आणि ज्ञान विकसित करणे.
5) सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देणे.
6)ग्रामीण युवकांसाठी रोजगार निर्माण करणे.

ब)परंपरागतकृषीविकासयोजना.

स्थापना वर्ष : २०१५-२०१६.

उद्देश :

राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान अंतर्गत केंद्र पुरुस्कृत परंपरागत कृषी विकास योजना राज्यात राबविण्यात येते. या योजनेमध्ये केंद्र सरकार ६०टक्के व राज्य सरकार ४०टक्के खर्च करतात.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

1. सेंद्रिय शेतीसाठी गट निर्माण करणे, शेतकऱ्यांच्या शेतावर सेंद्रीय शेती निविष्ठा तयार करणे व पुरवठा करणे.
2. सेंद्रिय शेती उत्पादनांचे प्रमाणीकरण करून विक्री व व्यवस्थापन करणे.
3. दिर्घकाळासाठी मातीची सुपिकता वाढविणे.
4. सेंद्रीय शेतीवर आधारित प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिके घेणे.
5. रासायनिक खतांचा वापर न करता सेंद्रिय खतांचा वापर करून सकस अन्नपूरवठा करणे.
6. परंपरागत शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सेंद्रिय शेतीचे प्रारुप विकसित करणे.

vi) डॉ. पंजाबरावदेशमुखनैसर्गीकशेतीअभियान.

स्थापना वर्ष : २०१८

उद्देश :

सेंद्रीय शेतीस प्रोत्साहन देणे ही काळाची गरज झालेली आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने राज्यात डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गीक शेती अभियान २०२२-२३ ते २०२७-२८ या कालावधीकरिता राबविण्यासाठी या अभियानांतर्गत १०८३.२९ कोटी रुपये इतकी तरतूद केली आहे.

1. नैसर्गीक सेंद्रीय शेती क्षेत्र विस्तार व शेतकरी प्रशिक्षण साठी तीन वर्षामध्ये एकुण प्रती हेक्टर ७०००रुपये अनुदान देणे.
2. शेतकरी उत्पादक कंपनी व जैविक निविष्ठा संसाधन केंद्र स्थापन करून अनुदान देणे.
3. शेतकरी उत्पादक कंपनीस पणन सुविधेअंतर्गत वाहन खरेदी किंवा विक्री केंद्र बांधण्यासाठी अर्थसाहाय्य देणे.
4. कृषी विज्ञान केंद्र व कृषी विद्यापीठाच्या माध्यमातून सेंद्रिय शेती विषयक संशोधनास प्रोत्साहन, प्रशिक्षण देणे.

❖ **निष्कर्ष/सारांश :**

प्रस्तुत संशोधनावरून असे दिसते की सेंद्रिय शेती ही मानवी आरोग्यासाठी महत्त्वाची आहे. सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन, समर्थन देण्यासाठी भारत सरकार अनेक योजना, अभियान, प्रकल्प राबवित आहे. याव्यतिरिक्त, राज्यांचे स्वतःचे सेंद्रिय शेती योजना, अभियान आहेत जे निधीसाठी केंद्रीय स्तरावरील योजनांशी जोडलेले आहेत. सन२००१-२००२ पासून केंद्र व राज्य सरकार योजनांच्या माध्यमातून सेंद्रिय शेतीचा प्रचार व प्रसार करण्याची कार्यवाही राज्यात अत्यंत प्रभावीपणे करत असल्यामुळे भारतातील काही राज्यांमध्ये सेंद्रिय शेतीचे क्षेत्र वाढताना दिसत आहे. वरील अभ्यासावरुन असे दिसते की सेंद्रिय शेतीची संकल्पना, सेंद्रिय शेतीची उद्दिष्टे, सेंद्रिय शेतीचे लाभ काय आहेत. सेंद्रिय शेतीच्या विविध योजनांमुळे सेंद्रिय शेती कशी करायची, इत्यादी सर्व गोष्टी शेतकऱ्यांना समजू लागल्या आहेत. सेंद्रिय शेतीचा विकास करण्यासाठी शासकीय योजनांचा लाभ घेणे आवश्यक आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

❖ संदर्भ :

1) *कृषि सहकारिता एवं किसान कल्याण विभाग, (२०२२-२०२३), वार्षिक रिपोर्ट, कृषी एवं किसान कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार कृषी भवन, नई दिल्ली.*
2) *नाईकवाडी पी.बी (२०२२), "झिरो रेसिड्यू- रासायनिक अवशेषमुक्त शेती तंत्रज्ञान", सकाळ प्रकाशन पुणे.*
3) *वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी (२०२१), कृषी दैनंदिनी.*
4) *जाधव जनार्दन (२०२०), "सेंद्रिय शेतीच्या योजना", सकाळ अग्रोवन औरंगाबाद.*
5) *ताकटे आदिनाथ (२०१६),"सेंद्रिय शेती आणि रासायनिक शेती : संभावस्था आणि वास्तविकता", बळीराजा मासिक.*
6) *गुंजाळ स.भा (२०१५), " सेंद्रिय शेती – उत्पादन, प्रमाणिकरण, पणन, शासन आणि आपण", गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे.*
7) *https://agricoop.nic.in*
8) *https://krishi.maharashtra.gov.in*
9) *http://agri.uttamkheti.org/agri-scheme*
10) *https://www.jaivikkheti.in*
11) *https://mpkrishi.mp.gov.in/jaivikkheti*
12) *https://agriexchange.apeda.gov.in*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

'महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय वाहतूक क्षेत्र निर्देशक आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास'

डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के
विभाग प्रमुख, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, (स्वायत्त.अमरावती (
मराठी अर्थशास्त्र परिषद आजीव सभासद क्र.1829
मो .न.9423721197, ईमेल :dnyanlaksh81@gmail.com

सारांश:

कोणत्याही राष्ट्रात केवळ नैसर्गिक संपदा व भांडवल उपलब्ध असून आर्थिक विकास साध्य करता येत नाही कारण .यासाठी प्रगत व पुरेशा प्रमाणात पायाभूत सुविधांची उपलब्धता असावी लागते .'आर्थिक विकास व पायाभूत सुविधा या अर्थव्यवस्थेच्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत'[1]. पायाभूत सुविधा ही संकल्पना सामाजिक आधार संरचना)Social Overhead), आर्थिक आधार संरचना)Economic Overhead), वरकड भांडवल)Overhead Capital), पायाभूत आर्थिक सुविधा)Basic Economic Facilities) इत्यादी विविध अर्थाने वापरली जाते .'पीव्यास यांनी पायाभूत सुविधांचे वर्गीकरण हे शिक्षण .आर ., आरोग्य, वाहतूक, दळणवळण आणि पिण्याचे पाणी या पाच प्रकारात केले आहे'[2].

वाहतूक व्यवस्था हे पायाभूत सुविधांचे एक महत्त्वाचे अंग आहेयामध्ये रेल्वे वाहतूक ., रस्ते वाहतूक, जल वाहतूक आणि हवाई वाहतुकीचा समावेश होतोवाहतूक प्रणालीमुळे देशातील वस्तू आणि सेवांच्या बाजारपेठेचे . दुर्गम भागांना अधिक विकसित भागासोबत जोडून तेथील साधन संपत्तीचा मागास व .विस्तारीकरण घडून येते त्यामुळे कोणत्याही देशाला एक विकसित अर्थव्यवस्था म्हणून उदयाला यायचे .कार्यक्षमतेने वापर करता येतो .असेल तर वाहतूक व्यवस्थेवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची गरज असते

भारताने नियोजन काळात वाहतूक व्यवस्थेवर केलेला खर्च विचारात घेता असे दिसून येते की, पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजनेमध्ये एकूण योजना खर्चाच्या 25 ते 28 टक्के खर्च हा वाहतूक व्यवस्थेसाठी करण्यात आलेला होता नंतर यामध्ये घट होऊन .'दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये एकूण योजना वयाशी वाहतूक सेवेसाठी झालेल्या खर्चाचे प्रमाण 14.31 टक्क्यापर्यंत खाली आलेले दिसून येते'[3]. असे असले तरी आज देशात राष्ट्रीय व राज्य महामार्गाचे जाळे मोठ्या प्रमाणावर तयार झालेले असून रस्ते वाहतुकीमध्ये दीर्घकाळ टिकणारे सिमेंट रस्त्याचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येतेथोडक्यात वाहतूक व्यवस्थेचे महत्त्व लक्षात घेता महाराष्ट्रातील . विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्र निर्देशक घटकाची उपलब्धता आणि दरडोईघरगुती उत्पन्न यांच्यातील सहसंबंधाचे .विवेचन अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून प्रस्तुत लेखातून करण्यात आलेले आहे

महत्वपूर्ण शब्द:GDDP,GDVA,NDDP,NDVA

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता, 'महाराष्ट्र हे देशातील एक अग्रगण्य राज्य असून ते देशातील औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत राज्य समजले जाते.'[4] असे असले तरी महाराष्ट्रात विभागनिहाय असमतोल आढळून येतो . दर्भ हे दोन प्रदेश पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत उर्वरित महाराष्ट्रापेक्षा मागे पडलेले महाराष्ट्रात मराठवाडा व वि

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

.दिसून येतात‘गोखले अर्थशास्त्र संस्थेच्या विभागीय नियोजन मराठवाड्याचा नमुना अभ्यास’ यामध्ये मराठवाड्याच्या मागासलेपणाचे कारण तेथील पायाभूत सोयीच्या अपुऱ्या विकासात आढळते असे मत नोंदविलेले आहे.’[5] ‘वि दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र प्रशासनाने नेमलेल्या .म .‘सत्यशोधन समितीने देखील शेती, उद्योग व पायाभूत सुविधा यांचे विविध निर्देशांक विचारात घेऊन महाराष्ट्राच्या सरासरी पातळीवर विविध क्षेत्राचा अनुशेष काढलापद्धतीचा वापर करून जिल्ह्यावर आढावा घेतला असताना असे दिसून यात क्रम . आले की, पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत मराठवाडा व विदर्भातील अनुशेष खूप मोठा असून त्यामुळेच मराठवाडा व विदर्भ विकास प्रक्रियेत मागे पडलेला दिसून येतो.’[6]

विषय निवड:

महाराष्ट्र राज्यातील वाहतूक व्यवस्थेचा विचार करता महाराष्ट्रामध्ये प्रामुख्याने रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक व हवाई वाहतूक या तीन प्रमुख व्यवस्थेचा वापर होताना दिसून येतोरस्ते वाहतुकीमधे प्रामुख्याने . राष्ट्रीय महामार्ग, मुख्य राज्य महामार्ग, राज्य महामार्ग, मुख्य जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्त्यांचा समावेश होतो . ‘सध्या महाराष्ट्रात सर्व रस्ते मिळून एकूण 320535 किमी लांबीचे रस्ते असल्याचे दिसून येतेत्यात राष्ट्रीय . महामार्ग18089 की) .मी .5.64%), प्रमुख राज्य महामार्ग 2900 की) .मी .0.91%), राज्य महामार्ग 29076 की .मी .)9.07%), प्रमुख जिल्हा रस्ते 66200 की).मी .20.65%) इतर जिल्हा रस्ते 46407 कि).मी.14.48%) आणि ग्रामीण रस्ते 157862 कि).मी .49.25%) याप्रमाणे असल्याचे दिसून येते’[7].

‘रेल्वे वाहतुकीचा विचार करता रेल्वे वाहतुकीत ब्रॉडगेज, नॅरोगेज व मीटर गेज असे तीन प्रकार पडतात . सध्या महाराष्ट्रात ब्रॉडगेज व नॅरोगेज मिळून एकूण5985 किलांबीचे रेल्वे रूळ असल्याचे दिसून येते .मी.’[8]. हवाई वाहतुकीचा विचार करता महाराष्ट्रात 11 जिल्ह्यात विमानतळे असून त्यातील केवळ मुंबई, पुणे, औरंगाबाद व नागपूर विमानतळावरूनच आंतरराष्ट्रीय हवाई वाहतूक होते.

थोडक्यात महाराष्ट्रात रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतुकीचा विचार करता जिल्हानिहाय व प्रशासकीय विभागनिहाय उपलब्ध आकडेवारीनुसार व निर्देशक घटकांनुसार सत्यशोधन करून असमानता आढळते का? असेल तर कोणता जिल्हा किंवा विभागाचे याबाबतीतील प्रमाण हे महाराष्ट्राच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे? महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय वाहतूक क्षेत्र निर्देशक आणि दरडोई उत्पन्न यांच्यात सहसंबंध आहे का? इत्यादी बाबींचे अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विवेचन करण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्टे:

1. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबीचा अभ्यास करणे.
2. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय दर 1000 चौ क्षेत्रफळामागे रस्ते मार्गाच्या .मी.कि .लांबीचा अभ्यास करणे.
3. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय उपलब्ध रेल्वे मार्गाच्या लांबीचा अभ्यास करणे.
4. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय दर 1000 चौक्षेत्रफळामागे रेल्वे मार्गाच्या लांबीचा .मी.कि . .अभ्यास करणे
5. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय दर लाख लोकसंख्येमागे रस्ते मार्गाच्या लांबीचा अभ्यास करणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

6. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय रस्ते व रेल्वे मार्ग यांच्या उपलब्धतेचा संमिश्र निर्देशांक आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे .

गृहीतक:

1. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यात उच्च स्वरूपाचा धनात्मक सहसंबंध आढळतो .

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी मूलभूत सांख्यिकीय आकडेवारी ही द्वितीयक आधारसामग्रीच्या आधारे संकलित करण्यात आलेली आहेयासाठी मुख्य स्त्रोत म्हणून अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय ., नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या प्रकाशित अहवालाचा आधार घेण्यात आलेला आहेत्याचबरोबर संबंधित . विषयाशी निगडित संशोधनपर लेख, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके व संकेतस्थळ आधी स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विवेचन करण्यासाठी रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतूक यांच्या उपलब्ध प्रमाणाचा संमिश्र निर्देशांक काढून त्यानुसार विभागनिहाय व जिल्हानिहाय क्रमवारी देण्यात आलीयावरून . वाहतूक व्यवस्थेची उपलब्धता व दरडोई उत्पन्न यांच्यातील सहसंबंध तपासण्यासाठी क्रम सहसंबंधाचा वापर करून अर्थनिर्वचन करण्यात आलेले आहे.

सांख्यिकीय तंत्र:

संमिश्र निदेशांककाढण्यासाठी महाराष्ट्रातील दर हजार चौ मी क्षेत्रफळामागे रस्ते मार्गाची लांबी वदर.कि. 1000 चौक्षेत्रफळामागे लोहमार्ग लां .मी.कि.बी यांचे महाराष्ट्रातील सरासरीशी तुलना करून साधा निदेशांक काढण्यात आलेला आहेउपरोक्त दोन साध्या निर्देशांकाची आडवी बेरीज करून तीला दोनने भागून संमिश्र . आलेल्या संमिश्र निदेशांकाची मूल्यानुसार क्रम पद्धतीचा वापर करून सर्व .निर्देशांक काढण्यात आलेला आहे पायाभूत सुविधांच्या एकत्रित उपलब्धतेसंदर्भात विभागनिहाय महाराष्ट्रातील उपलब्ध पायाभूत सुविधांच्या सरासरीशी तुलना करण्यात आलेली आहेत्याचबरोबर विभागनिहाय दरडोई घरगुती उत्पादनाच्या मूल्यानुसार . या ठिकाणी स्पियरमन यांच्या क्रम सहसंबं .क्रमवारी निश्चित करण्यात आलीध गुणकाच्या सूत्राचा आधार घेऊन क्रम सहसंबंध काढण्यात आला आहे.

संशोधनाची मर्यादा:

प्रस्तुत संशोधन लेखातील उपलब्ध आकडेवारी ही 2020-21 या वर्षातील असून येथे वाहतूक व्यवस्थेचा केवळ रस्ते वाहतूक व रेल्वे वाहतूक या दोन क्षेत्राच्या निर्देशक घटकांचाच विचार करण्यात आलेला आहेहवाई . तसेच वाहतूक क्षेत्राची उपलब्धता आणि आर्थिक विकास यांच्यातील .वाहतूकीचा विचार करण्यात आलेला नाही ठीसहसंबंध पाहण्यासाGDDP, GDVA, NDDP,NDVA यांचा विचार न करता केवळ दरडोई घरगुती उत्पादनाचाच)Per Capita Domestic Product) विचार केलेला आहे.

अ:महाराष्ट्रातील रस्ते मार्गाची उपलब्धता(

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अ क्र.	जिल्हा	राष्ट्रीय महामार्ग	मुख्य राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	मुख्य जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	एकूण रस्ते	महाराष्ट्राशी टक्केवारी
		1	2	3	4	5	6	7	8
01	मुंबई शहर	0	49	0	0	0	0	49	**0.01%**
02	मुंबई उपनगर								
03	ठाणे	287	38	256	718	640	2,460	4,399	**1.37%**
04	पालघर	208	102	619	681	1,154	4,299	7,063	**2.20%**
05	रायगड	549	241	746	1,013	754	2,423	5,726	**1.80%**
06	रत्नागीरी	340	249	772	1,821	1,182	5,568	9,932	**3.10%**
07	सिंधुदुर्ग	185	150	672	1,132	695	5,202	8,036	**2.51%**
I	**कोकण विभाग**	**1,569**	**828**	**3,064**	**5,366**	**4,425**	**19,952**	**35,204**	**(10.98%)**
08	नाशिक	747	245	1,487	4,310	2,233	10,445	19,467	**6.07%**
09	धुळे	580	59	791	1,089	1,123	3,324	6,966	**2.17%**
10	नंदुरबार	275	113	509	1,294	881	4,027	7,099	**2.22%**
11	जळगाव	398	13	1,588	3,662	1,316	6,332	13,309	**4.15%**
12	अहमदनगर	835	347	1,758	4,215	3,792	9,992	20,939	**6.54%**
II	**नाशिक विभाग**	**2,835**	**777**	**6,132**	**14,571**	**9,345**	**34,119**	**67,780**	**(21.15%)**
13	पुणे	905	161	1,756	4,647	9,913	1,964	19345	**6.04%**
14	सातारा	508	0	970	3,720	1,736	6,771	13,705	**4.27%**
15	सांगली	1,140	0	931	3,017	1,835	5,947	12,869	**4.02%**
16	सोलापूर	280	35	986	1,872	1,677	3,880	8,730	**2.72%**
17	कोल्हापूर	1,178	59	1,491	4,057	1,388	9,405	17,579	**5.48%**
III	**पुणे विभाग**	**4,011**	**255**	**6,134**	**17,313**	**8,600**	**35,915**	**72,228**	**(22.53%)**
18	औरंगाबाद	675	8	1,048	2,208	1,506	4,857	10,302	**3.21%**
19	जालना	530	45	822	1,203	1,723	3,168	7,491	**2.34%**
20	परभणी	380	13	428	1,016	740	2,832	5,409	**1.69%**
21	हिंगोली	220	11	353	714	631	2,064	3,993	**1.24%**
22	बीड	860	238	753	3,303	1,294	5,594	12,012	**3.75%**
23	नांदेड	880	99	847	2,021	1,833	6,754	12,434	**3.88%**
24	उस्मानाबाद	455	0	888	1,311	1,630	3,247	7,531	**2.35%**
25	लातूर	535	0	829	1,384	1,626	3,540	7,914	**2.47%**
IV	**औरंगाबाद विभाग**	**4,535**	**414**	**5,938**	**13,160**	**10,983**	**32,056**	**67,086**	**(20.93%)**
26	बुलढाणा	745	0	817	1,951	779	1,386	5,678	**1.77%**
27	अकोला	370	0	509	631	838	1,055	3,403	**1.06%**
28	वाशिम	410	5	422	942	355	958	3,092	**0.96%**
29	अमरावती	405	195	1,353	1,828	682	3,659	8,122	**2.54%**
30	यवतमाळ	465	138	1,072	1,458	2,275	3,312	8,720	**2.72%**

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

V	**अमरावती विभाग**	**2,395**	**338**	**4,173**	**6,810**	**4,929**	**10,370**	**29,015**	**(9.05%)**
31	वर्धा	415	12	622	813	1,140	2,310	5,313	**1.66%**
32	नागपूर	794	82	725	3,173	1,777	8,039	14,589	**4.55%**
33	भंडारा	170	4	473	684	1,465	3,314	6,109	**1.91%**
34	गोंदीया	265	57	311	1,018	1,355	4,427	7,432	**2.32%**
35	चंद्रपूर	625	127	558	2,253	1,434	4,758	9,754	**3.04%**
36	गडचिरोली	475	6	947	1,040	954	2,603	6,025	**1.88%**
VI	**नागपूर विभाग**	**2,744**	**288**	**3,634**	**8,982**	**8,125**	**25,450**	**49,223**	**(15.36%)**
*	**महाराष्ट्र**	**18,089**	**2,900**	**29,076**	**66,200**	**46,407**	**1,57,862**	**3,20,535**	**(100%)**
		5.64%	**0.91%**	**9.07%**	**20.65%**	**14.48%**	**49.25%**	**100%**	

तक्ता.क्र .1. महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय व विभागनिहाय रस्ते मार्गाची लांबी).2020-21)(कि(.मी.

स्त्रोत : https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Infrastructure

(1रस्ते प्रकारानुसार रस्त्यांची उपलब्धता

तक्ता क्रमांक:1 नुसार महाराष्ट्रात सर्व रस्ते मिळून एकूण 320535 कीलांबीचे रस्ते असल्याचे दिसून .मी . त्यात राष्ट्रीय महामार्ग प्रमा .येतेण 5.64%(18089 की(.मी ., प्रमुख राज्य महामार्ग प्रमाण 0.91%(2900 की(मी ., राज्य महामार्ग प्रमाण 9.07% (29076 की(.मी ., प्रमुख जिल्हा रस्ते प्रमाण 20.65% (66200 कीइतर जिल्हा (.मी . रस्ते प्रमाण14.48% (46407 कि आणि ग्रामीण रस्ते प्रमाण (.मी.49.25% (157862 कि .असल्याचे दिसून येते (.मी . थोडक्यात महाराष्ट्रातील उपलब्ध एकूण रस्त्यांपैकी ग्रामीण रस्त्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असून ते49.25 टक्के एवढे असल्याचे दिसून येते तर सर्वात कमी प्रमुख राज्य महामार्गाचे प्रमाण असून ते .0.91 टक्के असल्याचे दिसून येते.

(2 विभागनिहाय रस्त्यांची उपलब्धता

तक्ता क्रमांक:1 नुसार महाराष्ट्रातील उपलब्ध एकूण रस्त्यामध्ये विभागनिहाय रस्त्यांच्या उपलब्ध प्रमाणाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, कोकण विभागात 10.98%(35204 की(.मी., नाशिक विभागात 21.15%(67780 की(.मी., पुणे विभागात 22.53%(72228 की(.मी., औरंगाबाद विभागात 20.93%(67086 की(.मी., अमरावती विभागात 9.05%(29015 की आणि नागपूर विभागात (.मी.15.36%(49223 कीलांबीचे (.मी. थोडक्यात महाराष्ट्रातील एकूण उपलब्ध रस्त्यामध्ये अमरावती विभागातील .रस्ते उपलब्ध असल्याचे स्पष्ट होते उपलब्ध रस्त्याचे प्रमाण सर्वात कमी असून ते9.05% असल्याचे दिसून येते तर पुणे विभागात सर्वाधिक 22.53% रस्ते उपलब्ध असल्याचे स्पष्ट होते.

जिल्हानिहाय रस्त्यांची उपलब्धता(3

तक्ता क्रमांक:1 नुसार महाराष्ट्रातील उपलब्ध एकूण रस्त्यामध्ये जिल्हानिहाय उपलब्ध असणाऱ्या रस्त्याच्या प्रमाणाचा विचार केला असता, तुलनेने रस्त्याचे उपलब्ध प्रमाण हे सर्वाधिक अहमदनगर जिल्ह्यात 6.54%, नाशिक जिल्ह्यात 6.07%, पुणे जिल्ह्यात 6.04% आणि नागपूर जिल्ह्यात 4.55% असल्याचे दिसून येतेतर . सर्वात कमी उपलब्ध रस्त्याचे प्रमाण हे वाशिम जिल्ह्यात0.96%, अकोला जिल्ह्यात 1.06%, हिंगोली जिल्ह्यात 1.24% आणि ठाणे जिल्ह्यात 1.37% असल्याचे स्पष्ट होते.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

ब महाराष्ट्रातील(लोहमार्गाची उपलब्धता:

(1लोहमार्ग प्रकारानुसार लोहमार्गाची उपलब्धता

लोहमार्गाचे साधारणतब्रॉडगेज :, नॅरोगेज आणि मीटरगेज असे तीन प्रकार पडतात.तक्ता क्र .2 नुसार महाराष्ट्रात ब्रॉडगेज व मीटरगेज मिळून एकूण 5985 किलो मीटर लोहमार्ग उपलब्ध असल्याचे दिसून येते . यामध्ये ब्रॉडगेजचे प्रमाण हे93.18%(5576.7 की असून नॅरो गेजचे प्रमाण हे केवळ (.मी.6.82%(408.3 की (.मी. असल्याचे दिसून येते. तर मीटरगेज उपलब्ध नसल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता.क्र .2. महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय व विभागनिहाय लोहमार्ग लांबी (.मी.कि)

अक्र.	जिल्हा	ब्रॉडगेज	नॅरोगेज	मीटरगेज	एकूण लोहमार्ग	महाराष्ट्राशी टक्केवारी
		1	2	3	4	5
01	मुंबई शहर	29.6	0.0	0.0	29.6	**0.49%**
02	मुंबई उपनगर	158.8	0.0	0.0	158.8	**2.65%**
03	ठाणे	208.2	0.0	0.0	208.2	**3.48%**
04	पालघर	79.0	0.0	0.0	79.0	**1.33%**
05	रायगड	330.6	20.3	0.0	350.9	**5.86%**
06	रत्नागीरी	195.1	0.0	0.0	195.1	**3.26%**
07	सिंधुदुर्ग	107.0	0.0	0.0	107.0	**1.79%**
I	**कोकण विभाग**	**1,108.3**	**20.3**	**0.0**	**1,128.6**	**(18.86%)**
08	नाशिक	266.1	0.0	0.0	266.1	**4.45%**
09	धुळे	31.1	0.0	0.0	31.1	**0.52%**
10	नंदुरबार	0.0	0.0	0.0	0.0	**0%**
11	जळगाव	253.6	55.6	0.0	309.2	**5.17%**
12	अहमदनगर	242.9	0.0	0.0	242.9	**4.05%**
II	**नाशिक विभाग**	**793.7**	**0.0**	**0.0**	**849.2**	**(14.19%)**
13	पुणे	322.5	0.0	0.0	322.5	**5.39%**
14	सातारा	150.7	0.0	0.0	150.7	**2.52%**
15	सांगली	146.3	0.0	0.0	146.3	**2.44%**
16	सोलापूर	391.0	0.0	0.0	391.0	**6.53%**
17	कोल्हापूर	47.1	0.0	0.0	47.1	**0.79%**
III	**पुणे विभाग**	**1057.6**	**0.0**	**0.0**	**1,057.6**	**(17.67%)**
18	औरंगाबाद	107.3	0.0	0.0	107.3	**1.79%**
19	जालना	88.3	0.0	0.0	88.3	**1.47%**
20	परभणी	262.4	0.0	0.0	262.4	**4.38%**
21	हिंगोली	0.0	0.0	0.0	0.0	**0%**
22	बीड	47.1	0.0	0.0	47.1	**0.79%**
23	नांदेड	225.6	0.0	0.0	225.6	**3.76%**
24	उस्मानाबाद	53.6	0.0	0.0	53.6	**0.89%**
25	लातूर	139.3	0.0	0.0	139.3	**2.33%**

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

IV	**औरंगाबाद विभाग**	**923.5**	**0.0**	**0.0**	**923.5**	**(15.43%)**
26	बुलढाणा	78.7	0.0	0.0	78.7	**1.31%**
27	अकोला	267.5	30.0	0.0	297.5	**4.97%**
28	वाशिम	0.0	30.0	0.0	30.0	**0.50%**
29	अमरावती	208.0	62.0	0.0	269.9	**4.51%**
30	यवतमाळ	81.9	66.4	0.0	148.3	**2.47%**
V	**अमरावती विभाग**	**636.1**	**188.3**	**0.0**	**824.5**	**(13.78%)**
31	वर्धा	118.3	34.4	0.0	152.7	**2.55%**
32	नागपूर	325.8	82.9	0.0	408.7	**6.83%**
33	भंडारा	65.1	9.7	0.0	74.8	**1.25%**
34	गोंदीया	205.6	0.0	0.0	205.6	**3.43%**
35	चंद्रपूर	324.1	17.1	0.0	341.2	**5.70%**
36	गडचिरोली	18.5	0.0	0.0	18.5	**0.31%**
VI	**नागपूर विभाग**	**1,057.5**	**144.1**	**0.0**	**1,201.6**	**20.07%**
*	**महाराष्ट्र**	**5,576.7**	**408.3**	**0.0**	**5,985.0**	**(100%)**
		(93.18%)	**(6.82%)**	**(0%)**	**(100%)**	

स्त्रोत : https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Infrastructure

(2 विभागनिहाय लोहमार्गाची उपलब्धता

तक्ता क्र.2 नुसार महाराष्ट्रात उपलब्ध एकूण लोहमार्ग लांबी मध्ये कोकण विभागात उपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण 18.86%(1128.6), नाशिक विभागामध्ये 14. 19 % (849.2 की(.मी.,पुणे विभागात 17.67%(1057.6 की(.मी., औरंगाबाद विभागामध्ये 15.43%(923.5 कीअमरावती विभागामध्ये (.मी.13.78%(824.5 कीआणि नागपूर (.मी. विभागांमध्ये20.07%(1201.6 कीथोडक्यात नागपूर व कोकण विभागामध्ये उपलब्ध .असल्याचे दिसून येते (.मी. .मी असल्याचे दिसून येतेलोहमार्गाचे प्रमाण सर्वाधिक असून अमरावती व नाशिक विभागांमध्ये ते क

(3 जिल्हानिहाय लोहमार्गाची उपलब्धता

तक्ता क्रमांक:2 नुसार महाराष्ट्रातील उपलब्ध एकूण लोहमार्गामध्ये जिल्हानिहाय लोहमार्गाची उपलब्धता पाहिली असता, सर्वाधिक उपलब्ध लोहमार्ग हे नागपूर जिल्ह्यात 6.83%, रायगड जिल्ह्यात 5.80%, चंद्रपूर जिल्ह्यात 5.70% आणि जळगाव जिल्ह्यात 5.17% असल्याचे दिसून येते. तर सर्वात कमी उपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण हे गडचिरोली जिल्ह्यात 0.31% आणि वाशिम जिल्ह्यात 0.50% असल्याचे स्पष्ट होतेमहत्वाचे म्हणजे . .चे दिसून येत नाहीहिंगोली आणि नंदुरबार जिल्ह्यात लोहमार्ग उपलब्ध असल्या

क:महाराष्ट्रातील रस्ते वाहतूक क्षेत्र निर्देशक(

महाराष्ट्रातील उपलब्ध असलेली रस्त्यांची लांबी यांच्या उपलब्धतेवरून विभागनिहाय व जिल्हा निहाय केलेली तुलना सांख्यिकीय दृष्ट्या परिपूर्ण होऊ शकत नाहीजिल्हा निहाय दर हजार त्यामुळे विभागनिहाय व . चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे रस्ते मार्गाची लांबी व दर लाख लोकसंख्येमागे रस्ते मार्गाची लांबी हे निर्देशक विचारात घेण्यात आलेले आहेतया दोन निर्देशकाच्या आधारे महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय रस्ते . .आलेली आहे वाहतूक यांची तुलना करण्यात

(1दर हजार चौक्षेत्रफळामागे विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्राच .मी.कि .ी उपलब्धता

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तक्ता क्रमांक नुसार दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे महाराष्ट्रात 31040 किलोमीटर रस्ते मार्गाची लांबी उपलब्ध असल्याचे स्पष्ट होतेहजार चौरस किलोमीटर विभागनिहाय विचार करता दर . क्षेत्रफळामागे पुणे, नाशिक व कोकण विभागात हे प्रमाण महाराष्ट्रातील उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या प्रमाणापेक्षा)1040 कि अधिक असून ते अनुक्रमे (.मी.1260 कि.मी.,1180 कि व .मी.1140 किकिलोमीटर असल्याचे दिसून .मी. क्षेत्रफळामागे औरंगाबाद तर दर हजार चौरस किलोमीटर .येते, नागपूर व अमरावती विभागाचे प्रमाण हे महाराष्ट्रातील उपलब्ध प्रमाणापेक्षा कमी असून ते अनुक्रमे1030, 960 व 630 किलोमीटर एवढे असल्याचे दिसून येते .

थोडक्यात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही औरंगाबाद विभाग व विदर्भातील नागपूर व अमरावती विभागात महाराष्ट्राच्या उपलब्ध प्रमाणापेक्षा कमी असल्याची दिसून येतेतर . अमरावती विभागात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही सर्वात कमी630 कि .असल्याची दिसून येते .मी .

तक्ता(.मी.कि) महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय व विभागनिहायवाहतूक क्षेत्र निर्देशक .3.क्र .

अ क्र.	जिल्हा	दर हजार चौमीटर .कि. क्षेत्रफळामागे रस्ते मार्ग लांबी	दर लाख लोकसंखेमागे रस्ते मार्ग लांबी	दर हजार चौमीटर .कि. क्षेत्रफळामागे लोहमार्ग लांबी
		1	2	3
01	मुंबई शहर	80	3.3	545
02	मुंबई उपनगर			
03	ठाणे	1040	470	49
04	पालघर	1320	2090	15
05	रायगड	800	1960	46
06	रत्नागीरी	1200	5670	24
07	सिंधुदुर्ग	1540	8750	21
I	**कोकण विभाग**	**1140**	**1060**	**36**
08	नाशिक	1250	2850	17
09	धुळे	970	3090	04
10	नंदुरबार	1190	3970	00
11	जळगाव	1130	2850	22
12	अहमदनगर	1230	4230	14
II	**नाशिक विभाग**	**1180**	**3310**	**14**
13	पुणे	1240	1800	21
14	सातारा	1310	4190	14
15	सांगली	1500	4160	17
16	सोलापूर	590	1830	26
17	कोल्हापूर	2290	4110	06
III	**पुणे विभाग**	**1260**	**2760**	**18**
18	औरंगाबाद	1020	2490	11

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

19	जालना	970	3510	11
20	परभणी	830	2670	40
21	हिंगोली	880	3130	00
22	बीड	1120	4270	04
23	नांदेड	1180	3370	21
24	उस्मानाबाद	990	4180	07
25	लातूर	1110	2940	19
IV	**औरंगाबाद विभाग**	**1030**	**3260**	**14**
26	बुलढाणा	590	2010	08
27	अकोला	630	1680	49
28	वाशिम	600	2380	00
29	अमरावती	670	2540	17
30	यवतमाळ	640	2880	06
V	**अमरावती विभाग**	**630**	**2350**	**14**
31	वर्धा	840	3700	19
32	नागपूर	1470	2730	33
33	भंडारा	1570	4670	17
34	गोंदीया	1370	5170	38
35	चंद्रपूर	850	3990	28
36	गडचिरोली	420	5210	01
VI	**नागपूर विभाग**	**960**	**3750**	**21**
*	**महाराष्ट्र**	**1040**	**2550**	**18**

स्त्रोत : https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Infrastructure

(2दर हजार चौउपलब्धता क्षेत्रफळामागे जिल्हानिहाय वाहतूक क्षेत्राची .मी.कि .

तक्ता क्रमांक तीन नुसार जिल्हानिहाय दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता, असे दिसून येते की महाराष्ट्रातील दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे 1040 कि) क्षा रायगडउपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबीपे .मी.800 कि(.मी., धुळे)970 कि(.मी., सोलापूर)590 कि(.मी., जालना)970 कि(.मी., परभणी)830 कि(.मी., हिंगोली)880 कि(.मी., उस्मानाबाद)990 कि(.मी., बुलढाणा)590 कि(.मी., अकोला)630 कि(.मी., वाशिम)600 कि(.मी., अमरावती)670 कि(.मी., यवतमाळ)640 कि(.मी., वर्धा)840 कि(.मी., चंद्रपूर)850 कि) व गडचिरोली (.मी.440 किया जिल्ह्यात उपलब्ध रस्ते मार्गाची (.मी. उर्वरित सर्वच जिल्ह्यात दरहजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे उपलब्ध .लांबी कमी असल्याची दिसून येते) च्या लांबीपेक्षारस्ते मार्गाची लांबी ही महाराष्ट्रातील उपलब्ध रस्ते मार्गा1040 किअ (.मी.धिक असल्याची दिसून येते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

यावरून असे स्पष्ट होते की, नागपूर विभागातील नागपूर)1470 कि) भंडारा व (.मी.1570 कि गोंदिया (.मी.)1370 किहे तीन जिल्हे सोडता (.मी., विदर्भातील सर्वच जिल्ह्यात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही महाराष्ट्रातील उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबीपेक्षा)1040 किकमी असल्याची (.मी. .दिसून येते

(3 दर लाख लोकसंख्येमागे विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्राची उपलब्धता

तक्ता क्र .3 नुसार महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे 2250 किएवढी उपलब्ध रस्ते मार्ग.मी.ाची लांबी असल्याची दिसून येतेविभागनिहाय विचार करता महाराष्ट्रातील दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते .) मार्गाच्या प्रमाणापेक्षा2250 कि) नागपूर विभाग (.मी.3750 कि) नाशिक विभाग (.मी.3310 किऔरंगाबाद (.मी.) विभाग3260 कि) आणि पुणे विभागातील (.मी.3260 किउपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी अधिक असल्याची (.मी.) तर दर लाख लोकसंख्येमागे अमरावती विभाग .दिसून येते2350 कि) आणि कोकण विभागात (.मी.1060 कि.उपलब्ध रस्ते मार्गाचे प्रमाण हे कमी असल्याचे दिसून येते (.मी.

(4दर लाख लोकसंख्येमागे जिल्हानिहाय वाहतूक क्षेत्राची उपलब्धता

तक्ता क्र .3 नुसार महाराष्ट्रातील दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबीपेक्षा)2250 कि)वाशिम(.मी.2380कि(.मी.,पालघर)2090कि(.मी.,बुलढाणा)2010कि(.मी.,रायगड)1960कि(.मी.,सोलापूर)1830 कि(.मी., पुणे)1800कि(.मी., अकोला)1680कि(.मी.,आणि ठाणे)470कि(.मी., या जिल्ह्यात दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी कमी असल्याची दिसून येतेतर उर्वरित सर्वच जिल्ह्यात दर लाख . रस्ते मार्गाच्या लांबी पेक्षा लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही महाराष्ट्रातील सरासरी उपलब्ध अधिक असल्याची दिसून येते.

ड:महाराष्ट्रातील लोहमार्ग वाहतूक क्षेत्र निर्देशक (

महाराष्ट्रातील उपलब्ध असलेली लोहमार्गाची लांबी यांच्या उपलब्धतेवरून विभागनिहाय व जिल्हानिहाय केलेली तुलना सांख्यिकीय दृष्ट्या परिपूर्ण होऊ शकत नाहीत्यामुळे विभागनिहाय व जिल्हानिहाय दर हजार . चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे लोहमार्गाची लांबी हा निर्देशक विचारात घेण्यात आलेला आहेया निर्देशकाच्या . .आधारे महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व जिल्हानिहाय लोहमार्ग वाहतूक यांची तुलना करण्यात आलेली आहे

(1 दरहजार चौक्षेत्रफळामागे विभागनिहाय लोहमार्ग वाहतूक क्षेत्राची उपलब्धता .मी.कि .

तक्ता क्र .3 नुसार महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे 18 किएवढी उपलब्ध लोहमार्गाची लांबी .मी. विभागनिहाय विचार करता महाराष्ट्रातील दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध .असल्याची दिसून येते) लोहमार्गाच्या प्रमाणापेक्षा18कि) कोकण विभाग (.मी.36 कि) व नागपूर विभागातील (.मी.21 किउपलब् (.मी.ध लोहमार्गाची लांबी अधिक असल्याची दिसून येते) तर दर लाख लोकसंख्येमागे अमरावती विभाग .14 कि (.मी.) औरंगाबाद विभाग14 कि) आणि नाशिक विभागात (.मी.14 किउपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण हे कमी (.मी. असल्याचे दिसून येते आणि पुणे विभागात दर लाख लोकसंख्येमागे18 किएवढी उपलब्ध लोहमार्गाची लांबी .मी. .असून ती महाराष्ट्राच्या प्रमाणाबरोबर असल्याची दिसून येते

(2 दर हजार चौक्षेत्रफळामागे जिल्हानिहाय लोहमार्ग वाहतूक क्षेत्राची उपलब्धता .मी.कि .

तक्ता क्रमांक 3 नुसार दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे जिल्हानिहाय उपलब्ध लोहमार्ग लांबीचे प्रमाण अभ्यासले असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील उपलब्ध लोहमार्ग)18 किप्रमाणापेक्षा मुंबई (.मी.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

)उपनगर356 कि)मुंबई शहर (.मी.189 कि)आणि ठाणे (.मी.49 किया जिल्ह्यात सर्वाधिक लोहमार्ग लांबी (.मी. उपलब्ध असल्याचे दिसूनयेते)तर तर गडचिरोली .1 कि)बीड (.मी.4 कि)आणि धुळे (.मी.4किया जिल्ह्यात (.मी. महत्वाचे .दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे सर्वात कमी लोहमार्ग लांबी उपलब्ध असल्याचे दिसून येते म्हणजे वाशिम, हिंगोली आणि नंदुरबार या जिल्ह्यात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मागे एकही किलोमीटर लोहमार्ग लांबी उपलब्ध असल्याचे दिसूनयेतनाही.

इ:महाराष्ट्रातील विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्र संमिश्र निर्देशांक(

तक्ता क्रमांक 4 नुसार महाराष्ट्रातील विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्राच्या उपलब्धतेचा संमिश्र निर्देशांक काढला असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात कोकण विभाग)154.80), पुणे विभाग)110.57) आणि नागपूर विभाग)103.04) यांच्या संमिश्र निर्देशांकाचे मूल्य हे महाराष्ट्राच्या सरासरीपेक्षा)100) अधिक असून या मूल्यानुसार क्रमवारीमध्ये संबंधित विभागाचा अनुक्रमे प्रथम, द्वितीय व तृतीय क्रमांक लागतोतर उर्वरित .)नाशिक विभाग95.62), औरंगाबाद विभाग)88.41) आणि अमरावती विभाग)69.18) यांच्या संमिश्र निर्देशांकाचे मूल्य हे महाराष्ट्राच्या सरासरी)100) पेक्षा कमी असून क्रमवारीमध्ये या विभागाचा अनुक्रमे चौथा, पाचवा आणि सहावा क्रमांक लागतो.

थोडक्यात महाराष्ट्रात वाहतूक क्षेत्राच्या संमिश्र निर्देशांकाच्या मूल्यानुसार कोकण पुणे आणि नागपूर विभागाची स्थिती ही समाधानकारक असून नाशिक औरंगाबाद व अमरावती विभाग हे मात्र उपलब्ध वाहतूक क्षेत्राच्या समिश्र निर्देशांकाच्या मूल्यानुसार तुलनेने मागासलेले असलेले दिसून येते.

फ:महाराष्ट्रातील विभागनिहाय दरडोई घरगुती उत्पादन(

तक्ता क्रमांक 4 नुसार महाराष्ट्रातील विभागनिहाय दरडोई घरगुती उत्पादन अभ्यासले असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात कोकण विभाग)1,96,917₹) आणि पुणे विभागाचे)1,51,191₹) दरडोई घरगुती उत्पादन हे महाराष्ट्राच्या दरडोई घरगुती उत्पादनापेक्षा)1,38,490₹) अधिक असून या मूल्यानुसार क्रमवारीमध्ये संबंधित विभागाचा अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय क्रमांक लागतो)तर उर्वरित नागपूर विभाग .1,23,039₹), नाशिक विभाग)1,09,807₹), औरंगाबाद विभाग)95,629₹) आणि अमरावती विभाग)89,359₹) यांचे दरडोई घरगुती उत्पादन हे महाराष्ट्राच्या दरडोई घरगुती उत्पादनापेक्षा)1,38,490₹) कमी असून या मूल्यानुसार क्रमवारीमध्ये संबंधित विभागाचा अनुक्रमे तिसरा, चौथा, पाचवा आणि सहावा क्रमांक लागतो.

तक्ता.क्र .4महाराष्ट्रातील विभागनिहाय वाह .तूक क्षेत्र संमिश्र निर्देशांक व दरडोई घरगुती उत्पादन

अ क्र.	विभाग	दर हजार चौ मीटर .कि. क्षेत्रफळा मागे रस्ते मार्ग लांबी	दर हजार चौ मीटर .कि. क्षेत्रफळा मागे लोहमार्ग लांबी	दर हजार चौ मीटर .कि. क्षेत्रफळा मागे रस्ते मार्ग निर्देशांक	दर हजार चौ मीटर.कि. क्षेत्रफळा मागे लोहमार्ग निर्देशांक	संमिश्र निर्देशांक)C3 +C4/2	संमिश्र निर्देशांक क्रमवा) (री	Per capita Domestic Product (₹)	Per capita Domestic Product (Rank)

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

		C1	C2	C3	C4	C7	1R	8C	2R
1	कोकण विभाग	1140	36	109.61	200	154.80	1	1,96,917	1
2	नाशिक विभाग	1180	14	113.46	77.78	95.62	4	1,09,807	4
3	पुणे विभाग	1260	18	121.15	100	110.57	2	1,51,191	2
4	औरंगाबाद विभाग	1030	14	99.04	77.78	88.41	5	95,629	5
5	अमरावती विभाग	630	14	60.58	77.78	69.18	6	89,359	6
6	नागपूर विभाग	960	21	89.42	116.67	103.04	3	1,23,039	3
*	महाराष्ट्र	**(1040)**	**(18)**	**(100)**	**(100)**	**(100)**		**1,38,490**	

Source:https://mahades.maharashtra.gov.in/files/report/SIES-DISTRICT_2011-12_2021-22.pdf
https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Infrastructure%20Statistics%20of

तक्ता.क्र .5. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्र संमिश्र निर्देशांक व दरडोई घरगुती उत्पादन यांच्यातील क्रम सहसंबंध

अ क्र.	विभाग	संमिश्र निर्देशांक	संमिश्र निर्देशांक क्रमवारी	Per capita Domestic Product (₹)	Per capita Domestic Product (Rank)	d (R1-R2)	d^2
		1C	1R	C2	2R		
1	कोकण विभाग	154.80	1	1,96,917	1	0	0
2	नाशिक विभाग	95.62	4	1,09,807	4	0	0
3	पुणे विभाग	110.57	2	1,51,191	2	0	0
4	औरंगाबाद विभाग	88.41	5	95,629	5	0	0
5	अमरावती विभाग	69.18	6	89,359	6	0	0
6	नागपूर विभाग	103.04	3	1,23,039	3	0	0

क्रम सहसंबंध) r_c -1 =($\frac{6\sum d^2}{n(n^2-1)}$ = -1 $\frac{6 \times 0}{6(6^2-1)}$ = -1 $\frac{0}{6(36-1)}$ = -1 $\frac{0}{6(35)}$ = -1 $\frac{0}{210}$ =
क्रम सहसंबंध) r_c = (1
थोडक्यात दरडोई घरगुती उत्पादनावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात कोकण आणि पुणे विभागाचे दरडोई घरगुती उत्पादन हे महाराष्ट्राच्या दरडोई घरगुती उत्पादनापेक्षा अधिक असून या विभागाची स्थिती समाधानकारक असून या विभागाचा अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय क्रमांक लागतोअमरावती तर औरंगाबाद आणि .

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

विभाग यांचे दरोडे घरगुती उत्पादन हे सर्वात कमी असून या विभागाचा याबाबतीत पाचवा आणि सहावा क्रमांक .लागतो

गृहीतकाची पडताळणी

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढील गृहीतक विचारात घेण्यात आलेले होते

1. **महाराष्ट्रातील विभागनिहाय रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यात उच्च स्वरूपाचा धनात्मक सहसंबंध आढळतो.**

उपरोक्त गृहीतकाची पडताळणी करण्यासाठी तक्ता क्रमांक 5 नुसार महाराष्ट्रातील विभागनिहाय रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण काढण्यासाठी दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळमागे रस्ते मार्गाची लांबी व दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळमागे लोहमार्गाची लांबीचे महाराष्ट्रातील उपलब्ध प्रमाण गृहीत धरून साधा निर्देशांक काढण्यात आलास .ाध्या निर्देशांकाची आडवी बेरीज करून त्यास दोन ने भागून संमिश्र निर्देशांक काढण्यात आलाव समिश्र निर्देशांकाच्या मूल्यानुसार विभागनिहाय क्रमवारी निश्चित . .करण्यात आली

त्याचबरोबर विभागनिहाय दरडोई घरगुती उत्पादनाच्या मूल्यानुसार क्रमवारी निश्चित करण्यात आलीया . क्रम सहसंबंध काढला असता ठिकाणी स्पियरमन यांच्या क्रम सहसंबंध गुणकाच्या सूत्राचा आधार घेऊन, तो एक आल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात महाराष्ट्रातील विभागनिहाय रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यात पूर्ण धनात्मक स्वरूपाचा सहसंबंध दिसून येतोयावरून असे सिद्ध होते की ज्या विभागात . व लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण अधिक आहे त्या विभागाचे दरडोई घरगुती उत्पन्न देखीलरस्तेअधिक असल्याचे दिसून होते .

निष्कर्ष:

1. महाराष्ट्रातील एकूण उपलब्ध रस्त्यामध्ये अमरावती विभागातील उपलब्ध रस्त्याचे प्रमाण सर्वात कमी असून ते 9.05% असल्याचे दिसून येते तर पुणे विभागात सर्वाधिक 22.53% रस्ते उपलब्ध असल्याचे स्पष्ट होते.
2. महाराष्ट्रातील उपलब्ध एकूण रस्त्यामध्ये जिल्हानिहाय उपलब्ध असणाऱ्या रस्त्याच्या प्रमाणाचा विचार केला असता, तुलनेने रस्त्याचे उपलब्ध प्रमाण हे सर्वाधिक अहमदनगर जिल्ह्यात 6.54%, नाशिक जिल्ह्यात 6.07%, पुणे जिल्ह्यात 6.04% आणि नागपूर जिल्ह्यात 4.55% असल्याचे दिसून येतेतर सर् .वात कमी उपलब्ध रस्त्याचे प्रमाण हे वाशिम जिल्ह्यात 0.96%, अकोला जिल्ह्यात 1.06%, हिंगोली जिल्ह्यात 1.24% आणि ठाणे जिल्ह्यात 1.37% असल्याचे स्पष्ट होते.
3. महाराष्ट्रात उपलब्ध एकूण लोहमार्ग लांबी मध्ये कोकण विभागात उपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण 18.86%(1128.6), नाशिक विभागामध्ये 14. 19 % (849.2 की(.मी.,पुणे विभागात 17.67%(1057.6 की(.मी., औरंगाबाद विभागामध्ये 15.43%(923.5 कीअमरावती विभागामध्ये (.मी.13.78%(824.5 कीआणि नागपूर (.मी. विभागांमध्ये20.07%(1201.6 कीथोडक्यात नागपूर व कोकण विभागाम .असल्याचे दिसून येते (.मी.ध्ये उपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण सर्वाधिक असून अमरावती व नाशिक विभागांमध्ये ते कमी असल्याचे दिसून येते .
4. महाराष्ट्रातील उपलब्ध एकूण लोहमार्गामध्ये जिल्हानिहाय लोहमार्गाची उपलब्धता पाहिली असता, सर्वाधिक उपलब्ध लोहमार्ग हे नागपूर जिल्ह्यात 6.83%, रायगड जिल्ह्यात 5.80%, चंद्रपूर जिल्ह्यात 5.70% आणि

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

जळगाव जिल्ह्यात 5.17% असल्याचे दिसून येतेतर सर्वात कमी उपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण हे गडचिरोली . जिल्ह्यात0.31% आणि वाशिम जिल्ह्यात 0.50% असल्याचे स्पष्ट होतेमहत्वाचे म्हणजे हिंगोली आणि नंदुरबार . .जिल्ह्यात लोहमार्ग उपलब्ध असल्याचे दिसून येत नाही

5. दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही औरंगाबाद विभाग व विदर्भातील नागपूर व अमरावती विभागात महाराष्ट्राच्या उपलब्ध प्रमाणापेक्षा कमी असल्याची दिसून येतेतर . अमरावती विभागात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही सर्वात कमी630 कि .असल्याची दिसून येते .मी .

6. नागपूर विभागातील नागपूर)1470 कि) डारा वभं (.मी.1570 कि) गोंदिया (.मी.1370 किहे तीन (.मी. जिल्हे सोडता, विदर्भातील सर्वच जिल्ह्यात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही महाराष्ट्रातील उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबीपेक्षा)1040 कि.कमी असल्याची दिसून येते (.मी.

7. महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे 2250 किएवढी उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी असल्याची दिसून .मी. विभागनिहाय विचार करता महाराष्ट्रातील दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या प्रमाणापेक्षा .येते)2250 कि) नागपूर विभाग (.मी.3750 कि) नाशिक विभाग (.मी.3310 कि) औरंगाबाद विभाग (.मी.3260 कि (.मी.) आणि पुणे विभागातील3260 कितर दर लाख .उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी अधिक असल्याची दिसून येते (.मी.) लोकसंख्येमागे अमरावती विभाग2350 कि) आणि कोकण विभागात (.मी.1060 किउपलब्ध रस्ते मार्गाचे (.मी. .येते प्रमाण हे कमी असल्याचे दिसून

8. महाराष्ट्रातील दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबीपेक्षा)2250 कि (.मी.)वाशिम2380कि(.मी.,पालघर)2090कि(.मी.,बुलढाणा)2010कि(.मी.,रायगड)1960कि(.मी.,सोलापूर)1830कि(.मी., पुणे)1800कि(.मी., अकोला)1680कि(.मी.,आणि ठाणे)470कि(.मी., या जिल्ह्यात दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी कमी असल्याची दिसून येतेतर उर्वरित सर्वच जिल्ह्यात दर लाख लोकसंख्येमागे . उपलब्ध रस्ते मार्गाची लांबी ही महाराष्ट्रातील सरासरी उपलब्ध रस्ते मार्गाच्या लांबी पेक्षा अधिक असल्याची .दिसून येते

9. महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे 18 कि.मी.एवढी उपलब्ध लोहमार्गाची लांबी असल्याची दिसून येते) विभागनिहाय विचार करता महाराष्ट्रातील दर लाख लोकसंख्येमागे उपलब्ध लोहमार्गाच्या प्रमाणापेक्षा .18 कि) कोकण विभाग (.मी.36 कि) व नागपूर विभागातील (.मी.21 किहमार्गाची लांबी अधिक उपलब्ध लो (.मी.) तर दर लाख लोकसंख्येमागे अमरावती विभाग .असल्याची दिसून येते14 कि) औरंगाबाद विभाग (.मी.14 कि) आणि नाशिक विभागात (.मी.14 किउपलब्ध लोहमार्गाचे प्रमाण हे कमी असल्याचे दिसून येते आणि (.मी. पुणे विभागात दर लाख लोकसंख्येमागे 18 किएवढी उपलब्ध लोहमार्गाची लांबी असून ती महाराष्ट्राच्या .मी. .प्रमाणाबरोबर असल्याची दिसून येते

10. दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे जिल्हानिहाय उपलब्ध लोहमार्ग लांबीचे प्रमाण अभ्यासले असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील उपलब्ध लोहमार्ग)18 कि)क्षा मुंबई उपनगरप्रमाणापे (.मी.356 कि (.मी.)मुंबई शहर 189 कि)आणि ठाणे (.मी.49 किया जिल्ह्यात सर्वाधिक लोहमार्ग लांबी उपलब्ध असल्याचे (.मी.)तर तर गडचिरोली .दिसून येते1 कि)बीड (.मी.4 कि)आणि धुळे (.मी.4किया जिल्ह्यात दर हजार चौरस (.मी. किलोमीटर क्षेत्रफळामागे सर्वात कमी लोहमार्ग लांबी उपलब्ध असल्याचे दिसून येतेमहत्वाचे म्हणजे वाशिम .,

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

हिंगोली आणि नंदुरबार या जिल्ह्यात दर हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ मागे एकही किलोमीटर लोहमार्ग लांबी उपलब्ध असल्याचे दिसूनयेतनाही.

11. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय वाहतूक क्षेत्राच्या उपलब्धतेचा संमिश्र निर्देशांक काढला असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात कोकण विभाग)154.80), पुणे विभाग)110.57) आणि नागपूर विभाग)103.04) यांच्या संमिश्र निर्देशांकाचे मूल्य हे महाराष्ट्राच्या सरासरीपेक्षा)100) अधिक असून या मूल्यानुसार क्रमवारीमध्ये संबंधित विभागाचा अनुक्रमे प्रथम, द्वितीय व तृतीय क्रमांक लागतो)तर उर्वरित नाशिक विभाग .95.62), औरंगाबाद विभाग)88.41) आणि अमरावती विभाग)69.18) यांच्या संमिश्र निर्देशांकाचे मूल्य हे महाराष्ट्राच्या सरासरी)100) पेक्षा कमी असून क्रमवारीमध्ये या विभागाचा अनुक्रमे चौथा, पाचवा आणि सहावा क्रमांक लागतो.

12. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय दरडोई घरगुती उत्पादन अभ्यासले असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात कोकण विभाग)1,96,917₹) आणि पुणे विभागाचे)1,51,191₹) दरडोई घरगुती उत्पादन हे महाराष्ट्राच्या दरडोई घरगुती उत्पादनापेक्षा)1,38,490₹) अधिक असून या मूल्यानुसार क्रमवारीमध्ये संबंधित विभागाचा अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय क्रमांक लागतो)तर उर्वरित नागपूर विभाग .1,23,039₹), नाशिक विभाग)1,09,807₹), औरंगाबाद विभाग)95,629₹) आणि अमरावती विभाग)89,359₹) यांचे दरडोई घरगुती उत्पादन हे महाराष्ट्राच्या दरडोई घरगुती उत्पादनापेक्षा)1,38,490₹) कमी असून या मूल्यानुसार क्रमवारीमध्ये संबंधित विभागाचा अनुक्रमे तिसरा, चौथा, पाचवा आणि सहावा क्रमांक लागतो.

13. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय रस्ते वाहतूक व लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण आणि दरडोई घरगुती उत्पन्न यात पूर्ण धनात्मक स्वरूपाचा सहसंबंध दिसून येतोयावरून असे सिद्ध होते की ज्या विभागात रस्ते व . लोहमार्ग वाहतुकीचे उपलब्ध प्रमाण अधिक आहे त्या विभागाचे दरडोई घरगुती उत्पन्न देखील अधिक असल्याचे .दिसून होते

शिफारशी:

1. वाहतूक सुविधांच्या निर्देशक घटकाच्या मूल्यानुसार जे विभाग व जिल्हे राज्य सरासरीपेक्षा कमी प्रमाण दर्शवितात अशा विभाग व जिल्ह्यातील रस्ते मार्गाची लांबी व लोहमार्गाची लांबी यामध्ये वाढ करून वाहतूक सुविधांच्या बाबतीत अशा विभागांना व जिल्ह्यांना किमान राज्य सरासरी बरोबर आणण्यासाठी राज्य शासनाने अशा विभाग व जिल्हायासाठी अधिकची तरतूद करावी.
2. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विचार करताकेवळ राष्ट्रीय महामार्ग ,, राज्य महामार्ग व शहरातील रस्त्याचे प्रमाण वाढवून कींवा ते रस्ते चकचकीत करून चालणार नाही तर ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना बारा महिने शेतमाल वाहतूक करता येईल असे पक्के रस्ते कसे उपलब्ध होतील याकडे शासनाने लक्ष द्यावे.
3. वाहतूक सुविधा हे कृषी उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासाला चालना देत असतेत्यामुळे महाराष्ट्रातील , ज्या विभाग व जिल्ह्यात वाहतूक व्यवस्थेचे प्रमाण राज्य सरासरीपेक्षा कमी आहे अशा विभाग व जिल्ह्यात ते राज्य सरासरी बरोबर कसे येईल याकडे शासनाने लक्ष देण्याची गरज आहे.
4. महाराष्ट्रात जून ते सप्टेंबर या कालावधीत अनेक खेड्याचा व वस्त्याचा अतिरिक्त पाऊस झाल्यास संपर्क तुटतोत्यामुळे विद्यार्थी ., शेतकरीशेतमजूर या सर्वांचे ,व्यापारी ,च नुकसान होतेम्हणून अशा .

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

वस्त्यावर बारामही वाहतुकीस योग्य असे दर्जेदार रस्ते निर्माण करण्यावर राज्य सरकारने भर -खेड्या .द्यावा

5. केंद्रीय अर्थसंकल्प2023 मध्ये महाराष्ट्रातील रेल्वे प्रकल्प व इतर कामासाठी कोटींची तरतूद 13539 यामध्ये राज्य सरकारन .करण्यात आलीेही आपले योगदान देऊन महाराष्ट्रातील लोहमार्गाचे प्रस्तावित प्रकल्प तातडीने पूर्णत्वास न्यावे.
6. सध्या महाराष्ट्रात नांदेड ,वर्धा नवीन रेल्वे मार्ग -यवतमाळ -नांदेड ,बिदर नवीन रेल्वे मार्ग -देगलूर–खामगाव नवीन र- जालना ,नगर नवीन रेल्वे मार्ग -बीड -वैजनाथ -परळीेल्वे मार्गही एकेरी का , विद्युतीकरण आणि नॅरोगेचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करणे असे प्रलंबित कामे राज्य ,मार्गाचे दुहेरीकरण .सरकारने केंद्र सरकारच्या सहाय्याने पाठपुरावा करून तात्काळ पूर्णत्वास न्यावे

संदर्भसूची:

1) *Singh.,B.N.(2004).INDIAN ECONOMY TODAY-Changing Contours. New Delhi: Deep and Deep Publications Pvt.Ltd.*
2) Vyas.,P.R.(1991). Social Amenities and Regional Development. Jaipur: Rawat Publications
3) Datta.,R.,Sundaram(2010).Indian Economy. New Delhi: S.Chand& Company
4) कुरूलकर., र).प.2010).अर्थबोधष्ट्र राज्याचा वंचितता निर्देशांक जिल्हानिहाय विश्लेषणमहारा.,पृ.133
5) कुलकर्णी., भ)1988).मराठवाडा 2001,खंड1.मराठवाड्याचे मागासपणलक्षणेआणिकारणे :,पृ.44
6) पेडगावकर., स).1997). अर्थबोध.पृ .मराठवाड्यातील पायाभूत सोयींचा विकास .35
7) GOM.,(2021).Infrastructure statistics of Maharashtra, Directorate of Economics and Statistics, p.20
8) GOM.,(2021).Infrastructure statistics of Maharashtra, Directorate of Economics and Statistics, p.43
9) https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/Infrastructure%20Statistics
10)http://mls.org.in/PDF2023/BUDGET/ESM_2022_23_Eng_Book.pdf
11) https://mahades.maharashtra.gov.in/files/report/SIES-DISTRICT_2011-12_2021-22.pdf
12)https://marathi.abplive.com/
13)https://des.maharashtra.govt.in
14)https://planningcommission.govt.of.india
15)https://www.indiabudget.gov.in/

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मानव संसाधन विकास आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार- एक चिकित्सक अभ्यास

संशोधक मार्गदर्शक- प्रा.डॉ. गोरक्षनाथ कचरू सानप.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज मालपाणी वाणिज्य आणि ब.ना सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), संगमनेर.
E-mail: gksanap@sangamnercollege.edu.in Mo.no- 7588606290
संशोधक विद्यार्थी - मयूर प्रदीप कढणे
संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज मालपाणी वाणिज्य आणि ब.ना सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), संगमनेर.
E-mail: mayurkadhane434@gmail.com Mo.no- 9665056071

घोषवारा –
हा संशोधनपर निबंध सादर करण्या मागचा मुख्य उद्देश हा असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांच्या निराकरणासाठी काय उपाययोजन करता येऊ शकतात यासंबंधी विश्लेषण करणे हा आहे. मानव संसाधन विकास हा भारत सरकारतर्फे चालवण्यात येणारा एक प्रमुख उपक्रम आहे. याचा मुख्य उद्देश कार्य बलाची कार्यक्षमता वाढविणे, त्यांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास करणे हा आहे. आणि हा उद्देश साध्य करायचा असल्यास असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. सदर संशोधन पर निबंधामध्ये असंघटित क्षेत्र, त्याच्या समस्या, सरकारद्वारे असंघटित क्षेत्रातील मानव संसाधन विकासासाठी केले जाणारे उपाय आणि त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये येणाऱ्या समस्या इत्यादींचा ऊहापोह केलेल्या आहे.

प्रस्तावना-

समाजाचा घटक म्हणून जीवन जगणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीची काही उद्दिष्टे असतात. स्वतःजवळ असलेल्या विभिन्न साधनांचा परिणामकारक वापर करून तो ती उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत असतो. परंतु व्यक्तीकडे असलेल्या भौतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक मर्यादेमुळे त्याच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात. विविध क्षेत्रामध्ये काम करून आपल्या गरजा भागवण्याचा प्रयत्न मानद्वारे केला जातो.आपल्याकडे प्रामुख्याने संघटित क्षेत्रातील कामगार आणि असंघटीत क्षेत्रातील कामगार असे दोन गट पडतात. संघटित क्षेत्रापेक्षा असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना अधिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

असंघटित क्षेत्र म्हणजे अर्थव्यवस्थेचा एक भाग आहे जेथे रोजगार सरकारद्वारे नियंत्रित किंवा संरक्षित नाहीत . लघु उद्योग :या क्षेत्रामध्ये सामान्यत, अनौपचारिक व्यवसाय आणि स्वयंरोजगार असलेल्या व्यक्तींचा समावेश होतोतील कामगारांना नोकरीची सुरक्षाअसंघटित क्षेत्रा ., सामाजिक फायदे आणि कायदेशीर संरक्षणाची कमतरता असते, ज्यामुळे ते शोषण आणि आर्थिक अस्थिरता यासारख्या समस्या त्यांना भेडसावतात.

दुसरीकडे, मानव संसाधन विकासही एक व्यापक चौकट आहे जी कार्यबलातील व्यक्तींची कौशल्ये, ज्ञान आणि क्षमता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करतेयात प्रशिक्षण ., शिक्षण, करिअर विकास आणि संघटनात्मक विकास यासारख्या विविध क्रियाकलापांचा समावेश आहे .HRD चे उद्दिष्ट एक कुशल आणि जुळवून घेणारे कार्यबल वाढवून एकूण मानवी क्षमता आणि उत्पादकता सुधारणे असते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या मानवी संसाधन विकासाच्या गरजा पूर्ण करणे त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी आणि अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण वाढीसाठी महत्वपूर्ण आहे. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण,शिक्षण आणि सहाय्य देऊ शकतील अशा उपक्रमांची रचना आणि अंमलबजावणी करण्यात सरकारी धोरणे, एनजीओ आणि इतर भागधारक महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

संशोधन पद्धती-

सदर संशोधनपर निबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. ज्यामध्ये विविध सरकारी संस्थांनी केलेले सर्वेक्षण, अहवाल सांख्यिकीय माहिती इत्यादींचा वापर केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

१) असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या समजून घेणे.

२) असंघटीत क्षेत्रातील मानव संसाधन विकासात येणाऱ्या समस्या शोधणे.

३) असंघटित क्षेत्राच्या मानव सांसाधनाच्या विकासासाठी सरकार करत उपाययोजनांची माहिती घेणे वा त्यांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या समस्या शोधणे.

४)असंघटित क्षेत्रातील मानव संसाधन विकासासाठी उपाययोजना सुचवणे.

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना भेडसावणाऱ्या काही सामान्य समस्या-

नोकरीच्या सुरक्षेचा अभाव: असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना अनेकदा नोकरीच्या सुरक्षिततेचा अभाव असतो, रोजगार व्यवस्था अनौपचारिक आणि तात्पुरती असते. या असुरक्षिततेमुळे आर्थिक अस्थिरता आणि तणाव निर्माण होऊ शकतो.

कमी वेतन: असंघटित क्षेत्रातील अनेक कामगारांना कमी वेतन मिळते, बहुतेक वेळा किमान वेतन मानकांपेक्षा कमी असते. यामुळे गरीब राहणीमान आणि मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष होऊ शकतो.

सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव- असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना अनेकदा आरोग्य विमा, पेन्शन योजना आणि इतर कल्याणकारी उपाय यासारख्या सामाजिक सुरक्षांचा लाभ मिळत नाही, ज्यामुळे ते आजारपण किंवा वृद्धापकाळात असुरक्षित राहतात.

असुरक्षित कामाच्या पद्धती: असंघटित क्षेत्रात व्यावसायिक सुरक्षा आणि आरोग्य मानकांकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते. योग्य संरक्षणात्मक उपायांशिवाय कामगारांना धोकादायक परिस्थितींचा सामना करावा लागू शकतो, ज्यामुळे आरोग्य समस्या आणि अपघात होऊ शकतात.

शोषण आणि अधिकारांचा अभाव: त्यांच्या रोजगाराच्या अनौपचारिक स्वरूपामुळे, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना शोषणाचा सामना करावा लागू शकतो, नियुक्तीला कायदेशीर संरक्षण आणि सौदेबाजीच्या सामर्थ्याच्या अभावाचा फायदा अनेकदा रोजगार देणारे (नियोक्ता) घेतात.

शिक्षण आणि कौशल्य विकासासाठी मर्यादित प्रवेश: असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना अनेकदा शिक्षण आणि कौशल्य विकासाच्या संधींमध्ये मर्यादित प्रवेश असतो, ज्यामुळे उच्च पगाराच्या आणि अधिक सुरक्षित रोजगाराकडे जाण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

लैंगिक असमानता: असंघटित क्षेत्रातील महिलांना अनेकदा अतिरिक्त आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यात त्यांच्या पुरुष समकक्षांपेक्षा कमी वेतन, मातृत्व लाभांची कमतरता आणि निर्णय प्रक्रियेत अपुरे प्रतिनिधित्व यांचा समावेश होतो.

अपर्याप्त गृहनिर्माण आणि राहण्याची परिस्थिती: कमी वेतन आणि नोकरीची असुरक्षितता असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी अपर्याप्त घरे आणि निकृष्ट रहाणीमानात राहण्यास प्रवृत्त करते ज्यामुळे त्यांच्या एकूण आरोग्यावर परिणाम होतो.

बालमजुरी:अनेक ठिकाणी असंघटित क्षेत्रामध्ये लहान मुले काम करताना आढळून येतात , त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते आणि त्यांना हानिकारक कामाच्या परिस्थितीचा सामना करावा लागतो.

मर्यादित कर्ज सुविधा उपलब्ध : असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना औपचारिक वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते , ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या व्यवसायात गुंतवणूक करणे किंवा आर्थिक आणीबाणीचा सामना करणे कठीण होते.

असमानता आणि भेदभाव: जात, वंश किंवा लिंग यासारख्या घटकांवर आधारित भेदभाव असंघटित क्षेत्रात प्रचलित असू शकतो, ज्यामुळे सामाजिक असमानता वाढू शकते.

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा, कामगार कायद्यांची सुधारित अंमलबजावणी, सामाजिक सुरक्षा उपाय आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी शिक्षण आणि कौशल्य विकासाच्या संधी वाढविण्यासाठी पुढाकार यांचा समावेश असलेल्या सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या उन्नतीसाठी सरकार खालील प्रमाणेविविध उपक्रम राबवते-

सामाजिक सुरक्षा योजना: असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी आरोग्य विमा, पेन्शन आणि जीवन विमा यांसारख्या योजना सादर करत आहेत.

कौशल्य विकास कार्यक्रम: कामगारांची रोजगार क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम आयोजित करणे, त्यांना चांगल्या संधींमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम करणे.

आर्थिक समावेशन: आर्थिक साक्षरता आणि समावेशनाला प्रोत्साहन देणे, बँकिंग सेवांच्या वापरास प्रोत्साहन देणे आणि असंघटित क्षेत्रातील उद्योजकांना कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देणे.

किमान वेतन नियम: कामगारांना त्यांच्या श्रमासाठी योग्य मोबदला मिळावा याची खात्री करण्यासाठी किमान वेतन कायद्याची अंमलबजावणी करणे.

कामगार कल्याण मंडळे: असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या विशिष्ट गरजा आणि समस्या, जसे की तक्रार निवारण आणि कल्याणकारी उपायांसाठी मंडळे किंवा समित्यांची स्थापना करणे.

मायक्रोफायनान्स इनिशिएटिव्ह: असंघटित क्षेत्रातील लहान व्यवसाय आणि स्वयंरोजगार असलेल्या व्यक्तींना सक्षम करण्यासाठी मायक्रोफायनान्सची उपलब्धता सुलभ करणे.

कायदेशीर संरक्षण: असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदेशीर चौकट मजबूत करणे, ज्यात नोकरीची सुरक्षा आणि सुरक्षित कामाच्या परिस्थितीच्या तरतुदींचा समावेश आहे.

उद्योजकीय समर्थन: अनुदानित कर्जे, मार्गदर्शन कार्यक्रम आणि बाजारपेठेत प्रवेश यासारख्या उपक्रमांद्वारे असंघटित क्षेत्रातील उद्योजकतेसाठी समर्थन प्रदान करणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

तंत्रज्ञान एकत्रीकरण: कामगारांना नोकरीच्या संधींशी जोडण्यासाठी, आर्थिक व्यवहार सुलभ करण्यासाठी आणि असंघटित क्षेत्रातील एकूण कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर.

शिक्षण आणि जागरुकता मोहिमा: असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या हक्क आणि हक्कांबद्दल जागरुकता निर्माण करण्यासाठी मोहिमा चालवणे, त्यांना न्याय्य वागणूक मिळण्याची मागणी करण्यास सक्षम करणे.

या उपक्रमांचा एकत्रित उद्देश असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसमोरील अनोख्या आव्हानांना तोंड देणे आणि त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी योगदान देणे आहे.

असंघटित क्षेत्रातील सरकारी योजनांची अंमलबजावणी करताना खालील आव्हानांना सामोरे जावे लागते-

जागरूकतेचा अभाव: असंघटित क्षेत्रातील अनेक कामगारांना कमी साक्षरतेमुळे आणि माहितीपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे सरकारी योजनांची माहिती नसते, परिणामकारक अंमलबजावणीमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

कामाचे अनौपचारिक स्वरूप: असंघटित क्षेत्रातील क्रियाकलापांच्या अनौपचारिक आणि विखुरलेल्या स्वरूपामुळे अधिकाऱ्यांना सर्व पात्र कामगारांपर्यंत पोहोचणे आणि त्यांची नोंदणी करणे कठीण होते, ज्यामुळे लाभांपासून वगळले जाते.

अपुऱ्या पायाभूत सुविधा: ठराविक प्रदेशांमध्ये मर्यादित पायाभूत सुविधा आणि संसाधने योजनांच्या कार्यक्षम अंमलबजावणीत अडथळा आणू शकतात, विशेषत: दुर्गम भागात जेथे अनेक असंघटित क्षेत्रातील कामगार काम करतात.

भ्रष्टाचार आणि गळती: विविध स्तरांवरील भ्रष्टाचारामुळे लाभ प्राप्त कर्त्यांपासून(लाभ धारकापासून) दूर जाऊ शकतात, योजनांचा प्रभाव कमी होतो आणि त्यांची परिणामकारकता कमी होते.

परिवर्तनशील अंमलबजावणी: कामगार कायदे आणि नियमांची विसंगत अंमलबजावणी सरकारी उपक्रमांचा प्रभाव कमकुवत करू शकते, कारण विविध असंघटित क्षेत्रामध्ये अनुपालन निरीक्षण करणे आव्हानात्मक आहे.

हंगामी आणि चढ-उतार उत्पन्न: अनेक असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना हंगामी किंवा अनियमित उत्पन्नाचा अनुभव येतो, ज्यामुळे सामाजिक सुरक्षा योजनांमध्ये सातत्याने योगदान देणे आव्हानात्मक होते आणि अशा कार्यक्रमांच्या टिकावूपणाला धोका निर्माण होतो.

बँकिंग सेवांमध्ये प्रवेश: विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये बँकिंग सेवांचा मर्यादित प्रवेश आर्थिक लाभांच्या वितरणात अडथळा आणू शकतो, विशेषत: थेट हस्तांतरण योजनेचा भाग असलेल्या प्रकरणांमध्ये.

औपचारिकतेला विरोध: काही कामगार कर आकारणी वाढणे किंवा लवचिकता गमावणे यासारख्या गैरसोयीमुळे औपचारिकीकरणास विरोध करू शकतात, ज्यामुळे त्यांना संघटित योजनांमध्ये समाकलित करणे आव्हानात्मक होते.

योजनांची बहुविधता:अनेक योजनांच्या अस्तित्वामुळे कामगार आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सींमध्ये गोंधळ निर्माण होऊ शकतो, ज्यामुळे संभाव्यतःअकार्यक्षमता आणि डुप्लिकेशन होऊ शकते.

राजकीय हस्तक्षेप: राजकीय विचार आणि सरकारमधील बदल योजनांच्या सातत्य आणि स्थिरतेवर परिणाम करू शकतात, त्यांच्या दीर्घकालीन परिणामकारकतेवर परिणाम करतात.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सर्वसमावेशक दृष्टीकोन आवश्यक आहे, ज्यामध्ये लक्ष्यित जागरूकता मोहिमा, सुधारित पायाभूत सुविधा, पारदर्शक देखरेख यंत्रणा आणि असंघटित क्षेत्राच्या अद्वितीय वैशिष्ट्यांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष-

वरील सर्व बाबींचा विचार केल्यानंतर असे लक्षात येते की भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशामध्ये एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये असंघटित क्षेत्राचे योगदान खूप मोठे आहे. परंतु दुर्दैवाने असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना अनेक आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.रोजगार अस्थिरता आणि कमी वेतन यामुळे या कामगारांच्या राहणीमान आणि आरोग्याबरोबरच एकूण कार्यक्षमतेवर वाईट परिणाम घडून येतो. यामुळे एकूण उत्पादन आणि देशाच्या सर्वांगीण वाढीवर त्याचा विपरीत परिणाम घडून येतो. सरकारचे उद्दिष्टयए ही मानव संसाधन विकास करून अधिकाधिक देशाची उन्नती करणे आहे. त्यामुळे जय असंघटित क्षेत्राचा अधिक वाटा देशाच्या जडणघडणीत आहे त्याच्या विकासाचा विचार प्रामुख्याने होणे गरजेचे आहे. असंघटित क्षेत्राला संघटित क्षेत्राप्रमाणे सोयी-सुविधा पुरवून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे जेणेकरून देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी ते त्यांचे संपूर्ण कार्यक्षमतेने योगदान देतील.

संदर्भ-

1) Ministry of Human Resource Development (MHRD) official website.
2)Report: "Decent Work and the Informal Economy"Publisher: International Labour Organization (ILO)Year: 2002
3)https://www.researchgate.net/publication/326661850_The_Impact_of_Human_Resource_Development_HRD_Practices_on_Organizational_Effectiveness_A_Review
4)https://www.academia.edu/43352798/Human_Resource_Management_and_Human_Resource_Development.
5)A Study on Challenges in Human Resource Management Thimmanna G Bhat. Assistant Prof. Of Commerce Govt. First Grade College and Centre for P G Studies Thenkanidiyur Udupi Karnataka India

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महाराष्ट्रातील बदलती वाहतूक व्यवस्था

प्रा. डॉ. अर्चना सतीश जाधव
यशो साक्षी बंगला ,प्लॉट न. २४९,लेन न. ३ , मनोहर नगर , तळेगाव दाभाडे,
ता. मावळ, जि. पुणे-४१०५०७
मो. न. ९०२१२२६६२३, Mail id : drjadhavarchana85@gmail.com
आजीव सभासद न.-१९६६
अर्थशास्त्र विभाग, इंद्रायणी महाविद्यालय, तळेगाव दाभाडे, पुणे.
सा. फू. पुणे विद्यापीठ,

देशाच्या वा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या जलद आणि संतुलित विकास सध्या करायचा असेल तर कार्यक्षम आणि स्वस्त वाहतूक व्यवस्था आवश्यक आहे. वाहतूक व्यवस्था हा आर्थिक विकास आणि भौतिक समृद्धीचा आरसा आहे. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, क्षेत्रीय विषेशिकरण आणि व्यापारीकरण, श्रमांचे विभाजन हे वाहतूक आणि दळणवळणाच्या आधुनिक साधनांचे परिणाम आहेत. किंबहुना, विकास ही बहुआयामी प्रक्रिया असल्याने कोणत्याही प्रदेशातील संसाधनांवर आणि विशेषतः वाहतूक आणि दळणवळण यासारख्या पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असते.वाहतूक कोणत्याही मागासलेल्या प्रदेशातील संसाधनांचा तुलनेने अधिक प्रगत आणि विकसित क्षेत्राशी संबंध जोडून त्याचा अधिक चांगला आणि पूर्ण वापर करण्यास मदत करते. वाहतूक सुविधांचा विस्तार औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देतो. वाहतूक किंमतींमध्ये एकसमानता राखण्यासाठी, संकटाच्या वेळी मालाची टंचाई दूर करण्यास, नैसर्गिक आपत्तींचे परिणाम कमी करण्यास, कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यात आणि सुशासन राखण्यात मदत करते आणि राष्ट्रीय एकात्मता आणि एकसंधतेला प्रोत्साहन देते. वाहतूक व्यवस्था सुस्त, निकृष्ट देखभाल आणि वेळखाऊ आहे. नवीन तंत्रज्ञानाच्या परिचयाचा वेग कमी आहे आणि पर्यावरणीय प्रदूषणाची अवस्था चिंताजनक आहे.राज्यात जरी सर्व प्रकारची आधुनिक वाहतूकव्यवस्था असली तरीही अशी शेकडो गावे आहेत जी सर्व हवामानातील रस्त्यांनी जोडलेली नाहीत पावसाळ्यात ती इतर भागांपासून अलिप्त राहतात.

प्रस्तुत लेखात अभ्यासासाठी २०००-०१ ते २०२२-२३ असा कालखंड विचारात घेतला आहे. आधुनिकिकरणामुळेवाहतूक व्यवस्थेमध्ये कशा पद्धतीने बदल होत आहे याचा अभ्यास करणे हा मुख्य उद्देश आहे.या लेखातील संपूर्ण विश्लेषण दुय्यम आधार सामग्रीवर आधारित असून त्यात प्रामुख्याने महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२-२३, केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२२-२३, संदर्भ पुस्तके, आकडेवारी संबंधित वेबसाइटइत्यादींचावापर करून मांडण्यात आले आहे.तसेच लेखात वाहतुकीचे प्रकार, रस्त्यांची लांबी (तक्ता क्र.१), शासनाच्या वाहतूक व्यवस्थापन संदर्भातील विविध योजना, राज्यातील वाहनांची संख्या (तक्ता क्र.२), वाहतुकीच्या समस्या ,कारणे, उपाय योजना इत्यादींचा आढावा घेण्यात अल आहे.

वाहतूक व्यवस्था

शास्वत आर्थिक विकासासाठी चांगली वाहतकू व दळणवळण व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. वाहतकू व्यवस्थेमध्ये रस्ते वाहतकू , रेल्वे वाहतकू , जल वाहतकू आणि हवाई वाहतुक असे प्रकार आहेत.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

भूपृष्ठ वाहतूक

रस्ते वाहतुकीमध्ये महा मार्ग , जिल्हा रस्ते , ग्रामीण रस्ते व शहरांतर्गत रस्ते यांचा समावेश होतो . सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी रस्ते विकास आराखडा २००१-२०२१ मधील निर्धारित लक्ष्य ३.३७ लाख किमी लांबीच्या तुलनेत मार्च ,२०२२ अखेर ३.२४ लाख किमी साध्य झाल्याचे तक्ता क्र.१ मधील आकडेवारीवरून दिसून येते. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२२-२३ नुसारचालू वर्षात राष्ट्रीय महामार्गांचे जाळे 25000 कि. मी. ने विस्तारण्याचे उद्दिष्ट आहे.तसेचराष्ट्रीय महामार्ग जाळ्याच्या विस्तारासाठी 20000 कोटी रुपये इतक्या निधीची तरतूद केली जाणार आहे.

तक्ता क्र. १ : राज्यातील रत्यांची प्रकारांनुसारलांबी

(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील) (किमी)

अ . क्र .	वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा	इतर जिल्हा	ग्रामीण	एकूण
१.	२०००-०१	३६८८	-	३३२१२	४६,७५१	४३,६९६	८९,५९९	२,१६,९४६
२.	२०१०-११	४,३७६	-	३४,१०३	४९,९३६	४६,८९७	१,०६,४००	२,४१,७१२
३.	२०२०-२१	१८,०८९	२९००	२९,३८८	६८,३५०	४६,४०८	१,५७,९८०	३,२३,११५
४.	२०२१-२२	१८,३६६	२,६२२	२९,२६५	६८,५३५	४५,३७१	१,५९,७१४	३,२३,८७३

आधार : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २२ -२३.

१) १९६५-६६ ते २०११-१२ करिता राज्य महामार्गात प्रमुख राज्य महा मार्गाचा समावेश आहे.

२) सन २०१२-१३ पासनू रस्ते लांबीची विभागणी २००१-२१ रस्ते विकास योजनेनुसार आहे.

केंद्रीय रस्ते निधी योजना

राष्ट्रीय महा मार्ग, ग्रामीण रस्ते, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणारेव आर्थिक दृष्ट्यामहत्वाचे) यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रूळ ओलांडण्यासाठी रेल्वे रुळावारील उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि कर्मचारी नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणी आवश्यक ती सुरक्षा यंत्रणा उभारणे यासाठी केंद्र सरकारने सन २००१-०२ मध्ये केंद्रीय रस्ते निधी योजना सुरू केली आहे. केंद्रीय रस्ते निधी योजनेअंतर्गत राज्यात मार्च २०२२ अखेर १,३३५ मंजूर कमांपैकी ९८८ कामे पूर्ण झाली आहे.

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना राज्यात सन २००० पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात ५०० व अधिक (आदिवासी भागात २५० वअधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्यानेन जोडलेल्यावस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणेहा प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-१ चा उद्देश होता. ग्रामीण व्यापारी केंद्राच्या वाढीस सहाय्यकारकअशा आर्थिक दृष्ट्या महत्वाच्या निवडक ग्रामीण रस्त्यांचा दर्जा सुधारणे या हेतूने सन २०१३ मध्ये केंद्र शासनाने प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-२ कार्यक्रम सुरू केला. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळा,

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि बाजार समिती केंद्रे यांना जोडणाऱ्या रस्त्यांचा विकास करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने सन २०१९ मध्ये प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-३ सुरू केली .

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेत समाविष्ट नसलेल्या ,रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे, व अस्तित्वात असलेल्या ग्रामीण रस्त्यांचा दर्जा सुधारणे याकरिता सण २०१५-१६ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्रामसडक योजना राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर २०२२ अखेर ३०,९२२ किमी लांबीच्या मंजूर रस्त्यापैकी २१,४५८ किमी लांबीच्या रस्त्यांचे काम पूर्ण झाले असून त्यासाठी १३,०५६.७० कोटी रुपये खर्च आला आहे .

भारत माला परियोजना

केंद्र सरकार द्वारे २०१५ पासून भारतमाला परीयोजना हा पायाभूत सुविधांविषयक महत्वकांक्षी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. आर्थिक कॉरिडॉर, आंतरराज्य जोडमार्ग, फोल्डर मार्ग, राष्ट्रीय जोडमार्ग, सीमा व आंतरराष्ट्रीय जोडरस्ते, सागर तट व बंदरे जोडरस्ते, हरितक्षेत्र महामार्ग, यांच्या विकासातून अस्तित्वात आलेला पायाभूत सुविधांमध्ये त्रुटी दूर करून देशातील मालवाहतूक व प्रवासी वाहतुकीची कार्यक्षमता वाढवणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यात २५,२२८ कोटी च्या ३० प्रकल्पाचे काम सुरु आहे .

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

प्रामुख्याने खाजगी सहभागाद्वारे राज्यातील रस्ते व संलग्न पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. जानेवारी २०२३ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पावरील एकूण खर्च ६४००६ कोटी रुपये होताव १८,८३५ कोटी करण्यात आला.

हिंदू हृदय सम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग

७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद मुंबई आणि नागपूरला जोडणारा आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग असून प्रवाशांना हे अंतर आठ तासात गाठणे शक्य होईल. हा महामार्ग १० जिल्हे, २६तालुके व ३९२ गावांमधून जाणार आहे व त्यामुळे २४ जिल्हे जोडले जातील. राज्य व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणाऱ्या २४ ठिकाणी कृषी समृद्धी केंद्राचा विकास करण्याचे प्रस्तावित आहे. हा महामार्ग औद्योगिक ठिकाणांना (बुटीबोरी,वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूज, सिन्नर) तसेच पर्यटन स्थळे व तीर्थक्षेत्र (सेवाग्राम, कारंजा लाड, लोणार, सिंदखेड राजा, वेरूळ, शिर्डी) यांना जोडेल . जानेवारी २०२३ पर्यंत या महामार्गाची सुमारे ९० टक्के काम पूर्ण झाले असून यासाठी ५०,९७६,०३ कोटी खर्च झाला. नागपूर ते शिर्डी सुमारे ५२० किमी मार्ग पूर्ण झाला असून रहदारीसाठी डिसेंबर २०२२ मध्ये खुला करण्यात आला.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

मुंबई महानगर प्रदेशात मुंबई शहर व मुंबई उपनगर संपूर्ण जिल्हे आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्ह्यांचा काही भाग समाविष्ट आहे. या महानगर प्रदेशात ९ महानगरपालिका नगरपरिषदा,१ नगरपंचायत,४४ गणना शहरे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आणि सुमारे १४२५ गावे अशा एकूण ६३२८चौ.किमी क्षेत्रांचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहे.

मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प

बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून प्रिन्सेस स्ट्रीट उड्डाणपूल ते वांद्रे वरळी सी लिंक चे वरळी टोक असा तीन वळण मार्ग असलेला १०.५८ किमी लांबीचा आठ पदरी किनारी रस्ता प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. या प्रकल्पात अद्ययावत तंत्रज्ञानाने सुसज्ज प्रत्येकी ३.४५ किमी दुहेरी बोगद्याचा समावेश आहे .समुद्रात भराव टाकून तयार केलेले सुमारे ७० हेक्टर क्षेत्र हरित पट्टा आणि मनोरंजन सुविधांसाठी राखीव आहे. या प्रकल्पात बी आर टी एस सार्वजनिक वाहतुकीच्या सुविधांचा आणि सुमारे १८०० मोटर यांच्या एकत्रित क्षमतेसह चार भूमिगत पार्किंग क्षेत्रांचा समावेश आहे. प्रकल्पाचे काम ऑक्टोबर २०१८ पासून सुरू झाल्यास डिसेंबर२०२३ पर्यंत पूर्ण करण्याचे नियोजन आहे. या प्रकल्पासाठी अंदाजे १२,७२१ कोटी खर्च आला आहे. जानेवारी २०२३ पर्यंत सुमारे ७० टक्के ६,८६२.७५कोटी खर्च झाला.

मोटार वाहने

महाराष्ट्र राज्यात जानेवारी २०२२ ते २०२३ मधील वाहन प्रकारानुसार मोटार वाहनांची संख्या व शेकडा बदल पुढील तक्तामध्ये दिली आहे .

तक्ता क्र. २ :महाराष्ट्रराज्यातील मोटार वाहनांची संख्या (अस्थायी)

वाहन प्रकार	**२०२२**	**२०२३**	**शेकडाबदल**
दूचाकी (मोटार सायकली, स्कूटर्, मोपेड्स)	२९,९४६.०७	३१५९०	५.५
ऑटो रिक्षा	१,०७३.८७	१,१०३.९७	२.८
हलकी मोटार वाहने (कार,जीप्स, वटॅक्सी)	६,१८२.१०	६,६३२.३७	७.३
बसेस (स्टेज कॅरेजेस, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस, शालेय बसेस व सार्वजनिक सेवा वाहने)	१५७.४३	१६२.३३	३.१
माल मोटारी(तीन व चार चाकी)	२,००८.९७	२,१३१.६३	६.१
ट्रॅक्टर	९७९.७८	१०७९.७७	१०.२
ट्रेलर	४५३.३९	४७०.५१	३.८
रुग्णवाहिका	२०.४१	२१.३३	४.५
इतर	९४.५०	१०६.७३	१२.९
एकूण	**४०,९१६.५२**	**४३,२९८.५४**	**५.८**

स्त्रोत : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

वरील तक्ता नुसार राज्यात एक जानेवारी २०२३ रोजी मोटर वाहनांची एकूण संख्या ४.३३ कोटी होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ५.८ टक्के जास्त आहे.

डिसेंबर २०२२अखेर राज्यात १,९२,९९७बॅटरी इलेक्ट्रिक वाहनांची नोंदणी झाली आहे. राज्यातील रस्त्यावरील वाहनांची प्रति किमी सरासरी संख्या १३४ होती.

रेल्वे वाहतूक

रेल्वे ही प्रमुख सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था असून त्यामध्ये प्रवासी व मालवाहतूक हे वाहतुकीचे दोन प्रमुख भाग आहेत.३१मार्च २०२२ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची कोकण रेल्वे सह एकूण लांबी ६,२४२.१४ किमी होती व ती भारतातील एकूण लांबीच्या ९.२% आहे . महाराष्ट्रतील रेल्वे चे जाळे ब्रॉड गेज, मीटर गेज, नॅरो गेज, मेट्रो रेल्वे, मोनो रेल्वे अशा प्रकारे पसरलेले आहे. प्रवाशांना सुलभ, पर्यावरण दृष्ट्या शाश्वत व शीघ्र सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठी मुंबई,नवी मुंबई,पुणे आणि नागपूर या शहरात मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आली आहेत.

जलवाहतूक व्यवस्था:

ही वाहतूक व्यवस्था अन्य वाहतुकीच्या तुलनेत किफायतशीर आणि पर्यावरण स्नेही आहे .बंदरे क्षेत्रास चालना देण्यासाठी पायाभूत सुविधा विस्तारित करून त्याद्वारे औद्योगिक विकास साधन्याकरिता शासन महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण-२०१६राबवत आहे. राज्यात मुंबई पोट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ही दोन मोठी बंदरे असून सन २०२१-२२मध्ये या पोर्ट मधून अनुक्रमे५९८.९०लाख मे. टन व ७५९.९६ लाख मे. टन मालाची वाहतूक झाली. तसेच राज्यात ४८ लहान बंदरे असून यांची२०२१-२२ मध्ये मालवाहतूक व प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे ५२४.७३लाख मे. टन व १३६.६७लाख मे. टन एवढी होती.

केंद्र शासनाने राज्यातील बंदरांवर पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी रु१,१०२.०६ कोटी अंदाजीत किमतीच्या ३४ प्रकल्पांना मंजुरी दिली आहे त्यापैकी एकूण रु२००.८८ कोटी किमतीचे आठ प्रकल्प पूर्ण झाले असून रु ३४७.२४कोटी अंदाजीत किमतीचे १४ प्रकल्पाचे काम चालू आहे .

हवाई वाहतूक व्यवस्था

राज्यात सद्यस्थितीला १३ विमानतळे कार्यान्वित आहे. याद्वारे २०२२ मध्ये देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय प्रवासी वाहतूक एकूण २७७.७७लाख होती तर मालवाहतूक ८,०८,५१२लाख मे. टन होती.छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरील हवाई वाहतूक कोंडी कमी करण्यासाठी नवी मुंबईत अतिरिक्त विमानतळाचे काम सुरू असून या विमानतळाची क्षमता वार्षिक सहा कोटी प्रवासी व १५ लाख मे. टन मालवाहतूक क्षमतेचे असेल. हे विमानतळ वाहतूक क्षमतेचे नियोजन करणारे सर्वात मोठ्या विमानतळापैकी एक असेल.

महाराष्ट्रातिल वाहतूक व्यवस्थेतील समस्या

महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड मिळाल्यास वाहतुकसमस्या कमी होतील अशी अपेक्षा होती परंतु त्यात अधिक भर पडली असून त्यांचा संक्षिप्त आढावा पुढील प्रमाणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

१. मुख्य शहरांच्या रस्त्यावर एकाच वेळेस चारचाकी, मालवाहू मोटारगाड्या, दुचाकी व सायकली अशा वेगवेगळ्या वेगांची वाहने, खचाखच भरलेल्या बसगाड्या व ट्रक आणि हजारो पादचारी यांची गर्दी असल्याने गैरसोयीचे होते.वाहनांची अयोग्य पार्किंग व्यवस्थेमुळे वारंवार वाहतूक कोंडी होते.
२. शहरातील रस्त्यांना मलनिस्सारणाच्या सुविधा नाहीत.
३. पुरेसे पादचारी पथ, योग्य फलक, दिशादर्शक, वेग मर्यादा, गतिरोधक, रस्ता दुभाजक नसल्यामुळे तसेच राज्य आणि आंतरराज्य महामार्गांवर अपघात प्रतिबंधक नाहीत त्यामुळे अपघातांचे प्रमाण वाढून रस्ते असुरक्षित झाले आहे.राज्यातील रस्त्यांवरील अपघातांचे प्रमाण वाढत आहे. या अपघातांत मृत्युमुखी पडलेल्यांचे प्रमाणही मोठे आहे. राज्यात २०२२ मध्ये सर्व रस्त्यांवरील वर्षभरात एकूण ३३ हजार ३८३ अपघात झाले असून, अपघातांमध्ये १५ हजार २२४ मृत्यू झाल्याची नोंद महामार्ग पोलिसांनी आपल्या वार्षिक अहवालात केली आहे.
४. अवाजवी आणि पारदर्शकता नसलेली 'टोल' आकारणी, व प्रवाशांसाठी सुविधा नसल्याने त्यांची गैरसोय होते.शहरातल्या रस्ते बांधणीचेनियोजन नसणे, राज्यातले महामार्ग बांधताना काही ठराविक विभागांचाच विचारकरणे, ज्यामुळे राज्याच्या कानाकोपऱ्यात दळणवळणाची सोय पोहचत नाही.बहुतांशी रस्ते अव्यवस्थित, अपुरे, अरूंद,रस्त्यांवर जागोजागी खड्डे, चाळणी सारखे झालेले आहे.यावअशाअनेक अडचणी आहेत.
५. इतर परिवहन व्यवस्थेप्रमाणेच रेल्वे परिवहनाचा मुख्य उद्देश हा मालाची व प्रवाशांची ने-आण जास्तीत जास्त त्वरेने, सुरक्षितपणे व किफायतशीररित्या करणे हा असतो. भारतातील एकूण लांबीच्या ९.२% लोहमार्ग हे महाराष्ट्र राज्यात आहेत. परंतु मुख्य लोहमार्ग राज्यातल्या फक्त महत्वाच्याच काही शहर आणि नगरांना जोडतात. यामुळे रस्त्यांवरची माल व प्रवासी वाहतूक मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे,जी खर्चिकही आहे आणि प्रदूषणात भर घालणारी देखील आहे.
६. महाराष्ट्राच्या आतले, इतर राज्यांना जोडणारे आणि महाराष्ट्राला जगाशी जोडणारे रस्ते, रेल्वे, विमानतळे, बंदरे हे सर्व मिळून राज्याची परिवहनाची गरज भागवू शकत नाहीत. वाहतूक अभ्यासकांच्या मते महाराष्ट्रात अजूनही चांगल्या दर्जाच्या रस्ते, रेल्वे, विमानतळे यांच्या नियोजनबद्ध विकासाची स्पष्ट आवश्यकता आहे.

महाराष्ट्रातील वाहतूक समस्या उद्भवण्याची करणे

महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेतील समस्या विचारात घेता त्यामागील करणे विचारत घेणे गरजेचे आहे. ती पुढीलप्रमाणे.

१. राज्यात जलद, सुरक्षित आणि भरवशाची अशी एक कार्यक्षम वाहतूक व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. ही व्यवस्था असली तरच राज्यात व्यापार-उद्योगांना चालना मिळते. आज मात्र राज्याच्या काना-कोपऱ्यात,काही महत्वाच्या जिल्हा व तालुका पातळीवरदेखील अपुरी वाहतूकव्यवस्था असल्यामुळे लोक प्रवासासाठी आजमितीस देखील वडाप सारखे असुरक्षित आणि अपुरे पर्याय वापरून वेळ निभाऊन नेताना दिसतात.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२. लांब पल्ल्याच्या माल व प्रवासी वाहतुकीसाठी खरं तर रस्तेवाहतुक हा पर्याय वेळखाऊ, असुरक्षित आहे आणि विश्वासार्ह नाही,तसेच खर्चीक आहे. शहराजवळच्या औद्योगिक वसाहतींसाठी देखील अशी वाहतुक व्यवस्था उपलब्ध नाही. वाहतुकीची सार्वजनिक सुविधा नसल्याने दुचाकी, चारचाकी गाड्या, टेंपो, ट्रक इ. चा वापर अधिक होत आहे.

३. राज्यातले रस्ते सुमार दर्जाचे असण्याबरोबरच असुरक्षित आहेत. रस्ते आणि रेल्वे बांधणे हे अनुक्रमे राज्य शासन व केंद्र शासन या वेगवेगळ्या शासनाच्या पातळ्यांवर केले जाते. शिवाय दोनही विभागांचे आपापले स्वतंत्र योजना व आखणी असते. यामुळे रस्ते व रेल्वे यांचे एकमेकांना पूरक असा एकात्म पद्धतीने जो विचार व्हायला पाहिजे तो होत नाही.

४. रस्त्यांवर ठिकठिकाणी अपघातांचे प्रमाण प्रचंड आहे. याचे कारण म्हणजे रस्त्यांची अयोग्य भौमितिक मांडणी. रस्त्यांची अपुरी देखभाल, अरुंद रस्ते, सदोष भौमितिक आखणी, लांब रस्ता बघण्यात अडथळे, निकामी मोडलेले पूल, पाण्याखाली बुडणारे रस्त्याचे भाग यांमुळे अपघात घडून येतात. लहान व मोठ्या रस्त्यांवरील जागोजागी वाहतुकीसंबंधीच्या खुणा व चिन्हे नसल्यामुळे रस्ता वापरणाऱ्यांना अपघातांना सामोरे जावे लागते.

५. रस्ते बांधणीचे जुने कायदे व नियम यांमुळे आत्ताच्या खाजगी कंपन्यांची आर्थिक गणिते बिघडतातआणि मग त्यामुळे खराब रस्त्यांबरोबरच टोलगैरप्रकार, भ्रष्टाचार अशा समस्या निर्माण होतात. रस्ते बांधणी प्रकल्प मंजुरीसाठी सरकारी कागदपत्रे, परवाने यामध्ये दिरंगाई कारभार असल्यामुळे सर्वांचेच मोठे नुकसान होते.

६. राजकीय आणि शासकीय इच्छाशक्ती, आर्थिक पाठबळाशिवायप्रकल्पाचे सुयोग्य नियोजन, कडक अंमलबजावणी, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रकल्प तडीस नेण्याचे उद्दिष्ट्य या सर्व गोष्टींचा राज्यात अभाव असल्याने रस्ते, रेल्वे, बंदरे, विमानतळे यांमध्ये गरजेप्रमाणे सुधारणा होताना दिसत नाहीत.

उपाययोजना:

महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेची सद्यस्थिती आणि समस्यांचे स्वरूप लक्षात घेता वाहतूक व्यवस्थेच्या सुधारणेसाठी पुढील उपाय योजना सुचविता येतील.

१. प्रत्येक गावाच्या, शहराच्या गरजेनुसार तेथील रस्ते, रेल्वे, आणि विमानतळ, बंदर यांना जोडणारे जोड रस्ते यांचा एकत्रितपणे विचार करून तशी आखणी करायला हवी. मुख्य शहरांमधील, शहरांना जोडणाऱ्या आणि संपूर्ण महाराष्ट्रातच बस, रेल्वे या परिवहन सेवा लोकप्रिय करण्यासाठी यांचे आधुनिकीकरण करायला हवे.

२. चालणे, सायकलचा वा इतर पेट्रोल-डिझेल विरहित वाहनांचा वापर करणे जिथे सोपे व शक्य आहे तिथे या पर्यायांना प्रोत्साहन द्यायला हवे.गर्दी टाळण्याच्या दृष्टीने खासगी वाहनांवर ठराविक ठिकाणी निर्बंध घालायला हवे.

३. खाजगी कंपन्यांतर्फे बस / रेल्वे इ. ची परिवहन सेवा विकसित करायला हवी.सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेला प्रोत्साहन - राज्य परिवहन मंडळाचे नूतनीकरण करायला हवे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

४. प्रत्येक शेताला गावाशी जोडणारा रस्ता (single lane, all-weather road),प्रत्येक गावाला जवळच्या शहराशी / तालुक्याच्या ठिकाणाशी जोडणारा रस्ता (double lane, all weather road), राज्य महामार्ग असतील यासाठी नियोजन करायला हवे.प्रत्येक तालुक्याला जिल्ह्याशी, जिल्ह्याला शेजारच्या जिल्ह्याशी जोडणारा रस्ता अथवा रेल्वे असायला हवी.प्रत्येक जिल्ह्याच्या आतील गावांना आणि जिल्ह्यांना जोडणारी रेल्वे सेवा असणे गरजेचे आहे.

५. प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक विमानतळ हे उद्दिष्टय ठेवणे व साध्य होणे गरजेचे.

६. बंदरांच्या विकासाची रणनिती ठरवणे आवश्यक .

समारोप

महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेचेअर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारने वाहतूक विकासासाठी अनेक योजना राबविल्याचे दिसून येते. आहे. मात्र मोठ्या प्रमाणात शहरी व औद्योगिक वसाहती नजीक वाहतूक व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करण्यात आलेआहे. वाढती लोकसंख्या, शहरी करण, औद्योगिकरण यांच्या तुलनेत वाहतूक व्यवस्थेत अमुलाग्र बदलाची आवश्यकता आहे.शहरांच्या आतील व शहरांना जोडणारे रस्ते पाहता इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र अधिक विकसित झाला आहे, असा एक सार्वत्रिक (गैर)समज आहे. मात्र, सामान्य लोकांच्या अनुभवावरून असे दिसून येते की, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यामध्ये लोकांचा फार वेळ वाया जातो. हा प्रश्न गावांमध्ये अधिक तीव्र असतो. बरीच ठिकाणं असे आहेत जिथे रस्ते नाहीत आणि जर रस्ते असले तरी पावसाळ्यात हे रस्ते वाहून गेल्यामुळे नागरिकांची अजून गैरसोय होते.त्यामुळे यानंतर च्या काळात वाहतूक व्यवस्थापण करताना, धोरण आखतांनासर्वसमावेशक असेल याची दक्षता घ्यावी लागणार आहे. तसे न केल्यास महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेच्या विकासात अडसर निर्माण होईल.

संदर्भ सूची :

१. *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २२-२३.*
२. *केंद्रीय अर्थसंकल्प, २०२२-२३.*
३. *रंजन कोळंबे (२०२२) : भारतीय अर्थव्यवस्था, भागीरथ प्रकाशन पुणे.*
४. *https://transport.maharashtra.gov.in*
५. *https://mr.wikipedia.org/wiki*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत योजना आणि भारतीय शेती

घोडके वैशाली महेंद्र
प्रा. डॉ. कैलास जाधव
ई-मेल-vaishalighodake999@gmail.com
भ्रमणध्वनी-९२२६३४३६६६
पत्ता - एम.जे.एस. महाविद्यालय श्रीगोंदा, अहमदनगर

गोषवारा

भारतासारख्या विकसनशील देशात आज देखील कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आजही जवळजवळ ६०ते६८ टक्के व्यक्ती या शेती क्षेत्रावर उदरनिर्वाह करताना दिसून येतात.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जे काही आर्थिक धोरणे करण्यात आली त्यामध्ये कृषी क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करूनच अर्थव्यवस्थेने पुढे वाटचाल केल्याची दिसून येत आहे. यामध्ये पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत देखील जास्तीत जास्त कृषी क्षेत्रात भर देण्यात आलेला दिसतो.

भारतातील शेतकऱ्यांचे कल्याण साधने हे भारताचे सर्वोच्च कर्तव्य आहेत . शेतीक्षेत्र हे निसर्गावर अवलंबून असते ,त्यामुळे निसर्गाच्या लहरीपणापासून शेतकऱ्यांना होणाऱ्या नुकसानीसाठी, योग्य ती मदत करण्यासाठी त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी सरकार शेतकऱ्यांच्या पाठीमागे खंबीरपणे उभे राहायला पाहिजे. यासाठीच सरकारच्या कृषी क्षेत्रासाठी विविध योजना आखण्यात येतात. शेती व्यवसाय व संलग्नित व्यवसायाच्या उत्पन्नातून शेतकऱ्याच्या संपूर्ण गरजा पूर्ण होतात असे नसते. त्यासाठी शेतकरी शेती व्यवसायासाठी विविध योजनांचा देखील फायदा करून घेत असतो यामध्ये बँकांकडून कर्ज घेणे ,
सहकारी संस्थांकडून पतपुरवठा , शेतकऱ्यांसाठी असणाऱ्या विविध केंद्र पुरस्कृत कर्ज योजना असतात.

शेती संलग्नित व्यवसायासाठी वेगवेगळ्या कर्ज योजना असतात. (पशुपालन कुक्कुटपालन दूध उत्पादन इत्यादींसाठी योजना)या विविध स्तरावरील योजना या केंद्र सरकारपासून ते राज्य सरकार तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था देखील राबवत असतात. शेती ही निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असते.दुष्काळ, पूर अवकाळी पाऊस इ. संकटे हे या व्यवसायात येत असतात. या सर्व समस्यातून बाहेर पडण्यासाठी शेती क्षेत्र व त्याबरोबरच कृषी पूरक व्यवसाय वृद्धीसाठीसाठी शासकीय योजनांचे योगदान असणे कसे गरजेचे आहे या संशोधन पेपर मध्ये सांगितले आहे.

भारत देशाची भौगोलिक क्षेत्रफळ ३३,८७,२६२चौ.कि.मी. असून लागवडी योग्य क्षेत्राचे प्रमाण हे ७७ टक्के आहे वनक्षेत्रांचे प्रमाण हे २२.९२% आहे. प्रत्यक्ष लागवडी खालील क्षेत्र हे ६७.७९% आहे. यावरूनच भारतातील पन्नास टक्के लोकसंख्या ही प्रत्यक्ष प्रत्यक्षपणे शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे व या शेतकऱ्यांना केंद्र पुरस्कृत योजना ची माहिती असणे गरजेचे आहे.

उदारीकरण अंतर किती क्षेत्र तुम्ही वेगळा सुधारणा होताना दिसत आहेत याच सरकार शेतकऱ्यांसाठीच्या प्रकल्पात गुंतवणूक करून त्यांना निधीची उपलब्धता देऊन त्यांना योजनेचा भाग बनविण्याचा प्रयत्न करत आहे भारत सरकार शेतकऱ्यांना त्यांच्या मुख्य शेती व्यवसायिक शेती क्षेत्राची संलग्निक व्यवसाय यातून रोजगार व उत्पन्न जास्तीत जास्त वाढविण्यासाठी वेगवेगळ्या योजना राबवत आहे. सिंचन सुविधा, संस्थात्मक

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पतपुरवठ्याचा विस्तार, कृषी विस्तार, इत्यादीसाठी वेगवेगळ्या स्तरावरील योजना आहेत.१९६० दशकातील हरित क्रांती पासून तर आजच्या पंतप्रधान किसान सन्मान निधी योजना किंवा किसान क्रेडिट कार्ड योजना पर्यंत शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न या केंद्र पुरस्कृत योजना , उपक्रम,प्रकल्प करत असल्याचे दिसून येत आहे.

प्रस्तावना

भारत आज तेजीने विकासाकडे वाटचाल करताना दिसत आहे. या आर्थिक विकासामध्ये भारतातील प्राथमिक क्षेत्र ,द्वितीय क्षेत्र आणि तृतीय क्षेत्र किंवा सेवा क्षेत्र यांचा समावेश आहे. द्वितीय क्षेत्र व तृतीय क्षेत्रामध्ये विकास होताना दिसून येत असेल तरी प्राथमिक क्षेत्रातील कृषीक्षेत्राचा विकास पाहिजे तेवढा झालेला दिसत नाही. कृषी कृषी क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीसाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. कारण कृषी क्षेत्र जरा विकसित राहिले तर त्याचे दुरगामी परिणाम हे अर्थव्यवस्थेच्या उद्योग, सेवा क्षेत्रावर दिसून येतील . म्हणून कृषी क्षेत्राच्या व त्यांच्या संलग्नित असलेल्या क्षेत्राचा जीडीपी मधील वाटा हा अर्थव्यवस्थेचा सकारात्मक परिणाम दर्शवितो.

आज जरी विकसित राष्ट्रांमध्ये शेती क्षेत्राचा उत्पन्नातील वाटा हा तीन ते चार टक्के पेक्षा कमी असला तरी तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ही राष्ट्रे देशातील अन्नधान्याची गरज भागवून अतिरिक्त उत्पादन हे निर्यातीसाठी सक्षम करू शकतात.

भारताचा कृषी हा मुख्य आधार आहे भारतीय लोकसंख्येतील बऱ्याच मोठ्या गटाचा उदरनिर्वाहाचा व्यवसाय आहे. स्वातंत्र्यानंतर बऱ्याच वर्षापर्यंत देशातील सत्तर टक्के लोकसंख्या ही शेती व शेती संलग्न क्षेत्रावर प्रत्यक्ष प्रत्यक्षपणे अवलंबून होती. परकीय व्यापारात देखील भारताच्या कृषी क्षेत्राचा महत्त्वाचा वाटा दिसून येतो भारत चहा, कॉफी, तंबाखू ,जूट इ. पूर्वापार वस्तूंची निर्यात करत आहे. परंतु आज कृषी वस्तूच्या आयात निर्यातीच्या आकारमान हे विस्तारलेले दिसते आहे. भारत आता गहू ,तांदूळ यासारख्या अन्नधान्याबरोबरच फळे व फुलांची निर्यात करीत आहे. हे सर्व शक्य होण्यासाठी भारत सरकारच्या कृषी क्षेत्रासाठी असलेल्या विविध योजनांचा यामध्ये महत्त्वाचा वाटा दिसून येत आहे. त्यामुळे भारतीय शेती क्षेत्राला एक आर्थिक व व्यावसायिक वलय प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

भारतीय शेतीसाठी तसेच शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी केंद्र सरकार, राज्य सरकार हे विविध स्तरावर देशातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी विविध योजना राबवताना दिसत आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून तर आजच्या काळापर्यंत शेतकऱ्यांसाठी व्हिडिओ उपक्रम प्रकल्प योजना या पंचवार्षिक योजनेच्या काळापासून राबवण्यात आल्याचे दिसून येते. शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी केंद्र सरकार मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करताना दिसून येते तसेच केंद्र सरकारच्या योजनांचा लाभ लाखो शेतकऱ्यांना मिळतात दिसत आहे.

कृषी आदाने (Agriculture Inputs)

कृषी उत्पादन हे कृषी आदानांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. शेती क्षेत्रातील उत्पादकता वाढत असताना या कृषी आदानांचे अतिशय महत्त्व आहे.

या कृषी आदनांमध्ये मुख्यतः बियाणे (Seeds) खते (fertilizer), जलसिंचन (irrigation),पीक संरक्षण crop production तसेच कृषी यांत्रिकीकरण (Agriculture Machinenization)इ. या आदानांचा कार्यक्षमता ,गुणवत्ता योग्य असेल तर शेतकऱ्याला आपल्या शेतीमधुन मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळू शकते. शेतकरी या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

सर्वाधनांच्या मदतीने शेती क्षेत्रातील उत्पादकता वाढविण्याचा प्रयत्न करतो तसेच या आदानांसाठी काही महत्त्वपूर्ण उपक्रम, प्रकल्प केंद्र सरकार आखत असते ,त्याचप्रमाणे काही संस्था यांच्यासाठी मदत करत असतात.

या आदनांसाठी असणारे उपक्रम पुढील प्रमाणे

१) बियाणे-(Seeds)

शेती क्षेत्रातील उत्पादकतेमध्ये गुणवत्ता पूर्ण बियाण्यांचा महत्त्वाचा हातभार असतो. शेतीच्या उत्पादकतेमध्ये २० ते २५ टक्के योगदान बियाण्यांची असते .शेतकऱ्यांना गुणवत्तापूर्ण बियाणे गरजेचे असते. आज सुधारित व संकरित बियाण्यांबरोबरच जनुकीय दृष्टिकोनातून प्रगतिशील पीक निर्मितीसाठी संशोधन सुरू आहे.

भारतातील बियाणे क्षेत्र-

यामध्ये राष्ट्रीय बियाणे महामंडळ (१९६३) या द्वारे तृणधान्य, कडधान्ये ,तेल बिया व इत्यादी पिकांच्या बियाण्यांचे उत्पादन करणे व त्यावर प्रक्रिया करून विपणन करणे हे कार्य केले जाते. यासाठी१९८८ मध्ये राष्ट्रीय बियाणे विकास धोरण राबविण्यात आले.

२)खते - (Fertilizers)

भारताच्या शेतीक्षेत्र विकासात खतांची महत्त्वपूर्ण भूमिका दिसून येते .रासायनिक खते, सेंद्रिय खते ,हिरवळीची खते ,जैविक खते इत्यादी कृषी उत्पादनामध्ये ७० टक्के पर्यंत योगदान हे या खतांच्या आहे आणि यामध्ये रासायनिक खतांचा जास्त उपयोग केला जातो.

भारतातील खत उत्पादक कंपन्या 'नॅशनल फर्टीलायझर्स दिल्ली, मुंबई, कोची आहे .भारतात वाढ होत गेल्याने पिकांच्या योग्य वाढीसाठी युरिया खतांच्या जास्त वापरामुळे पिकांच्या प्रमाण बिघडले गेले यासाठी 'पोषक द्रव्य आधारित अनुदान योजना' ही 2010 साली राबविण्यात आली. या योजनेमध्ये खतांचे योग्य प्रमाण ठेवून सूक्ष्म पोषक द्रव्यांच्या कमतरतेची समस्या सोडविण्यात आली.

३)जलसिंचन-(irrigation)

विविध पिकांच्या वाढीसाठी वेगवेगळ्या सिंचनाच्या पद्धती वापरण्यात येतात. सिंचन एक महत्त्वाचे आदाने ठरते. भारतात पिकांचे जलसिंचनासाठी विहिरी कूपनलिका भूजल स्तोत्रांचा तसेच तलाव कालवे यासारख्या भूपृष्ठीय स्तोत्रांचा वापर करतात .भारत सरकारने सिंचन क्षमता वाढविण्यासाठी विविध प्रकल्पाचे विकासावर भर दिल्याचे दिसून येते.

१९७४-७५ पासून' लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रम' ही केंद्र पुरस्कृत योजना सुरू केली गेली .या कार्यक्रमांतर्गत १३६ प्रकल्पांची अंमलबजावणी सुरू आहे. सिंचन क्षमतेचापरिपूर्ण वापर करून करणे या योजनेचे मुख्य उद्देश आहे.२००४ रोजी या योजने ची पुनर्रचना करून तिला राज्य योजना म्हणून राबविण्यात येऊ लागली.

१९९७-९८ मध्ये गतिमान जलसिंचन लाभ कार्यक्रम केंद्र सरकारने सुरू करून राज्य सरकारने मोठे सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी कर्ज पुरवठा केला गेला.

'राष्ट्रीय जलनीती (२००२)' यांचे मुख्य उद्दिष्ट हे भूपृष्ठीय व भूजल स्तोत्र यांचा पर्याप्त वापर करणे होय.

सूक्ष्म सिंचन योजना (Micro Irrigation Scheme)-जानेवारी २००६ मध्ये केंद्र पुरस्कृत योजना सुरू करण्यात आली या तुषार व ठिबक सिंचनासारख्या सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा वापर करून जलवापर क्षमता वाढविण्याचा उद्देश ठेवण्यात आला.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

याच जलसिंचनासाठी जुलै 2015 रोजी **'प्रधानमंत्री किसान सिंचन योजना'** घोषित करण्यात आली.
योजनेअंतर्गत जलसिंचनासाठी सरकारकडून अनुदान देण्यात येते. यामध्ये दोन प्रकारचे ऑनलाइन देतात अल्प किंवा अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्याला ७५टक्के अनुदान आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अनुदान देण्यात येते. यामध्ये प्रत्येक शेतीला जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे .यामध्ये शेती ही बागायती असावी, त्याचबरोबर पाच हेक्टर पर्यंत जमीन असावी, तसेच वीजपुरवठा स्वतःचा असावा इत्यादी अटींवर जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून दिले जातात. यामध्ये भूपृष्ठीय ५० ते ६०टक्के, तुषार सिंचन ६५ते ७५ टक्के, ठिबक सिंचन ९०ते ९५टक्के अशाप्रकारे या योजनेत नियोजन असते.

कृषी वित्त पुरवठा संबंधित केंद्राच्या योजना

कोणत्याही कृषी क्षेत्राचा विकास हा वित्त पुरवठ्याशिवाय होऊ शकत नाही. वित्त पुरवठ्यात होणारी वाढ कृषी क्षेत्रातील उत्पादकता वाढवत असते.

कृषी वित्त पुरवठ्याची गरज

*****कृषी उत्पादकता शेती क्षेत्रातील चालू खर्चासाठी वित्तपुरवठा गरजेचा असतो. यासाठी अल्पकालीन कर्जाची गरज असते. बियाणे ,खते कीटकनाशके यांची खरेदी करणे, मजुरांची मजुरी देणे इत्यादीसाठी वित्त पुरवठ्याची गरज असते.

*शेती क्षेत्रातील विकासात कायमस्वरूपी सुधारणा करण्यासाठी दीर्घकालीन कर्जाची आवश्यकता असते यात विहिरी खोदणे ,सिंचनसोयी उभारणी ,जमिनीची सुपीकता, सपाटीकरण करणे, यंत्रसामुग्री खरेदी करणे इत्यादी घटक येतात.

*आकस्मिक कारणांसाठी कर्ज घेणे नैसर्गिक आपत्ती पूर, दुष्काळी परिस्थिती, अवकाळी पाऊस, टोळधाड पिकांवर कीड पडणे, गारपीट इत्यादी कारणांसाठी हे कर्ज घ्यावे लागते.

या आणि इतर कारणांसाठी देखील केंद्र पुरस्कृत वित्त पुरवठा योजना असतात.

देशातील सर्व बार व्यापारी बँकांवर कृषी क्षेत्राला १८ टक्के पर्यंत कर्ज पुरवठा हा त्यांच्या एकूण वार्षिक कर्ज पुरवठ्यापैकी करावा असे बंधन आहे .याच व्यापारी बँकांनी मार्च २०२० पर्यंत १७.२३% वित्त पुरवठा कृषी क्षेत्राला केलेला दिसून येतो.

नाबार्ड (१२जुलै१९८२)-राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक ही बँक शेतीच्या ग्रामीण विकासाला हातभार लावणारी देशातील शिखर संस्था आहे परंतु ती प्रत्यक्षात शेती क्षेत्राला वित्त पुरवठा करत नाही तर ती प्रादेशिक ग्रामीण बँका, व्यापारी बँका, राज्य सहकारी बँका, राज्य भूविकास बँका यांना पुनर्वित्त पुरवठा करते व यासाठी विविध योजना राबवल्या जातात.

किसान क्रेडिट कार्ड योजना(KCC)

ऑगस्ट 1998 मध्ये या योजनेची सुरुवात करण्यात आली .

या योजनेचा उद्देश हा शेतकऱ्याला पुरेसा कर्ज पुरवठा करणे हा होता . शेतकरी पुरेसे पैसे अभावी आत्महत्या करतात ते थांबण्यासाठी केंद्र सरकारने ही योजना मनात आणली . या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना कृषी आदाने विकत घेण्यासाठी व आपल्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी वित्त पुरवठा करण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शेतकरी उपभोग खर्च गुंतवणूक कर्ज घेऊ शकतो घेण्यात आलेल्या जबाबदारी व्यापारी बँका सहकारी बँक प्रादेशिक बँका यांच्यावर टाकण्यात आलेली आहे सध्या योजनेचे रुपांतर Rupay kcc करण्यात आले आहे.
यामध्ये RBI दोन टक्के (सबसिडी)अनुदान २ लाखावर पशुपालन व मासेमारी उद्योगधंद्यासाठीदेते.
तर शेतकऱ्याला यासाठी तीन लाखावर दोन टक्के सबसिडी मिळते.

कृषी पीक विमा योजना

१९८२ मध्ये राष्ट्रीय पिक विमा कार्यक्रम (National Crop Insurance program) सुरू करण्यात आला.
त्यानंतर एक नोव्हेंबर 2013 पासून राष्ट्रीय पिक विमा कार्यक्रम सुरू केला या योजनेचा उद्देश हा शेतकऱ्यांच्या पिकावर प्रतिकूल परिणाम करणाऱ्या मोसमीकरण या पाहून संरक्षित करणे उदा. कमी अधिक पाऊस, दुष्काळ इ.
यात भारतीय कृषी विमा कंपनीचे उद्दिष्ट मध्ये २०१३ पासून विमा नुकसान भरपाई ही उत्पन्न व जोखीम स्तर बघून दिली जात असे. प्रत्येक उत्पादनाच्या सत्तर टक्के कमी उत्पादन मिळालं तर नुकसान भरपाई दिली जात असे.

प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना

योजना 2016 च्या खरीप हंगामापासून सर्व राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशात लागु केली गेली. या योजनेची उद्दिष्टे:
*योजनेत पिक कर्ज सर्व शेतकऱ्यांनी घेणे अनिवार्य आहे.
*ही योजना नैसर्गिक जोखीमांमुळे होणाऱ्या पीकहानी विरुद्ध विमा उपलब्ध करून देते.
*पीकहानी हि नैसर्गिक आपत्ती आग ,वादळ गारपीट,पूर ,आवर्षण भूस्खलन इत्यादी नैसर्गिक जोखीमांसाठी साठी मिळते.
*तसेच विमा संरक्षित शेतकऱ्यांची पेरणी शक्य न झाल्यास पंचवीस टक्के नुकसान भरपाई मिळते.
*कापणी नंतर शेतात सुकविण्यासाठी ठेवलेल्या पिकांची हानी चौदा दिवसांच्या आत झाली तर विमाचे संरक्षण मिळते.
या योजनेद्वारे शेतकऱ्यांनी बऱ्याच प्रीमियम पूर्वीपेक्षा कमी करण्यात आला तसेच हादर भारतात सर्व ठिकाणी सारखाच ठेवण्यात आला.
*यात रब्बी पिके-१.५%,खरीप पिके २ %, व्यापारी पिके-५% असा दर ठेवण्यात आला.
*मूळ प्रीमियम व शेतकऱ्यांनी भरवयाचा विमा दर यातील फरक अनुदान म्हणून दिला जाईल व याची विभागणी केंद्र व राज्य विभागणी पन्नास-पन्नास असेल.
*पीकहानीचे प्रमाण लगेच जाणून घेण्यासाठी स्मार्टफोन व ड्रोन चा वापर करण्यात येईल.
*दाव्याची रक्कम शेतकऱ्याच्या खात्यात ई-बँकिंगने भरली जाईल.
*तसेच या योजनेसाठी पिक विमा पोर्टल सुरु केली गेली यामुळे याची माहिती प्रसार व पारदर्शकता टिकून राहते.

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना
PM

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

योजना १ फेब्रुवारी २०१९ रोजी सुरू झाली. ही केंद्राने पुरस्कृत केलेली योजना आहे यातील शंभर टक्के निधी हा केंद्राचा असतो.शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ होण्यासाठी योजना अंमलात आणली गेली. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्याला सहा हजार रुपये दिले जातील. प्रतीक तीन महिन्यात दोन हजार रुपये दिले जातील आतापर्यंत अठरा हप्ते दिले गेले आहेत. जे शेतकरी बुद्धुक आहे त्यांनाच ही योजना लागू पडते अल्पभूधारक शेतमजुर इ. योजनेचा लाभ घेता येत नाही.

प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना

ही योजना २०१९ मध्ये लागू करण्यात आली अल्पभूधारक म्हणजेच दोन हेक्टर पेक्षा कमी असलेल्या शेतकऱ्यांसाठी योजना आहे. त्याचप्रमाणे या योजनेमध्ये १८ ते ४० वर्षे पर्यंत व्यक्ती याचा लाभ घेऊ शकतात.शेतकऱ्यांना साठ वर्षे झाल्यानंतर पेन्शनची रक्कम मिळणार आहे. ही रक्कम एका महिन्यात तीन हजार रुपये मिळेल.

यासाठी दर महिन्याला वयानुसार याचा प्रीमियम हप्ता भरावा लागेल.१८ वर्ष असेल तर 55 रुपये महिना वर व ४० वर्षासाठी दोनशे रुपये पर्यंत पैसे द्यावे लागतात.LIC योजनेची जबाबदारी घेतली.

कोणत्याही कारणाने शेतकऱ्याचा मृत्यू झाल्यास शेतकऱ्यांच्या पत्नीला पन्नास टक्के पेन्शन दिली जाईल.

अशा प्रकारे शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी केंद्र सरकार पुरस्कृत कृषी योजना सुरू केल्या जातात या योजना स्वातंत्र्योत्तर काळापासून राबविण्यात येत आहेत व त्यांची योग्य कालनुक्रम माहिती या ठिकाणी देण्यात येत आहे .

आताच्या काळात नाविन्यपूर्ण उपक्रम, प्रकल्प, योजना विकसित होत आहेत त्यांचे उद्दिष्टे शेतकरी बांधवांना जास्तीत जास्त सोयीस्करता हि त्यांच्या शेतीचे उत्पादन कार्यात येण्यासाठी या योजनांची अंमलबजावणी होत आहे.

निष्कर्ष

१)केंद्र सरकारच्या योजनांमुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारते तसेच त्यांच्या शेती उत्पादकतेत वाढ होऊन त्यांच्या उत्पन्नात भर पडते आहे.

२)शेतकऱ्याला जगताना अन्नसुरक्षा प्रधान करणे शेतकऱ्यांच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी कर्ज वाटप करणे शेती व शेती व्यवसाय संलग्न व्यवसायांना योग्य संरक्षण देण्यासाठी योजनांची गरज आहे.

३)शेती उत्पादक वाढत असताना त्यासाठी जल सिंचनाच्या सोयी करताना देखील या योजनेची गरज पडते सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देऊन निर्यात वाढवणे . गेल्या सहा वर्षात सेंद्रिय उत्पादनाची बाजारपेठ ११ कोटी रुपये पर्यंत वाढले आहे.

४)कृषी क्षेत्राच्या बागायती क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञान वापरण्याची गरज निर्माण झालेली आहे . या मध्ये खाद्य तेलाची आयात कमी करण्यासाठी तेल बियांच्या लागवडीसाठी वेगवेगळ्या योजना राबवण्यात येतात.
५)देशातील पोस्ट ऑफिस मध्ये बँकांच्या सुविधा मिळतील .तसेच कृषी क्षेत्रात शिक्षणातील संशोधन, अभ्यासक्रम,कौशल्य विकास यासाठी योजनांची गरज व आवश्यकता दिसून येते.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

समारोप

आज भारत हा आर्थिक महासत्ता होताना अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक उद्योग क्षेत्राकडे भारताने लक्ष केंद्रित केलेले आहेत. यात प्रत्येक उद्योग क्षेत्राबरोबरच भारतातील शेती क्षेत्रावर देखील विविध योजनांच्या आधारे योग्य ते लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. आज भारतातील कृषी क्षेत्रातील कृषीयंत्रिकीकरणाची कास धरून भारतातील शेतकऱ्याला जास्तीत जास्त तंत्रज्ञान विषयक कौशल्यता प्राप्त करून दिली पाहिजे . या स्तरावरील 'माती परीक्षणापासून तर शेतीसाठी लागणाऱ्या विविध यंत्रसामुग्रीपर्यंत' विविध योजना राबवून त्या तळापर्यंतच्या शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचल्या पाहिजे. तेव्हाच भारताचा स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव हा खऱ्या अर्थाने सार्थ ठरू शकेल.

संदर्भसूची

1)krishi. Maharashtra .gov. in.
2)महाराष्ट्र टाइम्स 6 जुलै 2022
3)www.lokmat.com.in
4)mahayojana.in
5)http//aaplesarkar.mahaonline.gov.in
6)pmindia.gov.in

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पिक विमा योजना शेतकऱ्याच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावरील :परिणामाच्या अभ्यास .

प्रा. सुनिता बाळू कोलते
अमृतेश्वर महाविद्यालय विंझरपुणे,
मार्गदर्शक डॉ. महादेव डोंगरे
प्राध्यापक. अर्थशास्त्र विभाग,
वाघीरे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सासवड, पुणे
भ्रमणध्वनी९९२२१३८६७४ :, ई.मेल. sunitakolte22@gamil.com

गोषवारा

भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था आहे टक्के लोकसंख्या शेती ६८ आजही जवळपास . त्यामुळे बहुसंख्य. आणि शेतीसंबधित क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे दिसून येतेभारतीय हे शेतकरी असून त्यांचे उदरनिर्वाहाचे साधन हे शेती आहे एकूण . भारतातील राष्ट्रीय उत्पनातील वाटा ही शेती क्षेत्राचा मोठा भाग आहे. त्यामुळे शेतीक्षेत्राकडे एक आर्थिक आणि सामाजिक विकास . रोजगारातील वाटा हि शेतीक्षेत्राचा मोठा वाटा आहे म्हणून बघण्याची गरजआहे पण शेती क्षेत्र हे अनियमित आणि अनिश्चीत असा मान्सून पावसावर अवलंबून आहे , यांत्रिक असा नवीन , तांत्रिक, तकरी आधुनिकत्यामुळे शे, त्यामुळे पिकाची शेतकऱ्यांना शाश्वती नसते त्यासाठ, तर शेतकऱ्यांना पिकासाठी एक सुरक्षित कवच गरज आहे, योजनाचा अवलंब करायला घाबरतोी केंद्र सरकारने केंद्र पुरस्कृत योजना म्हणून राष्ट्रीय कृषी विमा योजना १९९९ मध्ये सादर केलीपंतप्रधान . त्यामुळे शेतकऱ्यांना या योजनेमुळे मोठे पिकांना एक आधार मिळाला .न राबवलीपासू २०१६ पिक विमा योजना .आहे

प्रस्तावना :

भारत हा विकसनशील देश आहे आणि भारतामध्ये कृषी हे एक महत्वाचे आर्थिक क्षेत्र आहे भारतातील अनियमित आणि अनिश्चित मान्सून मुळे शेतकऱ्यांना अनेक जोखीमिचा सामना करावा लागतो. शेतकऱ्यांना पूर दुष्काळ .,कीड ,रोग आणि इतर नेसार्गिक आपत्तीचा सामना करावा लागतो पन शेतकऱ्यांना . याची फारशी जाणीवही नसते मजतात आणि वेळही तसेच शेतकऱ्यांना पिक विम्याचे फायदे मर्यादित स. देशाच्या सकल राष्ट्रीय . भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा वाटा खूप महत्वाचा आहे. त्यामुळे खूप लागतो % १७ उत्पादनात हा वाटाअसून ५० पेक्षा जास्त भारतीय लोकसंख्या उदरनिर्वाहा %साठी शेतीव अवलंबून आहेत्यामुळे . देणे आवश्यक असते ते काम पिक विमा करते त्यामुळे जोखीम असलेल्या पिकांना संरक्षण. पिक विम्याचा प्रसार करण्यासाठी बराच वेळ लागतो भारतात पिक विम्याचे . शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत होते नं.प्रयोग स्वातंत्र्यानंतर लगेचच सुरु झाले होतेतर राष्ट्रीय कृषी विमा योजना १९९९ मध्ये सादर केलीपंतप्रधान . . पासून राबवली २०१६ क विमा योजनापि

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

विकसित आणि विकसनशील देश मिळून जगातील जवळपास ६७ देश्यामध्ये वेगवेगळ्या स्वरुपात शेती विमा योजना अस्तित्वात आहे अमेरिका .,कॅनडा ,स्पेन ,जपान ,चीन भारत आणि ब्राझील हे त्यातील काही देश या सर्व देशात अजूनही व्यायसायिक शेती बनविण्यासाठी पिक विमा गरजेचे आहे .

अभ्यासाची उद्दिष्टे-:

अभ्यासकाने प्रस्तुत संशोधनाची पुढील उद्दिष्टे निर्धारित केली आहेत.

१. पिक विमा योजना याचा आढावा घेणे .
२. भारतातील पिक विमा योजनेचे अध्ययन करणे.
३. पिक विमा योजनेमुळे शेतकरी आणि ग्रामीण भागात झालेल्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचा आभ्यास करणे.
४. पिक विमा योजनेचे लाभार्थी शेतकरी तलाठी यांच्या समस्यांचे अध्ययन करून त्यावर , कृषी अधिकारी, .उपाय सुचविणे

गृहीत कृत्य -:

१. पिक विमा योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या पिकांना संरक्षण मिळाले आहे.
२. पिक विमा योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासास मदत झाली आहे.
३. पिक विमा योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात सुधारणा झाली आहे.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती-:

केंद्र सरकार पुरस्कृत कृषी विकासासाठी योजलेल्या अनेक योजनांपेकी या ' पिक विमा योजना' त्यासाठी केवळ व्दितीय तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब . योजनासंदर्भात माहितीवजा पध्दतीचा लेख आहे .संदर्भ ग्रंथ आणि इंटरनेटचा वापर करून लेख तयार केला आहे, जर्नल्स. करण्यात आला आहे

अभ्यास विषय :भारत हा कृषिप्रधान देश आहे त्यामुळे भारताच्या राष्ट्रीय उत्पनात शेती क्षेत्राचा फार मोठा वाठा आहे त्यामुळे शेतकरांच्या आर्थिक .त्यामुळे आजच्या आधुनिक तंत्रज्ञानात शेती हा अत्यंत महत्वाचा विषय आहे, न पिक विमा योजनेची गरज आहेसामाजिक आणि शाश्वत विकासासाठी त्यांना एक सुरक्षित कवच म्हणू याच.ाच एक भाग म्हणून केंद सरकारने या योजनेची .ही योजना कार्यान्वित केली आहे' पिक विमा योजना' . आवश्यकता विचारात घेवून हा विषय अभ्यासासाठी निवडला आहे

विषयाची मांडणी :

या लेखाची मांडणी करताना शोधनिबंधाचे शीर्षक शेतकऱ्याच्या आर्थि : विमा योजना पिक'क व सामाजिक विकासावरील परिणामाच्या अभ्यास , अभ्यासाची उद्दिष्टे,प्रस्तावना, असे असून त्यात गोषवारा – '

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

संशोधन पद्धतीकार्यप्रणाली आणि , अभ्यास विषय आणि विषय विवेचनात पिक विमा योजनेची पार्श्वभूमी, ठप्पे असा स्वरुपात मांडणी केली आ योजनेची मार्गदर्शक तत्वे अथवाहे .

पिक विमा योजनेची पार्श्वभूमी व योजना :

राजीव गांधी पंतप्रधान असताना केंद सरकारने १९८७ साली देशातील पहिली पीकविमा योजना सुरु केली त्यानंतर १९९९ साली एन या योजनेत . लागू केली' राष्ट्रीय कृषी विमा योजना' ए सरकारने. डी. नैसर्गिक आपत्तीपासून संरक्षण मिळण्यासाठी विमा काढता येत असला तरी या योजनेत सर्व पिकांचा समावेश कें नव्हता करिता महाराष्ट्र राज्याच्या सर्व जिल्हात पंतप्रधान पीकविमा योजना २०१६ खरीब हंगाम . हि अंतिम मुद २०१६ जुलै ३१ साठीया योजनेत सहभागी होण्या. राबविण्यात येत आहेत होती पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखालील केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत या नवीन " प्रधानमंत्री फसल बिमा योजना " मा ला प्रधानमंत्री पीक वि २०१६ जानेवारी १३ केंद सरकारने. पिक विमा योजनेला मंजुरी देण्यात आली होती योजनेस केंद्रीय मंत्री मंडळान े मंजुरी देण्यात आली या योजनेत संपूर्ण राज्यामध्ये एकच विमा कंपनी असून . हा . शी सलग्न करण्यात येणार आहे ' एग्रीकॅल्चर इन्शुरन्स कंपनी ऑफ इंडिया' इतर खाजगी विमा कंपन्या बिगरमो, तसेच चक्रीवादळे, विमा उत्पनातील घट याबरोबरच पिक काढणी नंतर पिकांचे झालेले नुकसानसमी पाऊस या आपत्ती पासून संरक्षण देणार आहे .

कार्यक्षेत्र :

ही योजना राज्यांनी निकष पूर्ण करून राबवायची असली तरी एक योजना- एक राष्ट्र ' पंतप्रधानाच्या, . या उद्देशाने ती संबध देशात राबवण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले आहे '

प्रधानमंत्री पिक विमा योजना

खरीब २०२२ २०२३-

अक्र..	पिक	०. हे२०.आर	०.हे४०.आर	०६. हे आर.	०.हे८.आर	१.हे००.आर
१	सोयाबीन	२१२ रु.	४२४ रु.	६३६ रु.	८४८ रु.	१०६० रु.
2	तूर	१४७ रु.	२९४ रु.	४४१ रु.	५८८ रु.	७३६ रु.
3	कपाशी	५५० रु.	११००रु.	१६५० रु .	२२०० रु.	२७५० रु.
४	मुग	८८ रु.	१७६ रु.	२६४ रु.	३५२ रु.	४४० रु.
५	उडीद	४४० रु.	४४० रु.	४४० रु.	४४० रु .	४४० रु.

संदर्भ ; www.easysarkariyojana.com

वरील तक्त्यात प्रधानमंत्री पिक विमा योजने अंतर्गत २०२२, मधील खरीब हंगामातील सोयाबीन २३-

तूर .० मुग उडीद या पिकांना अनुक्रमे, कपाशी,२० हे . हे ४०.० , आर.आर. हे ६०.०,आर. हे ८०.०,आर ,

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

१. हे ००.आर नुसार पिक विमा योजनेमार्फत नुकसानभरपाई देण्यात आले आहे त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याच्या . .पिकांना आर्थिक आधार मिळाला आहे

पिक विमा योजनेची उद्दिष्टे :

१. नैसर्गिक आपत्ती कीटक आणि रोगराई यामुळे पिकांना नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा , संरक्षण व आर्‌थिक आधार देणे .
२. नवीन व आधुनिक शेतीपद्‌धतीचा स्वीकार करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करणे.
३. शेतीमध्ये टिकून राहण्यासाठी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर करणे .
४. कृषी क्षेत्राला पतपुरवठा करत राहणे ज्यामुळे अन्नसुरक्षा लाभेल. कृषी तंत्राची वाढ होईल,

पिक विमा योजनेचे लाभ व फायदे :

१. दुष्काळ ,पूर ,अतिवृष्टी इदयादी नैसर्गिक संकटामुळे होणाऱ्या पिकांच्या नुकसानीची भरपाई शेतकऱ्यांना पिक विमा योजना करून देते ,त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचा अभ्यास करता येतो .
२. एखाद्या वर्षी पिक बुडाले तरी पुढील वर्षी शेतकऱ्यांना कर्ज मिळण्यास अडचण येते म्हणून त्याची . . प्रत्ययप्रात्रता टिकवण्यासाठी पिक विमा योजना उपयुक्त ठरते
३. पिक योजना विमा मुळे अन्याधान्ये ,डाळी,तेलबिया यांच्या उत्पादनाला आधार आणि प्रोत्साहन मिळते का याचे अध्ययन करून शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे वास्तविक अध्ययन करण्यासाठी हा विषय महत्त्वाचा आहे.
४. भारतीय शेतकऱ्यांना पिकांना संरक्षण मिळाल्यामुळे नवीन प्रयोग ,गुंतवणूक करायला प्रोत्साहन मिळते मुळे शेतकऱ्यांची आर्थि दाने करण्याची क्षमता वाढते पिक विमा योजना १०० त्यांचा एका दाण्याचे.क ,सामाजिक स्थिती कशी सुधारेल हे महत्त्वपूर्ण बाबीचा अभ्यास या संशोधनातून करण्यात येतील.

सारांश-:

कृषी ,पिक विमा योजना संबंधित विविध अहवाल, ग्रंथ, लेख, शोधनिबंध, प्रबंध, इत्यादी चा आढावा घेताना असे लक्षात येते की, बहुतेक लिखाणातूनपिक विमा योजना कृषी, सेवासुविधा ची देशाच्या विकासातील भूमिका ही अत्यंत महत्वाची असल्याचे दिसून येते.

ज्या देशात कृषी सेवा व सुविधा मोठ्या प्रमाणात पुरविल्या जातात त्या देशाच्या आर्थिक विकासात जलद गतीने विकास झाल्याचे दिसून येते.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

संदर्भसूची-:

१. *जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन (पुणे– जिल्हा) २०२०-*
२. *अर्थ व सांख्यिकी संचनालय नियोजन विभाग आर्थिक पाहणी (२०-२०१९)*
३. *डॉ२००८ विजय काविमंडन. कृषी अर्थशास्त्र श्री २१७ ते २८५ .पान नं . मंगेश प्रकाशन नागपूर.*
४. *डॉ २०११ ढमढेरे. व्ही. एस. कुलकर्णी आणि डॉ. डी. बी. आर्थिक विचार , डायमंड प्रकाशन , पुणे १११ ते १४१. न. पान.*
५. *आगलावे प्रदीप जानेवारी 2000 संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर .*
६. *पुणे जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन २०१८ जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयमहाराष्ट्र . .शासन पुणे*
७. *Dr.Chandrashekar Prasad (2012) Indian Economy A Performance Review- 1947-48 to 2010-11New Century Publication ,New Delhi India Volume P.P.1-36.*
८. *Ruddar Datt And K.P.M. Sundharam (2007) Indian Economy,S.Chand Publication ,New Delhi India Volume P.P. 461-497.*
९. *Pocket Book of agricultural statistics*
१०. *इंटरनेट*
www. Crops insurance scheme , ***www.easysarkariyojana.com***

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या कृषी विकास योजनांचा चिकित्सक अभ्यास

कु. संतोष अर्जुन शिंदे
संशोधक
(प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, निगडी.)

डॉ. सत्यम काकासाहेब सानप
मार्गदर्शक
(सहयोगी प्राध्यापक, व्यावसायिक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, इंद्रायणी महाविद्यालय, तळेगांव दाभाडे.)

घोषवरा:

कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सगळयात महत्वाचा व्यवसाय मानले जाते. शेती व शेतपूरक व्यवसायात आजही 60 ते 70 टक्के लोकसंख्या गुंतलेली आहे. महात्मा गांधीजींच्या मते, "शेती ही भारतीय लोकांच्या उपजीविकेचे साधन असल्यामुळे शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आत्मा आहे." म्हणजेच देशाचा अौद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा विकास सुद्धा शेती व्यवसायावरच अवलंबून आहे. देशाची जर कोणतीही योजना खऱ्या अर्थाने आर्थिकदृष्ट्या यशस्वी होण्यासाठी शेती क्षेत्राची प्रगती होणे काळाची गरज आहे. 2023-24 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात 1,25,036 रुपयांचे वितरण शेती क्षेत्रासाठी करण्यात आले आहे. जगितक महामंदीच्या काळात ही कृषी क्षेत्रानेच तारले आहे. यासाठी केंद्र शासन नेहमीच नाविन्यपूर्ण योजना राबवत असते. या विविध योजनामुळे शेतीचा विकास मोठया प्रमाणावर झालेला दिसून येतो.

मुख्य शब्द: हरित क्रांती, राष्ट्रीय कृषी धोरण, राष्ट्रीय कृषी विकास योजना, सिंचन योजना, सस्टनेबल विकास इ.

प्रस्तावना:

शेती हा भारतीयाचा अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. कधीकाळी पारंपारिक पद्धतीने शेती करणारा देश म्हणुन ओळख असणाऱ्या भारत देशाने आज आधुनिक वळण घेतलेले आहे. आर्थिक वर्ष 2022-2023 च्या आकडेवारीनुसार कृषी व कृषी संबंधित राष्ट्रीय उत्पन्न जवळपास 15% टक्के होते. भारतीय शेती व शेतीशी निगडित असलेल्या व्यवसायामध्ये एकूण कार्यकारी लोकसंख्येच्या जवळपास 65 ते 70 टक्के लोक गुंतेलेले आहेत. कोरोना काळात खऱ्या अर्थाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला शेती क्षेत्राने तारलेले आपण सर्वांनी पाहिलेले आहे. खऱ्या अर्थाने शेतीचा विकास होण्यास सुरूवात 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताने विविध कृषी विकास योजना लागू केल्या त्यामूळेच भारतीय शेती आज वेगाने प्रगती करत आहे. 1960 च्या नंतर देशामध्ये आलेली हरितक्रांती हा शेतीच्या विकासातील मैलाचा दगड ठरला आहे. त्याचबरोबर राष्ट्रीय कृषी धोरण (2000), राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY), प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजना (PMKSY), परंपरागत कृषी विकास

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

योजना (PKVY), नॅशनल मिशन फॉर सस्टेनेबल ॲग्रीकल्चर (NMSA), प्रधानमंत्री फसल विमा योजना (PMFBY) इ. योजना या खऱ्या अर्थाने कृषी क्षेत्रातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांचे सर्वांगीण कल्याण करण्यासाठी भारताच्या चालू असलेल्या प्रयत्नांना प्रतिबिंबित करतात.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारने शेतीच्या शाश्वत व सर्वांगीण विकासासाठी विविध नाविन्यपूर्ण योजना केंद्र सरकारने राबवल्या आहेत. यातील काही प्रमुख योजनांचा आढावा खालील प्रमाणे पाहूयात:

1) हरितक्रांती (1960-1970):

कृषी उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या उपक्रमात उच्च-उत्पादक बियाणे, खते आणि कीटकनाशकांचा वाढलेला वापर आणि सुधारित सिंचन पद्धती यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. सन 1965 मध्ये, भारत सरकारने अनुवंशशास्त्रज्ञांच्या मदतीने हरित क्रांती सुरू केली, ज्यांना आता हरित क्रांतीचे जनक (भारत) डॉ. एम.एस स्वामीनाथन म्हणून ओळखले जाते . हरित क्रांतीच्या चळवळीला मोठे यश मिळाले आणि देशाची स्थिती अन्न-अभावी अर्थव्यवस्थेतून बदलून जगातील अग्रगण्य कृषी राष्ट्रांपैकी एक बनली. हरित क्रांती ही भारतीय शेती व्यवसायाला खऱ्या अर्थाने मिळालेली एक कलाटणी होती. हरित क्रांतीमुळे कृषी उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. भारतातील अन्नधान्य उत्पादनात मोठी वाढ झाली. क्रांतीचा सर्वात मोठा फायदा गव्हाच्या धान्याला झाला. योजनेच्या सुरुवातीच्या टप्प्यातच उत्पादन वाढून 55 दशलक्ष टन झाले. केवळ कृषी उत्पादनापुरते मर्यादित न राहता या क्रांतीमुळे प्रति एकर उत्पादनातही वाढ झाली. हरितक्रांतीने गव्हाच्या बाबतीत प्रति हेक्टर उत्पादन 850 किलो प्रति हेक्टर वरून त्याच्या सुरुवातीच्या अवस्थेत अविश्वसनीय 2281 किलो/हेक्टर पर्यंत वाढवले. हरितक्रांती सुरू झाल्यामुळे भारताने स्वयंपूर्णतेचा मार्ग गाठला आणि तो आयातीवर कमी अवलंबून राहिला. वाढत्या लोकसंख्येची मागणी पूर्ण करण्यासाठी आणि आणीबाणीसाठी ते साठा करण्यासाठी देशातील उत्पादन पुरेसे होते. इतर देशांमधून अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबून न राहता भारताने आपल्या शेतमालाची निर्यात सुरू केली.

2) राष्ट्रीय कृषी धोरण (2000):

राष्ट्रीय कृषी विकास धोरण अंतर्गत शेतीसाठी शाश्वत उपाय योजना, पिकांचे विविधीकरण आणि कृषी क्षेत्राच्या एकात्मिक विकासावर भर दिला जाणाऱ्या विविध योजना या धोरणांतर्गत सुरू केल्या गेल्या. त्याचबरोबर या धोरणामध्ये सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण भागातील गरीब शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आणि त्यांची उपजीविका वाढवणे हे त्याचे उद्दिष्ट होते. भारत सरकारने 28 जुलै 2000 साली शेती क्षेत्राचा शाश्वत विकास घडवून आण्यासाठी सर्व प्रथम ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांचा विकास करुन शेतीचा गतिमान विकास करण्यासाठी तसेच शेतीवर आधारित असलेल्या व्यवसायांमध्ये वाढ घडवून आणण्यासाठी शेतकरी व शेतमजूर यांच्या राहणीमानात बदल घडवून आणण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान श्री. व्ही.पी. सिंग यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय कृषी धोरणाची घोषणा केली. यातील प्रमखू उद्दीष्टे शेती क्षेत्राचा विकास दर 4 टक्के पेक्षा अधिक वेगाने घडवून आणणे, देशातील सर्व प्रदेशातील शेतकऱ्यांचा विकास घडवून आणणे, आर्थिक व पर्यावरण पूरक शाश्वत विकास घडवून आणणे इ. होता आणि त्या मुळे खऱ्या अर्थाने शेतीच्या विकासासाठी मदत मिळाली. आणि हे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

उद्दिष्ट या धोरणांतर्गत खऱ्या अर्थाने सफल झालेले आपणास दिसून येते.

3) राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY):

2007 मध्ये सुरू केलेली ही राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY) कृषी प्रकल्पांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यांना लवचिक आणि सर्वांगीण सहाय्य प्रदान करून कृषी विकासाला चालना देते. RKVY योजना 2007 मध्ये कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी एक छत्री योजना म्हणून सुरू करण्यात आली होती. या योजनेने सुरुवातीपासून बराच पल्ला गाठला आहे आणि दोन योजना कालावधीत (11वी आणि 12 वी) अंमलबजावणी केली गेली आहे. ही योजना राज्यांना कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन देते. कृषी आणि संबंधित क्षेत्र पुनरुज्जीवन (RKVY RAFTAAR) 2017-18 पासून अंमलबजावणीसाठी फायदेशीर दृष्टीकोन म्हणून या योजनेची पुनर्रचना करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये कृषी आणि उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासोबतच पोस्टहार्वेस्टिंग आणि काढणीनंतरच्या पायाभूत सुविधांवर मुख्य भर देण्यात आला आहे. 01.11.2017 रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या मान्यतेने मूल्यवर्धन. संबंधित राज्य/केंद्रशासित प्रदेशाच्या मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेल्या राज्यस्तरीय मंजुरी समितीला (SLSC) योजनेअंतर्गत प्रकल्प मंजूर करण्याचा अधिकार आहे. राज्यात या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य कृषी विभाग हा नोडल विभाग आहे. पीक विकास, फलोत्पादन, कृषी यांत्रिकीकरण, विपणन, पोस्टहार्वेस्टिंग आणि काढणीनंतरचे व्यवस्थापन, एकात्मिक कीड व्यवस्थापन, सेंद्रिय शेती, संशोधन, विस्तार इत्यादीसारख्या कृषी आणि संलग्न क्षेत्राच्या विविध उपक्रमांसाठी ही योजना उपलब्ध आहे.

4) प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजना (PMKSY):

2015 मध्ये सुरू करण्यात आलेली प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) ही जलस्रोत, वितरण आणि कार्यक्षम जल व्यवस्थापन पद्धतींच्या विकासाद्वारे शेतीमध्ये पाणी वापर कार्यक्षमता सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित करते. ही कृषी उत्पादकता सुधारण्यासाठी आणि देशातील संसाधनांचा अधिक चांगला वापर सुनिश्चित करण्यासाठी एक राष्ट्रीय मिशन आहे. 2015-2016 या कालावधीत योजनेसाठी ₹ 53 अब्ज (US$ 773.8 दशलक्ष) चे बजेट वाटप करण्यात आले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली 1 जुलै 2015 रोजी आर्थिक घडामोडींच्या मंत्रिमंडळ समितीच्या (CCEA) बैठकीत हा निर्णय घेण्यात आला . 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी (2015-16 ते 2019-20) 50000 कोटी रुपयांच्या खर्चासह ही योजना मंजूर करण्यात आली आहे.

5) नॅशनल मिशन फॉर सस्टेनेबल ॲग्रीकल्चर (NMSA):

2010 मध्ये सुरू करण्यात आलेले NMSA चे उद्दिष्ट शेतीला हवामान बदलासाठी अधिक लवचिक बनवणे आणि शाश्वत पद्धतींना प्रोत्साहन देणे आहे. नॅशनल मिशन फॉर सस्टेनेबल ॲग्रिकल्चर (NMSA) हे अभियान कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. हे अभियान विशेषत: पर्जन्य आधारित भागांसाठी, एकात्मिक शेती, पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर, माती/जमिनीचे आरोग्य व्यवस्थापन आणि साधनसंपत्तीचे संवर्धन या उद्देशाने आयोजित करण्यात आले आहे. अभियानाची उद्दिष्टे ही शेती अधिक उत्पादनक्षम, शाश्वत,

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

फायदेशीर आणि हवामानाशी जुळवून घेणारी करण्यासाठी स्थानाशी अनुकूल एकात्मिक / संमिश्र शेती पध्दतीचा प्रसार माती आणि मातीचा ओलावा संवर्धन करण्याचे योग्य उपाय करून नैसर्गिक साधनसंपत्ती वाचवणे. जमिनीचा कस/सुपीकता दाखवणा-या नकाशांच्या आधारे, मातीतील मॅक्रो आणि मायक्रो पोषक द्रव्यांच्या चाचणीवर तसेच खते इत्यादींच्या योग्य वापरावर आधारित मातीच्या व्यापक आरोग्य व्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब करणे. पाण्याच्या कार्यक्षम व्यवस्थापनाद्वारे जलसंपदेचा योग्य वापर करून शेतीचा विस्तार वाढवणे – 'पाण्याच्या प्रत्येक थेंबामागे जास्तीत जास्त पीक घेणे. नॅशनल मिशन ऑन ॲग्रिकल्चर एक्सटेन्शन अँड टेक्नॉलॉजी, नॅशनल फुड सिक्युरिटी मिशन, नॅशनल इनिशिएटिव्ह फॉर क्लायमेट रेजिलियंट ॲग्रिकल्चर (NICRA) यासारख्या इतर चालू अभियानांच्या सहयोगाने शेतकरी आणि हितसंबंधी लोकांची हवामानातील बदलाशी जुळवून घेणारी आणि त्याचे परिणाम सौम्य करण्याची क्षमता विकसित करणे ही आहेत.

6) प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (PMKSY):

2019 मध्ये भारत सरकारने एक उपक्रम आहे जो शेतकऱ्यांना किमान उत्पन्न समर्थन म्हणून प्रतिवर्ष ₹ 6,000 (US$ 87.6) पर्यंत प्रदान करतो. या उपक्रमाची घोषणा 1 फेब्रुवारी 2019 रोजी पीयूष गोयल यांनी भारताच्या अंतरिम केंद्रीय अर्थसंकल्प 2019 दरम्यान केली होती. या योजनेसाठी ₹ 75,000 कोटी (US$ 10.95 अब्ज समतुल्य) खर्च अपेक्षित आहे. 2018-2019 साठी योजनेअंतर्गत ₹ 20,000 कोटींचे वाटप करण्यात आले. 24 फेब्रुवारी 2019 रोजी नरेंद्र मोदी यांनी गोरखपूर , उत्तर प्रदेशमधील एक कोटीहून अधिक शेतकऱ्यांना ₹ 2,000 चा पहिला हप्ता हस्तांतरित करून योजना सुरू केली. ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना १४ हप्ते प्राप्त झाले आहेत. कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाने पीएम किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गत सर्वोच्च कामगिरी करणाऱ्या राज्यांना आणि जिल्ह्यांना पुरस्कृत केले आहे.

7) प्रधानमंत्री फसल विमा योजना (PMFBY):

2016 मध्ये ही योजना लागू करण्यात आली. ही पीक विमा योजना नैसर्गिक आपत्ती, कीटक किंवा रोगांमुळे पीक अपयशी झाल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.केंद्र सरकारने १३ जानेवारी २०१६ रोजी ' प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेस केंद्रीय मंत्रिमंडळाने मंजुरी दिली. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी संपूर्ण राज्यामध्ये एकच विमा कंपनी असणार असून इतर खाजगी विमा कंपन्या 'ॲग्रिकल्चर इंशुरन्स कंपनी ऑफ इंडिया' (Agricultural Insurance Company of India) शी संलग्न करण्यात येणार आहेत. हा विमा केवळ 'उत्पन्नातील घट' एवढ्यापुरताच मर्यादित नसून पीक काढणीनंतर पिकाचे झालेले नुकसान, तसेच चक्रीवादळे, भूस्खलन, बिगरमोसमी पाऊस इ. स्थानिक पातळीवरील आपत्तींपासूनच्या संरक्षणासाठीही हा विमा उपलब्ध करण्यात येणार आहे. पिकांच्या नुकसानीची स्थिती जाणून घेऊन विम्याच्या रकमेवर हक्क सांगण्याची प्रक्रिया जलद व्हावी यासाठी सुदूर संवेदन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येणार आहे. ही विमा योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी खुली आहे, मात्र कोणावरही बंधनकारक नाही.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

सारांश:

स्वतंत्र उत्तर काळानंतर शेतीच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी केंद्र सरकारने विविध नाविन्यपूर्ण योजना राबवून शेती क्षेत्राची प्रगती झपाट्याने व्हावी यासाठी केलेल्या दिसून येतात. प्रामुख्याने प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, प्रधानमंत्री किसान सन्मान योजना, राष्ट्रीय कृषी धोरण, प्रधानमंत्री फसल विमा योजना इ. योजनांच्या माध्यमातून केंद्र शासनाने नेहमीच कृषी क्षेत्र व कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असणारे सर्व शेतकऱ्यांना सन्मानाने जगता यावे याकरता विविध योजना राबवलेल्या दिसून येतात आणि यामुळे उदरनिर्वाहासाठी प्रसिद्ध असलेली भारतीय शेती आज मात्र मोठ्या प्रमाणावरती शेतीमधून विविध उत्पादने निर्यात करताना दिसून येते याचे सर्व श्रेय खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र काळानंतर राबवलेल्या विविध योजनांना जाते. अशाच योजना पुढील काळात ही शासनाने लक्षात घेऊन मोठ्या प्रमाणावर राबवाव्यात.

संदर्भ सूचि :

1) केंद्रीय अर्थसंकल्प 2023-24

2) राष्ट्रीय कृषी विकास योजना कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालय

3) कृषी आणि शेतकरी कल्याण विभाग खर्चाचा केंद्रीय अर्थसंकल्प 2023 24

4) डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर, भारतातील कृषी विकास, शिवजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

5) https://agricoop.nic.in/#gsc.tab=0

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

उद्योग वाढीसाठी मानवी भांडवलाचे योगदान

कु. गंगावणे श्रद्धा मानसिंग
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

गोषवारा

उद्योग वाढीसाठी मानवी भांडवलाचे योगदान हे महत्त्वपूर्ण आहेहा शोधनिबंध या विषयावरील मानवी . ज्ञान आणि क्षमता अशी केली जाते ज्याचा उपयोग आर्थिक मूल्य निर्माण ,भांडवलाची व्याख्या व्यक्तींची कौशल्ये सं :हे दोन घटकांमध्ये विभागले गेले आहे .करण्यासाठी केला जातोज्ञानात्मक कौशल्ये ,ज्यामध्ये साक्षरता , ,ज्यात परस्पर कौशल्ये ,संज्ञानात्मक कौशल्ये-आणि गैर ;संख्याशास्त्र आणि समस्या सोडवणे समाविष्ट आहे नोकरीची ,हे घटक एखाद्या व्यक्तीची कमाई क्षमता .कार्य नैतिकता आणि चिकाटी यांचा समावेश होतो कामगिरी आणि एकूण उत्पादकता यांच्याशी संबंधित असल्याचे मानले जाते .

मानवी भांडवल आणि उद्योग वाढ यांच्यातील संबंधांवरील सिद्धांत भिन्न आहेतकाहींचा असा विश्वास आहे की . उत्पादन प्रक्रियेमध्ये मानवी भांडवल आवश्यक इनपुट आहे आणि मानवी भांडवलाच्या वाढीव पातळीमुळे इत .उद्योगाची वाढ वाढू शकतेरांचा असा विश्वास आहे की संबंध अधिक जटिल आहे आणि उद्योगाच्या वाढीवर मानवी भांडवलाचा प्रभाव उद्योग आणि इतर घटकांवर अवलंबून आहे.

मानवी भांडवल आणि उद्योग वाढ यांच्यातील संबंध तपासण्यासाठीविविध स्त्रोतांकडून प्रायोगिक पुरावे गोळा , विकयामध्ये .केले गेले आहेतसित आणि विकसनशील देशांच्या तसेच विविध क्षेत्रे आणि उद्योगांच्या अभ्यासांचा समावेश आहेया अनुभवजन्य संशोधनाचे निष्कर्ष सूचित करतात की मानवी भांडवल आणि उद्योग वाढ . हा शोधनिबंध उद्योगाच्या .परस्परसंबंधाची ताकद अनिर्णित आहे ,तथापि ,यांच्यात परस्परसंबंध आहेवाढीवर मानवी भांडवलाच्या प्रभावाचे परीक्षण करतो .

एकूणचया शोधनिबंधाने उद्योग वाढीसाठी मानवी भांडवलाच्या योगदानावर वर्तमान साहित्याचे , निष्कर्ष असे सूचित करतात की मानवी भांडवलाच्या वाढीव पातळीमुळे उद्योगाची .विहंगावलोकन दिले आहे डेटा मर्यादित आहे आणि परस्परसंबंधाची त ,वे असले तरीवाढ होऊ शकते असे काही पुराकद अनिर्णित आहे . .पुन्हा चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी आणखी संशोधनाची गरज आहे ,त्यामुळे

प्रस्तावना

उद्योगाच्या वाढीमध्ये मानवी भांडवलाचे महत्त्व फार पूर्वीपासून ओळखले गेले आहे तरीही जागतिकीकरण आणि , तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे जग अधिकाधिक एकमेकांशी जोडले गेल्याने त्याचे महत्त्व गेल्या काही वर्षांतच वाढले आहेया प्रकारचे भांडवल आर्थिक ,उद्योगाच्या वाढीवर मानवी भांडवलाच्या प्रभावाचे परीक्षण करतो . ,चा विविध क्षेत्रांवर होणारा परिणाम पाहूनमानवी भांडवला .विकासासाठी योगदान देणारे विविध मार्ग दर्शवेल

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

लोकांची ग ुणवत्ताकौशल्ये आणि कौशल्य उद्योगाच्या विस्ताराला चालना देण्यासाठी आणि चालना देण्यासाठी , स्पर्धात्मक फायदे मिळविण्यासाठी आणि जास्तीत जास्त ,याशिवाय .कशी मदत करू शकतात हे दाखवतो भांडवलाचा वापर करण्याच्या विविध मार्गांचा शोध घेतला परतावा मिळविण्यासाठी मानवी आहेउद्योग ,शेवटी . वाढ आणि आर्थिक विकास या दोन्हींवर मानवी भांडवलाच्या वाढत्या महत्त्वाच्या संभाव्य परिणामांवर चर्चा आणि कंपन्या आणि देश संभाव्यपणे लक्षणीय आर्थिक वाढ ,मानवी भांडवलात योग्य गुंतवणुकीसह .करेल .विकास अनलॉक करू शकतात

मानवी भांडवलाची संकल्पना:

मानवी भांडवलाची संकल्पना व्यक्ती किंवा गटांची कौशल्येज्ञान आणि क्षमतांचा संदर्भ देते ज्याचा उपयोग , मानवी भांडवलाचा गुंतवणुकीचा एक प्रकार म्हणून .आर्थिक उत्पादकता वाढविण्यासाठी केला जाऊ शकतो ज्यामध्ये व्यक्ती कालांतराने त्यांची ,जाऊ शकतो विचार केलाकौशल्ये आणि ज्ञान वाढवतात आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत त्यांचे मूल्य वाढतेकारण ते व्यक्तींना ,मानवी भांडवलाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे शिक्षण . .रतेकामाच्या ठिकाणी यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान प्रदान क

उद्योगांच्या वाढीसाठी मानवी भांडवल हे प्रमुख घटक म्हणून ओळखले जातेअसे दिसून आले आहे की ज्या . हे .उद्योगांमध्ये उच्च शिक्षित कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे ते अधिक जलद आणि शाश्वत वाढ अनुभवतात नीसाठी फायदेशीर निर्णय घेण्यास अधिक नाविन्यपूर्ण उपाय देतात आणि कंप ,कामगार अधिक उत्पादक आहेत अधिक सक्षम आहेतया वस्तुस्थितीमुळे आहेशिक्षित कामगारांचे प्रमाण जास्त असल्याने -उच्च ,याव्यतिरिक्त . .कंपनीद्वारे उत्पादित उत्पादनाच्या गुणवत्तेत वाढ होऊ शकते

शिक्षणाव्यतिरिक्त . वाढीस हातभार लावू शकतेइतर मार्ग आहेत ज्याद्वारे मानवी भांडवल उद्योगाच्या , ज्या काम ,उदाहरणार्थगारांकडे मजबूत आंतरवैयक्तिक कौशल्ये आहेतते संघांमध्ये चांगले काम करण्यास , सक्षम आहेत आणि त्यांचा वेळ प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यास सक्षम आहेत ते सर्व उद्योगाच्या एकूण वैविध्यपूर्ण कार्यबल असणे देखील नाविन्य ,रिक्तयाव्यति .उत्पादकतेमध्ये योगदान देऊ शकतातआणि सर्जनशीलतेला चालना देण्यासाठी मदत करू शकतेज्यामुळे अधिक कार्यक्षम प्रक्रिया आणि उत्पादने होऊ , .शकतात

शेवटीशिक्षित कामगार -उच्च .मानवी भांडवल उद्योगाच्या आर्थिक स्थिरतेसाठी देखील योगदान देऊ शकते , नियोक्त्यांसाठी अधिक मौल्यवान असतात आणि अशा प्रकारे तेउच्च पगाराचे आदेश देऊ शकतातहे . ऑपरेशनल खर्च कमी करण्यास आणि उद्योगासाठी अधिक स्थिर आर्थिक वातावरण तयार करण्यास मदत करू .शकते

एकूणचशिक्षणात गुंतवणूक .चा घटक आहेहे स्पष्ट आहे की उद्योग वाढीसाठी मानवी भांडवल हा महत्त्वा , मजबूत परस्पर संबंध वाढवून आणि ,करूनवैविध्यपूर्ण कार्यशक्तीला चालना देऊनकंपन्या हे सुनिश्चित करू , .शकतात की त्यांचे मानवी भांडवल त्यांच्या वाढीसाठी आणि यशात योगदान देण्यास सक्षम आहे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अभ्यासाचे उद्दिष्ट

1.मानवी भांडवल या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

2. उद्योगांमध्ये नावीन्य आणि उत्पादकता वाढवण्यात शिक्षण कौशल्य आणि ज्ञान यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

3. मानवी भांडवल विकास आणि आर्थिक वाढ यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण करणे.

4. औद्योगिक वाढ आणि स्पर्धात्मकता मानवी भांडवलात कशी वाढवू शकते याविषयी अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

हा पेपर द्वितीय माहितीवर आधारित आहे पेपर लिहीत असताना विविध प्रकारचे संशोधन पेपर .,विविध तज्ञांचे लेख, वेबसाईट, सरकारी रिपोर्ट इसाधनांचा वापर केला आहे ..

असे म्हणता येईल की .भांडवलाचे योगदान कमी लेखता येणार नाही भारतीय उद्योगाच्या वाढीसाठी मानवी , मोठ्या संख्येने सुशिक्षित आणि कुशल व्यक्तींच्या उपलब्धतेमुळे उद्योगांना नवीनतम तंत्रज्ञान आणि प्रक्रियांमध्ये प्रवेश करणे आणि नवीन उत्पादने आणि सेवा तयार करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या संसाधने आणि गुंतवणूकदारांच्या मोठ्या गटामध्ये प्रवेश करणे शक्य झाले आहेअलिकडच्या वर्षांत भारतीय उद .्योगाच्या वाढीसाठी हे महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

मानवी भांडवलाचा संस्थांवर होणारा परिणाम:

उद्योग वाढीसाठी मानवी भांडवलाचे योगदान संस्थांच्या यशासाठी आणि विकासासाठी आवश्यक आहेमानवी . ही एक अमूर्त मालमत्ता आहे जी मूल्य निर्माण .कौशल्ये आणि क्षमता ,म्हणजे कामगारांचे सामूहिक ज्ञान भांडवल हे कोणत्याही संस्थेतील सर्वात मौल्यवा .करण्यासाठी वापरता येतेन संसाधन आहे आणि नवीन उत्पादनेसेवा , .आणि प्रक्रियांच्या विकासासाठी ते आवश्यक आहे
मानवी भांडवल नावीन्य आणते आणि उत्पादकता वाढवतेहे संस्थेच्या विकासासाठी आणि यशासाठी आवश्यक . योग्य कौशल्ये आणि ज्ञान असलेले कर्मचारी उद् .ज्ञान आणि अनुभव प्रदान करते ,कौशल्येयोगाच्या वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात ,रात आणू शकतातनाविन्यपूर्ण उत्पादने आणि सेवा बाजा ,ते नवीन कल्पना . .ज्यामुळे विक्री आणि नफा वाढतो

संस्थेच्या संस्कृती आणि मूल्यांच्या विकासामध्ये मानवी भांडवल देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतेहे कर्मचारी . आहेत जे संस्कृतीला आकार देतात आणि सकारात्मक कार्य वातावरण तयार करण्यास मदत करतातएक .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

जे ,ना आकर्षित करण्यास आणि टिकवून ठेवण्यास मदत करतेतिभावान कर्मचाऱ्यांमजबूत संस्कृती प्र .उद्योगाच्या वाढीसाठी आवश्यक आहे

मानवी भांडवलाचा विकास देखील संस्थेसाठी स्पर्धात्मक फायदा निर्माण करण्यास मदत करतोजे कर्मचारी . बाजारपेठेत स्पर्धात्मक धार मिळविण्यासाठी मदत त्यांच्या क्षेत्रातील जाणकार आणि कुशल आहेत ते संस्थेला .यामुळे नफा आणि बाजारातील हिस्सा वाढू शकतो .करू शकतात शेवटीमानवी भांडवल कर्मचार्यांना आवश्यक प्रशिक्षण आणि वि ,कास प्रदान करून संस्थात्मक कामगिरी सुधारू शकतेत्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या चांगल्या जे कर्मचारी पुरेसे प्रशिक्षित आणि विकसित आहेत ते . .हे कार्यप्रवाह सुधारण्यास आणि संस्थेची कार्यक्षमता वाढविण्यात मदत करू शकते .प्रकारे समजू शकतात

शेवटीमानवी भांडवल ह ,ी कोणत्याही संस्थेसाठी एक अमूल्य संपत्ती आहे आणि उद्योग वाढीसाठी तिचे योगदान आवश्यक आहे ,ना चालविण्यासाठी आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठी आवश्यक कौशल्येहे नवकल्प . हे सकारात्मक कामाचे वातावरण तयार करण्यास मदत करते आणि यामुळे .ज्ञान आणि अनुभव प्रदान करते नफा आणि बाजारातील हिस्सा वाढू शकतोना त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या चांगल्या ते कर्मचाऱ्यां ,शेवटी . .कारे समजून घेण्यास मदत करण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण आणि विकास प्रदान करतेप्र

च्या उदारीकरणापूर्वी आणि नंतर भारतातील उत्पादन क्षेत्र 1991

उद्योग	एफडीआय भत्ता	प्रवेश मार्ग
अल्कोहोल उर्धपातन आणि मदय निर्मिती	**१००%**	स्वयंचलित
कॉफी आणि रबर प्रक्रिया आणि गोदाम	**१००%**	स्वयंचलित
संरक्षण उत्पादन	२६ %	FiPB
घातक रसायने आणि आयसोसायनेट्स	१००%	स्वयंचलित
औद्योगिक स्फोटके	**१००%**	स्वयंचलित
औषधे आणि फार्मास्युटिकल्स	१००%	स्वयंचलित
वीज निर्मिती, पारेषण आणि वितरण (अणुऊर्जा वगळता)	**१००%**	स्वयंचलित.

१९९१ नंतर (२०११ भारतीय रिझर्व बँक)उत्पादन क्षेत्रासाठी एफडीआय FDIमर्यादा

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

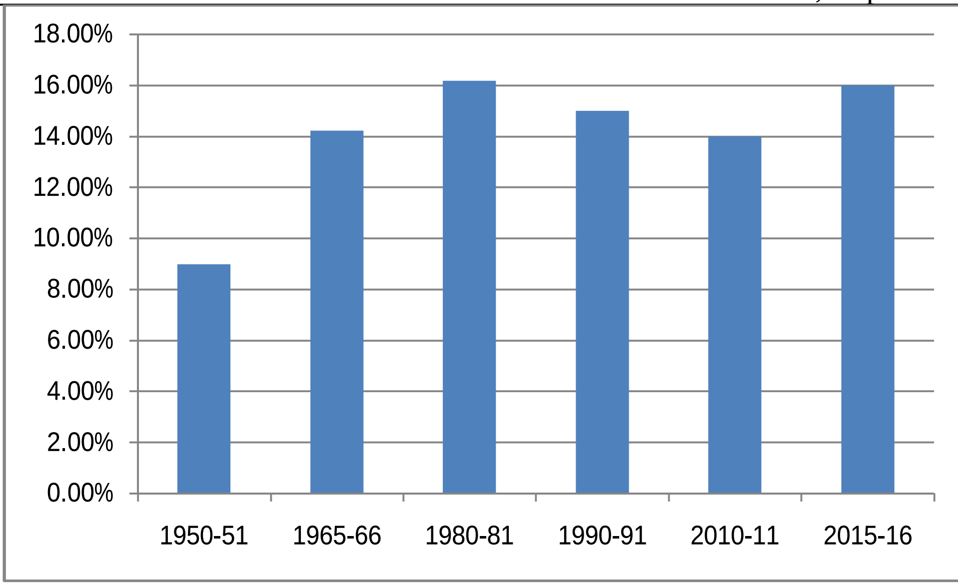

१९५० पर्यंत १६-२०१५ ते ५१-GDP मध्ये भारतीय उत्पादन क्षेत्राचा वाटा %

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर GDPमध्ये उत्पादन क्षेत्राचे योगदान फार मोठे नव्हते .1950-51 दरम्यान, भारतातील उत्पादन क्षेत्राचे GDP मध्ये केवळ 8.98% योगदान होतेतथापि ., 1965-66 पर्यंत, ते 14.23% पर्यंत वाढले होते, 1980 च्या सुरूवातीस हा आकडा आणखी वाढून 16.18% झाला होता परंतु त्या दशकात 1990-91 पर्यंत तो स्थिर राहिलाढीमुळे आणि देशाच्या जीडीपीमध्ये वाढलेल्या ही थोडीशी घसरण सेवा क्षेत्राच्या वा . .योगदानामुळे होते2014-15 या आर्थिक वर्षात उत्पादन क्षेत्राचे GDP मध्ये सुमारे 16% योगदान होते.

१९९१ पूर्वीची पूर्वीची औद्योगिक वाढ तीन मुख्य कालखंडामध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकते.

टप्पा	**कालावधी**	**प्रमुख उद्योग**
पहिला टप्पा	1965-1950	साखर, वनस्पती तेले, कापूस कापड, तागाचे कापड, लोह आणि पोलाद गळती, रसायने, पेट्रोलियम, धातू नसलेली खनिज उत्पादने, मूलभूत धातू, धातू उत्पादन आणि यंत्रसामग्रीचे उत्पादक.
दुसरा टप्पा	1980-1965	मूलभूत वस्तू, भांडवली वस्तू, उच्च तंत्रज्ञान उद्योग, फेरस धातू, बांधकाम साहित्य आणि अभियांत्रिकी उद्योग.
तिसरा टप्पा	1991-1980	ग्राहकोपयोगी वस्तू, निर्यात केंद्रित उद्योग ,आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित उद्योग, पेट्रोलियम उत्पादने ,नॉन इलेक्ट्रिकल मशिनरी ,अन्न आणि पेये, मध्यवर्ती वस्तू.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मानवी भांडवल वाढवण्यास सहाय्यभूत ठरणारे घटक:

1. **ज्ञानकौशल्य ,**
   मानवी भांडवल ही एक संज्ञा आहे जी एखाद्या कर्मचाऱ्याचे ज्ञानकौशल्ये आणि क्षमतांचे वर्णन , .हा उद्योग वाढीचा आणि आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे .करण्यासाठी वापरली जाते .नवकल्पना आणि संस्थात्मक कार्यक्षमतेमध्ये योगदान देते ,मानवी भांडवल उत्पादकता
2. **शिक्षण आणि प्रशिक्षण**
   मानवी भांडवल वाढवण्याचा सर्वात महत्त्वाचा मार्ग म्हणजे शिक्षण आणि प्रशिक्षणशिक्षण आणि . क्षमता कौशल्ये आणि ,प्रशिक्षणाद्वारे कामगारांच्या विकासामध्ये गुंतवणूक केल्याने त्यांचे ज्ञान यामुळे नोकरीची कामगिरी सुधारू शकत .वाढण्यास मदत होऊ शकतेेउत्पादकता वाढू शकते , ना नवीन कौशल्ये आणि ज्ञान विकसित कर्मचाऱ्यां ,याव्यतिरिक्त .आणि जास्त नफा मिळू शकतो घेणे अभ्यासक्रम ,यामध्ये परिषदांना उपस्थित राहणे .करण्याच्या संधी प्रदान केल्या जाऊ शकतात किंवा नोकरीवर असलेल्या प्रशिक्षणात भाग घेणे समाविष्ट असू शकते .
3. **तंत्रज्ञान:**
   मानवी भांडवल वाढवण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे तंत्रज्ञानाचा वापरतंत्रज्ञान प्रक्रियांची कार्यक्षमता . .मदत करू शकते खर्च कमी करण्यास आणि उत्पादने आणि सेवांची गुणवत्ता सुधारण्यास ,सुधारण्यास हे कामगारांना नवीन कौशल्ये शिकण्यासाठी आणि विकसितकरण्यासाठी नवीन संधी निर्माण करण्यास देखील मदत करू शकतेतंत्रज्ञानाचा वापर विशिष्ट कार्ये आणि प्रक्रिया ,याव्यतिरिक्त . केंद्रित कामगारांना अधिक जटिल कार्यांवर लक्ष ,स्वयंचलित करण्यासाठी केला जाऊ शकतो .करण्यासाठी मुक्त करतो
   शेवटी मानवी भांडवलाच्या ,विकासाला महत्त्व देणारी आणि प्रोत्साहन देणारी संस्कृती निर्माण करणे महत्त्वाचे आहेमध्ये गुंतवणूक केली पाहिजे आणि शिक्षण आणि कंपन्यांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यां . कंपन्यांनी हे देखील सुनिश्चित केले .दान केले पाहिजेविकासासाठी अनुकूल असे कामाचे वातावरण प्र पाहिजे की त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यात मदत करण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि समर्थन प्रदान केले गेले आहेत
4. गुंतवणूक :
   मानवी भांडवलात गुंतवणूक करून कंपन्या त्यांचा स्पर्धात्मक फायदा वाढवू शकताते खर्च कमी . करू शकतात आणि त्यांच्या तळाच्या ओळी सुधारू शकतात ,वाढीव उत्पादकता ,याव्यतिरिक्त . मानवी भांडवलात ,शेवटी .नावीन्य आणि संस्थात्मक कामगिरीचा फायदा कंपन्यांना होऊ शकतो .गुंतवणूक केल्याने कंपन्यांना दीर्घकालीन यश मिळू शकते

निष्कर्ष

मानवी भांडवल ही एक संज्ञा आहे जी आर्थिक संपत्ती निर्माण करण्यासाठी वापरली जाणारी व्यक्तींचे ज्ञान आणि कौशल्ये दर्शवतेही एक अमूर्त .प्रशिक्षण आणि प्रतिभा यांचे संयोजन आहे ,अनुभव ,हे एखाद्या व्यक्तीचे शिक्षण .

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

उत्पादनक्षमतेचा एकमेव स्त्रोत असल्याने उद्योगांच्या वाढीस नाविन्य आणि ,मालमत्ता आहे जी सर्जनशीलता म ोठा हातभार लावणारी आहे.

मानवी भांडवल उद्योगांच्या वाढीस हातभार लावणारे अनेक मार्ग आहेतएखाद्या उद्योगातील व्यक्तींचे ,सर्वप्रथम . सेवा विकसित करण्यासाठी वापरली ज्ञान आणि कौशल्ये ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करणारी नवीन उत्पादने आणि यामुळे नवीन उत्पादन .जाऊ शकतात े आणि सेवांसाठी ग्राहकांची मागणी वाढल्याने उद्योगातील व्यवसायांसाठी महसूल आणि नफा वाढू शकतो.

दुसरे म्हणजेमानवी भांडवलाचा उपयोग नवीन कल्पना आणि समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी केला जाऊ , ज्यामुळे ,सुधारित प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञानाचा विकास होऊ शकतो यामुळे .शकतो व्यवसाय अधिक कार्यक्षम आणि किफायतशीर होण्यास मदत होऊ शकते .ज्यामुळे नफा वाढू शकतो ,यामुळे उत्पादकता वाढू शकते .

तिसरे म्हणजेयामध्ये .कतोउद्योगातील वाढीच्या संधी ओळखण्यासाठी मानवी भांडवलाचा वापर केला जाऊ श , नवीन उत्पादन लाइन विकसित कर ,नवीन बाजारपेठ ओळखणेणे किंवा नवीन तंत्रज्ञानाचा परिचय समाविष्ट असू शकतोसंशोधन आणि विकासामध्ये गुंतवणूक करणे किंवा धोरणात्मक भागीदारी तयार करणे यासारख्या . .वापर केला जाऊ शकतो संधींचा फायदा घेण्यासाठी धोरणे विकसित करण्यासाठी देखील याचा

शेवटीउद्योगातील प्रतिभा विकसित करण्यासा ,ठी मानवी भांडवलाचा वापर केला जाऊ शकतोयामध्ये नवीन . ना त्यांचे कौशल्य आणि ज्ञान ची भरती करणे आणि त्यांना प्रशिक्षण देणे किंवा विद्यमान कर्मचाऱ्यांकर्मचाऱ्यां ज्यामुळे ,यामुळे नोकरीत अधिक समाधान मिळू शकते . असू शकतेसुधारण्यासाठी प्रोत्साहन देणे समाविष्ट उत ्पादकता आणि नफा वाढू शकतो.

मानवी भांडवल ही एक अमूल्य संपत्ती आहे ज्याचा उपयोग आर्थिक संपत्ती निर्माण करण्यासाठी आणि उद्योगांच्या वाढीस हातभार लावण्यासाठी केला जाऊ शकतोआणि उत्पादकतेचे स्त्रोत नावीन्य ,हे सर्जनशीलता . प्रदान करते आणि व्यवसायांना वाढीच्या संधी ओळखण्यात आणि त्यांचा फायदा घेण्यासाठी धोरणे विकसित करण्यात मदत करू शकतेयाचा उपयोग उद्योगातील प्रतिभा विकसित करण्यासाठी केला जाऊ ,याव्यतिरिक्त . या सर्व घटकांमुळे उद्योगांच्या .ता आणि नफा वाढतोज्यामुळे नोकरीचे अधिक समाधान आणि उत्पादक ,शकतो वाढीसाठी मानवी भांडवलाचा मोठा वाटा आहे.

समारोप

मानवी भांडवल ही कोणत्याही उद्योगासाठी अमूल्य संपत्ती असतेनाविन्यपूर्ण कल्पना आणि प्रक्रियांच्या . मानवी भांडवल उद्योगाच्या ,करण्यापर्यंत विकासापासून ते यशस्वी व्यवसायासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान वाढीस चालना देण्यासाठीमूलभूत भूमिका बजावतेच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणामध्ये गुंतवणूक कर्मचाऱ्यां . ,शिवाय .व्यवसाय स्पर्धेच्या पुढे राहण्यास आणि स्पर्धात्मक धार विकसित करण्यास सक्षम आहेत ,करून संस्था त्यांच्या मानवी भांडवलाच ,लना देणारे वातावरण तयार करूनसर्जनशीलता आणि सहयोगाला चा ी

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

क्षमता वाढवण्यास आणि त्यांच्या कार्यांसाठी मजबूत भविष्य सुनिश्चित करण्यास सक्षम आहेतत्यामुळे मानवी . .भांडवल हे कोणत्याही उद्योगाचे प्राण आहे आणि त्याचे महत्त्व कधीही कमी लेखू नये

संदर्भसूची :

1.Ngoc Phu Tran &Duc Hong Vo, Collins G. Ntim (Reviewing editor) Human Capital Efficiency and Firm Performance Across Sectors in Emerging Market,1738832, 20 Dec 2019

2. MatleenaKniivila, Industrial development and economic growth : Implications for poverty reduction income inequality.

3. ShikhaChauhan&IndraGiri 'Manufacturing Sector in India before and after the Liberalisation of 1991,12 July 2016.

4.Erin Eatough, Human Capital : Why it Matters and 5 tips to improve it, 20 July 2021.

1)प्रास धूतश्रीनिवा ., प्राकुलकर्णी .आर .पी ., ग्रामीण अर्थव्यवस्था व सहकार)1990) पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

2)प्रानानासाहेब पटनुरे ., प्रामनोज कुमार सोमवंशी .डॉ ., ग्रामीण अर्थशास्त्र)2016) अरुणा प्रकाशन, लातूर.

3)डॉकायंदे पाटील.गंगाधर वि ., शेतीचे अर्थशास्त्र)2003) चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक.

4)डॉनिता वाणी ., कृषी अर्थशास्त्र)2012) प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव.

5)डॉरामेश्वर भिसे ., कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र)2011) प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

6) उद्योजक मासिक ऑक्टोबर)2022)

7) योजना मासिकजून)2022)

8) योजना मासिक ऑक्टोबर)2022)

9) योजना मासिक जानेवारी)2023)

10) उद्योजक मासिक सप्टेंबर)2023)

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेचे अर्थशास्त्र

जगत भ.घरत
स्टुडेंट ऑफ डिपार्टमेंट इकनॉमिक्स (.डी .एच .पी)
बाबुरावजी घोलप कॉलेज ,(पुणे) सांगवी,ईमेल-jagatgharat45@gmail.com

गोषवारा :

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेचे अर्थशास्त्र या विषयावर अभ्यास करणार आहोत . या .आणि जलमार्ग यांचा समावेश होतो हवाई मार्ग ,रेल्वे ,महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने रस्ते शोधनिबंधात वाहतुक ीचे स्वरूप व महत्व .त्यांचे विविध प्रकार व वाहतुकीचे व्यवस्थापन समजून घेत येईल , तसेच महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत वाहतूक व्यवस्थेचे महत्व .वाहतुकीचा झालेला विकास जाणून घेत येईल .देखील अभ्यासता येणार आहे

प्रस्तावना :

प्रत्येक देशाच्या व राज्याच्या आर्थिकच नव्हे तर सर्वांगीण विकासामध्ये क्षेत्राचे महत्व हे अनन्य 'वाहतूक' सेवा क्षेत्राची जीवन ,उद्योग ,जल आणि अवकाश या मार्गांनी होणारी वाहतूक म्हणजे शेती,भूमी .साधारणं आहे 'रस्ते वाहतूक' या सर्वांमध्ये महाराष्ट्र सारख्या विकसित राज्याच्या दृष्टीने.वाहिनीच असतेही विकासाची पायाभूत गरज ठरली आहेराज्य मार्ग अशा व्यापक स्तरावर प्रवासी व माल ,राष्ट्रीय मार्ग,ग्रामीण ,शहरी . राज्य हे भारतातील सर्वाधिक महाराष्ट्र .आण होत असते-वस्तु व सेवा यांची ने,वाहतुकीच्या माध्यमातून श्रम महाराष्ट्.विकसनशील आर्थिक क्षेत्रापैकी एक आहेर राज्य सुपीक जमीन आणि योग्य हवामान परिस्थितीने संपन्न आहे.हवाई अगदी सागरी वाहतूक देखील उपलब्ध आहे ,रस्ते ,सर्व प्रमुख शहरांमधून रेल्वे .

उद्दीष्टे :

१) महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेचा अभ्यास करणे .
२) महाराष्ट्रातील वाहतुकीचा झालेला विकास जाणून घेणे .

विषय विवेचन :

मानवी शरीरामध्ये जसे पाणीमहत्व असते तेवढेच महत्व 'रक्तवाहिन्यांना' सत्व व रक्त यांच्या वाहणाकरिता, .क्रमप्राप्त ठरतो म्हणून वाहतूक क्षेत्राचा अभ्यास .कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत वाहतुकीला असते

वाहतुकीचा अर्थ :

वाहतूक)transport) या शब्दाची उत्पत्ति 'transportare' या लॅटिन शब्दापासून झालेली आहे .'Trans' म्हणजे 'across'(ओलांडून किंवा पलीकडे ' आणि (portare' म्हणजे'carry म्हणजे वाहतूक या शब्दाचा अर्थ (वाहून नेणे)

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

.'दुसऱ्या ठिकाणी वाहून नेणे एका ठिकाणाहून'वाहतुकीच्या या क्रियेमध्ये वस्तुसेवा तसेच मानवी श्रम एका , .ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वाहून नेणे

वाहतुकीचे प्रकार :

वाहतुकीचे प्रकार हे त्यासाठी वापरलेला पृष्ठभाग किंवा त्यासाठी वापरलेला वाहन त्याची गती प्रदान करणारी शक्ति इवरील विविध निकषांवर आधारित असे वाहतुकीचे प्रमुख तीन प्रकार .ध घटकांवरून ठरले जातातविवि . .पडतात

१) **भू पृष्ठावरील वाहतूक-**
२) **जल वाहतूक**
३) **हवाई वाहतूक**

महाराष्ट्रातील रस्ते वाहतूक व्यवस्था :

महाराष्ट्र राज्यात भारतातील सर्वात सोयीस्कर रस्ता संपर्क आहेराज्याला भारतातील सर्वात विस्तृत . राज्यातील बहुतांश ठिकाणी राज्य व राष्ट्रीय .रस्ते नेटवर्कसह सर्वाधिक राष्ट्रीय महामार्गांचा विशेषाधिकार आहे .महामार्ग सुस्थितीत आहेतNHसारखा राष्ट्रीय रस्ता दिल्लीला मुं 8 बईशी जोडतोमहाराष्ट्रात रोड ट्रान्सपोर्ट .) नकार्पोरेशMSRTCजय अंतर्गत ,राज्यभरात रस्ते वाहतुकीची देखभाल आणि विकासासाठी जबाबदार आहे (राज्याच्या आसपासची बहुतेक सहरे .ज्याला राज्य परिवाहनासाठी एसटी म्हणतात .बसेस चालविल्या जातात आणि गावे एका विस्तृत नेटवर्क न े जोडलेली आहेत 31 हनांची संख्यामहाराष्ट्र राज्यातील नोंदणीकृत वा . 31.पर्यंत दुप्पट झाली 2,78,69,866 पर्यंत 2016 मार्च 31 वरून 3,07,030 पर्यंत 1971 मार्चमार्च पर्यंत 2016 %73.04 रस्त्यांवरील एकूण वाहनांमध्ये दुचाकी वाहनांचा वाटाहोता तो %28.25 मध्ये 1971 होता.

महाराष्ट्रातील रेल्वे वाहतूक :

मुंबई हे शहर महाराष्ट्रातील रेल्वे नेटवर्कचे केंद्रबिंदू आहेतीन प्रमुख रेल्वे स्थानके आणि भारतातील दोन रेल्वे . राजधानीचे शहर तसेच भारतातील बहुतेक महत्वाची शहरे ही रेल्वेनी .झोनचे मुख्यालय मुंबई येथे आहे .जोडलेली आहेत किनारपट्टी भागात कोकण रेल्वेसह मध्य रेल्वे द्वारे रेल्वे वाहतुकीला मदत केली जाते . राज्यातील इतर शहरे व .राज्यातील अनेक महत्वाची पर्यटन स्थळे नियमित रेल्वेने मुंबईशी जोडलेली आहेत .जिल्हा मुख्यालय देखील रेल्वेने जोडलेल आहे

रेल्वे ही महाराष्ट्रातील पायाभूत सुविधांमधील वाहतूक व्यवस्थेची जीवनरेखा आहे 6,226 तिचे जाळे . 459 .किमी रेल्वे मार्गांचा समावेश आहे 5,661 ज्यामध्ये .किमी आहेकिलोमीटर अरुंद आणि मीटर गेज लाइन 106 दक्षिण मध्य ,पूर्व मध्य-दक्षिण ,पश्चिम ,महाराष्ट्रातील रेल्वे वाहतूक मध्य .किमी आहेविभागांच्या खाली येते .

महाराष्ट्रातील सागरी वाहतूक :

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महाराष्ट्र राज्याला ७२० किमीचा लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहेराज्याच्या सागरी किनाऱ्याच्या उत्तरेला . मुंबई व न्हावा शेवा ही .छोटी बंदरे आहेत ४८ डहाणूपासून दक्षिणेला तेरेखोलच्या खाडीपर्यंत किनाऱ्यावर राज्यातील प्रमुख मोठी बंदरे आहेत .तसेच भारतातील सर्वात प्रमुख आंतरराष्ट्रीय बंदर आहे मुंबई राज्यातील . किमी अंतरावर न्हावा शेवा येथे कृत्रिम बंदर तयार ५० मुंबई बंदरावरील ताण कमी करण्यासाठी मुंबई पासून न्हावा शेवा येथे तयार करण्यात आलेले कृत .करण्यात आले आहे्रिम बंदर म्हणजे जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट हे भारतातील सर्वात मोठे वाहतूक करणारे कंटेनार बंदर आहे ,रत्नागिरी ,धरमतर ,याखेरीज राज्यात डहाणू . .अन्य बंदरे आहेत .वर्सोवा इ,जयगड,दाभोळ,देवगड ,सातपटी ,मालवण

महाराष्ट्रातील हवाई वाहतूक :

महाराष्ट्रातील बहुतेक विमानतळ भारतीय विमानतळ प्राधिकरण)AAIमुंबईचे छत्रपती .चालविले जातात द्वारे (महाराष्ट्रातील .शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ भारतातील सर्वात व्यस्त विमानतळांपैकी एक आहे कोल् ,नांदेड विमानतळ,जळगाव विमानतळ,प्रमुख देशांतर्गत विमान तळांमध्ये औरंगाबाद विमानतळहापूर विमानतळ व नाशिक विमानतळ यांचा समावेश होतो .

वाहतुकीचे व्यवस्थापन :

वाहतुकीचे महत्व अर्थपण वाहतूक क्षेत्राची प्रगती झपाट्याने होत ,व्यापार क्षेत्रात नाकारता येणारच नाही-उद्योग-कोणतीही अर्थव्यवस्था वाढीला लागते तेव्हा त्य .असताना अडथळे मात्र अनंत असतातामध्ये गुंतवणूक व ऊर्जा क्षेत्राचे जसे महत्व असते तितकेच महत्व वाहतुकीचे असतेवाहतूक क्षेत्राचे जाळे म्हणजे देशाच्या . महाराष्ट्राची ! हे जाळे जेवढे मोठे व सशक्त तेवढी वाहतूक सुकर .अर्थव्यवस्थेच्या रक्तवाहिन्यांचे जाळे असते जास्त दराने व्यापरची वृद्धी दराने वाढणार असेल तर त्याचा अर्थ त्या पेक्षा % ९ ते ८ वर्षात जर १५ अर्थव्यवस्था आण म्हणजेच -निर्यातीसाठी मालाची अधिक ने-व्यापारांची वृद्धी म्हणजे देशांतर्गत व आयात .होण्याची गरज आहे आण करणारी वाहतुकीची साधने व त्यांचे जाळे व या सर्वाचे व्यवस्थापन यांत प्र-ती नेचंड प्रमाणात वाढ होण्याची अपेक्षा आहे.५ आज वाहतूक क्षेत्र हे देशाच्या वार्षिक सकल उत्पन्नाच्या .५तर .इतके आहे % %१४ वाहतुकीच्या अनुषंगाने होणारा एकूण खर्च हा देशाच्या वार्षिक सकाळ उत्पन्नाच्याइतका मोठा आहे . % ९ ते ८ सर्वसाधारणपणे विकसनशील देशांत हा खर्चइतका असतो अर्थात आपल्या देशात असणाऱ्या . येणाऱ्या काळात म्हणूनच वाहतूक व .अनास्थेमुळे व कार्यक्षमतेमुळे हा खर्च तुलनेने खूपच जास्त आहे अन्यथा .वाहतुकीचे व्यवस्थापन या क्षेत्राकडे उद्योगांनी व सरकारने अधिक आस्थेने बघणे जरूरी आहे शरीरातील रक्ताभिससारणातील अडथळ्यांमुळे शरीराला जशी इजा पोहचू शकते तशी इजा देशाच्या अर्थव्यवस्थेला पोहचू शकतेमाल व) रस्ते वाहतूक ,रेल्वे .वाहतूक म्हटली की त्यात बरीच दालणे व क्षेत्रे येतात . ,(प्रवाशीहवाई वाहतूकयापैकी रेल्वे व रस्ते वाहतूक दोन्ही .ग्रामीण वाहतूक ,शहरी वाहतूक ,बंदरे , मिळून महाराष्ट्रातील एकंदर वार्षिक वाहतुकीचा जवळजवळ ८७भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वात मोठा .भार पेलतात % .भार हा रेल्वे व रस्ते वाहतुकीवर आहे

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

रस्ते वाहतूक ही रेल्वे प्रमाणेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी जरूरी आहेरेल्वेच्या वाहतुकीतला जो . .की २० च्या दशकात साधारण ९०.हिस्सा कमी होत गेला तो रस्ते वाहतुकीने उचललामी रस्त्यांचे जाळे वार्षिक . %३च्या वेगाने वाढत जाऊन आज ४० लाख कीइतक .मी.े झालेपण याच काळात वाहनांची संख्या मात्र . %१५ वार्षिकनी वाढत गेल्याने अर्थात वाहतूक घनता सतत वाढत राहिली ,यामुळे रस्त्यावर वाहतुकीची कोंडी . धुराचा होणार पर्यावरण ऱ्हास यामुळे या देशाला रस्ते वाहतूक आर्थिक व सामाजिक खर्च ,अपव्यय इंधनाचा विचार करता खूपच महाग पडत आहेजपान ,आहे .रु १२ खर्च कॅनडा मध्ये .मी .जागतिक पातळीवर दर कि . तीय अर्थव्यवस्थेला हा भार .रु एवढा आहे ४२ रु एवढा आहे तर भारतात ३२ फ्रांस मध्ये,रु एवढा आहे २२ मध्ये . हजार कि ७० पर्यंत भारतात २०१३ .खर्च परवडण्यासारखा नाही आहेमीराष्ट्रीय महामार्ग . असल्याचे दाखवण्यात आले आहे %३८ राष्ट्रीय महामार्गापैकी .चे द्रुतगती मार्ग झाले आहेत .मी . कि १२०८ तर केवळ . महामार्ग हे मुंबई %७५ तर ,लेन आहेत गोवा मार्गासारखे सिंगल-मार्ग हे दुहेरी लेनचे आहेत .

रस्त्यांचे जाळे हे संख्यात्मकदृष्ट्या चांगल्या प्रकारे वाढत असले तरी गुणात्मकदृष्ट्या अजून सुधारणेला भरपूर जागा आहेणिक रस्त्यांच्या देखभाळीसाठी लागणारे तंत्रज्ञान महाराष्ट्रात असले तरी ते प्रामा . रस्त्यांच्या गुणात्मक सुधारणांमुळे रस्त्यावर धावणाऱ्या .पाने राबवणारी यंत्रणा मात्र अभावाने आढळते वाहनांचा वेग व फेऱ्या सुरक्षित पणे वाढू शकतील व त्यामुळे प्रती किरुपयांवरून ४२ येणारा खर्च हा .मी . ग्यावर होणारा वाहनांचा धुराचा परिणामही आज या सुधारणेमुळे आरो .रुपयांवर येऊ शकेल ३० ते २५ सहज प्रत्य ,आपण आपल्या वाईट रस्त्यांबरोबरच .बऱ्याच अंशी कमी होताना दिसेलेक राज्यातशहरात अगदी , आज मालवाहतूक करणाऱ्या ट्रकला वाटेत किती वेळा अडवले जाते .चढाओढीने अडथळे निर्माण केले आहेत दाखले यांची ,त्यानुसार लागणारी आवश्यक कागदपत्रे ,वेगळे कायदे प्रत्येक राज्याचे .यांची गणतीच नाही त्यात केंद्रीय उत्पादन शूल्क .जंत्रीच होऊ शकेलवाल्यांची छापा संत्रे आणखी भर टाकतातमुळात हे सर्व एवढे . ,.गुंतागुंतीचे करून ठेवले आहेकी त्या सर्वांचे एकसाथ पालन करणे सर्वस्वी अशक्य आहेत्येक यामुळे प्र . जागतिक !या सर्वांवर टोल व जकात हे अधिकृत नाके .पाण्याचा खर्च वाढतो-वाहतूक फेरीचा वेळ वाढतो व चहा बँकेच्या एका अंदाजानुसार रस्ते वाहतुकीच्या या विलंबाचा देशाला वार्षिक १५०० कोटी रुपयांचा बोजा उचलायला लागतोकागदपत्रांची समान आवश्यकता व त्याची ,या सर्वांवर उत्तम उपाय म्हणजे सोपे कायदे . सोप्या डेंक पध ,जकात यासाठी तंत्रज्ञानाचा, टोल .प्रभावी व पारदर्शक तपासणीद्तीचा उपयोगही जरूरी आहे . %७५ आज भारतातट्रकमालक हे १ ते ४ ट्रकांचे मालक आहेत व बहुतेक चालक अशिक्षित आहेतमालकाकडे . प्रणाली वापरुन वाहतुकीची गुणात्मक वृद्धी करू शकेल व चांगले प्रशिक्षित ट्रक जास्त असतील तर तो प्रभावी चालक हे या सर्व अडथळ्यांवर मात करण्याससक्षम असतीललाख ८ ते ७ आज रस्ते वाहतुकीत वार्षिक . .म्हणजे तेवढ्या चलकांच्या प्रशिक्षणाची गरज व रोजगाराची संधी उपलब्ध होऊ शकते .वाहनांची भर पडते तूक उद्योगाचे अर्थव्यवस्थेतील महत्व जाणून घेताना केंद्र व राज्य या दोन्ही सरकारांनी एक व्यापक वाह धोरणाची आखणी करणे जरूरी आहेलाख कोटी रुपयांच्या ४० ते ३० वर्षात जवळ जवळ २० पुढच्या . रूरी आहे व वाढत्या गुंतवणुकीची आवश्यकता असणाऱ्या या क्षेत्राकडे म्हणूनच अधिक गांभीर्याने पहाणे ज .अर्थव्यवस्थेसाठी अनिवार्य आहे

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

सारांश :

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातील वाहतूक व्यवस्थेचे अर्थशास्त्र या अभ्यास विषयामध्ये आपण वाहतुकीचा अर्थ समजावून घेतलाआण करणे म्हणजे वाहतूक की जी आजवरच्या मानवी -सेवा व मानवाची ने,यामध्ये वस्तु . तसेच यामध्ये आपण वाहतूक व्यवस्थेचे व्यवस्थापन आणि .सर्वात महत्वपूर्ण कृती ठरली आहे कृतीतील अर्थशास्त्र याविषयी अभ्यासकेला .

संदर्भ ग्रंथ

१) *Donsbhach,Walfgun (2008)- The international ancylopedia of communication – Blackwell publication*
२) *व्यावसायिक संचार ,(२०१७) कुशल सेन –व्ही नवी दिल्ली,इंटरप्रायजेस .के .*
३) *www.byjusexamprep.com*
४) *Economics of transport and communication (2019-20) – shivaji university*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

केंद्र पुरस्कृत विकास योजना आणि भारतीय शेती

मार्गदर्शक
डॉ. मोरे भीमराव पांडुरंग,
साह्यक प्रा.
विद्या प्रतिष्ठान कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, बारामती
bpmore71@gmail.com
8007865499

संशोधक
श्री. लोंढे सिद्धार्थ सुखदेव
Silondhe1989@gmail.com

❖ प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांनी समृद्ध ग्रामीण भागात सामावलेला देश आहे. प्राचीन काळात भारतीय खेडी राजकीय व आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण होती. खेड्यातील गरजा खेड्यातच पूर्ण केल्या जात असत. भारतावर ब्रिटिश शासन येण्यापूर्वी भारतीय ग्रामीण समाज स्वतंत्र, स्वायत्त व स्वयंपूर्ण होता ब्रिटिश राजवटीच्या स्थापनेबरोबरच भारतातील ग्रामीण समाजाच्या व स्वयंपूर्ण खेड्यांच्या अधोगतीला सुरुवात झाली. युरोपीय औद्योगिक क्रांतीतून उत्पादित झालेल्या वस्तू भारतातील स्वयंपूर्ण खेड्यांमध्ये पोहोचू लागल्या व येथील हजारो कुटीरोद्योग चालवणारे हात बेकार झाले. समृद्ध व स्वयंपूर्ण भारतीय ग्रामीण भागाच्या अधोगतीला सुरुवात झाली. संपूर्ण देश बेकारी व दारिद्र्याच्या खाईत लोटला गेला. याचे वास्तव दृश्य महात्मा गाधींच्या नजरेतून सुटले नाही. म्हणूनच त्यांनी खेड्यांच्या विकासाला प्रथम प्राधान्य दिले.

भारतीय लोकसंख्येचा मागील काही वर्षांचा आढावा घेतल्यास व जागतिक लोकसंख्येत ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येत भारतीयांचे प्रमाण पाहिल्यास ते जास्त आढळून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात सन 1921 मध्ये 8.61% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती. सन 1931 मध्ये 87.91% सन 1942 मध्ये 861% लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येत घट होण्याचे प्रमाण वाढले. त्यामागे अनेक आर्थिक व सामाजिक कारणे आहेत. सन 1951 मध्ये 82.71% सन 1961 मध्ये 82.00% 1971 मध्ये 80.1 % लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास होती. सन 2001 मध्ये ग्रामीण भागात 72.2% व सन 2011 मध्ये 68.8 % लोकसंख्या वास्तव्यास होती. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार सन 2020 मध्ये भारतातील 65.00% लोकसंख्या ग्रामीण भागातील 6,40,930 खेड्यांमधून वास्तव्य करत आहेत. तर याच अहवालानुसार जागतिक स्तरावर विचार केल्यास सन 2020 मध्ये जगातील 438 % लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. म्हणजेच भारतात ग्रामीण भागात राहणाच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जगाच्या मानाने फारच अधिक आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

महाराष्ट्राचा विचार करता भारतातील इतर राज्यां पेक्षा महाराष्ट्र अधिक विकसित म्हणून उल्लेखिले जाते. तरी ही महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे. पुढील जनगनणेच्या आकडेवारीवरून हे सहज लक्षात येते. सन 1961 मध्ये 71.77% सन 1971 मध्ये 68.83 % सन 1981 मध्ये 6497% सन 1991 मध्ये 61.30%, 2001 साली 57.571% लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्यास होती. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील 541 लोकसंख्या 43662 खेड्यांमधून ग्रामीण भागात राहत आहेत. थोडक्यात महाराष्ट्रातील निम्म्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या आज ही ग्रामीण भागात वास्तव्यास असलेली दिसते, देशात व महाराष्ट्रात ग्रामीण व किंवा नागरीभागात वास्तव्य करीत असलेल्या लोकसंख्येचा तौलनिक अभ्यास केल्यास आपल्या हे सहज लक्षात येईल की, देशातील व महाराष्ट्रातील किती लोकसंख्या भागात राहते.

❖ ग्रामीण विकासाची संकल्पना(**Concept of Rural Development);**

विकास अर्थ व व्याख्या :

विकास ही एक प्रक्रिया असून त्यास आरंभबिंदू असला तरी अंतिम बिंदू निश्चित सांगता येत नाही स्थळ व काळानुसार ही विकास या संकल्पनेत बदल झालेला दिसतो. इंग्रजी शब्द डेव्हलपमेंट' (Development) या शब्दासाठी मराठीत 'विकास' हा शब्द वापरतात. इंग्रजीतील या शब्दाचा अर्थ Development is the process of becoming Bigger, Stronger, Better etc. or "The process of creating something more advance" या अर्थाने वापरतात.

संपूर्ण समुदायाची आर्थिक व सामाजिक प्रगती घडवून आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे विकास होय.हे वरील विवेचनावरून आपल्याला विकास या संकल्पने चा बोध होतो. आजही जगभर ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांची संख्या मोठी आहे. परंतु ही मोठी जनता आर्थिक व सामाजिक विकासापासून दूर आहे. म्हणूनच प्रथम ग्रामीण विकासाची संकल्पना समजून घेणे गरजेचे आहे.

❖ ग्रामीणविकास (**Rural Development):**

जगातील एकूण लोकसंख्या नागरी व ग्रामीण अशा दोन भागांत विभागली आहे .ग्रामीण विकास ही संकल्पना स्पष्ट करताना अनेक तज्ज्ञांनी ग्रामीण विकासाच्या व्याख्या केल्या .त्यातील काही महत्त्वाच्या पुढील प्रमाणे-

ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांना सक्षम करण्याची प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय. स्वामीनाथन ग्रामीण विकास म्हणजे नैसर्गिक व मानवी संसाधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी करणे होय - डॉ. व्ही. के. आर.

ग्रामीण भागातील दुर्बल घटक म्हणजे छोटे शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर आणि ग्रामीण कारागीरयांच्या विकासावर भर देऊन ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय रॅाबर्ट मॅकनामार

"Rural Development is a strategy to improve the economic and social life of a specific group of people the rural poor, small and marginal farmers, and tenants and landless. Agarwal (1989)

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

Rural Development is a strategy designed to improve the economic and social life of a specific group of people by extending the benefits of development to the poorest among those who seek livelihood in the rural areas”-World Bank

“Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of the people living in rural areas, oftes relatively isolated and sparsely populated areas

वरील विविध व्याख्यांच्या अभ्यासावरून हेच लक्षात येते की, ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही ग्रामीण जनतेशी संबंधित असून शेती पशुपालन, ग्रामीण उद्योगधंदे कुटीरो उद्योग, सार्वजनिक आरोग्य, जलसिंचन, सहकार, सामाजिक प्रगती ग्रामपंचायत या गोष्टींशी निगडित. पोडक्यात ग्रामीण भागातील वित्तपुरवठा शिक्षण, आरोग्य, सुख-सुविधा, रोजगार उत्पन्नाची साधने, परेविद्युत पिण्याचे पाणी, दळणवळणाच्या सुविधा, स्वच्छता रस्ते वाहतूक इत्यादी सुविधांची वाढ करणे व लोकांचे जीवनमान उंचावणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

❖ ग्रामीण विकासाचे मापदंड / निर्देशक (**Parameters)**

देशाचा विकास व त्या देशातील ग्रामीण विकास या दोन स्वतंत्र संकल्पना आहेत. आज अनेक विकसनशील देश झपाट्याने विकासाकडे वाटचाल करत आहेत. परंतु त्यांचा हा विकास शहरांपुरताच मर्यादित दिसतो. एकूण देशाचे सकल राष्ट्रीय उत्पादन वाढलेले दिसले तरी यात ग्रामीण भागाचा वाटा किती आहे या गोष्टीला महत्त्व आहे. विकासाची गंगा ग्रामीण भागापर्यंत किती पोहोचली आहे ग्रामीण भागातील लोकांचे राहणीमान किती उंचावले आहे रोजगाराच्या संधी किती उपलब्ध झाल्या आहेत. आरोग्य सुविधा शैक्षणिक सुविधा साक्षरता स्त्री-साक्षरता कृषि क्षेत्रात . झालेला विकास, दळणवळणाच्या सुविधा रस्ते व रेल्वे मार्गाचे जाळे ग्रामीण भागातील जनतेसाठी उपलब्ध होणारे भांडवल स्वच्छता सामाजिक सुरक्षितता ग्रामीण जनतेचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग इत्यादी सर्व गोष्टींचा सर्वांगीण विचार करूनच त्या देशातील ग्रामीण भागाचा विकास झाला आहे किंवा नाही हे ठरवावे लागते. विकास यासंकल्पनेत फक्त आर्थिक घटकांचा विचार करून चालत नाही. म्हणूनच पंजाबचे आर्थिक उत्पन्न चांगले असूनही अमर्त्यसेन यांना पंजाब पेक्षा केरळ जास्त विकसित वाटतो.

ग्रामीण भागाचा किती विकास झाला आहे हे ठरविण्यासाठी सामान्यतः पुढील आर्थिक, सामाजिक व राजकीय मापदंड किंवा निर्देशक वापरले जातात.

❖ ग्रामीण विकासाचे आर्थिक मापदंड (**Economic Parameters)**

(1) सकल राष्ट्रीय उत्पादनात ग्रामीण भागाचा वाटा :

एका वर्षाच्या कालखंडात देशात उत्पादित होणाऱ्या वस्तू व सेवांचे (पैशात केलेले मापन म्हणजे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न होय. राष्ट्रीय उत्पन्नात बदल होत असतो. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न ही एक प्रवाही संकल्पना आहे म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना विशिष्ट कालखंड विचारात घ्यावा लागतो. भारतात एप्रिल ते 11 मार्च या कालावधीत राष्ट्रीय मोजणी केली जाते. देशाच्या एकूण उत्पादनात ग्रामीण भागाचा वाटा किती आहे या वरून ही त्या देशातील ग्रामीण भागाचा विकास किती झालेला आहे याचा अंदाज येतो. स्वातंत्र्यानंतर भारताचा आर्थिक विकास होत गेला. देशाच्या सन 2018-19 मधौल 2.73 ट्रिलियन डॉलर च्या अर्थ व्यवस्थेत ग्रामीण भागाचा वाटा किती आहे या गोष्टीला महत्व आहे. दिवसें दिवस राष्ट्रीय उत्पन्नात ग्रामीण भागाचा वाटा कसा कमी होत चालला आहे हे पुढील आकडेवारीवरून दिसेल. सन 1950-51 मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नात ग्रामीण भागाचा वाटा 23%

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

होता तो सन 1980-81 मध्ये 53% झाला, तर 2006- 2007 मध्ये 17% झाला म्हणजेच दिवसें दिवस ग्रामीण भागाचा सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाटा कमी होत चालला आहे हे दिसते. सन 2018-19 मध्येदेशाचाआर्थिकवृद्धिदर 64 असताना भारतीय अर्थव्यवस्था ज्या ग्रामीण कृषी व्यवसायावर आधारित आहे त्या क्षेत्रातील सन 2018-19 या वृद्धिदर मात्र फक्त 295 आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर देशाच्या एकूण आर्थिक विकासात ग्रामीण विकास फारच कमी प्रमाणात होत आहे. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात राज्याचा वाटा चांगला म्हणजे 14.3% होता परंतु हे उत्पन्न मुख्यतःमुंबई, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, नाशिक या विकसित शहरांमधूनच मोठ्याप्रमाणात होते महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाची स्थिती एकूण भारतीय ग्रामीण भागा पेक्षा वेगळी नाही.

(2) ग्रामीण भागातील व्यक्तींचे दरडोई उत्पन्न

एखाद्या विशिष्ट वर्षांतील देशातील लोकांचे सरासरी उत्पन्न म्हणजे दरडोई उत्पन्न होय देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नास एकूण लोकसंख्येने भागले असता देशाचे दरडोई उत्पन्न येते. भारताचे 2016 सालचे दरडोई उत्पन्न 229 रुपये मात्र एवढे होते. त्यात फक्त ग्रामीण भागातील लोकांचा विचार केल्यास त्यांचे दरडोई उत्पन्न फारच अत्यल्प आहे. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास महाराष्ट्र हे देशातील एक चांगले आर्थिक उत्पन्न असलेले राज्य आहे. राज्याचे सन 2018-19 चे दरडोई उत्पन्न 1. 11. 736 रुपये मात्र इतके होते. परंतु नाबार्डच्या सन 2011 च्या अहवालानुसार महाराष्ट्रातील ग्रामीण जनतेचे दरडोई उत्पन्न फक्त 22.702 रुपये इतके अत्यल्प आहे. या शहरी व ग्रामीण दरडोई उत्पन्नाच्या तफावतीवरून आपल्या डोळ्यासमोर ग्रामीण भागाच्या विकासाचे भीषण चित्रउभे राहते.

(3) ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या संधी

ग्रामीण भागात किती रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात त्यावर ग्रामीण भागाचा विकास अवलंबून असतो भारतीय कृषी व्यवसाय हा लहरी मान्सूनवर अवलंबून आहे. सन 2017-18 च्या आर्थिक पाहणी अहवालानुसार भारतातील ग्रामीण भागात रोजगार फक्त 35.001% आहेत बेरोजगारीचा दर 33% आहे. जरी ही ग्रामीण जनता रोजगारात दिसत असली तरी ती पूर्णवेळ रोजगारात नसून दीर्घकाळ बेकारीच्या अनेक प्रकारात अर्धवेळ बेकारी, छुपी बेकारीत अडकलेली आहे. महाराष्ट्राचा विचार करता 2.7% ग्रामीण जनता रोजगारात असून बेरोजगारीचा दर 7.4% आहे. ग्रामीण भागातील किती लोकसंख्येला पूर्ण वेळ रोजगार उपलब्ध आहे. यावरून ग्रामीण भागाचा किती विकास झालेला आहे हे कळते. औद्योगिकीकरणाचे विकेंद्रीकरण ग्रामीण भागात किती झाले आहे. कुटीरोद्योग, कृषी आधारित उद्योग किती विकसित झालेले आहेत. त्यावर आधारित रोजगाराच्या संधी किती उपलब्ध आहेत. यावरून ग्रामीण भागाच्या विकासाचे मापन करता येते.

(4) कृषीविकास

ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः कृषीवरच आधारलेली आहे. या क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा झालेला विकास कृषीआधारित उद्योगधंद्यांचा विकास जलसिंचनाच्या सुविधांची उपलब्धता शासनाने कृषीविकासाच्या राबविलेल्या विविध योजना, नगदी पिकांखालील क्षेत्र हमी भाव, पीक विमायोजनेची प्रभावी अंमलबजावणी या सर्व गोष्टींची कशाप्रकारे अंमलबजावणी होते पावर कृषीचा विकास अवलंबून असतो. भारताचे फक्त 49% क्षेत्र संरक्षित सिंचनाखाली आहे तर महाराष्ट्राचा विचार करता 51.23 लाख हेक्टर क्षेत्र विविध माध्यमातून सिंचना

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

खाली आहे. म्हणजेच अजून ही मोठ्या क्षेत्रास सिंचनाची निश्चितता नाही. या सर्व स्थितीमुळे भारताचे ग्रामीण भाग अजूनही अविकसित आहेत

(5) वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधा:

चांगली वाहतूक व दळणवळण यंत्रणा शाश्वत आर्थिक विकास राखण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते ग्रामीण भागात वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधा किती व कशा उपलब्ध आहेत यावर त्या भागाचा विकास अवलंबून असतो. रस्ते, रेल्वे, हवाई व जलमार्ग ही वाहतुकीची साधने तसेच टपालसेवा, दूरध्वनी भ्रमणध्वनी इंटरनेट सेवा ही दळणवळणाची साधने ग्रामीणभागाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महाराष्ट्राचा विचार करता सन 2018 - 19 पर्यंत 301267 कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांचे जाळे ग्रामीण भागात निर्माण केले आहे. त्यामानाने रेल्वेमार्गांचे जाळे तसे कमी आहे. राज्यातील एकूण लोहमार्गांची लांबी 6199.44 कि.मी. आहे. ही भारताच्या एकूण लांबीच्या 91% आहे. कोकण किनाऱ्या लगत जलवाहतुकीची सुविधा ही कमी आहे. ग्रामीण भागात उत्पादित होणारा नाशवंत कृषिमाल तातडीने निर्यात होण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी हवाई वाहतुकीची सुविधा निर्माण होणे गरजेचे असते परंतु राज्यातील अनेक जिल्ह्यात हवाई सुविधा उपलब्ध नाही. त्याचा परिणाम ग्रामीण भागाच्या विकासावर होतो. ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये दळणवळणातील डाकसेवेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातून 11,507 डाक कार्यालये व 35.842 टपालपेट्यांची सुविधा उपलब्ध आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात सन 2018-19 मध्ये 44.89 लाख दूरध्वनी व 1310.85 लाख भ्रमणध्वनीची नोंदणी झालेली आहे. इंटरनेटचे सक्षम जाळे मात्र अजून ही ग्रामीण भागात पुरेसे उपलब्ध नाही. त्यात वाढ व सक्षमता आणणे ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाचे आहे एखाद्या ग्रामीण भागात वाहतूक वदळणवळणाची साधने किती उपलब्ध आहेत त्यावरून त्याभागाच्या विकासाचा अंदाजयेतो.

(6) ग्रामीण भागातील वित्तपुरवठ्याची सुविधा:

अशाश्वत शेती व त्यावर आधारित उद्योगधंद्यांना ग्रामीण भागात बँका वित्तपुरवठा करण्यास तयार होत नाहीत. भांडवलाच्या अभावामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाला खीळ बसते. खासगी वित्तपुरवठादार यामुळे सावकारी फोफावते. त्यातून ग्रामीण भागाच्या विकासावर विपरीत परिणाम होतात. ज्या भागात खासगी बँका सरकारी बँका, पतसंस्था सहकारीसोसायट्या यांचे सक्षम जाळे असते तेथे ग्रामीण भागाचा विकास चांगला झालेला दिसतो महाराष्ट्राचा विचार केल्यास सन 2018-19 मध्ये ग्रामीण भागात बँकांची 3135 स्वतंत्र कार्यालये कार्यरत होती. तसेच 2,27,938 सहकारी संस्थांमार्फत ग्रामीण भागात पतपुरवठा केला जातो.

(7) दारिद्र्यरेषा:

ग्रामीण भागात दारिद्र्यरेषेच्या खालील जनतेचे प्रमाण किती आहे यावरून ही ग्रामीण भागाच्या विकासाचे चित्र स्पष्ट होते. "जीवनाच्या मूलभूत किमान गरजा ही भागविता न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय." दारिद्र्य ही एक अशी समस्या आहे ज्यात समाजातील एक मोठा गट जीवनाच्या मूलभूत गरजांपासून वंचित राहतो. या समाजाची माहिती मिळविण्यासाठी एक प्रमाणित मर्यादा किंवा दारिद्र्यरेषा ही संकल्पना वापरली जाते. कुटुंबाचा उपभोग्यबाबींवरील खर्चाचा आधार घेऊन ही रेषा तयार केली जाते. भारतात सन 2011-12 साठी देशपातळीवर ग्रामीण भागात दरमहा दरडोई रुपये 816 व नागरी भागासाठी दरमहा दरडोई ₹ 1,000 अशी मर्यादा निश्चित केली आहे. तर आपल्या महाराष्ट्रासाठी ग्रामीण भागात दरमहा दरडोई ₹ 967 आणि नागरी भागात दरमहा दरडोई

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

निश्चित करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात 2011-12 च्या मोजणी नुसार ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखालील जनतेचे प्रमाण 24.2% आहे तर नागरी भागात हेच प्रमाण आहे.

(8) ऊर्जेचावापर

दरडोई ऊर्जेचा वापर किती होत आहे यावरूनही त्या भागाच्या विकासाचे अनुमान काढता येते. शहरी भागातील ऊर्जेचा वापर व ग्रामीण भागातील ऊर्जेच्या वापरात प्रचंड तफावत आहे. भारतात दरडोई विजेचा वापर 784 युनिट एवढा आहे. तर महाराष्ट्राचा दरडोई विजेचा वापर 1083 युनिट आहे. असे असले तरी भारताच्या किंवा फक्त महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाचा विचार केला तर हा विजेचा वापर अत्यल्प म्हणजे फक्त 74 युनिट एवढा आहे. म्हणजेच ग्रामीण भागात उद्योग धंदे व इतर व्यवसायांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. ज्या कृषी व्यवसायावर ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था आधारित आहे. त्यास ही पुरेशी विद्युत उपलब्ध नाही. फक्त महाराष्ट्राचा विचार केलातर महाराष्ट्रातील 41.928 गावांपैकी 41,618 गावांना विद्युत पुरवठा झाला आहे. तसेच 42.20 लाख कृषीपंपांना विद्युत पुरवठा केला आहे. परंतु शहराच्या मानाने दरडोई विजेचा वापर फारच कमी आहे.

- ❖ ग्रामीण विकासाचे सामाजिक व राजकीय मापंदड किंवा निर्देशका
- ❖ सामाजिक मापदंड

(1) आरोग्याच्या सुविधा:

सर्ववयोगटातील लोकासाठी उत्तम आरोग्य हा त्याप्रदेशातील विकासाचा महत्त्वाचा निर्देशांक आहे. ग्रामीण भागात आरोग्याच्या सुविधा सक्षम आहेत यावरून ही ग्रामीण भागाच्या विकासाचे मापन करता येते. अविकसित, विकसनशील राष्ट्रांमध्ये आजही ग्रामीण भागातील आरोग्यसेवा आजारी असल्याचे भयानक चित्र दिसते. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात ग्रामीण उपकेद्रांची संख्या 1.58.414 प्राथमिक आरोग्यकेंद्र 25, 731 तर सामूहिक आरोग्यकेंद्र 5624 आहेत. महाराष्ट्रातील ग्रामीण उपकेद्रांची संख्या 10338 प्राथमिक आरोग्यकेंद्र 1823 व सामूहिक आरोग्यकेंद्रांची संख्या 361 आहे. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील डॉक्टरांच्या संख्येच्या आकडेवारीनुसार डॉक्टरांचे लोकसंख्येशी अंदाजित गुणोत्तर 1237 लोकसंख्येमागे एक डॉक्टर असे आहे तर विकसित देशात हेच प्रमाण 300 व्यक्तीमागे एक डॉक्टर एवढे आहे. माता व बाल आरोग्यनिगा कुटुंबकल्याण पोषण, लसीकरण अतिसार व संसर्गजन्य आजारावर नियंत्रण किती प्रभावीपणे राबविले जाते आहे यावर ग्रामीण भागातील जनतेचे आरोग्य अवलंबून असते. जेथे या सर्व गोष्टी व्यवस्थित उपलब्ध असतात तो भाग निश्चित विकसित समजला जातो.

(2) एकूण साक्षरता व स्त्री - साक्षरता

देशाच्या व ग्रामीणभागाच्या विकासात शिक्षणाचा वाटा फार मोठा आहे शिक्षणामुळे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्तर उंचावतो. शिक्षणामुळेच व्यक्तीचा नैतिक विकास होतो महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचा व विकासाचा संबंध अत्यंत समर्पक शब्दात व्यक्त केला आहे.

(3) पिण्यायोग्य पाण्याची सुविधाः

पाणी हे जीवन आहे. नागरी असो वा ग्रामीण प्रत्येक नागरिकाला पिण्यायोग्य पाणी मिळणे हा त्याचा हक्क आहे अनेक आजारांचे हे अस्वच्छ पिण्याचे पाणी हेच आहे. या अस्वच्छ पाण्यामुळेच अनेक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात. ग्रामीण भागातील किती जनतेला पिण्यायोग्य पाण्याचा बंदिस्त नळाद्वारे पुरवठा होतो त्यावरून त्याभागाच्या विकासाची स्थिती कळते. महाराष्ट्रात 67.91 गोंदिया सारख्या ग्रामीण भागात 17.51% घरांना

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

बंदिस्त नळाद्वारे पाणी येते. त्यात मुंबईत 97 % तर पिण्याचे पाणी नळाद्वारे येते यावरून आपल्याला ग्रामीण भागाच्या पिण्याच्या पाण्याची स्थिती कळते. राज्यातील 11.4% लोक पाणी शुद्ध न करता पितात त्यातील ग्रामीण भागातील जनतेचेच प्रमाण जास्त आहे. आजही महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात उन्हाळ्यात दरवर्षी हजारो टँकर मार्फत पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा केला जातो. भारतातील 760 दशलक्ष लोकांना अद्यापही पिण्यायोग्य पाणी उपलब्ध नाही 11000 गावांना नियमित पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा नाही. भारतात दरवर्षी 40 कोटी जनता अशुद्ध पिण्याच्या पाण्यामुळे आजारी पडते.

(4) स्त्रियांचा आर्थिक क्रियेतील सहभाग :

जगातील निम्मी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. परंतु अद्यापही विकसित देश सोडल्यास अविकसित व विकसनशील देशांमध्ये स्त्रियांचा प्रत्यक्ष आर्थिक विकासात सहभाग फारच कमी आहे. जेथे ही निम्मी जनता आर्थिक क्रियांमध्ये सहभागी होते तेथे विकास निश्चित झालेला दिसतो. ग्रामीण भागात तर स्त्रियांचा आर्थिक विकासातील सहभाग फारच नगण्य आहे. भारतात स्त्री कामगारांचे प्रमाण 201% आहे. महाराष्ट्रात सन 2011 च्या जनगणनेत 4.94 कोटी कामगार आहेत. त्यातील स्त्रियांचे प्रमाण 34 % आहे. कृषीसंलग्न क्षेत्रात पूर्णवेळ काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण 31.5 % आहे. तर सामाजिक कामगारांची टक्केवारी 536% आहे. जगातील विकसित देशात हेच प्रमाण 471 ते 50% पर्यंत आहे. म्हणजेच स्त्रियांचा आर्थिक क्रियेतील सहभाग व विकास यांचाजवळचा संबंध आहे.

(5) बालमृत्यूदर

देशाचाबाल मृत्यूदर किती आहे यावरून तो देश किती विकसित आहे हे समजते. जेवढा बाल मृत्यूदर जास्त तेवढा तो देश अविकसित असतो हे सत्य आहे. गेल्याकाही दिवसात जगात बाल मृत्यूदरात झपाट्याने घटझालेली दिसते.

भारतातही सन 1975 मध्ये 1464 असलेला मृत्युदर सन 2017 मध्ये 33 पर्यंत खाली आला आहे परंतु इतर देशांच्या मानाने तो फारच जास्त आहे. भारता शेजारील देशात भूतान 25. बांगलादेश 25 श्रीलंका इतका आहे. भारतातील ग्रामीण भागात तर तो 37 आहे तर शहरी भागात तो 23 आहे. महाराष्ट्रात बालमृत्यूचे प्रमाण 19 आहे. त्यात शहरी भागात हे प्रमाण 14 तर ग्रामीण भागात 23 आहे. बाळंतपणातील मातांचा मृत्यू असुरक्षित बाळंतपण माता व बालक कुपोषण भूकबळी अशा एक ना समस्यांना ग्रामीण भागातील बालक सामोरे जात असतात. त्यातून बालमृत्यूचे प्रमाण वाढते हे सर्व अविकसित असलेल्या ग्रामीण भागाचे लक्षण आहे.

❖ राजकीय मापदंड

ग्रामीण विकासाचे मापनकरण्यासाठी काही राजकीय मापदंडही महत्त्वाचे आहेत. राजकीय इच्छा शक्ती ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाची आहे.

(1) स्थानिक स्वराज्यसंस्था :

स्थानिक स्वराज्यसंस्था जर सक्षम असतील तर ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना मिळते. ग्रामपंचायत, पंचायत समित्या जिल्हापरिषदा यांना योग्य तितके अधिकार देऊन निधी उपलब्ध झाल्यास स्थानिक स्तरावर ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना मिळते. स्थानिक स्वराज्यसंस्था किती सक्षम आहेत त्यांचा कारभार किती पारदर्शी चालतो यावरून ग्रामीण भागाच्या विकासाची दिशा ठरते.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

(2) सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी:

सरकारने विकासासाठी अनेक प्रभावी योजना सुरू केल्या आहेत परंतु त्यांची कथा प्रकारे अंमलबजावणी होत आहे हे महत्त्वाचे आहे. केंद्राने दिलेला एकरुपया पोहोचताना त्यातील होणारी गळती 80 % असेल तर निश्चितच ते ग्रामीण भागाच्या विकासाला मारक ठरणारे आहे (NGO) सरकारीसंस्था, बचत गटांचे जाळे सामाजिक संस्थांचा प्रमाणात आहे हेही ग्रामीण भागाच्या विकासाचे मापदंड किंवा निर्देशक आहेत.

- ग्रामीण विकासाच्या योजना **(Schemes for Rural Development):**

जगातील जी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते त्यातील 12 % जनता भारतातील ग्रामीण भागात राहते. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार 68.84 % लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते हे आपण पाहिले आहेच तर महाराष्ट्रात 54.44 * लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. खेड्यांच्या विकासातून देशाचा विकास होतो. तेव्हा सर्व प्रथम ग्रामीण भागाचा विकास झाला पाहिजे हे महात्मा गांधींचे विचार देशातील जनतेने व शासनकर्त्यांनी दुर्लक्षित केले. भारतात 6,40,930 खेडी व गावांची संख्या आहे.

त्यातील महत्त्वाच्या काही योजना पुढीलप्रमाणे

- केंद्रसरकारच्या ग्रामीण विकासाच्या प्रमुख योजना

(1) सामुदायिक विकास कार्यक्रम (**Community Development ogramme CCDP) :**

ग्रामीण भागातील समाजाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी 2 ऑक्टोबर, 1952 पासून सामुदायिक विकास कार्यक्रम राबविला. प्रथम देशातील 52 विकास गटात या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यातआली. प्रत्येक गटातील सुमारे 500 चौ. कि.मी. क्षेत्रफळातील 300 खेडी, दीड लाख एकर जमीन व 2 लाख लोकसंख्येचा समावेश करण्यात आला. प्रत्येक गटावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक पर्यवेक्षक त्याच्या मदतीला विविधक्षेत्रातील जसे शिक्षण. शेती, सहकार, आरोग्य, बांधकाम इत्यादी तज्ज्ञ नियुक्त करण्यात आले. पाच खेडे मिळून एक ग्रामविकास अधिकारी नियुक्त करण्यात आला. ग्रामसंस्थांचा सहभाग घेऊन व सरकारच्या आर्थिक मदतीतून रस्ते, गटारीपूल, शाळा, दवाखाने बांधणे अशी रचनात्मक कामे, शेतीसाठी विहिरी खोदणे तलाव बांधणे, कालवे काढणे इत्यादी जलसिंचनाची कामे तसेच मृदासंधारण, तुकडेबंदी सुधारित बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके शेती अवजारे पुरविणे ही कृषिविषयक कामे केली जातात. तसेच सहकारीसंस्था, समाजविकास केंद्र, युवकमंडळे, शेतकीमंडळे, महिलामंडळे असे संस्थात्मक कामे करण्याचे अभिप्रेत होते

उद्दिष्टे सामुदायिक विकास कार्यक्रमाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे

1. ग्रामीण जनतेमध्ये विकासाची प्रेरणा निर्माण करून त्याच्यासहभागाने त्यांच्या आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात सुधारणा करणे व त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे.
2. शेती व कुटीरोद्योगांचा विकास करून लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व त्यांच्या उत्पन्नात वाढक रणे.
3. ग्रामीण लोकांना शिक्षण आरोग्य, वाहतूक, निवारा, मनोरंजन इत्यादी विषयक सोई-सुविधा पुरविणे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

4. ग्रामीण जनतेला अनिष्ट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यातून बाहेर काढून त्यांना विकासाभिमुख व परिवर्तनशील बनविणे.
5. ग्रामीण जनतेला येणाऱ्या अडीअडचणी दूर करून त्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे इत्यादी.

(2) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम(**Integrated Rural Development Programme IRDP):**

केंद्रसरकारने 1978 79 मध्ये ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना एखादा धंदा किंवा व्यवसाय सुरू करण्यास अर्थसाहाय्य करून त्यांचे वार्षिक उत्पन्न वाढविणे व त्यांना दारिद्र्यरेषेच्यावर आणणे या उद्देशाने हा कार्यक्रम राबविला आहे.

उद्दिष्टे : एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेची पुढील उद्दिष्टे होती.

1. दुर्बल घटकांना दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्योद्योग, पशुपालन, लघुउद्योग, विणकाम, शिवणकाम. सुतारकाम इ. व्यवसाय करण्यासाठी अनुदान व कर्ज उपलब्ध करून त्यांचे दारिद्र्य दूर करणे.
2. ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण कामगार, अनुसूचित जाती व जमाती, भटके अशा दुर्बल घटकानां प्रधान्याने मदत करणे.
3. कृषिपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे, वृक्ष लागवड, फलोत्पादन शेतीसाठी खते, जाती व जमाती, भटके अशा
4. दुर्बल घटकांना प्राधान्याने मदत करणे अवजारे ग्रामीण कारागीरांना व्यवसायासाठी अर्थसाहाय्य व कर्ज उपलब्धकरून देणे.
5. ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे.
6. ग्रामीण विकासासाठी शासनाने ज्या विविध योजना आखलेल्या आहेत त्यांच्यात समन्वयसाधून अनेक बाबींचे एकात्मीकरण करणे जेणे करून ग्रामीण भागातील सर्वच घटकांना एकाच वेळेस विविध योजनांचा फायदा होऊन
7. ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळेल.

(3) प्रकर्षित कृषी जिल्हा कार्यक्रम (**Intensive Agricultural District Programme -IADP) :**

सन 1960-61 मध्ये शासनाने कृषी विकासावर विशेष लक्ष केंद्रित केले अन्नधान्यात लवकर व लक्षणीय वाढ व्हावी या उद्देशाने विविध स्वरूपात एक गठ्ठा किंवा पॅकेज स्वरूपात शेतकऱ्यांना सर्वप्रकारच्या सुविधा उपलब्ध झाल्यास कृषी उत्पादनाचे लक्ष साध्य होईल. या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात आली. कृषी उत्पन्न वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांना जलसिंचन खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके, शेती अवजारे पुरवून शेतीचा सर्वकष व सखोल विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या योजनेत प्रारंभी काही निवडक क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करून विशिष्ट पिकांचे उत्पादनवाढविण्यासाठी प्रयत्न केले गेले.

1. कृषी उत्पादनात भरीव वाढ करणे.
2. शेतकऱ्यांना विविध स्वरूपात एकगठ्ठा किंवा पॅकेज स्वरूपात मदत करणे..
3. विशिष्ट पिकांना पॅकेज देऊन त्यांचे उत्पादन वाढविणे.
4. टप्प्याटप्प्याने ही योजना सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविणे.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

(4) अवर्षण प्रवणक्षेत्र कार्यक्रम (**Drought Prone Area Programme DPAP) :**

भारतातील सुमारे 2/3 क्षेत्र हे अवर्षण ग्रस्त आहे. तथापी या क्षेत्रातून अन्नधान्य, कडधान्य, तेलबिया, द्विदलधान्य यांचे उत्पादन मोठ्याप्रमाणात घेतले जाते. परंतु लहरी मान्सूनमुळे याक्षेत्रातील कृषी उत्पादनाला मोठा फटका बसतो म्हणून 1979 मध्ये याकार्यक्रमांतर्गत शेतकऱ्यांना सततच्या दुष्काळावर मात करता यावी, त्यांचे उत्पन्न वाढून जीवनमानाचा दर्जा उंचावला जावा म्हणून ही योजना राबविली आहे. या योजनेची पुढील काही महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

1. मृदासंधारणासाठी जमिनीचे सपाटीकरण, नालाबंदिस्तीकरून मृदेची धूप थांबविणे. 2. जलसंधारण करण्यासाठी विहिरी खोदणे, तलाव बांधणे, कालवे काढणे, जलाशयातील गाळ काढणे इत्यादी.
2. शेतकऱ्यांना दुभती जनावरे पुरविणे. दुग्धसंस्था सुरू करणे. दुग्धव्यवसायास प्रोत्साहन देणे.
3. शेतीपूरक व्यवसायास तसेच कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसायास चालना देणे.
4. व्यक्तिगत तसेच सार्वजनिक क्षेत्रावर वृक्षलागवड करून गुरांना चारा व इंधनाची गरज भागविणे यासाठी
5. वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम हाती घेणे.

(5) ग्रामीण तरुणांसाठी स्वयंरोजगार प्रशिक्षण योजना (**Scheme of Training Rural Youth for: Self-Employment TRYSEM):**

ग्रामीण भागाकडून शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबावे ग्रामीण भागातील तरुणांनी नोकरीच्या न धावता शहरांचा रस्ता न धरता ग्रामीण भागातच राहून स्वयंरोजगार करावा या उद्देशाने 15 ऑगस्ट 1979 पासून ट्रायसेम (TRYSEM) ही योजना सुरू केली. या योजनेची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे.

उद्दिष्टे

ग्रामीण भागातील 18 ते 35 वर्षे वयोगटातील तरुणांना स्वयंरोजगार सुरू करता यावा म्हणून प्रशिक्षण देणे.

1. तरुणांना स्वयं-रोजगारासाठी अर्थसाहाय्य व कर्जपुरवठा करणे.
2. अनुसूचित जाती जमातीतील तरुण तसेच माजी सेवकांना प्राधान्याने स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण अर्थसाहाय्य व
   कर्जपुरवठा करणे
3. लाभार्थी महिलांची संख्या 1/3 पर्यंत वाढविणे.
4. ग्रामीण तरुणांना सुतारकाम लोहकाम, चर्मकाम, ड्रायव्हिंग वाहन दुरुस्ती. कुक्कुट पालन, मधुमक्षिका पालन, पशुपालन, दुग्ध-व्यवसाय, मत्स्यपालन, काडेपेटी, अगरबत्ती, मेणबत्ती, साबण, खडू, फटाकेइ. बनविण्याचे प्रशिक्षण देणे.

(6) जवाहर रोजगार योजना (**Jawahar Rozgar Yojana – JRY) :**

1 एप्रिल, 1989 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (NREP) व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम (RLEGP) या योजना एकत्र करून 'जवाहर रोजगार योजना' (URY) सुरू करण्यात आली. या योजनेची पुढील उद्दिष्टे होती.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

उद्दिष्टे ?

1. ग्रामीण भागातील लोकांच्या विकासात आणलेली लवचीकता समाप्त करून रोजगाराच्या कार्यक्रमाला प्रोत्साहन देणे.
2. ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील किमान एका व्यक्तीस वर्षातील किमान 100 दिवस रोजगार देण्याची हमी देणे.
3. दारिद्र्यरेषेखालील 4 कोटी 40 लाख कुटुंबाना रोजगार पुरविण्याचे उद्दिष्ट होते.
4. रोजगार वृद्धीबरोबरच ग्रामीण विकास व साधनसंपत्तीची वृद्धी साध्य करणे व यात जनतेचा प्रत्यक्ष सहभाग मिळविणे. 5. दारिद्र्यनिर्मुलन करणारी दीर्घकाळ टिकणारी व सामाजिक मालमत्ता तयार अशी कामे करणेउदा., सार्वजनिक

विहिरी, गटारे, रस्ते, दवाखाने, केंद्र, व्यायाम शाळा. प्राथमिक शाळा इत्यादी.

(7) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (**Mahatmal Gandhi National Rural Employment Guarantee Act-MNREGA):-**

केंद्रसरकारने 4 सप्टेंबर, 2005 रोजी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार अधिनियम संमत करून ग्रामीण भागातील बेरोजगार अकुशल कामगारांना शेतीपूरक कामासाठी वर्षातील 100 दिवस रोजगार देण्याची हमी दिली. 2 ऑक्टोबर, 2009 रोजी या योजनेचे नाव बदलून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार अधिनियम असे करण्यात आले. ही योजना '

मनरेगा' या संक्षिप्त नावाने प्रसिद्ध आहे. ही योजना जगातील सर्वांत मोठी रोजगार पुरविणारी योजना आहे. मनरेगाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

उद्दिष्टेः

1. ग्रामीण भागातील लोकांना इच्छेप्रमाणे रोजगार प्राप्तीसाठी सहभागी करून घेणे.
2. देशाच्या ग्रामीण भागात सर्व समावेशक वृद्धीचे एक साधन म्हणून कार्य करणे.
3. ग्रामीण भागात अवर्षण प्रवणक्षेत्राचा विकास करून पूरनियंत्रणाच्या दृष्टीने योग्य व्यवस्थापन करणे.
4. बेरोजगार असलेल्या दुर्बल घटकांतील अनुसूचित जाती व जमातीच्या स्त्री उपलब्ध करून देणे.
   रोजगार देऊन विकासाची संधी

5. विकेंद्रित नियोजनाद्वारे दारिद्र्य निर्मूलन करणे व जीवनमानाचा स्तर उंचावणे या उद्देशाने ग्रामीण मनुष्यबळाचा विकास करणे.

6. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून तळागळातील ग्रामीण लोकांना लोकशाही पद्धतीने सक्षम करणे.
7. रोजगाराच्या माध्यमातून सरकारच्या आर्थिक व्यवहारात जास्तीत जास्त पारदर्शकता आण

(8) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (**Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana PMGSY)**

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

भारताचे माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी 25 डिसेंबर, 2000 रोजी प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना सुरू केली. भारताचा ग्रामीण भाग विकासापासून अजून ही वंचित आहे. यामागील महत्त्वाचे कारण म्हणजे ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचणाऱ्या पक्क्या रस्त्यांचा अभाव हे ओळखूनच पुढील उद्दिष्टे ठेवून ही योजना राबविण्यात आली.

1. ग्रामीण भागातील 500 लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक गावाला पक्क्या रस्त्याने जोडणे, तसेच पर्वतीय क्षेत्रात व वाळवंटीय भागात 250 लोकसंख्या असलेल्या गावांना पक्क्या रस्त्याने जोडणे.
2. विकासाची गंगा ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचविणे.
3. ग्रामीण स्तरावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.
4. दूर खेड्यापाड्यांमध्ये वसलेल्या शेतकऱ्यांचा माल पक्क्या रस्त्याने लवकरात लवकर शहरांपर्यंत पोहोचेल.
5. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेतून रेल्वे क्रॉसिंग व इतर महत्त्वाच्या ठिकाणी उड्डाण पूल बनविणे. त्यातून अपघात कमी होतील.
6. खेडी व शहरांमधील अंतर कमी करणे.

(9) संसद आदर्श ग्राम योजना (2014) :

11 ऑक्टोबर, 2014 रोजी देशाचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी ही योजना सुरू केली. लोकसभेतील व राज्यसभेतील लोकप्रतिनिधींनी खासदारांनी आपल्या मतदार संघातील एक गाव दत्तक घेऊन ते गाव 2016 पर्यंत आदर्श बनविणे हा असून दुसऱ्या टप्प्यात 2019 पर्यंत अन्य 2 गावे दत्तक घेऊन आदर्श बनविणे हा आहे. गावाची निवड करताना मैदानी भागातील 3,000 ते 5.000 लोकसंख्या असलेल्या व डोंगराळ प्रदेशातील 1,000 ते 3,000 लोकसंख्या असलेल्या गावाची निवड करता येते.

या योजनांबरोबरच अनेक योजना केंद्रसरकारने ग्रामीण विकासासाठी राबविल्या आहेत. त्यातील काही महत्त्वाची

(10) इंदिरा आवास योजना (**Indira Awas Yojana 1986)**

(11) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प (**Integrated Tribal Development Project (ITDP))**

(12) एकात्मिक बालविकास सेवा (**Integrated Child Development Service (ICDS))**

(13) ग्रामीण महिला बालविकास (**Development of Women and Children in RuralAreas)**

(14) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (**National Rural Health Movement (NRHA)**

(15) राष्ट्रीय गुणवत्ता शिष्यवृत्ती योजना

(16) राष्ट्रीय साक्षरता अभियान

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

❖ संदर्भ ग्रंथ

डॉ. विजया साळुंके : कृषी भूगोल, सेठ पब्लिकेशन, मुंबई. (2003)
डॉ. विजया साळुंके : उष्ण प्रदेशीय कृषी भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन, (2010)
पुणे.
Websites: (1) Agriculture at a Glance, (2) Economic Survey of Maharashtra (2010-2016), (3) Census of India (2011)
Singh Sandhu: Agricultural problems in India, Himalya (1991)
डॉ. कवि मंडन विजय कृषी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर. (2008)
प्रा. ए. बी. सवदी : द मेगा स्टेट महाराष्ट्र, तेरावी आवृत्ती (2016)
Iravati Karve: Maharashtra: Its Land and People
K.R. Dixit: Maharashtra in Maps
Techno Economic survey to Maharashtra
The Land Records Department: Maharashtra State
प्रा. ए. के. खतीब : महाराष्ट्राचा भूगोल, के' सागर पब्लिकेशन (2012)
भारतसरकार पर्यटन विभाग अहवाल
महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ अहवाल
एफ. वाय. बी. कॉम. व्यावसायिक अर्थशास्त्र (सूक्ष्म) 1 प्राचार्यडॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, प्राचार्यडॉ. दातीर, डॉ. श्रीम, बी.डी. पाटील, डॉ. जी.आर. पिंगळे
एफ. वाय. बी. कॉम. बँकव्यवसायाची मूलतत्त्वे प्राचार्य डॉ. आर. के. दातीर,
प्राचार्य डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. आर. डी. दरेकर, डॉ. जी. जे. लोमटे
एफ. वाय. बी. ए. भारतीय आर्थिक पर्यावरण प्राचार्य डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. आर. पगार, डॉ. एस. व्ही. टिळे
F. Y. B.com Business Economics (Micro) I Dr. D.G. Ushir,
Dr. Sanjay Tupe, Dr. S. R. Jawale, Prin. Dr. S, K. Dhage
*०*F. Y. B.com Fundamentals of Banking I: Prin. Dr. D.B. Shinde, Prin. Dr. D.G. Ushir, Dr. S.V. Tile, Prof. Bharaskar Yogesh, Prof. S.R. Pagar*

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

शेतमजुरांना समृद्ध करणारी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

संशोधक मार्गदर्शक - डॉ. पावसे विशाल भाऊसाहेब
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, वाघेरे महाविद्यालय, सासवड
* संबंधित लेखक: ईमेल- vishal.pawase26@gmail.com

संशोधक विद्यार्थी- श्री. गांजवे प्रशांत तुकाराम
संशोधन केंद्र-प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, पुणे
* संबंधित लेखक: ईमेल-prashant.ganjave123@gmail.com

घोषवारा-

या शोधनिबंधात, आम्ही मनरेगा योजनेच्या ऐतिहासिक उत्क्रांती, धोरण आराखडा, अंमलबजावणी आणि परिणामांसह विविध पैलूंचा सखोल अभ्यास करू. शेतकरी आणि ग्रामीण कुटुंबांना उत्पन्नाचे विश्वसनीय स्त्रोत प्रदान करून, ग्रामीण पायाभूत सुविधांना चालना देऊन आणि लैंगिक समानतेला चालना देऊन त्यांचे आर्थिक कल्याण सुधारण्यासाठी आम्ही योजनेच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करू. शिवाय, हा पेपर MGNREGA योजनेतील आव्हाने आणि मर्यादा तपासेल आणि शेतकऱ्यांचे जीवन समृद्ध करण्याच्या आणि ग्रामीण भारतातील शाश्वत कृषी विकासाला चालना देण्याच्या व्यापक उद्दिष्टासह तिच्या वाढीसाठी कारणीभूत असलेले घटक दर्शवित आहे.महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा हा भारताच्या ग्रामीण भागातमध्ये एक महत्त्वपूर्ण हस्तक्षेप दर्शवितो आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनावर सकारात्मक प्रभाव पाडण्यात त्याचे यश ग्रामीण गरिबी दूर करण्यासाठी आणि कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची योजना आहे. मनरेगा योजनेच्या विविध आयामांचे परीक्षण करून, हा शोधनिबंध भारतातील ग्रामीण विकास, समाजकल्याण आणि कृषी शाश्वतता यावर चर्चा केली आहे .

प्रस्तावना -

शेती हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे, तेथील लोकसंख्येचा एक महत्त्वाचा भाग त्यांच्या उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि, कृषी क्षेत्राला बऱ्याचदा अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामध्ये अप्रत्याशित हवामान परिस्थिती, संसाधनांचा अपुरा प्रवेश आणि मर्यादित उत्पन्नाच्या संधींचा समावेश होतो, ज्यामुळे ग्रामीण शेतकऱ्यांना त्रास आणि आर्थिक अस्थिरता येऊ शकते. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आणि ग्रामीण कुटुंबांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी, भारत सरकारने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) आणला, जो प्रौढ सदस्यांना आर्थिक वर्षात 100 दिवसांच्या वेतन रोजगाराची हमी देणारी सामाजिक कल्याणकारी योजना आहे. . अकुशल अंगमेहनतीमध्ये सहभागी होण्यास

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

इच्छुक असलेल्या ग्रामीण कुटुंबांची. रोजगार निर्मिती आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासावर प्राथमिक लक्ष केंद्रित करून, भारताच्या ग्रामीण भागातील शेतकरी आणि इतर असुरक्षित लोकसंख्येचे जीवन समृद्ध करण्याच्या उद्देशाने MGNREGA ला एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, ज्याला MGNREGA म्हणून संबोधले जाते, 2005 मध्ये लागू करण्यात आले होते आणि आर्थिक सक्षमीकरण आणि गरिबी कमी करण्याच्या अंतिम ध्येयासह ग्रामीण कुटुंबांना रोजगार सुरक्षा, सामाजिक संरक्षण आणि वर्धित उपजीविकेच्या संधी प्रदान करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. मनरेगा योजना, त्याचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम आणि भारतातील ग्रामीण विकास आणि शेतकरी समुदायांच्या समृद्धीमध्ये किती प्रमाणात योगदान दिले आहे याचा सर्वसमावेशकपणे शोध घेणे हे या पेपरचे उद्दिष्ट आहे.

या शोधनिबंधात, आम्ही मनरेगा योजनेच्या ऐतिहासिक उत्क्रांती, धोरण आराखडा, अंमलबजावणी आणि परिणामांसह विविध पैलूंचा सखोल अभ्यास करू. शेतकरी आणि ग्रामीण कुटुंबांना उत्पन्नाचे विश्वसनीय स्त्रोत प्रदान करून, ग्रामीण पायाभूत सुविधांना चालना देऊन आणि लैंगिक समानतेला चालना देऊन त्यांचे आर्थिक कल्याण सुधारण्यासाठी आम्ही योजनेच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करू. शिवाय, हा पेपर MGNREGA योजनेतील आव्हाने आणि मर्यादा तपासेल आणि शेतकऱ्यांचे जीवन समृद्ध करण्याच्या आणि ग्रामीण भारतातील शाश्वत कृषी विकासाला चालना देण्याच्या व्यापक उद्दिष्टासह तिच्या वाढीसाठी शिफारसी प्रस्तावित करेल.महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा हा भारताच्या ग्रामीण लँडस्केपमध्ये एक महत्त्वपूर्ण हस्तक्षेप दर्शवितो आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनावर सकारात्मक प्रभाव पाडण्यात त्याचे यश ग्रामीण गरिबी दूर करण्यासाठी आणि कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मनरेगा योजनेच्या विविध आयामांचे परीक्षण करून, हा शोधनिबंध भारतातील ग्रामीण विकास, समाजकल्याण आणि कृषी शाश्वतता यावर चालू असलेल्या प्रवचनात योगदान देण्याचा प्रयत्न करतो.

संसोधानाचे उद्दिष्ट-

१.महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा आर्थिक तरतुदीचे अभ्यास करणे .

२.ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या निर्मिती आणि सुधारणेसाठी मनरेगाने किती प्रमाणात योगदाना चा अभ्यास करणे.

गृहीतके-

१. मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली.

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

२. मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण व शहरी हंगामी स्थलांतर थांबले.

संशोधन पद्धती-

हा पेपर द्वितीय माहितीवर आधारित आहे पेपर लिहीत असताना विविध प्रकारचे संशोधन पेपर .,विविध तज्ञांचे लेख, वेबसाईट, सरकारी रिपोर्ट इसाधनांचा वापर केला आहे ..

स्पष्टीकरण व विश्लेषण-

भारतात ग्रामीणते शहरीहंगामी स्थलांतर झाल्यामुळे शहरी भागावर आतिरिक्त भार वाढत आहेत्याच बरोबर . वाढलेल .कमी वेतन दरावर शेतमजुर शहरीभागात काम करताना आढळतात ग्रामीणतेशहरीहंगामीस्थलांतररोखण्यासाठीमहात्मागांधीराष्ट्रीयग्रामीणरोजगारहमीकायदाअमलातकेलाअसता सदरचेहंगामीस्थलांतरथांबेल व भारताच्याग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या निर्मिती झाल्याचे दिसून येते . मनरेगाग्रामीणमजुरांनास्थिररोजगार, आर्थिकस्थैर्य, कौशल्यविकाससमुदायाच्याविकासातसहभागी करून त्यांनासक्षमकरते.

1960 पासून, भारताच्याविस्तीर्णग्रामीणभागातयोग्यरोजगारयोजनाशोधण्यासाठीसंघर्षकरण्यात 30 वर्षेगेली. यादशकांतीलअनुभवांनीसरकारलामहत्त्वाचेधडेदिले. यामध्ये 'ग्रामीणमनुष्यबळकार्यक्रम' ज्यानेआर्थिकव्यवस्थापनातीलसंकटेउघडकीसआणली, 'ग्रामीणरोजगारासाठीक्रॅशस्कीमफॉररुरलएम्प्लॉयमेंट', परिणामांसाठीनियोजन, श्रम-केंद्रितकामांचा 'पायलटसघनग्रामीणरोजगारकार्यक्रम', 'दुष्काळप्रवणक्षेत्रकार्यक्रम'. एकात्मिकग्रामीणविकास, ग्रामीणआर्थिकविकासाची 'सीमांतशेतकरीआणिशेतमजूरयोजना', ' कामासाठीअन्नकार्यक्रम ' (FWP), सर्वांगीणविकासआणिराज्यांशीउत्तमसमन्वय, समुदायाचा 'राष्ट्रीयग्रामीणरोजगारकार्यक्रम' (NREP) विकास, आणिभूमिहीनकुटुंबांवरलक्षकेंद्रितकरणारा 'ग्रामीणभूमिहीनरोजगारहमीकार्यक्रम' (RLEGP). नियोजनआयोगानेनंतरयायोजनेलामान्यतादिलीआणितीराष्ट्रीयस्तरावरस्वीकारण्यातआली.

अ. क्र.	राज्य	एकूणकुटुंब
1	ANDAMAN AND NICOBAR	2,349
2	ANDHRA PRADESH	44,38,164
3	ARUNACHAL PRADESH	2,19,179
4	ASSAM	18,98,680
5	BIHAR	37,70,995
6	CHHATTISGARH	20,49,773

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

7	DN HAVELI AND DD	3
8	GOA	1,631
9	GUJARAT	8,39,299
10	HARYANA	3,00,567
11	HIMACHAL PRADESH	4,76,132
12	JAMMU AND KASHMIR	4,05,511
13	JHARKHAND	18,47,433
14	KARNATAKA	26,52,186
15	KERALA	13,60,351
16	LADAKH	26,102
17	LAKSHADWEEP	61
18	MADHYA PRADESH	32,93,504
19	MAHARASHTRA	17,84,758
20	MANIPUR	3,18,705
21	MEGHALAYA	4,16,323
22	MIZORAM	2,16,944
23	NAGALAND	4,03,768
24	ODISHA	29,12,773
25	PUDUCHERRY	49,397
26	PUNJAB	7,56,477
27	RAJASTHAN	53,35,102
28	SIKKIM	56,438
29	TAMIL NADU	66,93,889
30	TELANGANA	22,08,769
31	TRIPURA	5,71,539
32	UTTAR PRADESH	59,35,418
33	UTTARAKHAND	3,65,329
34	WEST BENGAL	7,598
	Total	**5,16,15,147**

-SourceMahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Report

उत्तरप्रदेश (UP) लाभार्थ्यांमध्येआघाडीवरआहेतसेचउत्तरप्रदेशमध्ये५९,३५,४१८ कुटुंबांसहसर्वाधिकलाभार्थीआहेत, जेराज्यातीलयायोजनेवरमहत्त्वपूर्णअवलंबूनअसल्याचेदिसूनयेते. दक्षिणेकडीलराज्यांचाभरीवसहभागआहे:

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, तामिळनाडूआणिकर्नाटकयांसारखीराज्येयाकार्यक्रमातलक्षणीयसहभागदर्शवतात, ज्यामुळेरोजगाराच्यासंधीशोधणाऱ्याग्रामीणकर्मचाऱ्यांचीसंख्यालक्षणीयआहे.

बिहारआणिराजस्थानअनुसरणकरा:

बिहारआणिराजस्थानदेखीलयायोजनेअंतर्गतमोठ्यासंख्येनेनोंदणीकृतकुटुंबांचेप्रदर्शनकरतात, जेयाराज्यांमध्ये MGNREGA चेमहत्त्वप्रतिबिंबितकरतात व विविधराज्यांमध्येसहभाग: पश्चिमबंगाल, गोवा, लडाखआणिलक्षद्वीपसारखीकाहीराज्येतुलनेनेकमीसहभागदर्शवतात, तरमहाराष्ट्र, मध्यप्रदेशआणिओडिशायांसारख्याराज्यांमध्येलक्षणीयलाभार्थीआहेत.वरीलआकडेवारीवरुणप्रादेशिकअसमानता असल्याचेलक्षातयेतेविविधराज्यांमधीललाभार्थींच्यासंख्येतमोठीअसमानताआहे, जीभारतातीलविविधआर्थिकआणिसामाजिकजीवनावरप्रकाशटाकते.देशातलहानप्रदेशांचासहभागकमीआहे: दमणआणिदीव, लक्षद्वीप, आणिदादराआणिनगरहवेलीयांसारखेकेंद्रशासितप्रदेशकमीलोकसंख्येमुळेकिंवाभिन्नआर्थिकगतिशीलतेमुळेक मीसहभागदर्शवतात.वरीलआकडेवारीवरुणराज्य-निहायसहभाग: डेटाराज्यांमधीलमनरेगामधीलसहभागाचेवेगवेगळेस्तरस्पष्टकरतो. उत्तरप्रदेश, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश, राजस्थानआणिकर्नाटकयाराज्यांमध्येलाभार्थ्यांचीसंख्याजास्तआहे, जेग्रामीणभागातीलरोजगाराच्यासंधींसाठीयायोजनेवरभरीवअवलंबूनअसल्याचेदर्शविते.दक्षिणेकडीलराज्यांमध्ये लक्षणीयसहभाग: आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, तामिळनाडूआणिकर्नाटकयांसारखीदक्षिणेकडीलराज्येलक्षणीयसहभागदर्शविताात, ज्यामुळे MGNREGA द्वारेरोजगारशोधणाऱ्याग्रामीणकामगारांचीसंख्यालक्षणीयआहे.बिहारआणिराजस्थानसारख्याराज्यांचाहीलक्षणी यसहभागआहे, ज्यामुळेयाप्रदेशांमध्येउपजीविकेसाठीआधारआणिरोजगारउपलब्धकरूनदेण्यातयायोजनेचेमहत्त्वअधोरेखितहोते. देशभरातमनरेगाचेएकूण७,१६,१७,१४७ कुटुंबांनायायोजनेचालाभघेतलेलेआहे. हे वते.

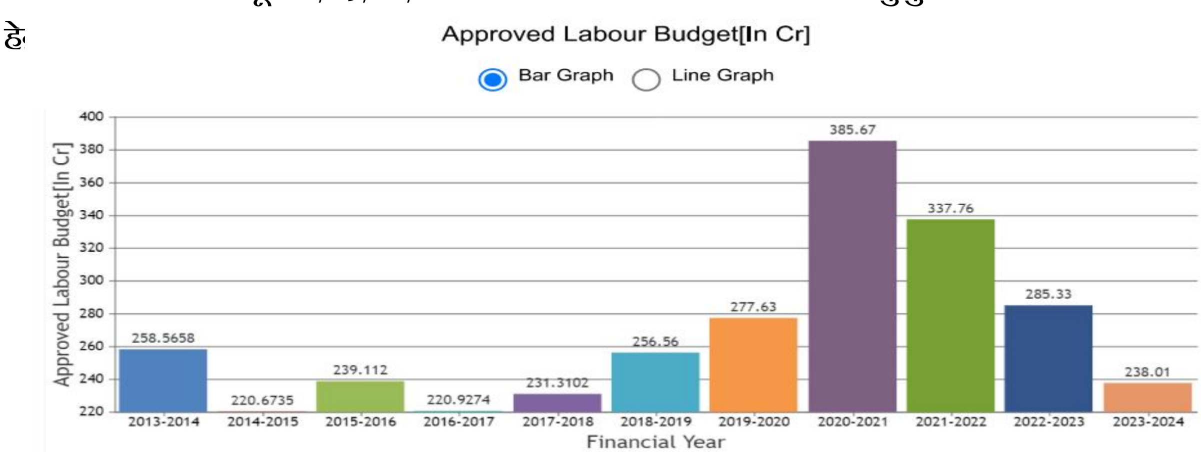

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

Source- Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Report

Source-Pib.gov.in

वरीलआलेखआर्थिकवर्षांसाठीमंजूरकामगारअर्थसंकल्पकोटी (Cr) तरतूददर्शवितआहे,ज्यामध्येनवीनतमआर्थिकवर्ष 2023-2024 आहे. यावर्षांतीलमंजूरकामगारबजेटचेसंक्षिप्तविश्लेषणयेथेआहे. डेटामागीलआर्थिकवर्षाच्यातुलनेत२०२३-२४ साठीमंजूरकामगारबजेटमध्येघटदर्शवितो, कामगार-संबंधितक्रियाकलापांवरसंभाव्यपरिणामसूचितकरतोआणियाअर्थसंकल्पीयबदलामागीलकारणांचेजवळूनपरीक्षण करणेआवश्यकआहेमागीलआर्थिकवर्षापासून (आर्थिकवर्ष 2022-2023) मंजूरकामगारबजेटमध्येलक्षणीयघटझालीआहे, ती 2023-2024 मध्ये२८५ .३३ कोटींवरून२३८.०१ कोटीवरघसरलीआहे. हेयाआर्थिकवर्षातकामगार-संबंधितक्रियाकलापांसाठीवाटपकेलेल्यानिधीतघटदर्शवतेगेल्याकाहीआर्थिकवर्षांकडेवळूनपाहता, मंजूरकामगारबजेटमध्येचढ-उतारदिसूनयेतो. आर्थिकवर्ष२०१९-२० (२७७.६३ कोटी) तेआर्थिकवर्ष२०२०-२१ (३८५.२७ कोटी) पर्यंतवाढझालीआहे, त्यानंतरआर्थिकवर्ष२०२१-२२ (३३३.७६ कोटी) मध्येघटझालीआहेआणिआर्थिकवर्ष२०२३ २४-साठीमंजूरकामगारबजेटमध्येघटझाल्यामुळेविविधकामगार-केंद्रितउपक्रमकिंवायाकालावधीसाठीनियोजितप्रकल्पांवरपरिणामहोऊशकतो. याचापरिणामरोजगारनिर्मितीकार्यक्रम, सार्वजनिकबांधकामप्रकल्पकिंवाकामगारवाटपावरअवलंबूनअसलेल्याइतरप्रयत्नांवरहोऊशकतो.

तसेचअर्थसंकल्पातबदलघडवूनआणणारेघटकयासाठीकारणीभूतआहेतअनेकघटकयाअर्थसंकल्पातीलचढउतारां नाकारणीभूतठरूशकतात, जसेकीसरकारीप्राधान्यक्रम, आर्थिकपरिस्थिती, धोरणातीलबदलकिंवासंसाधनवाटपधोरणांमधीलसमायोजन.

याअर्थसंकल्पीयबदलांचेनिरीक्षणकरणेआणिसमजूनघेणेहेकामगार-संबंधितक्षेत्रकिंवाउपक्रमांमध्येगुंतलेल्याभागधारकांसाठीमहत्त्वपूर्णआहे. हेसंसाधनउपलब्धतेचाअंदाजलावण्यासआणित्यानुसारक्रियाकलापांचेनियोजनकरण्यासमदतकरते. ग्रामीणभागातीलशेतकरी, शेतमजूरांनाश्रीमंतकरण्यासाठीयोजनानव्यापद्धतीनेराबविल्याजातआहेत. मजुरीदेणे, मजुरीतूनमालमत्तानिर्माणकरणे, मालमत्तेतूनग्रामीणभागातीलगरीबांचेजीवनमानउंचावण्यासाठी 'मनरेगा' कार्यरतआहे. मजुरांनामुदतीतत्यांचीमजुरी (कमाई) अदाकरण्याचेसरकारनेबंधनकारककेलेआहे. १५

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

दिवसांऐवजीआठदिवसांतमजुरीदेणेआवश्यकआहे. त्यामुळेशेतमजुरांच्याहातातपैसाखेळूलागलाआहे. गावालासमृद्धकरण्यासाठीजलसंधारण, मृदासंधारण, वृक्षलागवड, रस्ते; तसेचगरजूनागरिकांसाठीवैयक्तिकलाभाचीसर्वकामेघेण्यातयेतात. जलसंधारणाच्याकामातसिमेंटतलावबांधणे, गैबियनबंधारे, भूमिगतबंधारेबांधलेजातातसेचस्थलांतरितकामगार, असंघटितक्षेत्रातीलकामगारांनारोजगाराच्यासंधीनिर्माणकरण्यासाठी, एमएसएमईक्षेत्रालाबळकटीदेण्यासाठीआणिग्रामीणअर्थव्यवस्थेलाचालनादेण्यासाठीआत्मनिर्भरभारतआर्थिकपॅकेजसुरूकरण्यातआलेअसल्याचेदिसूनआलेआहे.

निष्कर्ष :-

मनरेगाअंतर्गत२६२ योजनांचीयादीतयारकरण्यातआलीआहे. या२६२ पैकीआपल्याराज्यातकोणत्यायोजनाराबवायच्याहेराज्यसरकारस्वतःठरवतं. राज्यसरकारच्यानिर्णयानंतरकुठेकायकामंकरायचीयाचानिर्णयग्रामसभेतहोतो. देशभरातमनरेगाअंतर्गत१५ कोटींहूनजास्तकुटुंबांचीनोंदणीझालीआहे. आताएकामजुरामागेजरतीनसदस्यांचाउदरनिर्वाहहोतअसेलतरथेट४५ कोटींहूनअधिकलोकांनात्याचाफटकाबसेल.महात्मागांधीराष्ट्रीयग्रामीणरोजगारहमीयोजनाहीकेंद्रसरकारचीमहत्वाकांक्षीयोजनाअसूनयायोजनेअंतर्गतकाममागणाऱ्यालाभार्थ्यांनाअकुशलरोजगारपुरविलाजातो. यामध्ये१०० दिवसांपर्यंतरोजगाराचीकमीकेंद्रसरकारचीआहे व त्यानंतरचीरोजगाराचीहमीराज्यसरकारदेते. योजनेचेसंपूर्णकामकाजहेसंगणकीकृतअसूनलाभार्थीयांच्याबँकखात्यातत्यांच्यामजुरीचीरक्कमजमाहोते. हेसर्वकामकाजपारदर्शकपद्धतीनेकेलेजाते. यायोजनेंतर्गतसार्वजनिकतसेचवैयक्तिककामेदेखीलघेतायेतात. बेरोजगारांनारोजगारनिर्माणकरूनदेण्याबरोबरचशाश्वतमत्तानिर्माणहोतेयासर्वकारणामुळेमनरेगायोजनेलाभारतातयोग्यअमलबजावणीकेल्याससर्वशेतमजूरांनाफायदाहोईल.

संदर्भ ;-

१. ***Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Annual Report***
२. ***Aplamitr.Com***
३. ***https://www.tarunbharat.net/Encyc/2023/5/28/MNREGA-Labor-presence-in-Bhandara.html***
४. ***Press Information Bure pib.gov.in***
५. ***महाराष्ट्र-मनरेगाअहवाल२०१७ .१८-***

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
SPECIAL ISSUE ON MARATHI AARTHSHASHTRA PARISHED Nov. 2023

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

वाहतूक व्यवस्थेमधील समृद्धि महामार्ग योजनेचे महत्व

डॉ. मोहन सदामते
क्रांतिअग्रणी जी .डीमहाविद्यालय कुंडल बापू लाड .
मोब 8055415537, ईमेल. sadamatemg@gmail.com
आजीव सदस्य क्र ११९९ .

निकिता सुनील कुखराडे
संशोधक विद्यार्थी
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
Email.id :nikitakharade2019@gmail.com, Mob- 8459291769

- **गोषवारा**

आधुनिक जगामध्ये वाहतूक खूप विकसित झालेली आहे आणि वाहतुकीला मागणी ही मोठ्या प्रमाणात आहे. देशाची वाहतूक व्यवस्था ही एक विशेषतः स्थानाने व्यापलेली आहे कारण वाहतूक ती आधार विनिमय विनिमयाच्या हालचाली वस्तूंच्या वाहतुकीच्या व्यवस्था यांनी नवीन प्रदेशांच्या विकासास अनुमती दिली आहे.वाहतुकीच्या खर्चामुळे वस्तूंच्या किमतीतील वाढीवर त्यांचा परिणाम होतो प्रत्येक रस्ता वाहतुकीचा एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे तो घरोघरी पोहोचवतो. रस्ता वाहतुकी मालवाहतुकीचा सर्वात लोकप्रिय प्रकार आहे रस्ते वाहतुकीचा उपयोग शहरे आणि प्रदेशादरम्यान वस्तूंच्या वाहतुकीसाठी केला जातो वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधा जर चांगल्या प्रकारच्या असतील तर त्या भागाचा विकास हा होतच असतो. आज जर बघायला गेले तर रस्ते हे ग्रामीण भागापर्यंत वाड्यावर त्या इत्यादी पर्यंत जाऊन पोहोचले आहेत. राज्य महामार्ग असतील जिल्हा महामार्गातील किंवा तालुका महामार्ग असतील या महामार्गामुळे तेथील प्रदेशाचा किंवा भागाचा सर्वांगीण विकास होतो. महामार्ग लगत असणाऱ्या प्रदेशातील किंवा भागातील लोकांना आपल्या उपजीविकेचे साधन म्हणून उद्योगधंदे सुरू करता येतात. आज जगभरामध्ये रस्त्यावरील अपघाताचे प्रमाण वाढले आहे. वाहतूक व्यवस्था सुरळीत नसणे तसेच रस्त्यावर अनेक अडथळे निर्माण होणे यामुळे वाहतुकीला मोठेअडथळे निर्माण होतात ज्या ठिकाणी रस्ते वाहतूक शक्य नसते अशा ठिकाणी दुसऱ्या वाहतूक व्यवस्थेचा उपयोग केला जातो. वाहतूक साधनांमुळे एका देशातून दुसऱ्या देशात किंवा एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात जाणे सहज शक्य होत असते वाहतूक औद्योगीकरणाला व्यापाराला तसेच पर्यटन स्थळांना जालना देण्यासाठी महत्त्वाची ठरते .वाहतूक व्यवस्था रोजगारांचे संधी सतत निर्माण करत असते आज हजारो लोकांची जीवनमान हे रस्ते वाहतुकीवर अवलंबून आहे हजारो लोकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. वाहतूक व्यवस्थेमुळे पायाभूत सुविधा या खेड्यापर्यंत वाड्यावर वस्त्यांपर्यंत पोहोचले आहेत वाहतुकीचे व्यवस्थापन हे सुरळीत असल्यामुळे वाहनांची गर्दी कमी झाली आहे. आज बस जगामध्ये बस सेवा रेल्वे सेवा या प्रचंड प्रमाणात चालत आहेत रेल्वे सेवा व बस सेवा या सर्वसामान्य लोकांना परवडणारी असल्यामुळे आज या सेवांसाठी लोकांची खूप गर्दी वाढली आहे. सरकारी धोरण असेल किंवा महिलांसाठी जेष्ठ नागरिकांसाठी वेगवेगळ्या सेवा देणे असेल यामुळे या वाहतूक व्यवस्थेचे विकास झाला आहे .या पेपरमध्ये वाहतूक व्यवस्था व त्यामध्ये अर्थशास्त्राचे असेल किंवा देशाच्या

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आर्थिक विकासामध्ये वाहतुकीचे स्थान काय आहे तसेच अलीकडच्या काळात चालू झालेल्या समृद्धी महामार्गात विश्लेषण असेल यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

परवलीचे शब्द: वाहतूक व्यवस्था, समृद्धी महामार्ग, व्यवस्थेचे स्थान

- **प्रस्तावना**

आज जगाच्या विकासामध्ये वाहतुकीला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागापासून शहराला जोडण्याची साधन म्हणजे ही वाहतूक किंवा रस्ते आहे आज जर दळणवळणाच्या सुविधा असतील किंवा मानवाला अन्न वस्त्र निवारा या गोष्टी शहरापासून ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य हे वाहतूक व्यवस्था करत असते आज जगामध्ये महामार्ग असतील जिल्हा किंवा गाव पातळीवरील मार्ग असतील हे वाहतुकीच्या किंवा रस्त्यांच्या मार्फत जोडले जातात.

आज जगामध्ये दळणवळणाच्या आरोग्याच्या तसेच शैक्षणिक सुविधा हे ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य हे वाहतूक व्यवस्था करत असते देशातील व्यापाराला चालना देण्यासाठी किंवा आर्थिक विकासाला चलना देण्यासाठी वाहतूक व्यवस्था ही फार महत्त्वाची आहे भूमिका बजावते देशाचा विकास करायचा असेल तर सरकार हे या महामार्गामार्फत खेड्यांपर्यंत किंवा ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचते एखाद्या प्रदेशाचा किंवा ग्रामीण भागाचा विकास साधायचा असेल तर रस्ते व वाहतूक व्यवस्था महत्त्वाची भूमिका बजावते आज वाहतुकीचे जाळे ही शहरांपासून किंवा जिल्हा राज्यापासून ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचल्याचे दिसून येते.

वाहतुकीचे महत्त्व उद्योग व्यापारामध्ये नाकारता येणार नाही यामध्ये हवाई वाहतूक असेल सागरी वाहतूक असेल किंवा मग रस्ते वाहतूक असेल या तीन वाहतूक प्रकारांचा वाहतूक व्यवस्थेमध्ये समावेश होतो. पूर्वी मानव हा पायी चालत प्रवास करत असे नंतर तो सायकल नंतर बैलगाडी यासारख्या साधनांद्वारे तो प्रवास करू लागला किंवा वस्तू व साधनांची ने आण करू लागला. व्यक्तीची गतिशीलता वाढली आहे पूर्वी माणूस हा काही किलोमीटरचा प्रवास दिवसेंदिवस चालत करत असे परंतु आज तेच अंतर मानव काही मिनिटातच पार करतो या पायाभूत सुविधांमध्ये रेल्वे हवाई वाहतूक व सेवा या सुविधांचा समावेश होतो महाराष्ट्र हे सर्वाधिक विकसनशील आर्थिक राज्य आहे वाहतूक क्षेत्र म्हणजेच देशाचे रक्तवाहिन्याची जाळी आहे हे जाळे जेवढे मोठे आणि सशक्त असते तेवढी वाहतूक सुकर असते माणसांना ईस्ट थळी जाण्यासाठी व गरज किंवा इच्छा असल्यास त्या ठिकाणी पाठविणे आवश्यक व गरज असणाऱ्या वस्तूंची व मालाची पोच व पाठवणे करण्यासाठी वाहतूक की मुळे खूप मोठा फायदा होतो .वाहतुकी शिवाय व्यापार शक्य नाही वाहतुकी नसेल तर गावे शहरे वसनी शक्य होणार नाही वाहतुकीचा विकास हा मोठ्या प्रमाणात होणे गरजेचे आहे. आज जगभरात सर्वात जास्त चालते ती रेल्वे वाहतूक आणि बस सेवा या दोन सेवा सर्वात जास्त चालत आहेत .पूर्वी लोकपायी चालत आपल्या डोक्यावरून व पाठीवरून ओझे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वाहून नेत होते. इंजिन मुळे गतिमान झालेल्या वाहनांचा शोध 17 व्या शतकाच्या शेवटी व 18 व्या शतकाच्या सुरुवातीला लागला मानव जसा प्रगत होत गेला तस तशी वेगवेगळी वाहने वापरू लागला एका देशातून दुसऱ्या देशात जाण्यासाठी विमान वाहतूक असेल किंवा मोठमोठ्या उद्योगांची सामग्री वस्तू वाहून नेण्यासाठी ट्रक असेल किंवा माळ गाड्यांचा वापर करू लागला आज जगामध्ये सर्वात स्वस्त असेल तर ती बस सेवा रेल्वे सेवा आहे सर्वसामान्य जनतेला परवडणारी सेवा आहे वाहतूक प्रकारांमध्ये जलवाहतूक रस्ते वाहतूक आणि हवाई वाहतूक अशा तीन वाहतूक व्यवस्था आहेत.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

आज संगणकाच्या युगात किंवा जग हे प्रगतीच्या मार्गावर चाललेले असताना आज आपण मोठ्या प्रमाणात बघत आहोत की रस्त्यांची प्रगती ही खूप मोठ्या प्रमाणात झालेल्या आपल्याला दिसून येते.

- **संशोधनाची उद्दिष्टे**

1. देशाच्या विकासातील वाहतूक व्यवस्थेचे योगदान अभ्यासणे.
.2 समृद्धि महामार्ग योजनेचा अभ्यास करणे.
.3 वाहतूक व्यवस्थेचे महत्त्व अभ्यासणे.

- **संशोधन पद्धती**

सदरच्या संशोधन पेपर तयार करण्यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा उपयोग केला आहे. यामध्ये दैनिक वर्तमानपत्रे ,पाक्षिके, संशोधन लेख, मासिके, नियतकालिके ,बातम्या, इंटरनेट ,उपलब्ध असणारी माहिती, उपलब्ध असणारी पुस्तके, विविध वेबसाईट इत्यादींचा दुय्यम सामग्रीचा उपयोग केला आहे.

- **देशाच्या विकासात वाहतूक व्यवस्थेचे महत्व**

1.वस्तूंची उपलब्धता

एखाद्या देशात मुबलक प्रमाणात साधनसंपत्ती असेल आणि दुसऱ्या देशात तिची कमतरता असेल तर ती कमतरता व वाहतुकीमुळे कमी करता येते. वाहतुकीमुळे वस्तूंची साधन संपत्तीची देवाण-घेवाण करता येते मानव आपल्या गरजा सहजपणे भागवू शकतो. वाहतुकीमुळे वस्तूंची स्थळ उपयोगीता व काळ उपयोगिता वाढते व वस्तूंच्या किमती कमी होतात.

2.राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापार

एखाद्या देशात किंवा प्रदेशात विविध वस्तूंचे उत्पादन केले असेल तर त्या वस्तूंना व उत्पादनाला दुसऱ्या प्रदेशात व देशात मोठ्या प्रमाणात मागणी असते. ती मागणी पूर्ण करणे हे वाहतुकीमुळे शक्य होते वाहतुकीमुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापार मोठ्या प्रमाणावर होतो.

3.उद्योगांची स्थान निश्चिती

उद्योगधंद्यांना विविध प्रकारचा कच्चामाल मजूर यंतसामुग्री पाणी इंधन साधने या सर्व वस्तूंची गरज असते. या सर्व गोष्टी वेगवेगळ्या ठिकाणी उपलब्ध असतील तर त्या उद्योगधंद्यांचे स्थान निश्चित करून या गोष्टी उद्योगांसाठी एकत्र करणे हे वाहतुकीमुळे शक्य होते. उद्योगांनी तयार केलेला कच्चामाल पक्का माल हा बाजारपेठेत व ग्राहकांपर्यंत पोहोचवणे वाहतुकीमुळे शक्य होते.

4.आर्थिक विकास:

वाहतुकीमुळे देशाच्या एक असेल एखाद्या प्रदेशाचा किंवा राज्याचा आर्थिक विकास होतो. यामुळे स्थानिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये वाढ होते. वाहतुकीमुळे कुशल मनुष्यबळ आधुनिक तंत्रज्ञान आणि यांचे सामग्री मिळते. देशाच्या सर्वांगीण विकासाला वाहतुकीमुळे चालना मिळते.

5.शहरीकरण:

वाहतुकीमुळे जसे मालाची किंवा साधनांची एका ठिकाणाहून दुसरीकडे वाहतूक होते तसेच लोकांची स्थलांतर होऊन लोकसंख्येचे अधिकारी केंद्रीकरण होते. त्यामुळे शहरांची वाढ होते जेवढी वाहतूक साधने विकसित असतात तेवढा शहरीकरणाचा वेग जास्त असतो.

6.पर्यटन व्यवसायाचा विकास:

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

पर्यटन हा वेगाने वाढणारा तृतीयक व्यवसाय आहे पर्यटन क्षेत्राचा विकास हा वाहतूक व वाहतूक साधनांमुळे होतो वाहतुकीमुळे पर्यटन क्षेत्राचा विकास होतो देश व विदेशातले लोक पर्यटन क्षेत्राला भेट देण्यात आल्यामुळे आपल्या देशाला परकीय चलन मिळते.

8.आपत्ती निवारणातील महत्त्व:

युद्ध दुष्काळ पूर भूकंप ज्वालामुखी त्सुनामी या मानवी व नैसर्गिक आपत्तींच्या वेळी जलद वाहतूक मार्ग हे जीवन रेषेचे काम करत असतात यामुळे जीवेत व आर्थिक नुकसानीचे प्रमाण कमी होते वाचलेल्या लोकांची स्थलांतर आणि पुनर्वसन करणे हे वाहतुकीमुळे शक्य होते. वाहतूक हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे मानवी जीवन मानवी व्यवसाय मानवी संस्कृती व प्रदेशाचा आर्थिक विकास यामध्ये वाहतुकीचे अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याचे दिसून येते.

- **वाहतूकीचा अर्थ :**

"स्थानापासून दुसऱ्या स्थाना प्रत माणसे व माल हलवण्याची क्रिया व कृती म्हणजे वाहतूक होय माणसांना इष्ट त्यात स्थळी जाण्याची गरज व इच्छा असल्यास त्या स्थळी पाठवणे व नेणे तसेच त्यांना आवश्यकता व गरज भासणाऱ्या वस्तूंची व मालाची पोच पाठवणी करणे या गोष्टी वाहतुकीमुळे शक्य होतात.

- **वाहतुकीचे प्रकार-**

भूपृष्ठीय वाहतूक:

या प्रकारामध्ये रस्ते वाहतुकीचा समावेश होतो रस्ते वाहतुकी गावागावांना किंवा गावापासून शहरांना जोडणारी असते. आज आपण एखाद्या ठिकाणी जायचं असेल तर ते अंतर आपण रस्ते वाहतुकीच्या माध्यमातून ते किलोमीटरचे पार करू शकतो. आज जगभरात रस्त्यांची जाळी खूप मोठ्या प्रमाणात पसरलेली दिसून येते. रस्ते शहरांना ग्रामीण भागापर्यंत जोडतात रस्ते वाहतूक हा वाहतुकीचा सर्वात जुना प्रकार आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये रस्ते वाहतूक ही रक्तवाहिन्याप्रमाणे काम करीत असलेली दिसून येते. तसेच यामध्ये रेल्वे वाहतुकीचा ही समावेश होतो रेल्वे वाहतूक सर्वात स्वस्त आणि सर्व सामान्य जनतेला परवडणारी वाहतूक सेवा आहे. रेल्वे वाहतूक म्हणजे देशाची जीवन रेखा असते वाहतुकीच्या सर्व स्थानांमध्ये रेल्वेचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

जलवाहतूक:

जलवाहतूक हे प्राचीन काळातील प्रसिद्ध साधन आहे. अगदी प्राचीन काळातही नौकानया साठी जलमार्गाचा वापर होत होता. आज पर्यंत जगातील व्यापार व उद्योगांचा विकास हा जलवाहतुकी द्वारेच घडून आला आहे जलवाहतुकी इतर वाहतूक साधनांच्या तुलनेने खूप स्वस्त असते. तिची मालवाहतुकीची क्षमता सर्वात जास्त असते देशांतर्गत व परकीय व्यापारासाठी किंवा तू खूप महत्त्वाची ठरते. असे उद्योग व इतर सागरी उद्योगांना यामुळे चालना मिळते जलमार्गाची बांधणी स्वरूप साधने त्यासाठी इंधन शक्ती यामध्ये अलीकडे काळात बरेच बदल घडून आलेले आहेत.

हवाई वाहतूक:

पक्षाप्रमाणे उडणे मानवाची स्वप्न हे हवाई वाहतुकीमुळे पूर्ण केले आहे. आधुनिक आणि प्रचंड वेग हवाई वाहतुकीचे वैशिष्ट्य आहे. आज कित्येक दिवस लागणारा प्रवास हा आपण कमीत कमी तासांमध्ये करू शकतो हे फक्त हवाई वाहतुकीमुळे शक्य होते हवाई वाहतुक सर्वात महाग वाहतूक सेवा आहे. हवाई वाहतुक ही इतर वाहतूक सेवांच्या तुलनेने अत्यंत प्रगत व गुंतागुंतीची आहे. प्रगत विज्ञान व तंत्रज्ञान द्वारे हवाई वाहतुकीने

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

अत्यंत जलद व सुरक्षित वाहतुकीच्या सोयी देत वाहतूक क्षेत्रात आपले स्थान भक्कम केले आहे. आंतरराष्ट्रीय संबंध व सैनिक संघटन विकसित करण्यासाठी हवाई वाहतूक महत्त्वाची आहे पर्यटनाच्या दृष्टीने सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टीने देखील हवाई वाहतूक ही खूप महत्त्वाची आहे..

रस्ते वाहतूक:

आज देशामध्ये रस्ते वाहतुकीचे जाळे हे खूप मोठ्या प्रमाणात पसरले आहे .रस्त्यांचा खूप मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे आज ग्रामीण भागातही रस्ते वाहतूक ही मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसून येते. जगभरात मोठमोठे राज्य महामार्ग हे झाल्याचे दिसून येते.. ज्यामुळे एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात जाण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे अडथळे येत नाहीत. देशाच्या आर्थिक प्रगतीचा पाया रस्ते वाहतुकीतून घातला आहे.. जगभरामध्ये रस्त्यांचे जाळे हे मोठ मोठ्या प्रमाणात पसरलेले दिसून येते .ज्यामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत हायवे लगत असणाऱ्या गावांचाही शहरांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील समृद्धी महामार्ग योजना :

या समृद्धी विकास महामार्गाला हिंदुरुदय सम्राट बाळासाहेब ठाकरे समृद्धी महामार्ग म्हणून संबोधला जातो. हा महामार्ग देशातला सर्वात महामार्ग असून तो मुंबई नागपूर या शहरांना जोडणारा महामार्ग आहे. आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी हा समृद्धी महामार्ग एक गेम चेंजर प्रकल्प आहे. महामार्ग हे नेहमीच देशाच्या आर्थिक सामाजिक प्रगतीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात राज्य महामार्ग जिल्हा रस्ते ग्रामीण रस्ते व शहरालगत रस्ते असे रस्त्यांचे अखंड विणलेले जाळे आज संपूर्ण महाराष्ट्राला प्रगतीच्या दिशेने येत आहे. या महामार्गामुळे अनेक गावांचा शहरांचा विकास होणार आहे. अनेक गावे एकमेकांना जोडली जाणार आहेत या महामार्गामुळे प्रवासाकरिता लागणारा वेळ हा कमी होणार आहे. ज्या प्रवासासाठी अनेक तास लागत होते ते अंतर अगदी कमी तासांमध्ये पार करता येणार आहे. महाराष्ट्रातील अभिमानाने मिरवणारे आंतरराष्ट्रीय शहर मुंबई असलेले किंवा वेगाने प्रगतीच्या दिशेने झेपणारी राज्याची उपराजधानी नागपूर यांना जोडण्यासाठी समृद्धी महामार्ग तयार करण्यात आला आहे. हा महामार्ग विकासासाठी मोठा महामार्ग ठरणार आहे. तसेच वाहतूक दळणवळण उद्योग व्यापाऱ्यांना चालना देणारा हा महामार्ग ठरणार आहे. या महामार्गाचा पहिला टप्पा 520 किलोमीटरचा लांबीचा नागपूर आणि शिर्डी यांना जोडतो. गावांच्या समृद्धीला चालना देण्यासाठी आणि शहरे मोठ्या महानगरापर्यंत विस्तारीत करण्यासाठी हा महामार्ग एक उत्कृष्ट रस्ता प्रकल्प आहे. सरकारने संपूर्ण देशाला किंवा राज्याला विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी महाराष्ट्रातील दोन प्रमुख मेट्रो शहरांना जोडण्याची काम केले आहे.

1.समृद्धी महामार्गाचा पहिला टप्पा:

समृद्धी महामार्गाचा पहिला टप्पा डिसेंबर 2022 रोजी सुरू झाला तो 502 किमी अंतराचा आहे तो शिर्डी मुंबईला जोडतो.

2.समृद्धी महामार्ग जाणारे जिल्हे:

महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग नागपूर वर्धा अमरावती वाशिम बुलढाणा जालना औरंगाबाद नाशिक अहमदनगर ठाणे जिल्ह्यातून जातो.

3.महामार्गावरील वेग मर्यादा:

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

या मार्गावर कार साठी सध्याची कमाल वेगमर्यादा 120 किमी ताशी आहे आणि राष्ट्रीय महामार्गावर कमाल वेगमर्यादा 100 किमी प्रति तास आहे.

समृद्धी महामार्ग फायदे -

1.मुंबई नागपूर सुपर कम्युनिकेशन एक्सप्रेस वे म्हणून ओळख आहे.

2.हिंदुहदय सम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग असं त्याचं अधिकृत नामकरण करण्यात आलं आहे.

3.701 किलोमीटर लांबीच्या या महामार्गामुळे मराठवाडा आणि विदर्भ या भागांचा विकास होण्यास मदत होईल कारण हे दोन्ही भाग दुष्काळी आहेत.

4.हा महामार्ग 520 किमी साठी सज्ज असला तरी उर्वरित 181 किमी चा महामार्ग 2024 पर्यंत पूर्ण होणार आहे यामुळे मुंबई व शिर्डी हे शहरे जोडली जाणार आहेत.

5.या महामार्गामुळे राज्यातील पर्यटन स्थळांना वेरूळ अजिंठा औरंगाबाद एलोरा त्र्यंबकेश्वर ज्योतिर्लिंग पंचवटी आणि इगतपुरी यासारख्या धार्मिक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे जोडली जाणार आहेत.

6.या महामार्गामुळे मुंबई ते नागपूर या प्रवासाचा वेळ कमी होणार असून हे अंतर जवळपास 9 ते 10 तासात पार करता येणार आहे.

7.महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळातर्फे अंदाजे 55 हजार कोटी रुपये खर्च करून 6पदरी मुंबई नागपूर समृद्धी द्द्तगती महामार्ग बांधण्यात येणार आहे.

8.हा महामार्ग राज्यातील 10 जिल्हे 26 तालुके आणि 392 गावांमधून जाणार आहे.

9.हा महामार्ग देशातील सर्वात वेगवान महामार्ग म्हणून ओळखला जात आहे या महामार्गावर 150 किमी प्रतितास वेगाने वाहने चालवू शकतो.

- **समृद्धी महामार्ग वैशिष्ट्ये**

1.एकूण 120 मीटर रुंदीचा सहा पदरी द्रुतगती मार्ग आहे.

2.10 जिल्हे 26 तालुके आणि आसपासच्या 392 गावांना जोडणारा हा महामार्ग आहे.

3.या महामार्गामुळे नागपूर ते मुंबई अंतर फक्त 8 तासात पार करता येणार आहे..

4.या महामार्गालगत 19 कृषी समृद्धी केंद्रांची निर्मिती करण्यात आली आहे..

5.या महामार्गावर प्रत्येकी पाच किमी अंतरावर सीसीटीव्ही कॅमेरे आणि विनामूल्य दूरध्वनी सेवा पुरवली जाणार आहे.

6.समृद्धी महामार्ग समृद्धी महामार्ग महाराष्ट्रातील प्रमुख पर्यटन धार्मिक ऐतिहासिक स्थळांना जोडणारा आहे.

7.या महामार्गामुळे अभयारण्य ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ व्याघ्र प्रकल्प साफरी प्रेक्षणीय स्थळे या ठिकाणी जाणे सहज शक्य होणार आहे.

8.या महामार्गामुळे अनेक लोकांना रोजगाराच्या संधी मिळतील तसेच ग्रामीण भागाचा व शहरांचा विकास होईल.

- **समृद्धी महामार्गासाठी येणारा खर्च**

55 कोटी रुपये खर्चून बांधण्यात येणारा समृद्धी महामार्ग बांधण्यासाठी सुमारे 9.900 हेक्टर जमीन संपादित करावी लागणार आहे 10.000 हेक्टर जमीन कृषी समृद्धी नगर विकसित करण्यासाठी आणि 185 हेक्टर जमीन समृद्धी महामार्गाजवळील सुविधा आणि सुविधांसाठी वापरली जाणार आहे.

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

- **समृद्धी महामार्ग विवरण**

एक्सप्रेसवेचे नाव	समृद्धी महामार्ग
द्वारा सुरू	महाराष्ट्र सरकार
अधिकृत वेबसाइट	https://mahasamruddhimahamarg.com
लाभार्थी	राज्याचे नागरिक
मुंबई ते नागपुर द्रुतगती मार्गाची लांबी	७०१ किमी
उद्देश	राज्याच्या ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासाला चालना देण्याचा या प्रकल्पाचा महत्वपूर्ण उद्देश्य आहे.
विभाग	महाराष्ट्र राज्य रास्ते विकास महामंडळ (MSRDC)
प्रकल्पाची अंदाजे किंमत	५५,००० कोटी रुपये
पदरी	सहा, आठ , पर्यंत विस्तारण्यायोग्य
समाविष्ट जिल्हे	नागपुर, वर्धा, अमरावती, वाशिम, बुलढाणा, जालना, छत्रपती संभाजीनगर नाशिक,अहमदनगर, ठाणे.
प्रवासाची वेळ	नागपूर ते मुंबई ८ तास. प्रवासचा कालावधी ८ तासांनी कमी करण्यात आला आहे
व्यवस्थापन	महाराष्ट्र राज्य रास्ते विकास महामंडळ (MSRDC)
श्रेणी	राज्य सरकार
वर्ष	२०२३

- **समृद्धी महामार्ग टोल दर :**

वाहनाचा प्रकार	**समृद्धी महामार्ग टोल शुल्क प्रति किमी**	**मुंबई नागपुर एक्सप्रेस वे दरम्यान एकेरी टोल आकारला जातो.**
हलके मोटार वाहन (कार, जीप)	1.73 रु	1212 रु
हलके मोटर व्यावसायिक वाहन (हलके माल वाहन, मिनी बस)	2.72 रु	1955 रु
अवजड वाहन (बस, ट्रकसारखे दोन एक्सल)	5.85 रु	4100 रु
अवजड व्यावसायिक वाहने (तीन एक्सल वाहने)	6.38 रु	4472 रु
जड बांधकाम यंत्रणा	9.18 रु	6435 रु

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

मोठ्या आकाराची वाहने(मल्टी एक्सल- सात किवा अधिक एक्सल	11.17 रु	7830 रु

- **वाहतूक व्यवस्थेचे महत्त्व**

विविध कारणांसाठी चांगली कार्य करणारी वाहतूक व्यवस्था महत्त्वाची आहे:

1.आर्थिक वाढ: वाहतूक वस्तू आणि लोकांची हालचाल सुलभ करते, आर्थिक क्रियाकलाप आणि व्यापाराला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे आर्थिक वाढ होते.

2.प्रवेशयोग्यता: हे रोजगार, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि इतर आवश्यक सेवांमध्ये प्रवेश वाढवते, जीवनाची एकूण गुणवत्ता सुधारते.

3.जागतिकीकरण: कार्यक्षम वाहतूक व्यवस्था प्रदेश आणि देशांना जोडते, जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला प्रोत्साहन देते.

4.पर्यावरणीय प्रभाव: वाहतूक प्रणाली पर्यावरणावर परिणाम करू शकतात, ज्यामुळे प्रदूषण कमी करण्यासाठी आणि हवामान बदल कमी करण्यासाठी टिकाऊ आणि पर्यावरणास अनुकूल पर्याय महत्त्वाचे ठरतात.

5.शहरी नियोजन: वाहतूक शहर नियोजन आणि विकासावर परिणाम करते, ज्यामुळे वाहतूक कोंडी, प्रदूषण आणि जमिनीचा वापर प्रभावित होतो.

6.आपत्कालीन प्रतिसाद: वैद्यकीय संकटे, नैसर्गिक आपत्ती आणि सुरक्षा समस्या यासारख्या आपत्कालीन परिस्थितींना प्रतिसाद देण्यासाठी जलद वाहतूक आवश्यक आहे.

7.रोजगार निर्मिती: वाहतूक उद्योग स्वतः ड्रायव्हर्सपासून लॉजिस्टिक तज्ञांपर्यंत असंख्य नोकऱ्यांच्या संधी प्रदान करतो.

8.पर्यटन: पर्यटन उद्योगाला चालना देण्यासाठी, पर्यटकांना गंतव्यस्थानांवर आणण्यासाठी पर्यटन व्यवस्थेवर अवलंबून असते.

9.नवनिर्मिती: वाहतूक तंत्रज्ञानातील प्रगती नावीन्य आणते आणि विविध क्षेत्रांमध्ये सुधारणा घडवून आणू शकते.

थोडक्यात, भरभराट होत चाललेली अर्थव्यवस्था, समाज आणि पर्यावरणासाठी सुनियोजित आणि कार्यक्षम वाहतूक व्यवस्था अत्यावश्यक आहे.

- **निष्कर्ष**

वाहतूक ही कोणत्याही देशाच्या व राज्याच्या आर्थिक व सामाजिक चौकटीचा कना आहे. ज्याचे सर्व समावेशक नेटवर्क म्हणजे रस्ते रेल्वे हवाई मार्ग यांचा समावेश होतो. व्यापाराला चालना देण्यासाठी औद्योगीकरणाला चलना देण्यासाठी पर्यटनाला त्यांना देण्यासाठी पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्यासाठी वाहतूक महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.रस्ते वाहतूक असेल रेल्वे वाहतूक असेल जलवाहतूक असेल किंवा हवाई वाहतूक असेल या वाहतूक साधनांमुळे देशातील अनेक लोकांना रोजगार मिळत आहे. त्याचबरोबर देशाच्या व राज्याच्या समृद्धीला हातभार लावण्यासाठी वाहतूक महत्त्वाची ठरते. रस्ते हे देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व विकासासाठी ते महत्त्वाचे आहेत. समृद्धी महामार्गामुळे मुंबई ते नागपूर प्रवास हा १७ तासांवरून हे अंतर ७ तासांवर येणार आहेदेशातील सर्वात मोठा हरित मार्ग असणार आहे ., कारण या मार्गाच्या दोन्ही बाजूंनी

Vol. 9, Special Issue 11, November, 2023
ISSN: 2454-8499, Impact Factor: 2.89(GIF), 0.679(IIFS)

११ लाख वृक्ष लागवडीचे लक्ष्य आहेया महामार्गाचा लाभ होणार टक्के लोकसंख्येला ३६तर राज्यातील एकूण . ५५या प्रकल्पासाठी .आहे,३५५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आला आहे. एकूणच वाहतूक व्यवस्थेमुळे देशाचा सर्वांगीण विकासाला प्रगतीला औद्योगीकरणाला आर्थिक व अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

- **संदर्भ सूची:**

.1 https://mahasamruddhimahamarg.com/
2. https://maharashtratimes.com/maharashtra/mumbai-news/samruddhi-mahamarg-mumbai-nagpur-expressway-maharashtra-benefits-know-details/articleshow/96133394.cms
3.https://www.magicbricks.com/blog/mr/mumbai-nagpur-expressway/127488.html
hacharajmarg.com
4.vishwakosh.Marathi
5.https://www.shalaa.com
6.https://en.wikipedia.com
7.https://www.loksatta.com
8.https://yojana.gov.in
9.mahayojanaa.in
10.https://mahasamruddhi mahamarg.com
11. https://www.magicbricks.com/blog/mr/mumbai-nagpur-expressway/127488.html

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISIPLINARY STUDIES

MONTHLY DOUBLE-BLIND PEER REVIEWED REFERRED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL

ISSN : 2454-8499 (online)

International Research Journal of Multidisciplinary Studies is Seeking Scholars. Those who are Interested in our Serving as our volunteer additional review board. If u are interested Please send us your biodata applicants must have decorate and significant publishing work.

www.irjms.in

Published by :

IRJMS

Sr. No. 397, Flat No. 7, 4, Sizan Society, Bhugaon,
Tal. Mulshi, Dist. Pune - 412115.
Website : www.irjms.in E-mail : irjms2015@gmail.com, irjms.in@gmail.com

Mobile No. : 9823131575, 9028311410, 9766264309.

Design & Printed by : Harshada Graphics, Pune-58. Mob. - 9371208731.